Кръстьо Манчев

ИСТОРИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ 1918–1945 г.

Парадигма
2004

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 11

Предговор към второто издание 12

ЧАСТ ПЪРВА

СЛЕДВОЕННИЯТ СТАТУС 13

1. Балканите във Версайската система от мирни договори 14
Парижката мирна конференция.
Изработване на мирните договори. 14
Подялба на балканското наследство на Османска Турция и Австро-Унгария. 15
Репарационни и финансови разпоредби на мирните договори 17
Разпоредби за Проливите 18
Военни разпоредби 19

2. Турция: От Османската империя до Кемалистката република 19
Краят на Османската империя 19
Турското националноосвободително движение 21
Двувластие. Велико национално събрание на Турция 23
Гръцко-турската война (1920–1922) 24
Разгром на интервентите 26
Характеристика на събитията.
Премахване на султаната и провъзгласяване на република 27

3. Албания: трудният път към независимостта 29
Албанското движение за независимост 29
Албанският въпрос на Парижката мирна конференция 30
Конгресът в Люшня 31
Вльорска война 32
Проблеми на изграждането на албанската държава.
Вътрешно-политически борби 33
Юнска революция 1924 г. 35

4. България: селска, буржоазна или комунистическа 38
Международно и вътрешно положение 38
Въпросът монархия или република. 39
Управление на БЗНС 41
Национална политика 43
Деветоюнски преврат 1923 г. 46
Септемврийско въстание 1923 г. 47

5. Гърция: монархия или република 49
Стопанско състояние 49
Международно и вътрешнополитическо положение. 51
Гръцко-турската война (1919–1922) и политическите борби в Гърция. 53
„Революцията“ от 1922 г. 55
Гръцката комунистическа партия и събитията в страната 56

6. Кралството на сърби, хървати и словенци: централизъм или федерализъм 58
Държавата на словенци, хървати и сърби. Народното вече в Загреб 58
Създаване на Кралството на сърби, хървати и словенци 59
Международното и вътрешното положение на кралството 61
Временно народно представителство. Учредително събрание 63
Видовденска конституция 64
Югославските комунисти и Кралството 66

7. Румъния: обединение и демократизация 67
Румъния и краят на Световната война 67
Присъединяване на Трансилвания и Буковина към Румъния 69
Вътрешнополитическо положение 71
Крах на двупартийната политическа система 73
Вътрешна и външна политика на правителствата 75
Аграрна реформа. Нова конституция 76

Равносметка 78

ЧАСТ ВТОРА

МЕЖДУВОЕННИТЕ БАЛКАНИ 79

I. ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ И ОБЩИ ЧЕРТИ В РАЗВИТИЕТО 79

1. Национални противоречия, борби и движения 79
Сръбско-хърватският антагонизъм 80
Албанският (косовският) проблем 81
Българският национален въпрос 86

2. Икономическа и социална култура 90

3. Конституционна и държавна уредба 94

4. Партийнополитическата система 100

5. Парламентарна система и диктатура 104

6. Комунистическата алтернатива 118

II. БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ 121

1. Албания 121
Република Албания (1925–1928) 121
Кралство Албания (1928–1939) 123
По-нататъшно обвързване на Албания с Италия 125
Съпротива срещу абсолютистския режим на крал Зогу I 127
Италианска окупация на Албания 129

2. България 131
Терористичният двубой (1924–1925) 131
Второ сговористко управление (1926–1931) 135
Управление на Народния блок (1931–1934) 137
Деветнайсетомайски преврат. Преход към авторитарен царски режим 140

3. Гърция ... 144
Социално-икономическо развитие на Гърция през 20-те години ... 144
Диктатурата на ген. Пангалос. Връщане на Либералната партия на Венизелос на власт ... 147
Управлението на Венизелос (1928–1932). Икономическата криза в Гърция ... 148
Управление на Цалдарис. Възстановяване на монархията (1933–1935) ... 150
Гръцката комунистическа партия и политическото развитие на страната ... 152
Диктатурата на ген. Метаксас ... 153

4. Румъния ... 157
Социално-икономическа и държавно-политическа стабилизация (1922–1928). ... 157
Румъния в годините на икономическата криза.
Управление на Националцърънистката партия (1929–1933) ... 161
Февруарските събития 1933 г ... 163
Румъния в средата на 30-те години ... 165
Политическата криза от 1937–1938 г. Установяване на кралска диктатура ... 167

5. Турция ... 168
Социално-икономическо развитие на Турция през 20-те години ... 168
Политически национални реформи ... 171
Утвърждаване на монопола на Народнорепубликанската партия в политическия живот на Турция ... 172
Икономическата криза 1929–1933 г. и политиката на Народнорепубликанската партия ... 174
Икономическо и политическо развитие на Турция в навечерието на Втората световна война ... 176
Прояви на революционно движение в Турция ... 178

6. Югославия ... 180
Проблеми на социално-икономическото развитие ... 180
Парламентарна форма на великосръбската хегемония в Югославия (1921–1928) 182
Открита кралска диктатура (1929–1931) ... 185
Конституцията от 1931 г. и възстановяване на партийнополитическия живот ... 186
Политическо развитие през средата и втората половина на 30-те години ... 188
Споразумението Цветкович – Мачек ... 190

III. МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ ... 192

1. Развитие на международните отношения на Балканите през 20-те години ... 192
Основни насоки на външната политика на балканските държави *след Първата световна война* ... 192
Малката антанта ... 194
Опити за създаване на Балканско Локарно ... 196
Развитие на двустранните отношения между балканските държави.
Опит за българо-югославско сближение. Нишка спогодба ... 197
Проблеми на българо-турските и българо-гръцките отношения ... 198
Гръцко-турските отношения през 20-те години ... 199
Въпросът за Солун в гръцко-югославските отношения ... 200

Пиротски споразумения ... 202
Албания – обект на завоевателни домогвания ... 202
Проблеми на итало-югославските отношения.
Френско-италианските противоречия на Балканите ... 203

2. Националномалцинствени проблеми в отношенията между балканските държави ... 208
Договори за защита на малцинствата ... 208
Конвенции за взаимно изселване на население ... 210
Националномалцинствената политика на балканските държави ... 211
Мюсюлманското население на Балканите в политиката на балканските държави ... 215
Националномалцинственият въпрос в българо-турския договор от 1925 г. ... 217

3. Балкански пакт ... 222
Изменения в международните отношения в началото на 30-те години ... 222
Гръцкотурско сближение и опити за създаване на тристранен пакт на Балканите ... 224
Българо-югославското сближение от 1933 г. ... 225
Дипломатическа подготовка и сключване на Балканския пакт ... 228
Основни положения в Балканския пакт ... 231
Политико-дипломатически борби по повод на ратификацията на Балканския пакт ... 233

4. Балканското съглашение и политическите събития в средата на 30-те години ... 238
Международното положение в Европа и балканските държави ... 238
Взаимните задължения на държавите от Балканското съглашение ... 241
Балканското съглашение и българо-югославските отношения ... 242
Балканското съглашение и въпросът за въоръжаването на България ... 245
Изменение на статута на Проливите и взаимоотношенията между балканските държави ... 247

5. Българо-югославският пакт за „вечно" приятелство и международните отношения на Балканите (1937–1938) ... 249
Външнополитическите концепции на правителството на Г. Кьосеиванов ... 249
Външнополитическият курс на Стоядинович и българо-югославските отношения ... 250
Подготовка и подписване на българо-югославски пакт ... 252
българо-югославският пакт и Балканското съглашение ... 255
Българо-югославският пакт и германо-италианското влияние на Балканите ... 258
По-нататъшна диференциация в Балканското съглашение. Солунска спогодба ... 260

6. Мюнхен, английската политика на гаранции и взаимоотношенията между балканските държави ... 262
Германската експанзия в Средна Европа през 1938 г. и балканските държави ... 262
Мюнхен, България и взаимоотношенията на Балканите ... 264
Английската политика на гаранции и балканските държави ... 267
Балканското съглашение, България и англо-германското съперничество на Балканите ... 270
Съветската политика и балканските държави ... 274

7. Балканската общественост и международното развитие в Европа 276
Балканското общество и СССР 277
Балканската общественост и френската система от съюзи 280
Балканската общественост и фашистката агресия 283

ЧАСТ ТРЕТА
БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 289

1. Балканите през първия етап на войната (1939–941) 289
Проблеми на вътрешнополитическото развитие на балканските държави в началото на войната 289
Външната политика на балканските държави по време на „странната война". Провал на опитите за създаване на балкански неутрален блок 295
Балканските държави и поражението на Франция. Виенски арбитраж. 300
Итало-гръцката война и балканските държави 305
Тристранният пакт и балканските държави 309
Балканските народи и войната. Превратът от 27 март 1941 г. в Югославия 312
Германо-италианската офанзива на Балканите през април – май 1941 г. 316

2. Балканските държави през втория етап на войната (1941–1945) 319
Окупация и окупационна система на Балканите 319
Положението и ролята на марионетните държави и правителства на Балканите . 323
Балканските съюзници на Германия в хода на войната 325
Англия, емигрантските правителства на Югославия и Гърция и положението на Балканите 329
Турция между Оста и англо-американския блок 333

3. Антифашистката съпротива на Балканите 336
Организиране на антифашистката съпротива. Възникване на партизанско движение на Балканите 336
Националноосвободителният фронт на Балканите 341
Взаимоотношенията между партизанското движение и некомунистическите антифашистки сили 346
Създаване на народоосвободителни армии и развитие на военните действия на Балканите през 1942–1943 г. 353
Антифашистката съпротива и въпросът за властта на Балканите 359

4. Краят на войната и съдбата на Балканите 364
Антихитлеристката коалиция и Балканите 364
Краят на войната и държавното статукво на Балканите 379

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА
ЕПИЛОГ:
ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ СТЕРЕОТИПИ НА БАЛКАНИТЕ 383

Библиография 397

Хронологична таблица 408

Именен показалец 420

ПРЕДГОВОР

Историята на балканските народи не е прост сбор от няколко национални истории, а история на един регион.

Тя е много богата на събития, действия и противодействия, влияния и взаимоотношения, политически борби, конфликтни ситуации и войни. Всяка балканска страна има своя богата история и свои специфични особености, дори между отделни райони на една и съща държава понякога съществуват доста големи различия, поради което едни и същи явления и процеси придобиват своя специфика, получават конкретна проява или се решават различно. Едновременно с това непрекъснато и навсякъде се наблюдават редица общи черти, характеризиращи сложния и многообразен исторически процес, през който минават народите на Балканския полуостров.

Да се обхване това многообразие в неговата пълнота и всеобхватност, като същевременно се разкрият общите черти и закономерности в историческото развитите на целите Балкани, е задача много трудноизпълнима. Онова, към което авторът се е стремял, е да даде един минимум от сведения от историята на всяка балканска страна и народ и на тази основа да разкрива общото и специфичното в развитието. Затова наред с очерци по история на отделните балкански държави някои раздели, теми и параграфи се разработват проблемно, развитието на балканските народи се разглежда общо, а събитията и процесите в отделните страни се пречупват през призмата на съответния общобалкански проблем.

Два са главните ми аргументи да предложа на българския читател настоящата "История на балканските народи (1918–1945 г.)„: Първо, по история на балканските народи от османското нашествие на Балканите до края на Първата световна война все пак има някои трудове[1], докато за следващия период, за най-новото време досега не е издадено почти нищо[2], а интересът е голям и показва признаци на нарастване; второ, ние знаем за съседите си малко, те за нас – също. Ние имаме своите национални комплекси, митове и предразсъдъци, те – също. Една от причините за това е, че и историографията, нашата и на съседите ни, или изяснява историческите събития от "национални„ позиции – български, сръбски, гръцки, румънски и пр., или робува на разни идеологеми. А на нас и на съседите ни е необходимо историческо знание, освободено от пропагандни клишета и национални

---

[1] **Димитров, С., К. Манчев.** История на балканските народи 15.–19. век. С., 1971; История на балканските народи 1878–1918 г. С., 1975.

[2] **Вж. К. Манчев.** История на балканските народи от османското нашествие до Втората световна война. Велико Търново, 1979; същият: История на балканските народи (19.–20. век). София, 1999. В тези два тома има и страници за периода между двете световни войни.

сантименти. На историческата истина, независимо каква е тя, "добра„ или "лоша„„ се стреми да бъде подвластна настоящата книга.

Предлаганата "История на балканските народи (1918–1945 г.)„ е плод на многогодишни научноизследователски усилия на автора: събиране на материали по различни архивохранилища, изучаване на документални сборници, мемоари и научна литература, установяване на контакти с учени от други страни и пр., с една дума – влизане в "кухнята„ на събитията. По много от разделите и темите в книгата авторът има собствени научноизследователски разработки във вид на статии, студии и монографии. Самата книга е писана не "на един дъх„„ а в продължение на повече от 20 години – многократни преработки, дописвания, съкращения и допълнения. Смея да се надявам, че тя ще има своя любознателен читател и ще съдейства на знанието, а оттам и за преодоляване на натрупаните през вековете национални стереотипи, митове и предразсъдъци, за умиротворяване на неспокойните в миналото и сега Балкани.

Авторът

Пре́дговор към второто издание

Издадените от "Парадигма„ досега три тома по история на балканските народи вече са на изчерпване. Затова пристъпваме към тяхното преиздаване. Това смятаме да осъществим не в три, а в четири тома. Тиражираната на този етап "История на балканските народи 1918–1945„ е един от тях, третият по ред на хронологията.

Новото в този том е една глава, която разглежда основните проблеми в развитието на междувоенните Балкани не по страни, а в общобалкански регионален план. Става дума за националните противоречия, борби и движения, икономическата и социалната структура, конституционната и държавната уредба, партийно-политическата система и диктатура и комунистическата алтернатива. Убеден съм, че сравнително-съпоставителният начин на показване и третиране на тия проблеми прави книгата "по-балканистична„ и повишава нейната научна стойност.

с. Саранци,
февруари 2004 *Авторът*

ЧАСТ ПЪРВА

СЛЕДВОЕННИЯТ СТАТУС

Може би не би било пресилено да се каже, че Първата световна война из основи променя съществуващия свят. Защото „умира" „болният човек край Босфора" – Османската империя, господствала няколко века над обширни територии на три континента, изчезва от картата на света. Загива и втората империя, Австро–Унгария, преди това голяма средноевропейска и балканска сила. Третата империя, играла решаваща роля в историята на Европейския изток и югоизток, Царска Русия, става съветска република и дълго ще е в международна изолация. Германия е притисната до стената и също дълго няма да е между първите сили в Европа. Расте ролята на САЩ в света, но те все още ще стоят настрана от европейските проблеми. На Европейския континент остават да се разпореждат Англия и Франция като главни сили от Съглашенския блок, победили във войната. Държавите и народите се делят и още дълго ще се делят на победени и победители. Марксизмът в неговия ленински етап като войнстваща философия, обещаваща ликвидиране на експлоатацията и възцаряване на всеобща справедливост и благоденствие, печели милиони привърженици по цялата планета. Съветска Русия като експеримент на тази философия си поставя амбициозната задача да го наложи в целия свят.

Промените от края на Първата световна война и непосредствено след нея засягат пряко и Балканите. Осъществява се окончателната подялба на османското и австро-унгарското балканско наследство. На мястото на големите чужди империи се изграждат национални държави, настъпват промени в държавната организация и политическия живот на всички балкански страни. Националните противоречия и конфликти не изчезват, но се развиват на нова плоскост – сега национален потисник не са многонационални чужди империи, а малки национални държави, включили в пределите си инородно и иноверско население. Заедно с това националноосвободителното движение слиза от сцената като фактор за решаване на балканските проблеми, тези проблеми вече изцяло минават в компетенция на дипломацията и политиката. При това, ако до войните от 1912–1918 г. съществува своеобразен европейски концерт от сили, в който като най-заинтересовани по балканските проблеми действат Русия и Австро–Унгария (но се вземат предвид интересите и

на другите големи държави), то в края на Първата световна война и след нея се налага едностранният монопол на Съглашенския блок, който сам „решава" всичко (без и против Германия, Австро–Унгария и Русия). Изострят се социалните противоречия, а комунизмът като идеология, основаваща се на конкретната съветска практика, става реална и непосредствена опасност за съществуващия ред.

Един от най-важните фактори в историческото развитие на балканските народи след Първата световна война става Версайското държавно-териториално и национално-политическо статукво на Балканите. Това именно статукво определя териториалния обхват и границите на отделните балкански държави, то лежи в основата на развиващите се национални противоречия и конфликти, влияе върху държавното строителство и политическия живот, диктува насоките на външната политика, мотивира дейността на политически партии, политици, държавници и парламенти и т.н. Ето защо се налага най-напред да се разгледат мирните договори, узаконяващи разпределението на османското и австро-унгарското наследство между балканските държави и определящи бъдещите международни задължения (и права или предимства) на всяка една от тях.

1. БАЛКАНИТЕ ВЪВ ВЕРСАЙСКАТА СИСТЕМА ОТ МИРНИ ДОГОВОРИ

Парижката мирна конференция. Изработване на мирните договори.

Непосредствено след края на Първата световна война държавите от Антантата пристъпват към уреждане на световните проблеми: на 18 януари 1919 г. в Париж започва работата си международна конференция, чиято основна задача е да изготви мирните договори с победените държави. В работата на Парижката мирна конференция вземат участие делегати от 27 страни победителки. Германия и нейните бивши съюзници Австрия, Унгария, България и Турция не се допускат до участие в конференцията, а само се извикват да подпишат онова, което победителите им диктуват. Съветска Русия също не участва в работата на Парижката мирна конференция.

Всъщност обаче не само победените страни и Съветска Русия, но и повечето от представените на конференцията в Париж малки държави победителки не участват в изработването на мирните договори. Представителите на САЩ, Англия, Франция, Италия и Япония образуват съвет на 10-те (по двама представители на всяка държава), който решава всичко. И тъй като САЩ и Япония нямат непосредствени интереси в Европа, а Италия играе второстепенна роля, мирните договори в най-голяма степен се оказват дело на Англия и Франция.

Известно време след края на Първата световна война силно влияние в света имат изявленията на американския президент Уилсън за отказ от тайна дипломация,

за равноправие, самоопределение и право на народите да създават собствени национални държави, за премахване на националното потисничество, създаване на ОН като гарант и инструмент на мира и пр. Тези принципи, формулирани от Уилсън в 14 точки, стават идейна и програмна основа на Парижката мирна конференция. Това дава основание на мнозина да се надяват на справедливо третиране на съществуващите териториални и национални проблеми в света, в това число и на Балканите. В своята практическа работа мирната конференция в Париж обаче съвсем не се ръководи от провъзгласените принципи, а от егоистичните интереси на държавите победителки.

След много преговори, спорове, прекъсвания и прочее Парижката мирна конференция изработва Версайския мирен договор с Германия (28 юни 1919 г.), след това се уточняват и други мирни договори: Сенжерменски с Австрия (10 септември 1919 г.), Ньойски с България (27 ноември 1919 г.), Трианонски с Унгария (4 юни 1920 г.) и Севърски с Турция (10 август 1920 г.), заменен впоследствие с Лозански мирен договор (24 юли 1923 г.). Тези мирни договори засягат непосредствено балканските държави, като узаконяват подялбата на османското и австро-унгарското наследство на Балканите.

Подялба на балканското наследство на Османска Турция и Австро-Унгария.

В резултат на войните от 1912–1918 г. и сключените мирни договори почти цялото османско и австро-унгарско наследство на Балканите е разделено между балканските държави. Османското наследство, отвоювано в Балканската война, се разпределя между Сърбия, Черна гора, Гърция, България и Албания, както следва: Сърбия получава част от Новопазарския санджак, Косово и Метохия с Прищина и Призрен, цяла Западна и Централна Македония със Скопие, Охрид и Битоля, или една площ от около 38 хил. км^2 с около 1,5 млн. души население. В резултат на това Сърбия почти се удвоява, а населението ѝ нараства от 2,9 млн. на повече от 4,4 млн. души. Черна гора дели със Сърбия Новопазарския санджак, получава придобивки в размер на около 5 хил. км^2 и 150 хил. жители и също почти удвоява територията и населението си (от 9 хил.ч км^2 на около 14 хил. км^2 територия и от 285 хил. на 435 хил. население).

Значителни придобивки от Балканските войни има и Гърция: Южен Епир с Янина, Южна Македония със Солун, Серес, Драма, Кавала и редица острови в Средиземно море, *или една територия от около 56 км^2 и повече от 1,6 млн. население.* Между Сърбия и Гърция се установява обща граница, като се постига и споразумение за сръбска свободна търговия през Солунското пристанище за срок от 50 години.

Част от османското наследство получава и България: Разложко, Петричко, Горноджумайско (Благоевградско), Струмишко и Западна Тракия от устието на р. Места до устието на р. Марица, но губи Южна Добруджа в полза на Румъния, или

придобивки в размер на около 23 хил. км² с приблизително 600 хил. жители и загуби (Южна Добруджа) в размер на 7696 км² площ и 294 хил. население.

Провъзгласената през ноември 1912 г. за независима държава Албания пък започва изграждането си върху една територия от около 28 хил км² с приблизително 800 хил. жители. Почти половината от албанското население остава вън от пределите на Албания – Косово и Метохия в Сърбия и някои южни райони в Гърция.

В резултат на Първата световна война се извършва подялбата и на австро-унгарското наследство на Балканите. По мирните договори в Сенжермен и Трианон Австро-Унгария, някогашна средноевропейска и балканска сила с 676 613 км² територия и 51 390 хил. население, престава да съществува. Повече от половината от своите владения тя губи в полза на съседни държави, а другата по-малка половина се разделя между Австрия, Унгария и новосъздадената държава Чехословакия..

Балканското наследство на Австро-Унгария се разпределя между Кралството на сърби, хървати и словенци, (Югославия) Румъния и Италия. Най-голяма част от това наследство получава Югославия: Босна и Херцеговина, Войводина, Хърватско, Словения и Далмация, т.е. една територия от около 144 238 км² с население повече от 7,6 млн. души. Освен това по Ньойския договор към Югославия са присъединени и Западните покрайнини и Струмишко, принадлежащи дотогава на България (2566 км² *и около 90 хил. жители). Така в краен резултат от подялбата на османското и* австро-унгарското наследство се създава една югославска държава върху цялата централна и западна половина на Балканския полуостров с около 248 хил. км² и 12 млн. население.

Разделянето на австро-унгарското наследство значително изменя политическата карта и на Румъния. До 1912 г. тя се простира върху повече от 130 хил. км² площ и има близо 7 млн. жители. По време на Междусъюзническата война Румъния заграбва Южна Добруджа и влиза в Първата световна война с 138 хил. км2 територия и близо 8 млн. население. А от Първата световна война по Трианонския мирен договор получава цяла Буковина, цяла Трансилвания и източната половина от Банат, или 102 200 км2 площ и около 5250 хил. жители. През 1918 г. Румъния присъединява и Бесарабия, т.е. нови 44 440 км² и 2,6 млн. души население. В крайна сметка Румъния става държава с 295 хил. км² и към 16,5 млн. население, при което освен румънци в нейните предели се включват руси, украинци, българи, унгарци, сърби и други народи.

След Първата световна война възниква спор между Югославия и Италия относно подялбата на австро-унгарските владения в Далматинското крайбрежие: Италия настоява да получи обещаните по Лондонския договор от 1915 г. територии (Трентино, Тирол, Горица-Градишка, п-в Истрия, Триест, Северна Далмация със Задар и Шибеник, Вльора и Сазено в Албания и пр.), а Югославия иска пълно господство на балканския бряг на Адриатика. Побеждава принципът на подялба на спорните територии. На 12 ноември 1920 г. е сключен т.нар. Рапалски договор между Италия и Югославия, който определя границата между двете държави; гр.

Задар и островите Црес, Лошинь, Ластово, Палагруж се отстъпват на Италия, а гр. Риека с малка околност се обявява за свободна независима държава. Освен това в състава на Италия остават още п-в Истрия с Триест и Пула, както и част от Юлийска Крайна с Горица и Градишка – области, населени в по-голямата си част със славянско население. Като се прибави към това и областта Тирол, излиза, че общо от австро-унгарското наследство Италия получава една територия от 22 760 км² и около 1,5 млн. души население, от които около 8700 км² площ се оказват територии с преобладаващо славянско население (около 600 хил. души), за които претендира Югославия.

Резултатите от Първата световна война водят до известни изменения и в югоизточната част на Балканския полуостров, които засягат преди всичко Турция, Гърция и България. Преди войните от 1912–1918 г. Османска Турция е все още огромна империя с площ от 2 917 000 км², от които 167 000 км² в Европа, и население от 25 млн. души, от които 6 млн. на Балканите. След войните Османска Турция вече не съществува. *Севърският договор предвижда присъединяване на Източна* (Одринска) Тракия и Смирненската област към Гърция, но Кемалистката революция прави този договор неприложим. През 1923 г. е сключен нов Лозански мирен договор, който утвърждава границите на републиканска Турция. Според този договор Турция си запазва и Одрин, и Смирна. Така от някогашните огромни владения на Балканите в състава на Турция остава само Одринска Тракия – около 27 хил. км² територия и малко повече от 1 млн. жители. Малоазиатските територии на Турция пък се редуцират на около 690 хил. км² с 12 млн. население.

Що се отнася до България и Гърция, то по Ньойския договор Западна Тракия (8712 км² и 230 хил. жители) *от съставна част на българската държава става гръцко* владение. Победена България остава със 103 146 км² територия и около 4,4 млн. население. Единствената „придобивка" за нея се явява чл. 48 от мирния договор за осигуряване на икономически излаз на Егейско море. Гърция от своя страна не осъществява своите аспирации към Цариград и Мала Азия, но, удвоена в сравнение с предвоенните години (от 64 657 км² и към 2,7 млн. жители преди 1912 г. на около 128 700 км² и над 5 млн. жители след сключването на Лозанския договор), се задоволява с постигнатото.

Репарационни и финансови разпоредби на мирните договори

Освен териториалните загуби победените държави са обременени и с тежки репарационни плащания. Според Ньойския договор България е задължена с 2 млрд. 250 млн. златни франка репарации за срок от 38 години при 5% лихва. Освен това тя е задължена в определен срок да предаде на Югославия, Румъния и Гърция известно количество добитък и каменни въглища. Като се прибавят към предишните задължения на България (972 млн. златни франка външни и 4853 млн. вътрешни), излиза, че общите задължения на България се равняват на по 1000 златни франка на всеки жител, нещо, което се оказва, че не е по силите на страната.

Що се отнася до другата победена балканска държава – Турция, то според Севърския договор тя е призната за неплатежоспособна и по този начин е освободена от репарации. Лозанският мирен договор не само не изменя това положение, а дори премахва и режима на капитулациите, в резултат на което република Турция става равноправна държава.

Предвоенните дългове на Османска Турция в същото време се разпределят между наследниците на османските владения: самата Турция, Югославия, България, Гърция, Албания и държавите от Изтока, включващи в състава си територии, принадлежащи преди това на Османска Турция. По същия начин се постъпва и с довоенните дългове на Австро-Унгария – те са разпределени между държавите – наследници на Хабсбургската монархия.

Разпоредби за Проливите

Според Лозанския мирен договор корабоплаването (военно и търговско) през Босфора и Дарданелите, а също и движението на авиация над тях се обявява за напълно свободно при едно-единствено ограничение: никоя държава не може да вкарва в Черно море повече военни кораби, отколкото там има най-силната черноморска държава. В случай на война, в която Турция не участва, свободата на корабоплаването се запазва както в мирно време, а в случай на военен конфликт с участието на Турция се запазва свободата на корабоплаването само за неутралните държави, като им се забранява да правят военна контрабанда.

Освен това Лозанският мирен договор запазва постановленията на Севърския договор за демилитаризация на Проливите: установява се една демилитаризирана зона – 15–20 км от двете страни на Проливите, в това число и островите Имброс и Тенедос, в която Турция няма право да строи укрепления и да държи гарнизони. Управлението на Проливите се предава на една международна комисия от представители на Франция, Англия, Италия, Япония и други страни със седалище в Цариград.

По този начин постановленията на Лозанския мирен договор за Проливите придобиват антитурска насоченост – ограничава се суверенитетът на Турция върху съставна част от територията на турската държава. Такъв характер в известен смисъл имат и постановленията за създаване на демилитаризирана зона в Тракия – една ивица по турско-българската и турско-гръцката граница в дълбочина 15 км от двете страни на граничната бразда се обявява за зона, в която Турция, България и Гърция нямат право да държат войска и да строят укрепления.

В работата на Лозанската конференция участва и съветска делегация начело с Г. В. Чичерин, която настоява за пълна свобода на търговското корабоплаване и на мирните морски съобщения. Съветското правителство държи Проливите да бъдат затворени за въоръжените плавателни съдове и военната авиация на всички страни, с изключение на Турция. Затова то не подписва и не ратифицира тази конвенция.

Военни разпоредби

Ньойският мирен договор съдържа и разпоредби по разоръжаването на България: забранява се задължителната военна служба, България има право само на наемна армия, не по-голяма от 20 хил. души, и жандармерия, не по-многочислена от 10 хил. души. При това България е лишена от тежка артилерия, военна авиация и военен флот. Контролът по изпълнението на тия разпоредби се възлага на една съюзническа комисия в рамките на ОН.

Другите балкански държави се ползват с т.нар. равноправие.

Както се вижда, мирните договори след Първата световна война засягат различно балканските държави. Те узаконяват ликвидирането на Османска Турция и Австро-Унгария, както и държавно-териториалното положение на 6 балкански държави – Албания, България, Гърция, Румъния, Турция и Югославия. Най-голяма е Турция (около 715 хил. км^2, от които само 27 хил. км^2 на Балканския полуостров), следват Румъния, Югославия, Гърция, България и Албания. По брой на население на първо място се оказва Румъния, следват Турция, Югославия, Гърция, България и Албания. От географска гледна точка само Албания, България и Гърция са типични балкански държави. От румънската територия само Добруджа лежи на Балканския полуостров, а от турската – само Одринска Тракия. Територията на Югославия в основната си част е на Балканите, но около 1/5 част от цялата ѝ площ е в Средна Европа. Следователно новото държавно-териториално статукво на Балканите очертава Румъния и Югославия освен като балкански и като средноевропейски държави. Турция пък се утвърждава повече като близкоизточна и малоазиатска държава, а Гърция едновременно е и средиземноморска страна. Исторически обаче всички повече или по-малко са въвлечени в сферата на балканските интереси и с единия си крак (ако не и с двата) винаги стоят здраво на Балканския полуостров.

2. ТУРЦИЯ: ОТ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ДО КЕМАЛИСТКАТА РЕПУБЛИКА

Краят на Османската империя

Османската империя влиза в Първата световна война като съюзник на Германия в името на една мегаломанска пантюркистка и панислямистка програма: Иран, Афганистан, Североизточна Индия, Северна Африка, Кавказ, Каспийско море, Волжко-Уралските райони и пр. Всичко това, естествено, в случай на победа. Но вместо победа идва поражението. И на турската мегаломания се противопоставя идеята за разчленяване и ликвидиране на Османската империя. Тази идея лежи в основата на тайните споразумения от 1915–1916 г. за подялба на османските владения между Русия, Англия, Франция и Италия.

След Октомврийската революция Русия излиза от строя като претендент за своя дял от султанската погача, а другите три държави пристъпват към планираната подялба. Решаваща роля в случая има Англия – тя разполага с голяма въоръжена сила в Близкия изток, Франция е заета в Европа предвид поражението и обезсилването на Германия, а Италия е второстепенен партньор в съглашенската групировка.

Разчленяването на Османската империя започва с Мудроското примирие от 30 октомври 1918 г.: постановява се прекратяване на всякакво турско присъствие в Източна Персия, Закавказието и арабските провинции на империята (Йордания, Палестина, Ливан, Сирия, Ирак), установява се съглашенски контрол над Босфора и Дарданелите, над пристанищата и целия турски военноморски флот, над средствата за съобщения и връзки, демобилизира се армията и се предават турските военни запаси на съглашенците, които получават правото по свое усмотрение да турят ръка върху който и да е стратегически пункт на победената империя.

След Мудроското примирие започва фактическото разчленяване на империята. Съглашенските войски влизат в Проливите и Цариград, като установяват свой контрол над укрепления, пристанища, съобщителни средства и пр. Освен това Англия и Франция окупират арабските територии, Мосул, Александрета, Югоизточен Анадол, а Италия се настанява в средиземноморските турски пристанища, както и в някои райони на Югозападен Анадол. Към участниците в подялбата на султанските владения се присъединява и Гърция – нейните претенции се насочват към Източна Тракия, Цариград и Смирненската област, а мотивът ù е наличието на гръцко население там. През март 1919 г. съглашенски сили влизат в Измир, след което Парижката мирна конференция одобрява гръцкия план за окупация на Измирската област. На 15 май с.г. гръцката армия завзема тази област, започват масови погроми и насилия над турското население в окупираните от гърците територии.

Султанското правителство в Цариград от своя страна нито може, нито желае да се противопостави на разпокъсването на Турция. Със своята раболепна покорност спрямо победителите то облекчава осъществяването на техните планове. Младотурските закони от времето на войната не зачита вече никой, султанското правителство става играчка в ръцете на съглашенските сили, Османската империя фактически престава да съществува. Предстои всичко това да получи съответна международна санкция. И следва конференция на държавите от Съглашението в Сан Ремо, която изработва проекта за мирен договор с Турция, предаден на 20 май 1920 г. на султанското правителство в Цариград. Малко по-късно, на 10 август с.г. победителите връчват на Турция Севърския мирен договор: Турция губи всички свои територии в Европа освен Цариград с неговата околност, а в Азия – всички арабски територии, както и Киликия и широка ивица до сирийската граница. Самият Цариград остава на Турция само условно – срещу задължението за лоялно изпълнение от турска страна на мирния договор. Зоната на Проливите пък се предава в

управление на една международна комисия, която има право на контрол над водите и крайбрежието на Босфора, Мраморно море и Дарданелите. Измир и неговата околност се отделят в специален район, формално под суверенитета на Турция, а фактически – под властта на Гърция. Предвижда се възможност за създаване на кюрдска държава в източната част на страната, североизточните части от турските предели пък се предават на Армения. Турция подлежи на пълно разоръжаване, потвърждава се режимът на капитулациите отпреди войната, създава се англо-френско-италианска финансова комисия, която да установи финансов контрол над Турция.

Формално погледнато, Севърският мирен договор решава някои държавно-териториални проблеми в Мала Азия и Близкия изток, като държи сметка за националния въпрос: отпадане на европейските и арабските територии от Османската империя, възможност за създаване на кюрдска държава, обединение на Армения, присъединяване на Измир с неговата околност към Гърция. Всичко това би могло да се оценява като положително решение. Държавите от Съглашенския блок обаче не прилагат принципа за самоопределение на народите, а направо заграбват арабските територии на империята, като посягат и на турски национални райони. При това освен Смирненската област Гърция окупира и Одринска Тракия, което не може да се обоснове с национални мотиви. Всъщност Севърският мирен договор идва да узакони един грабеж, с който освен ликвидиране на Османската империя се заплашва самото по-нататъшно съществуване на турската държава и нация.

Турското националноосвободително движение

До Първата световна война турците непрестанно воюват за запазване на целостта на Османската империя, сиреч срещу националноосвободителните движения на „другите". В края на тази война и непосредствено след нея нещата коренно се променят: османлията, вече станал турчин, трябва да се „прости" с империята; войната срещу националноосвободителното движение на „другите" губи смисъл и се заменя със собствено националноосвободително движение срещу опасността от ликвидиране на турската държава и нация.

Турското националноосвободително движение възниква в Анадола – в тази част на страната, където се формира основното ядро на турската нация. Предпоставки за такова движение възникват още през годините на Първата световна война, когато започва масово дезертьорство, прераснало в партизанско движение, насочено срещу германското присъствие и младотурските власти. Антивоенното движение в страната придобива особено масови размери през 1918 г. – антигермански настроения обхващат и офицерските кадри, в отделни градове избухват антиправителствени демонстрации, редят се селски и военни бунтове. Последвалата след излизането на Турция от войната окупация на страната от Антантата, съпроводена с повсеместни грабежи и насилия, предизвиква нова вълна

на възмущение и подем на освободителната борба на турския народ – организират се митинги, появяват се комитети на отбраната, създават се партизански отряди, започва партизанска война.

Основна движеща сила на турското националноосвободително движение е селячеството. Отначало борбата на селските маси има стихиен характер и е насочена срещу местните власти и жандармерията. След идването на съглашенските окупационни сили селското движение постепенно прераства в национално, борбата срещу окупаторите се слива с борбата за ликвидиране на феодалната експлоатация, но не прераства в аграрна революция.

Националноосвободителното движение в страната възглавява буржоазията от Анадола. Още по време на войната тя се превръща в сериозна политическа сила. Но първоначално и тя е твърде умерена, не възглавява селското движение, задържа разгръщането на революционните сили, надява се на султанския двор и разчита на великодушието на победителите. Тези надежди обаче не се оправдават, турската буржоазия от Анадола се включва в националноосвободителното движение и става негов хегемон.

Изразител на идеите на анадолската буржоазия и движение става турската патриотична интелигенция. Успоредно с нарастването на опасността от разпокъсване на страната върви и организирането на буржоазно-патриотичните сили. Още в края на 1918 г. възникват организации за защита срещу чуждата окупация: Дружество за защита на правата на Тракия, Дружество за защита на правата на Измир, Дружество за защита на правата на източните вилаети. До пролетта на 1919 г. дружества за защита на правата възникват в почти всички вилаети на Анадола.

Дружествата за защита на правата в Турция се обявяват против разпокъсването на страната, призовават към съпротива срещу окупаторите, опитват се да организират и възглавят борбата на турския народ за защита на националната независимост на страната. В същото време в повечето случаи те запазват лоялност към султанското правителство в Цариград и възприемат негативно отношение към партизанското движение. Така успоредно с разгръщането на въоръжена борба на народа срещу окупаторите възникват буржоазно-патриотични организации, които постепенно се включват в движението и го възглавяват.

В края на 1918 г. и през първата половина на 1919 г. обаче все още няма единна организация, способна да възглави националноосвободителното движение в Турция. Създаването на такава организация става през втората половина на 1919 г. и е свързано с името на Мустафа Кемал. По свое желание през пролетта на 1919 г. той е назначен за инспектор на турската армия в Източен Анадол. Веднага след идването си тук Кемал влиза във връзка с дружествата за защита на правата, организира срещи и съвещания с представители на националното движение, подготвя обединяването на патриотичните организации. На искането на султана да прекъсне мисията си и да се върне в столицата той отговаря с отказ и оставка, което го довежда до разрив със султанското правителство. Така Мустафа Кемал става

„бунтовник" и поема пътя на организиране на националноосвободителната борба на турския народ.

От 23 юли до 7 август 1919 г. в гр. Ерзерум заседава конгрес на дружествата за защита на правата от Източен Анадол под председателството на Мустафа Кемал. Обсъжда се въпросът как да се предотврати разпокъсването на Турция и се избира Представителен комитет като ръководен орган. Негов председател е Мустафа Кемал. Така се прави първата сериозна стъпка към създаване на ръководен център на турското националноосвободително движение.

Нова решаваща стъпка в това направление е Сиваският конгрес на дружествата за защита на правата, състоял се от 4 до 12 септември 1919 г. Този конгрес се превръща в най-висш форум на всички вилаети в Анадола и Тракия – провъзгласено е образуването на Общотурско дружество за защита на правата на Анадола и Румелия и е избран нов Представителен комитет начело с Мустафа Кемал. Конгресът приема и разгърната програма на турското националноосвободително движение, съдържаща основните национални искания: независимост на Турция, изгонване на окупаторите, право на Турция на самостоятелно развитие, премахване на всякакви ограничения, нарушаващи суверенитета на нацията.

Двувластие. Велико национално събрание на Турция

През лятото и есента на 1919 г. в Турция фактически се установява двувластие: султанско правителство начело с Ферид паша в Цариград и Сиваски Представителен комитет начело с Мустафа Кемал. По това време кемалистите още не се обявяват открито против султана. Обяснение на този факт трябва да се търси в неоднородния състав на формиращия се националноосвободителен фронт в Турция: освен турската национална буржоазия от Анадола в движението се включва мюсюлманското духовенство, което държи за запазване на властта на халифа и за отстояване на своите привилегии; към кемалисткото движение се присъединяват и някои младотурски офицери, които се надяват с помощта на движението отново да се върнат на власт; на националното движение съчувстват и някои компрадорски елементи, които очакват компромис между Турция и победителите от войната. Всички тези сили малко или много са свързани със султана-халиф. С това е принуден да се съобразява и Мустафа Кемал и националното движение съсредоточава главния си удар срещу чуждите окупатори, което съответства и на интересите на турската национална буржоазия.

Щадейки султанската институция, кемалистите обаче не щадят султанското правителство и през есента на 1919 г. съсредоточават атаките си срещу него. При това Представителният комитет на Мустафа Кемал пристъпва към арестуване на някои губернатори и овладява държавния апарат в Анадола. И правителството на Ферид паша в Цариград губи почва и е сменено. Новото правителство на Али Риза паша приема предложението на кемалистите за свикването на турско национално събрание. Произвеждат се парламентарни избори, спечелени със значително

мнозинство от кемалистите. Мустафа Кемал обаче не заминава за Цариград за откриване на Националното събрание, а се прехвърля от Сивас в Анкара, която става резиденция на Представителния комитет и столица на кемалисткото движение.

В началото на 1920 г. в Цариград все пак започва своята работа турското Национално събрание, в което кемалистите имат преобладаващо мнозинство. На 28 януари с.г. този турски национален парламент приема т.нар. Национален обет, потвърждават се решенията на проведените през 1919 г. конгреси на дружествата за защита на правата в Ерзерум и Сивас. Приема се тържествена декларация за независимост на Турция в границите на турската нация (на линията на Мудроското примирие от 30 октомври 1918 г.). През март 1920 г. в Цариград се извършва нова правителствена промяна – в правителството се включват дейци, близки до кемалистите. В действителност кемалисткото движение постепенно овладява освен Анадола също и Цариград.

Всичко това сериозно тревожи както султана, така и държавите от Съглашенския блок. И следват решителни действия: на 16 март 1920 г. Цариград официално е окупиран от английските войски – английски отряди заемат учреждения и казарми, десетки депутати от Националното събрание са арестувани, парламентът е разгонен, правителството на Али Риза паша е свалено, велик везир отново става Ферид паша. Султанът и Портата обединяват усилията си с тези на окупаторите за смазване на кемалисткото движение. Опирайки се на Англия, Цариград започва открита война срещу Анадола, Мустафа Кемал е обявен за престъпник, а ръководеното от него движение – за метеж.

С това завършва периодът на относителен „мир" между кемалистите и султанското правителство. След разгонването на парламента в Цариград кемалистите свикват свой парламент в Анкара, като го провъзгласяват за Велико национално събрание на Турция. Този кемалистки парламент открива заседанията си на 23 април 1920 г. В него влизат депутати, избягали от Цариград, и нови депутати от Анадола. Той се провъзгласява за единствена законна власт в Турция. Държавите от Съглашението от своя страна пък предлагат на султана да въведе „ред" в Анадола. За осъществяването на тази задача султанът формира специална „халифска армия". Организират се от султански и английски агенти и провокационни антикемалистки въстания в Анадола. Веднага след първите си сблъсквания с партизаните от Анадола „халифската армия" обаче се разпада. Не е по-добра съдбата и на антикемалистките провокации в Анадола.

Гръцко-турската война (1920–1922)

Този неуспех не отчайва съглашенците. Сега те пристъпват към пряка интервенция. През юни 1920 г. една гръцка армия започва настъпление в Анадола, като завзема Бурса, а друга настъпва в Тракия и завзема Одрин. От кемалистите се иска бърза капитулация, а от султана – подписване на Севърския мирен договор. Въпреки всичко султанското правителство не се решава да сложи подписа си под

чуждия диктат, а Анадолът реагира с бурни протести и мобилизация на силите си за защита на страната. Положението на Турция става много тежко: Анадолът е обкръжен от всички страни с врагове, а от запад настъпва гръцката армия.

И все пак турското националноосвободително движение устоява на натиска. За това много допринася обстоятелството, че в лагера на съглашенските сили няма единство – Франция и Италия не са доволни от преобладаващото господство на Англия в Турция и Близкия изток. Същевременно в подкрепа на кемалисткото движение се обявява мюсюлманското население от подвластните на Англия и Франция райони извън Турция. На базата на общата борба срещу окупаторите започват да пристигат помощи в пари и оръжие, Анкара става втора Мека. Съветска Русия от своя страна също оказва помощ на кемалисткото движение. А правителството на Мустафа Кемал пристъпва към създаването на редовна турска национална армия. С тази задача се заема Исмет бей, тогава полковник, командващ западния фронт срещу настъпващата гръцка армия. Кемалистите се опасяват, че партизанските отряди, по състав селски, могат да поставят аграрния въпрос и решават да ги ликвидират. В началото на 1921 г. част от партизаните (тези, които оказват съпротива) са разоръжени и разбити, а друга част доброволно се вливат в редовната армия. На 10 януари 1921 г. току-що сформираната редовна турска армия спира гърците при с. Иньоню.

Тази турска полупобеда има двояко значение: 1. Във вътрешнополитически смисъл – повишава авторитета на кемалистите във Великото национално събрание и съдейства за по-нататъшното масовизиране на кемалисткото движение; 2. В международен аспект – държавите от Антантата трябва да се съобразяват с турското националноосвободително движение като с реална сила. През февруари 1921 г. в Лондон се открива международна конференция с участието на делегати и от Анкара. Правителството на Мустафа Кемал фактически е признато от съглашенците. Конференцията, разбира се, завършва безрезултатно – Анкара настоява на Националния обет, а Антантата държи на изпълнението на Севърския договор. В същото време се водят преговори в Москва, които завършват благополучно. На 16 март 1921 г. е подписан договор за дружба и братство между Турция и Съветска Русия. Установява се турско-съветската граница. Съветското правителство подкрепя кемалистите относно Севърския договор, а по въпроса за Проливите иска изработване на международен статут от една конференция на крайбрежните държави.

С това турското националноосвободително движение обаче още не преодолява надвисналата опасност – организирано е ново гръцко настъпление. Но на 31 март 1921 г. гръцката армия търпи ново поражение при същото село Иньоню. Въпреки това гръцкото настъпление продължава. Начело на гръцката армия застава самият крал Константин. През лятото на 1921 г. започва генерално настъпление, гръцката армия пристига до река Сакария, фронтът приближава до Анкара. В продължилите от 23 август до 13 септември 1921 г. сражения гръцкият поход към Анкара е провален.

Сакарската победа означава ново укрепване на международното положение на Турция. На 20 октомври 1921 г. се подписва френско-турски договор в Анкара. Франция се отказва от войната, анулира своя подпис под Севърския договор и признава правителството на Мустафа Кемал. Киликия е върната на Турция, а санджакът Александрета получава специален статут под френска власт в рамките на Сирия. Франция предава на Турция значително количество оръжие. Италия също прекратява интервенцията и през есента на 1921 г. евакуира Анталия. Значително укрепват и съветско-турските отношения. На 13 октомври 1921 г. се подписва договор за дружба между Турция и задкавказките републики Грузия, Армения и Азербайджан. На 2 януари 1922 г. подобен договор се сключва и между Турция и Украйна.

Разгром на интервентите

Така в крайна сметка Англия и Гърция остават сами в борбата си срещу кемалисткото движение. При това гръцката армия, макар че владее Ескишехир и направлението Измир – Афион – Карахисар, не е способна за ново настъпление и стои на позиция.

През лятото на 1922 г. кемалистите пристъпват към подготовка за контранастъпление. Мустафа Кемал е назначен за върховен главнокомандващ и получава специални пълномощия. Разработват се планове, върши се щателна военна подготовка за разгром на интервентите.

В това време във Великото национално събрание срещу Кемал възниква опозиция: формира се група на „чалмоносците", представители на духовенството, които искат незабавно настъпление или незабавен мир. Някои генерали и султански сановници също са против кемалистите, понеже пазят мълчание по въпроса за бъдещата съдба на султаната и халифата. При това кемалистите сами отслабват националноосвободителното движение, тъй като не дават нищо на селяните и преследват комунистите – през януари 1921 г. е убит организаторът на комунистическата партия в Турция Мустафа Субхи с още 15 други ръководители на комунистическото движение в страната.

Въпреки това подготовката за контранастъпление срещу интервентите се води успешно: увеличаване на войската, укрепване на кавалерията, разработване на оперативен план и пр. На 26 август 1922 г. започва турското настъпление, което се увенчава с изключителен успех: на 27 август пада Афион – Карахисар, разгръща се настъпление в района на Ескишехир, а тила на гърците атакуват турски партизани. На 30 август 1922 г. става последното решаващо сражение при Долму Пънар, където гърците търпят поражение. Гръцкото командване се разпада, главният гръцки щаб е пленен, а отстъплението на гръцката армия се превръща в безредно бягство. На 9 септември 1922 г. турците влизат в Измир, а до 16 септември с.г. Анадолът е напълно очистен от интервенти. С това пътят на турската армия към Цариград е открит.

Гръцко-турската война завършва с примирие, подписано на 11 октомври 1922 г. в Мудан. Гърция се задължава в двумесечен срок да евакуира Източна Тракия, където следва да се настанят съглашенски войски. Анкарското правителство получава правото да изпрати тук 8-хилядна жандармерия. Цариград и Проливите остават под контрола на държавите от Антантата до окончателното сключване на мирния договор. По същество Муданското примирие означава анулиране на Севърския мирен договор, който не се зачита вече от никого.

Характеристика на събитията. Премахване на султаната и провъзгласяване на република

Събитията в Турция от края на Първата световна война и непосредствено след нея добиват характер на побеждаваща турска национална революция. *Кемалисткото движение насочва главния си удар срещу чуждите окупатори*, които разграбват Османската империя, но не за да защити тази фалирала империя, а да защити турската нация, нейното право на съществуване и развитие, нейното право на самостоятелна собствена национална държава. Едновременно с решаването на тази основна задача на дневен ред е и въпросът за разделяне със средновековието, т.е. налагане на по-съвремени отношения в земевладението и земеползването, премахване на господстващото положение на религията, освобождаване на жената, промени в бита и културата и пр. Ликвидирането на феодалните остатъци е толкова по-необходимо предвид факта, че главен техен носител е султанската институция, *останала и след Първата световна война опора на чужди сили и на свой ред подкрепяна от тях*..

Затова събитията в Турция от края на Първата световна война и непосредствено след нея придобиват и антифеодален характер. Но докато в борбата срещу чуждата окупация кемалисткото движение общо взето е единно, то по въпроса за премахването на средновековието и феодалните остатъци съществуват съществени различия: селяните очакват промени в аграрните отношения, искат ограничаване *на едрото земевладение, искат земя – свободен селянин на своя земя*, независимо частно селскостопанско имение и производство, това е идеалът на селянина от онова време. Работническата класа, макар и слаба (компактни работнически маси има само в Цариград, Измир, Адана и някои други места) и без своя политическа партия, е за охрана на труда и задълбочаване на революцията; буржоазията в Анадола се стреми към укрепване на своите позиции във властта и обществото, свързана е в известна степен със земевладелците и се обявява против исканията на селяните и работниците, против задълбочаването на революцията.

Като хегемон на движението турската буржоазия иска да създаде своя *държава, да развие промишленост, да осигури независимост и просперитет на Турция*. Постигането на тази цел не може да се осъществи без премахването на султанската институция. По въпроса за съдбата на султаната във Великото национално събрание на Турция избухва ожесточена борба между радикалното крило начело с Мустафа

Кемал и консервативната групировка на „чалмоносците". През есента на 1922 г. последните формират своя фракция в парламента, която се опитва да докаже, че султанатът е неотделим от халифата. В крайна сметка битката се печели от кемалистите – по това време Мустафа Кемал има огромен авторитет и широка обществена подкрепа, което осигурява победата. На 1 ноември 1922 г. Великото национално събрание приема закон за премахване на султаната. С това се узаконява фактическото положение, което съществува в Анадола още от 1919 г., консерватизмът търпи силно поражение. Освен във вътрешно-политически план това събитие има и своя международен резонанс: султанската институция повече не може да се използва като фактор в ничии планове и комбинации; Турция прави заявка за своето развитие като съвременна национална държава наред и наравно с всички други.

Ново завоевание на турската национална революция (най-често наричана Кемалистка революция) е сключването на Лозанския мирен договор между Турция и победителите от Първата световна война (24 юли 1923 г.). Турция получава приблизително тези граници, които има и днес, отменят се капитулациите, премахва се управлението на т.нар. отомански дълг и пр. На 6 октомври 1923 г. последните чужди окупационни войски напускат Цариград. Турция става независима национална държава, един от наследниците на някогашната Османска империя.

По-нататък следват избори за ново Велико национално събрание, спечелени изцяло от кемалистите. Това Велико национално събрание открива заседанията си през август 1923 г. в Анкара. По същото време Мустафа Кемал и неговите привърженици създават своя политическа партия под името Народнореспубликанска партия. Тази именно партия в продължение на около две десетилетия ще бъде единствената политическа партия в Турция, която ще управлява – един от резултатите на турската национална революция е установяването на еднопартийна политическа система в страната.

Избраното през август 1923 г. Велико национално събрание на Турция взема изключително важни решения за по-нататъшното развитие на страната: ратификация на Лозанския мирен договор; провъзгласяване на Анкара за столица; провъзгласяване на Турция за република (29 октомври 1923 г.); избиране на Мустафа Кемал за първи президент на Турската република; премахване на халифата като последен атрибут на Османската империя; приемане на Конституция на Турската република (20 април 1924 г.).

Всичко това открива перспективи за осъществяване на нови реформи, укрепване на независимостта на Турция и нейното по-нататъшно развитие. Въпреки това Кемалистката революция се представя като една ограничена национална революция. Тя не стига до промени в аграрните отношения и не засяга много страни от живота на турското общество, а само заменя имперските институции с национални републикански. Но и това е грамаден скок напред в сравнение с османския период в историята на турския народ.

3. АЛБАНИЯ: ТРУДНИЯТ ПЪТ КЪМ НЕЗАВИСИМОСТТА

Албанското движение за независимост

На 28 ноември 1912 г. Албания е провъзгласена за независима държава. Тя обаче няма утвърдени и международно признати граници, тепърва предстои създаването на държавен апарат, администрация, войска, съответен държавен статут *и пр. Съседните държави от своя страна не снемат претенциите си към албански* територии – Черна гора обсажда Шкодра, Сърбия завладява Косовския вилает и се стреми към излаз на Адриатическо море през албански територии, Гърция се *насочва към Южна Албания, натам отправя погледите си и Италия.* Въпросът за албанската държавна територия се решава от великите сили, и то в продължение на повече от една година. Претенциите на Сърбия към Северна Албания и на Черна гора към Шкодренската област са отбити, но Косово и Метохия остават в пределите на сръбската държава. Корча и Гирокастро остават в Албания, но областта Чамурия се включва в пределите на Гърция.

С държавната организация и уредба на Албания също се занимават великите сили. Една посланическа конференция в Лондон подписва на 28 юли 1913 г. Органическия устав на Албания. Тя се обявява за независима държава начело с избран от великите сили княз. За такъв е определен германският принц Вилхелм Вид, който през пролетта на 1914 г. пристига под международна охрана, за да заеме албанския престол. Една международна комисия, увеличена с един албански представител, трябва да поеме контрола и управлението на гражданската и финансовата администрация, а холандски офицери да създадат и ръководят албанската жандармерия.

До изграждане на албанска независима държава обаче не може да се стигне: избухва Световната война, цяла Средна Албания е обхваната от въстание, насочено против княза и неговото правителство, в Южна Албания с център Гирокастро се установява т.нар. временно правителство на Северен Епир като гръцка креатура, а от север и изток напират сърбите и черногорците. Италия пък окупира Вльора и остров Сазено и сключва таен договор с държавите от Антантата (Лондонски договор, 26 април 1915 г.) за анексиране на част от Албания. В началото на 1916 г. цяла Северна и Средна Албания е окупирана от Австро-Унгария, Южна Албания е заета от италиански войски, а гр. Корча с неговата околност – от френски войски, които предават властта в този район на правителството на Венизелос в Солун.

Поражението и капитулацията на Австро-Унгария през ноември 1918 г. не подобрява положението на Албания. Войната се печели от Антантата, от Англия и Франция, обещали по Лондонския договор от 1915 г. албански земи на Италия. Последната, стъпила по време на войната на албанска територия, съвсем не възнамерява да се оттегли. Напротив, след края на войната тя се стреми да анексира цяла Албания, а Англия и Франция не се противопоставят на италианските домогвания. Югославия и Гърция, възползвайки се от положението си на победители,

също предявяват претенции за анексиране на албански територии. Независимостта на Албания, провъзгласена през 1912 г., но още нереализирана, се поставя на карта.

Албанските патриоти и политически дейци разбират опасността от разпокъсване и ново поробване на Албания. Това се схваща и от основната маса на албанския народ. Затова след края на Първата световна война движението за независимост на Албания се разгръща с нова сила. Основното ядро на това движение съставляват отделни патриоти и политически дейци, намиращи се по време на войната в чужбина или в концентрационни лагери и затвори.

Главно искане на движението за независимост на Албания става искането за създаване на национално правителство, което да поеме управлението на страната и да защити нейната териториална цялост и независимост. На 25 декември 1918 г. се открива Първият албански национален конгрес в Дурес, който избира правителство начело с Турхан паша Пермети, бивш министър-председател в правителството на Албания при княз Вилхелм Вид. По състав това правителство е общоалбанско – представлява различни конфесии и политически групи от цялата територия на страната. Повечето от неговите членове, както впрочем и повечето от 50-те делегати на националния конгрес в Дурес, се ориентират към сътрудничество с Италия. Освен правителство Дуреският национален конгрес съставя и петчленна албанска комисия начело с министър-председателя, която да защитава на Парижката мирна конференция албанската независимост и териториална цялост.

Провеждането на конгреса в Дурес става с разрешение на Италия, окупирала след края на войната и онця албански територии, заети преди това от Австро-Унгария. Осигурявайки си преобладаващо влияние чрез проиталиански настроените делегати на конгреса, италианското правителство не създава пречки за неговото провеждане. Италия се стреми да спечели правителството на Турхан паша на своя страна и да сключи сделка с него: Италия ще защитава Албания от претенциите на Югославия и Гърция, а правителството на Турхан паша ще приеме италиански протекторат над цяла Албания.

Албанският въпрос на Парижката мирна конференция

На Парижката мирна конференция албанската територия продължава да е обект на чужди завоевателни домогвания: Италия иска анексията на Вльорска област и остров Сазено и свой протекторат над останалата албанска територия; гръцката дипломация настоява за присъединяване на Гирокастро и Корча към Гърция; от Белград поставят въпроса за присъединяване на северни албански територии към Кралството на сърби, хървати и словенци, или ако това не се постигне, то поне да не се допусне преобладаващо господство на Италия в Албания.

Албанската делегация на Парижката мирна конференция не се оказва способна успешно да защитава интересите на Албания – едно, защото великите сили не я признават и не я допускат до участие в работата на конференцията, и друго, защото сред албанските делегати няма единство. Част от делегатите на албанското

правителство начело с министър-председателя Турхан паша изоставят искането за независимост и дават съгласие за установяване на италиански протекторат над Албания. На 20 август 1919 г. правителството на Турхан паша сключва и съответно съглашение с Италия в този смисъл. В същото време между Гърция и Италия се сключва тайна сделка, таен договор Титони–Венизелос: двете държави се договарят взаимно да се подпомагат при подялбата на Албания. Англия, Франция и САЩ от своя страна излизат с меморандум, който признава на Италия правото да анексира Вльорската област заедно с остров Сазено и да установи свой протекторат над голяма част от Албания. Съгласно този договор Гърция би трябвало да получи Гирокастро, а Югославия – правото да строи през Северна Албания своя жп линия до Адриатика.

Конгресът в Люшня

Плановете за подялба на албански територии предизвикват бурен протест в Албания. На Парижката мирна конференция пристигат и делегати на албанските колонии от Румъния, България, Египет, Турция и САЩ, които протестират против опитите за дележ на Албания. Същевременно те предявяват искане за присъединяване на Косово и някои други области, намиращи се в пределите на Гърция и Югославия към Албания. Албанското движение за независимост решително се обявява не само против домогванията на Италия, Гърция и Югославия, но и против правителството на Турхан паша, възприело капитулантска позиция. И през юни 1919 г. министър-председателят е снет от поста глава на албанската делегация на Парижката мирна конференция. Разгръща се движение за избиране на делегати за нов Национален конгрес, който открива заседанията си на 28 януари 1920 г. в градчето Люшня. В работата на конгреса участват около 50 албански делегати. Въпросът дали Албания да бъде монархия или република се отлага до свикването на Учредителното събрание, докогато ще остане в сила и приетият временен държавен статут.

Приема се все пак, че до свикването на въпросното учредително събрание Албания остава княжество. Затова конгресът избира "Върховен съвет" в състав от четирима души – за всяко вероизповедание по един (бекташ, сунит, православен и католик). Става дума всъщност за регентство като колективен държавен глава на Албания. По нататък следва т.нар. Национален съвет от 38 души, който изпълнява прерогативите на парламент. Регентството предлага правителството, а парламентът, наричан още и Сенат, го утвърждава. В случай на криза в отношенията между институциите се свиква национален конгрес като най-висша власт.

Освен изработването на временния държавен статут конгресът в Люшня избира и ново правителство, възглавено от Сюлейман Делвина, бивш служител в Министерството на вътрешните работи на Османската империя. Това правителство се ползва с широка подкрепа от населението на Албания. През февруари 1920 г. то, както и Върховният съвет, се установяват в Тирана, която става столица на страната.

На 27 март 1920 г. открива заседанията си албанският Национален съвет – първият албански парламент. На дневен ред сега се поставя въпросът за изгонване на чуждите войски от Албания и защита на нейната независимост.

Вльорска война

Под натиска на албанското движение за независимост и по искане на правителството на Сюлейман Делвина през февруари 1920 г. френските войски започват да се евакуират от заеманите от тях албански земи. Италианските окупационни сили обаче остават, като се съсредоточават във Вльорската област. В същото време избухва бунт в Централна Албания на привърженици на Есад паша Топтани. През 1914–1915 г. Есад паша стои начело на въстание срещу Вилхелм Вид и неговото правителство, а през 1920 г. като югославска креатура финансира и ръководи бунт срещу правителството на Сюлейман Делвина. Така че пред правителството в Тирана се поставя задачата да постигне освобождение на Вльорска област от италианска окупация и да разгроми бунта на есадистите.

Първоначално правителството на Сюлейман Делвина влиза в преговори с Италия, а също и с ръководителите на есадисткия бунт. В същото време във Вльорска област се подготвя народно въстание против италианската окупация. Образува се „Комитет на националната защита", който през май 1920 г. излиза с призив за въоръжено въстание. На този призив масово се отзовава населението на Вльора и селячеството от околностите. Образувани са въоръжени отряди, които влизат в сражение с италианските войски (две италиански дивизии и специални части с танкове и артилерия). Албанската страна започва битката за Вльора с доброволчески отряди от около 4 хиляди въоръжени бойци. Продължилите от началото на юни до края на юли 1920 г. сражения завършват с поражение на италианските войски. В самата Италия по това време се разгръща силно антивоенно движение и италианското правителство е принудено да отстъпи: на 2 август 1920 г. е подписан протокол, според който Италия се задължава в едномесечен срок да изтегли войските си от Албания.

Едновременно с вльорската война срещу италианската окупация правителството на Сюлейман Делвина организира настъпление и срещу бунта на есадистите, който бързо е потушен. Самият Есад паша е убит в Париж. Командващ въоръжените сили на Албания по това време е косовският албанец Байрам Цури, а убиецът на Есад паша – албанският студент Авни Рустеми, оправдан от съда е посрещнат в Албания като герой.

Албанската победа над италианските окупатори и есадистите поставя държавите от Антантата пред свършен факт: движението за независимост само разрешава т.нар. албански въпрос. През декември 1920 г. Албания е приета за член на Обществото на народите, което само по себе си означава международно признание на албанската независимост. По-късно, на 9 ноември 1921 г., една конференция на посланиците на великите държави, упълномощена от ОН, утвърждава

границите на Албания: претенциите на Гърция остават неудовлетворени, Югославия получава една незначителна ивица албанска територия на север, освен Косово и Метохия, присъединени към Сърбия след Балканските войни, а Италия получава само политически предимства – всяка заплаха за албанските граници и за нейната независимост от страна на друга държава ще се смята като стратегическа заплаха и за самата Италия.

Проблеми на изграждането на албанската държава. Вътрешнополитически борби

След победата на принципите на независимост и определяне на границите на Албания на преден план излизат вътрешнополитическите проблеми на страната. От всички проблеми на Албания най-сериозно се поставя аграрният въпрос. Селяните, взели активно участие в движението за независимост, очакват подобряване на своето положение, искат земя, обявяват се против феодалния гнет и данъчното бреме, на отделни места дори стигат до разпределение на земевладелска земя и разграбване на чужд инвентар, отказват да плащат данъци и пр. В страната възниква движение за демократични преобразувания и антифеодални реформи. И отново основната маса на това движение са селяните. Включват се също така и представители на интелигенцията и националната буржоазия.

Предстои същевременно да се решават редица въпроси на държавната организация, да се изгради съответен държавен апарат, да се развие модерна партийнополитическа система, да се подмени дотогавашното турско законодателство и т.н. Със своя патриархален бит и култура, без какъвто и да било опит от миналото в държавното строителство, Албания изпитва сериозни трудности и в тази област. И веднага след отминаването на опасността от разпокъсване на страната избухват остри политически борби тъкмо около организацията и уредбата на албанската държава. През ноември 1920 г. правителството на Сюлейман Делвина минава в оставка. Образувано е ново правителство начело с Иляз Вриони, което се заема да подготви и проведе парламентарни избори. На 5 декември 1920 г. е публикуван избирателен закон, който не предвижда преки и тайни избори, а въвежда системата на двустепенно гласуване. Изборите се насрочват за 5 април 1921 г. По време на предизборната кампания страната се оказва разделена на два лагера: от една страна – земевладелците, консерваторите, борещи се за запазване на своите владения и стари привилегии, и от друга – новите прогресивни сили, обявяващи се за демокрация.

В края на 1920 г. и началото на 1921 г. очерталите се вече политически сили се представят като политически партии: Прогресивна, обединяваща земевладелците, консервативните среди на буржоазията и духовенството; Народна, обединяваща демократичните сили, в това число и някои либерално настроени земевладелци,

обявяващи се за утвърждаване на демократическа конституция. Водач на прогресистите става едрият феодал Шевкет Верляци, а на Народната партия – демократът Фан Ноли. Към Народната партия като един от нейните лидери се числи Ахмед Зогу, наследствен феодал, полковник и министър на вътрешните работи в правителството на Сюлейман Делвина. Възникват същевременно различни патриотични организации с имена като „Братство", „Отечество", „Обединение" и др., които развиват културно-просветна и политическа дейност. Един от организаторите на сдруженията от този род е споменатият по-горе Авни Рустеми, който полага усилия за координация на действията им. В общата политическа програма на това движение влиза искането за "етническа" Албания (т.е. обединяване на всички области с албанско население в една държава), премахване на феодалните остатъци и осъществяване на демократични реформи.

Разгарящите се вътрешнополитически борби в Албания се оказват благодатна почва за външна намеса: с помощта на въоръжени албански групировки Югославия се опитва да дезорганизира работата на албанските държавни органи и да създаде проюгославско правителство в Тирана, а Гърция отново организира свое „движение" в Северен Епир. При пълна военна и финансова подкрепа от Белград през лятото и есента на 1921 г. в северните области на Албания избухва бунт и е провъзгласена т.нар. Мирдитска република. Албанската независимост отново се оказва пред сериозна заплаха.

Външната опасност изисква обединяване на силите на албанския народ. И тъй като правителството проявява колебливост и не взема енергични мерки за защита на страната, представители на двете партии, Народната и Прогресивната, създават временно обединение, наречено „Свещен съюз", за защита на Албания от външната опасност. Опозицията обвинява правителството, съставено от представители на южните области (тоски), че пренебрегва интересите на албанския север (геги) и го принуждава да се оттегли. Новото правителство възглавява Евангели Пандели, източноправославен християнин от Корча, представител на либералните среди на обществото, бивш ръководител на албанската колония в Букурещ. Следва генерално настъпление на албанските сили срещу мирдитския бунт и проюгославските части, което се увенчава с успех. Специални заслуги в случая се приписват на полковниците Байрам Цури и Ахмед Зогу. „Мирдитската република" е ликвидирана, стабилизира се положението на албанските граници, но правителството на Пандели не се задържа дълго – срещу него се обявяват феодално-консервативните среди в Албания и на 6 декември 1921 г. то пада. Регентският съвет поверява премиерското кресло на Хасан Прищина, косовски албанец, върл противник на Кралството на сърби, хървати и словенци. Министър на външните работи в това правителство е Фан Ноли, а на вътрешните работи – Луиджи Гуракучи, бивш министър на просветата в правителството на Исмаил Кемали от 1912 г. Това правителство обаче пада още преди да успее да се конституира. Главната конфликтна точка в случая е ръководството на въоръжените сили на страната – премиерът

Прищина поверява това ръководство на Байрам Цури, срещу което реагира неговият съперник Ахмед Зогу. Начело на отказващи покорство на правителството военни части на 14 декември той влиза в Тирана и обявява военно положение. Съставя се нов Върховен съвет и ново правителство, централни органи на държавната власт, изпаднали в зависимост от силния човек на деня. Заел отново поста министър на вътрешните работи, Зогу установява лична власт и пристъпва към преследване на опозицията, сиреч демократичното движение в страната, Народната партия, противниците си. Заедно с това се вземат мерки за разоръжаване на народа.

В резултат на всичко това се осъществява ново прегрупиране на политическите сили в страната. Формира се правителство начело с бюрократа Джафер Ипи, в което Зогу заема поста вътрешен министър. Хасан Прищина, Байрам Цури и други *лидери на косовските албанци не участват нито в парламента, нито в правителството.* Те застават в опозиция на режима между другото и поради опасения от проюгославския курс на управляващите в Тирана. Против групата на А. Зогу *възниква мощна опозиция в парламента и извън него, която развива своята дейност* под лозунга за незабавно свикване на Учредително събрание. „Свещеният съюз" се разпада, Албания се оказва разделена на зогисти и антизогисти. През март 1922 г. избухва въстание, *въстанически отряди дори влизат в Тирана, но под натиск* на Англия се оттеглят, въстанието постепенно затихва, а режимът на А. Зогу укрепва позициите си. На 2 декември 1922 г. А. Зогу поема и поста министър-председател. Установява се суров режим, започва жесток терор срещу опозицията. Водачите на въстанието се осъждат на смърт (задочно), много офицери се уволняват и разжалват, стотици са арестувани и отпратени на каторжен труд, горят къщи и села.

В такива условия се произвеждат избори за Учредително събрание (23 декември 1923 г.). Въпреки фалшификациите, подкупите, шантажа и насилията правителствената групировка получава незначително мнозинство в Учредителното събрание: от 95 мандата правителството на А. Зогу разполага с 40, а опозицията, начело с Фан Ноли – с 35. Останалите 20 места се заемат от т.нар. независими, които скоро започват да гравитират към правителствената групировка. На 2 февруари 1924 г. избраното Учредително събрание открива заседанията си. Съставя се ново правителство, този път начело с крупния феодал Шевкет Верляци, чиято дъщеря Бехия е годеница на А. Зогу.

Юнска революция 1924 г.

1924 г. в Албания започва с кървави атентати: в края на февруари член на дружеството „Башкими", основано и ръководено от Авни Рустеми, прави покушение срещу А. Зогу, който е тежкоранен и не може да участва във формирането на правителството на Верляци; на 6 април са убити двама американски туристи на пътя между Тирана и Шкодра; на 20 април агенти на А. Зогу в Тирана извършват покушение срещу един от ръководителите на демократичното движение – Авни Рустеми. Това прелива чашата на търпението. Избухват масови протести и вълнения.

Погребението на Рустеми се превръща в масова антизогистка демонстрация, в която участват депутати, военни, селяни и граждани. Това дава кураж на водачите на опозицията да възприемат идеята за въстание като единствено средство за премахване на диктаторския режим. За подготовка и ръководство на предстоящото въстание се създава революционно-административна комисия начело с Фан Ноли.

Въстанието започва на 25 май 1924 г. в Дибра начело с популярния борец за независимост Байрам Цури. Въстават и други градове, въстанието масово се подкрепя от селските маси, на страната на въстаниците минават и някои военни гарнизони. Правителството на Ш. Верляци подава оставка и се съставя кабинет, отново начело с Иляз Вриони. Това обаче не помага – въстанието набира инерция и до 2 юни по-голямата част от Албания се оказва под контрола на въстаниците. Изпратените срещу въстаналото население войски търпят поражение. На 10 юни въстаниците влизат в Тирана, а водачите на консервативно-земевладелската групировка бягат в чужбина – А. Зогу с отряд от 500 души в Югославия, други – в Гърция, трети – в Италия.

В резултат на въстанието, превърнало се в Юнска албанска революция, властта в Албания минава в ръцете на демократичните сили. На 16 юни 1924 г. в Тирана се образува ново правителство начело с Фан Ноли. В това правителство се включват представители на революционно-демократичната част на антизогистката опозиция, които искат радикални реформи, но и представители на умерената буржоазия, както и някои либерално настроени феодали, които не мислят да отиват по-далеч от завземане на властта. В обявената наскоро след това правителствена програма се обещава изкореняване на феодализма, установяване на демокрация, освобождаване и еманципация на селячеството, коренна реформа на законодателството, премахване на бюрокрацията, реорганизация на данъчната система, образованието и здравеопазването, подобряване условията на живот на населението и пр. Освен това изборите за Учредително събрание от 23 декември 1923 г. са обявени за недействителни и се обещава произвеждането на нови избори и свикване на ново Учредително събрание. Във външнополитическата област правителството възнамерява да работи за установяване на добри отношения с всички държави.

Правителството на Ф. Ноли наистина пристъпва към осъществяване на своята програма: провъзгласяват се демократични свободи; дава се свобода на словото, печата, събранията и организациите; осъждат се на смърт избягалите в чужбина водачи на предишния режим, като им се конфискуват имотите; подменят се окръжните управители, прочистват се министерствата от привърженици на консервативния лагер; създават се комисии за изработване на нови закони; изработва се нова програма за училищата; създават се здравни служби по околии; набелязват се мерки за борба с маларията и пр. Всичко това обаче се оказва недостатъчно. Главният препъникамък е аграрният въпрос. Правителството обещава да раздаде от държавния поземлен фонд по 40 декара на всяко безземлено семейство. Разработва се също така и проект за по-широка аграрна реформа, но на практика нищо не се реализира. Всъщност не всички, участвали в свалянето на зогисткия

режим, са заинтересовани от осъществяването на коренни социални реформи. Напротив, земевладелските и офицерските среди упражняват натиск върху правителството и неговия пръв министър да се откаже от провеждането на радикални реформи. В крайна сметка правителството на Ноли изоставя аграрната реформа, което стеснява неговата социална база, отслабва влиянието му сред народа.

От друга страна, правителството на Юнската революция има сериозни финансови затруднения – то заварва държавната хазна празна, а чиновниците – с неизплатени заплати. А са му необходими и средства за осъществяване на своята програма. Заем обаче не може да си издейства – на международната арена то остава непризнато. На всичко отгоре забягналите в чужбина дейци на свалените зогистки режим изпращат и организират свои банди, правят опити за реставрация, вършат грабежи, нападения и убийства. При това Албания е в пълно враждебно обкръжение – Югославия, Италия, Гърция, дори Англия поддържат противниците на албанското правителство. Единствено комунистическото движение в Европа приветства революцията в Албания, но това представена слаба утеха. Така към края на 1924 г. обстановката се оказва благоприятна за контрареволюция, от което бърза да се възползва земеделско-зогистката реакция. Озовал се в Югославия след юнските събития, А. Зогу се заема с организиране на интервенция в Албания. Получил политическа, военна и финансова помощ от Белград, той създава на югославска територия своя армия от около 10 хиляди души, съставена от наемници, югославски и Врангелови военни подразделения, с които на 10 декември 1924 г. преминава на албанска територия и предприема настъпление към Тирана. Подобни военни формирования, създадени с италиански пари на гръцка територия, преминават на 14 декември гръцко-албанската граница и настъпват от юг. След двуседмични сражения на 24 декември 1924 г. контрареволюционните сили влизат в Тирана. Фан Ноли, министрите и много други активисти на демократичното движение бягат в чужбина.

Така Юнската революция в Албания търпи поражение, побеждава земеделско-зогистката контрареволюция. С това всъщност завършва състезанието между консерватизма и демокрацията в организирането на албанската държава – налага се консерватизмът като господстваща концепция на държавно строителство. Непосредствено след свалянето на правителството на Фан Ноли Албания е разделена на няколко военни зони начело с байрактари, назначени от А. Зогу, въведено е извънредно положение, разоръжава се населението, провеждат се наказателни операции, заседават военни съдилища, стотици хора попадат в затворите. За дълго властта в страната ще остане в ръцете на всесилния А. Зогу и подкрепящата го най-консервативна част от албанското общество.

4. БЪЛГАРИЯ: СЕЛСКА, БУРЖОАЗНА ИЛИ КОМУНИСТИЧЕСКА

Международно и вътрешно положение

България влиза в Световната война като съюзник на Германия, за да осъществи своите „национални идеали", преследвани като нещо, без което не може (sine qua non). Затова, когато вместо очакваното получаване на Северна Добруджа там се установява съвместно управление, доминирано от Германия (кондоминиум) правителството на Радославов подава оставка в знак на протест. Следващото правителство, това на Малинов–Костурков, съставено на 21 юни 1918 г. от демократи и радикали, минаващи за антантофили, не скъсва съюза на България с Централните сили, защото държавите от Съглашенския блок не желаят да гарантират всички териториални придобивки на България, постигнати в хода на войната в съюз с Германия. Но вместо победа идва поражението с всички последици от това: опразване на завоюваните територии, разоръжаване на българската армия, настаняване на съглашенски окупационни части в страната, прогонване на цар Фердинанд от България, недоверие към правителството на Малинов – Костурков, международна изолация, враждебно обкръжение от съседни държави, всяка от които иска сурово наказание на България. В края на 1918 г. вече е напълно очевидно, че три години преди това България е направила поредния погрешен избор. И не осъществяване на бленуваните национални идеали, а опасност за целостта и по-нататъшната съдба на страната.

Крайно неблагоприятно и трудно е положението на България и във вътрешнополитически план. Трите войни (Балканска, Междусъюзническа и Световна), които тя води за по-малко от едно десетилетие (1912–1918), напълно я изтощават. България губи част от своите мъже (над 100 хиляди жертви и още толкова пленени, останали след Солунското примирие вън от страната), в резултат на което селското стопанство и промишлеността са лишени от най-способната си работна сила. В края на войната и непосредствено след нея страната е в състояние на обща криза: разстройство на промишлеността и селското стопанство, необработени плодородни ниви, продоволствени запаси – изчерпани, хора и добитък измират от глад и болести, ширят се спекулация, контрабанда, скъпотия, корупция, властите са безсилни, народът – недоволен, възбуден, дори разбунен. Към всичко това се прибавя напливът на бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, които търсят приют в България.

Погрешната държавна политика, изгубените войни и напразно дадените жертви, следвоенните проблеми, лишения и трудности – всичко това влияе пряко върху обществените настроения. Политическите партии, били на власт по време на войните – германофили и съглашенофили, губят позиции в обществото. Искането за наказване на виновниците за националните катастрофи остава актуално и след потушаването на Войнишкото въстание от края на септември 1918 г. Създават се

комитети на гладуващи, по села и градове избухват масови протестни митинги и демонстрации, развива се стачно движение, масите бързо олевяват. И на политическия хоризонт изгрява звездата на земеделския водач Ал. Стамболийски.

Всъщност две са политическите партии, които в следвоенните български условия преживяват необикновен подем – партията на селяните (БЗНС) и партията на работниците (БРСДП, впоследствие БКП). За влиянието на тези две партии в българското общество убедително говорят провежданите по онова време парламентарни избори: през 1914 г. БЗНС получава 147 хиляди гласа, БРСДП (тесни социалисти) – 43 хиляди гласа, БСДП (широки социалисти) – 45 хиляди гласа; в парламентарните избори от 17 август 1919 г. БЗНС се подкрепя от 180 хиляди гласоподаватели, БКП – от 120 хиляди, а БСДП – от 80 хиляди, или общо 380 хиляди срещу 210 хиляди за всички останали политически партии, участвали в изборите; на 28 март 1920 г. БЗНС получава 349 216 гласа, а БКП – 184 616 гласа.

Промяната на обществените настроения в България в края на Първата световна война и непосредствено след нея в полза на земеделци и комунисти има своето логично обяснение. В довоенния период двете концепции на държавно строителство, консерватизмът и демокрацията, нямат сериозни конкуренти. Като теория и практика консерватизмът стои на десния фланг на политическия фронт. Негов идеал е парламентарната монархия, регламентирана от Търновската конституция и развивана в унисон с концепцията за силната власт, без широко участие на народа в държавните работи. Политическото верую на политическите сили, партии и течения, които принадлежат към лагера на демокрацията, пък е разгърната парламентарна система, демократични права и свободи, правов ред и законност. Всичко това е вече изпробвано и до известна степен компрометирано. Разочарованието от буржоазните партии, консерватори и демократи, русофили и германофили, е пълно поради политиката им по време на войните, довела България до катастрофа. И съвсем естествено широки слоеве от населението се ориентират към земеделската или комунистическата алтернатива. Ал. Стамболийски се кани да изгради съсловна селска държава със своеобразна селска демокрация – приемлива и многообещаваща за българския селски народ програма. Комунистите пък отричат съществуващата система и ратуват за т.нар. диктатура на пролетариата, оперират с лозунгите на Октомврийската руска революция и разширяват влиянието си сред работниците и по-радикалните среди на българското общество.

Въпросът монархия или република.

Учредяването на българската национална държава през 1878–1879 г. е закономерен резултат от взаимодействието на два основни фактора: национално-освободителното движение на българския народ, от една страна, и европейските велики сили. Вътрешната държавна организация и уредба зависи повече от съотношението на социално-класовите и партийно-политическите сили в България, докато формата на управление и териториалният обхват на българската държава

се определят от външния фактор. Въпросът за формата на управление на българската държава заема централно място в международните договори, с които тя се учредява. Това е така и що се отнася до другите балкански държави. И съвсем естествено е модерните балкански национални държави да започват развитието си като монархии – техните учредители са крупни монархии и не може да се очаква да декретират друга държавна организация на Балканите освен монархическата. При това монархията е форма на управление, която позволява изграждането на консервативна държавна уредба, нещо, от което са еднакво заинтересовани както великите сили, така и имотните класи на Балканите. За великите сили най-голямо значение има въпросът за престолите, за държавните глави и правителствата (респ. лидерите на политическите партии), чрез които всяка сила осъществява влиянието си. За имотните класи пък учредяването на монархия с повече или по-малко консервативна държавна уредба е въпрос на упражняване на властта.

До войните от 1912–1918 г. монархията навсякъде е стабилна форма на държавно управление. В балканската политическа действителност обаче битува и републиката, ако не като непосредствена практика, то поне като идея и стремеж. Още В. Левски като организатор и идеолог на българското националноосвободително движение пледира за „чиста и свята" република. Преди войните републиката още не се представя като сериозен конкурент на монархията. В края на Първата световна война обаче вече не е така – положението е доста променено във вреда на монархията. За това най-голяма е заслугата на самата българска корона – под ръководството на цар Фердинанд България води три войни и вместо до национално обединение стига до национални катастрофи, политическият живот тръгва по линия на олевяването, нарастват исканията за демокрация, самата средна класа, буржоазията, вече позамогнала се, оказва по-решителна съпротива на абсолютистките стремежи на короната. Голямо влияние упражнява и примерът на останалия свят – в 20. век монархията вече не е единствената форма на управление на света: Русия, Австро-Унгария, Германия и др., които векове наред са били пример и опора на монархизма и абсолютизма, стават държави с републикански строй.

За пръв път антимонархическите настроения в България отчетливо се проявяват по време на Войнишкото въстание от края на септември 1918 г. По това време антимонархизмът има силно влияние и в ръководните среди на БЗНС. Стига се и до провъзгласяване на т.нар. Радомирска република. Въстанието обаче търпи поражение, провъзгласената Радомирска република не се реализира, монархията се запазва, дори правителството на Малинов – Костурков не пада. Единствена промяна остава само насилствената абдикация на цар Фердинанд в полза на неговия син цар Борис III.

Във връзка с това може да се констатира, че теорията и практиката на БЗНС (най-масовата и през 1920–1923 г. управляваща партия) съдържат редица антимонархически тенденции. Въпреки това земеделското управление не безпокои българската монархия. По-голяма опасност за нея се оказва не „селската

демокрация" на Стамболийски, а комунистическото движение. Всъщност в България по-остро, отколкото в много други страни, се поставя не въпросът за формата на управление, а за характера на държавата – селска, буржоазна или комунистическа.

Управление на БЗНС

В първите следвоенни години в България се налага селската държавническа концепция. Налице е единствен пример на Балканите, когато една селска партия идва по парламентарен път на власт и прави опит да осъществи програмата си чрез изграждането на „селска" държава.

В политическия живот на България БЗНС активно се включва още преди войните. През 1911 г. той решително се обявява против изменението на чл. 17 от Търновската конституция и опитите за засилване на личната власт на цар Фердинанд. През 1915 г. Стамболийски заплашва царя, че може да изгуби не само короната, но и главата си, ако вкара България в Световната война на страната на Централните сили, за което получава доживотна присъда. В края на септември 1918 г. лидерите на БЗНС Р. Даскалов и Ал. Стамболийски, току-що излезли от затвора, оглавяват Войнишкото въстание. След това в продължение на около една година земеделски представители участват в коалиционните правителства на Ал. Малинов и Т. Теодоров. В избраното на 17 август 1919 г. Народно събрание парламентарната група на БЗНС е най-многобройна – 85 депутати. Абсолютно мнозинство за съставяне на самостоятелно земеделско правителство обаче още няма. Затова отново правителството е коалиционно (земеделци, народняци, прогресивнолиберали), но министър-председател вече е Ал. Стамболийски. Следващите парламентарни избори (28 март 1920 г.) осигуряват на БЗНС такова мнозинство. Съставеното на 21 май 1920 г. самостоятелно земеделско правителство управлява България в продължение на 3 години – до 9 юни 1923 г.

Правителството на Ал. Стамболийски си поставя за задача да внедри в конкретната българска действителност идеологията на БЗНС: обществото се състои от съсловия – селяни, работници, занаятчии, индустриалци, търговци и пр. Като най-многобройно съсловие (около 80% от населението) селяните трябва да упражняват политическата власт, държавата трябва да е селска; изгражда се съсловна демокрация, в която всяко съсловие получава съответно място според силата и ролята си в обществото; икономиката се развива въз основа на дребната частна собственост; в интерес на селското съсловие се осъществяват коренни реформи, премахва се експлоатацията на селото от града, а старите буржоазни партии трябва да изчезнат.

Както се вижда, земеделската идеология фаворизира селяните с тяхното дребно частно стопанство. Тя се стреми да се представи като истински народна: народът – това са преди всичко селяните, следователно само тяхната власт може да бъде истинско народовластие. В същото време тази идеология противопоставя селяните на всички останали: селото на града, селяните на буржоазията, на работниците и на

интелектуалците, БЗНС на другите политически партии. Минус на тази идеология е също така преклонението пред дребното самозадоволяващо се патриархално стопанство, което изхранва България, но не може да я направи богата и силна.

Осигурил си преобладаващо мнозинство в Народното събрание и заел властта, Земеделският съюз пристъпва към осъществяване на своята програма. През 1920–1923 г. на основата на многобройни законодателни актове, гласувани от Народното събрание, се осъществяват редица реформи: Закон за увеличаване размера на държавните земи, Закон за трудовата поземлена собственост, Закон за трудовата повинност, Закон за търговията със зърнени храни, Закон за подвижните мирови съдии, Закон за изменение и допълнение на Закона за съдилищата, Закон за данъка върху общия доход и пр. Особено значение има Законът за трудовата поземлена собственост: въвежда се лимит от 300 декара, образува се държавен поземлен фонд, от който се раздават земи за оземляване на безимотни, малоимотни и бежанци от останалите под чужда власт територии. Законът за трудовата повинност предвижда мобилизация на младежи и девойки в трудова армия, предназначена за участие в държавни строежи. Законът за търговията със зърнени храни узаконява създаването на специален държавен институт под името Консорциум. Прокаран е също и Закон за общественото осигуряване, както и редица законодателни актове и правилници в областта на народното образование и културата.

Надмощието на БЗНС в политическия живот на България през 1920–1923 г. идва от подкрепата, която мнозинството от населението на страната дава на правителството на Ал. Стамболийски. В парламентарните избори на 22 април 1923 г. земеделската партия получава 569 139 гласа и 212 мандата в Народното събрание. Това надмощие се основава на Търновската конституция, на парламентарната процедура и практика, на земеделското мнозинство в Народното събрание и прокараните чрез него законодателни актове. На тази основа се постига и известна стабилизация – финансова, стопанска и политическа. И Ал. Стамболийски е спокоен, но в действителност няма основание за това. Селската „демокрация" не може да пусне дълбоки корени в България, тя се оказва между консервативно-реакционните сили (Военна лига, Народен сговор, Конституционен блок), засегнати от земеделските реформи, от една страна, и комунистическото движение, ориентирано към перспективата за социалистическа революция и диктатура на пролетариата, от друга, буржоазните политически сили атакуват от дясно, комунистите – от ляво. Освен това режимът влиза в остър конфликт с македонската организация (ВМРО) заради опитите си за сближение с Югославия. В началото на декември 1922 г. македонски части окупират Кюстендил, а Пиринският край фактически е под властта на ВМРО.

На всичко отгоре в БЗНС се появяват разногласия и групировки. Формира се силна лява формация, която иска по-решителни мерки срещу противниците на режима. Наистина още през ноември 1919 г. министри от кабинета на Радославов са дадени под съд. Три години по-късно след внушително спечеления референдум

(19 ноември 1922 г.) и министри от кабинетите, управлявали страната по време на Балканските войни, отиват в затвора. Това обаче не задоволява левицата в БЗНС. В края на 1921 г. тя създава „Комитет за селска диктатура", появява се т.нар. Оранжева гвардия като въоръжена сила на тази диктатура. Земеделските лидери Ал. Стамболийски и Е. Даскалов принадлежат към тази формация, а основната членска маса на съюза върви след тях. Съществува обаче и сериозна опозиция в лицето на умереното крило на селската партия, което държи на парламентарната демокрация и не изключва възможността да се сътрудничи с някои буржоазни партии.

Старите политически партии от своя страна, макар и доста обезсилени (представяни от земеделския режим за кожодери, спекуланти, гешефтари и пр.), съвсем не мислят да капитулират. Напротив, те събират сили и се организират за събаряне на БЗНС от власт и премахване на селската „демокрация". При това още през 1919 г. е създадена офицерска организация, Военен съюз, чиято основна „професия" стават държавните преврати. През 1921 г. възниква и друга организация, т.нар. Народен сговор, която си поставя като главна задача свалянето на БЗНС от власт. През 1922 г. пък възниква т.нар. Конституционен блок – партийнополитическо обединение на няколко партии (Демократическа, Обединена народнопрогресивна и Радикална), който се обявява за установяването на конституционен режим съгласно Търновската конституция. Конфронтацията БЗНС – буржоазни партийнополитически сили навлиза в решителната си фаза. На 17 септември 1922 г. Конституционният блок насрочва свой събор в Търново. За същия ден там се насрочва земеделски конгрес на цвеклопроизводителите, които провалят блокарския събор и малтретират тръгналите към Търново негови организатори. Става ясно, че БЗНС не може да бъде свален от власт по парламентарен път, следователно трябва да се потърси помощта на военните за извършване на преврат.

Национална политика

Основен въпрос на българската национална политика след излизането на България от Първата световна война е въпросът за сключването на по-благоприятен мирен договор. За целта коалиционният кабинет на Т. Теодоров съставя нарочна делегация с участието на учени и специалисти, която да отстоява пред Парижката мирна конференция българските национални и териториални искания и права. Делегацията заминава за Париж, но се оказва в пълна изолация, без всякаква възможност за доказване на каквото и да било. Вместо обсъждане и преговори представителите на държавите победителки, респ. творците на Версайската система от мирни договори, сами уточняват клаузите на мирния договор с България, които тя само трябва да подпише. Ал. Стамболийски като министър-председател в поредното коалиционно правителство поема тази отговорност и на 27 ноември 1919 г. подписва Ньойския мирен договор (и счупва писалката, с която е подписал).

Българската общественост с дълбоко възмущение посреща насилническия мир: протестни митинги, мемоари, адреси-плебисцити и други прояви, обосноваващи българския характер на съответните територии, които България губи. Най-силно, по понятни причини, е възмущението на българското население от българските земи, останали в пределите на съседни държави. И все пак България не оказва въоръжена съпротива срещу Ньойския договор, нейната съпротива срещу подписването и приложението на този договор не надхвърля рамките на едно обикновено протестно движение. Причините за това очевидно са много и произтичат от тогавашната българска действителност. Никоя чужда сила не присъства непосредствено като претендент за български територии, нито пък се поставя въпрос за ликвидиране на България като държава, какъвто е случаят с Турция и Албания. Българският случай е малко по-друг – български земи и население се заграбват (разбира се, с благоволението на силите от Антантата) от съседни балкански държави.

До въоръжена съпротива срещу подписването и приложението на Ньойския договор не се стига и поради липса на съответната организация и ръководни сили. Политическите партии от буржоазния лагер са дискредитирани поради грешки и неуспехи във войните, тяхната линия на поведение е приемане и лоялно изпълнение на Ньойския договор, сервилна политика към съглашенските сили с надежда по този начин да се смекчи гневът им. Някога мощната националноосвободителна организация в Македония също е разстроена и неединна, а редица нейни водачи компрометирани. От друга страна, българското население от Тракия и Южна Македония, подложено на необуздан терор и застрашено от избиване, масово бяга към България. В резултат на това българското националноосво-бодително движение в пределите на Гърция и Турция започва да губи масовата си база. В другите български земи, оставащи под чужда власт, народът също е преуморен и разочарован от четничеството, въстанията и войните, свързани с много страдания и никакви реални резултати.

Въоръжена национална съпротива срещу Ньойския договор би могла да се развие, разбира се, и под ръководството на комунистите или земеделците, но и такова положение не възниква. Българската комунистическа партия насочва главния си удар срещу съществуващата икономическа и политическа система, като свързва националния въпрос със социалната революция, мислейки в нейния ход да разреши освен всички други въпроси и българския национален въпрос, и то в единодействие и съгласие с другите балкански народи. БЗНС и правителството на Ал. Стамболийски пък е за мир на всяка цена и не допуска и мисъл за някаква по-решителна съпротива срещу ньойския диктат: „Всеки опит да не подпишем договора ще-ше да означава продължение на войната, а за война никой у нас не мисли" – пише Стамболийски. Смята се при това, че ако Стамболийски не подпише връчения на България мирен договор, ще последва окупация на страната не само от съглашенските велики сили, но и от войските на съседите.

Всъщност БЗНС априори отхвърля войната като средство за национална защита. „Като опозиционери ние се борихме най-смело против въвличането на България във войната, ще бъде срамно и позорно, ако днес или утре като властници не бихме могли да удържим положението... докато ние, земеделците, управляваме, война не ще позволим да има" – заявява Стамболийски през септември 1920 г. Неговото убеждение е, че Ньойският договор не може да бъде вечен, че основите на този договор ще бъдат разкъсани, но това не може да се постигне с „кървав меч", а поради „възмутената световна съвест". И, естествено, в унисон с това разбиране усилията се насочват към спечелване на доверието на великите сили и съседните държави чрез приемане на наказанието и лоялно изпълнение на задълженията. Оттук и политиката на мирна ревизия на Ньойския договор, възприета от българската външна политика по време на управлението на БЗНС през 1920–1923 г. и следвана от България през следващите две десетилетия.

Пита се сега, от дистанцията на времето, България наистина ли няма друга алтернатива освен подписване на мирния договор. Аргументът, че тя би била незабавно окупирана от съседните държави, ако би се опитала да се противопостави (както например Турция и Албания), сега не изглежда толкова съкрушителен. В случая следва да се постави въпросът кой би могъл да осъществи окупацията. Да вземем Югославия. На Солунския фронт сръбската армия наброява 150 хиляди войници и офицери. В края на 1918 г. тя настъпва на север и запад. Това именно е въоръжената сила на кралството, но тя не е на границата с България, а е разпръсната по т.нар. пречански краища, нейното предназначение е да защити обединената държава от италианската експанзия в Адриатика. За възможностите на сръбската армия говори фактът, че правителството в Белград не приема поканата на съглашенските си съюзници да участва в интервенцията против Съветска Унгария. В същия смисъл говори и фактът, че сръбската окупация на Западните покрайнини започва на 6 ноември 1920 г. – т.е. почти една година след подписването на Ньойския договор, време през което въпросните територии си остават в пределите на България, с българско управление и българска администрация. При това окупацията се осъществява с незначителни сили.

Или да вземем Гърция. Знае се, че по това време тя е затънала до гуша във войната с кемалисткото движение и търпи поражение след поражение на малоазийския боен театър. Отгоре на това Турция протяга ръка към България и не би се отказала от нейното съдействие в отстояване на своята независимост. Остава Румъния. Тя пък е заета в Бесарабия, от едната ѝ страна е Съветска Русия, а от другата – Съветска Унгария. България, естествено, би могла да бъде окупирана от съглашенски сили, но и те са на изчерпване – в целия свят се развива силно освободително движение, национално и социално, а войните са дотегнали на всички. Изтеглянето на френските и италианските войски от Албания показва, че и съглашенска окупация не би била трайна – в края на краищата окупация още не означава ликвидиране на една държава и на един народ. Сигурно е, че в случай на

неподписване на Ньойския договор и въоръжена национална съпротива срещу него Съглашенският блок би бил поставен пред избор: или окупация, или преразглеждане на условията на мира. И понеже окупацията не може да бъде вечна, логично е да последва преразглеждане.

Главната грижа на правителството на Ал. Стамболийски обаче е не да организира съпротива, а да умилостиви победителите и да заслужи доверието им. В унисон с тази политика то успокоява населението в Западните покрайнини и Южна Добруджа, внушавайки, че България ще намери начин да се споразумее със съседите си, че световната общественост ще се пробуди, че заробването може да се отмени малко по-късно, примерно след три години и т.н. Всички усилия в тази насока, разбира се, пропадат Ньойският договор става факт, а правителството на Ал. Стамболийски се старае да пази границите от „размирни елементи". При това положение за населението от откъснатите от България земи не остава нищо друго, освен да приеме окупацията и да се приспособява към чуждата власт.

Деветоюнски преврат 1923 г.

През 1922–1923 г. селската „демокрация" все по-определено придобива белезите на едно авторитарно диктаторско управление, решено да се разправи с противниците си. Земеделската сопа удря в три посоки – срещу буржоазните партии и организации, срещу комунистите и срещу ВМРО. Военните от своя страна пък организират заговор и подготвят преврат. Водачите на земеделския режим имат не малко сведения за този заговор, но не им отдават нужното внимание. А комунистите доволно потриват ръце от предстоящия сблъсък между „градската и селската буржоазия".

Преврата е отлично подготвен и успешно осъществен през нощта на 8 срещу 9 юни 1923 г. Земеделските министри и депутати са арестувани по домовете им, а самият Ал. Стамболийски е в родното си село Славовица, където от няколко дни работи върху проект за изменение на Търновската конституция. Господари на положението в столицата и страната стават Военният съюз и Народният сговор, ползващи се с подкрепата на всички буржоазни партии. Рано сутринта на 9 юни е оповестен съставът на новото превратаджийско правителство – то се възглавява от проф. Ал. Цанков и включва в състава си представители на буржоазните партии. На 8 юли 1923 г. то оповестява своята програма, а на 10 август с.г. се конституира т.нар. Демократически сговор, в който влизат 4 политически партии – Народен сговор, Обединена народнопрогресивна партия, Демократическа партия (без Ал. Малинов) и Радикалдемократическа партия (без Ст. Костурков).

Едва след преврата БЗНС се опитва да спре превратаджиите и да си възвърне властта. Самият Ал. Стамболийски застава начело на въстаническите сили в Пазарджишко, но е разбит, заловен и зверски убит. На много места из цялата страна се развива въстаническо движение, в което участват над 100 хиляди привърженици на земеделското управление. Особено силна е съпротивата в Плевенско,

Ботевградско, Радомирско, а и на много други места. Борбите траят няколко дни, но навсякъде надделяват силите на превратаджиите, които разпръсват селяните. Загиват стотици земеделци, а други стотици пълнят затворите.

По начина на идване на власт деветоюнското правителство на Ал. Цанков няма нищо общо с парламентаризма и демокрацията – то е узурпаторско. Това правителство обаче също не отрича Търновската конституция и парламентарната теория и практика, а се опитва да се приспособи към съществуващите парламентарно-демократични структури. Получило подкрепата на основните партийнополитически сили, обединени в Демократическия сговор, то насрочва парламентарни избори за узаконяване на преврата. Изборите се провеждат на 18 ноември 1923 г. и се печелят от управляващата коалиция (Демократически сговор), предварително коалирала се със Социалдемократическата партия – 639 871 гласа при 132 160 гласа за БЗНС, 120 628 гласа за Националнолибералната партия и 89 617 гласа за коалицията от комунисти и земеделци. Превратаджиите се нагърбват със задачата и отговорността да защитят общодържавните интереси от селската и комунистическата държавно-политическа теория и практика. Самото правителство на Ал. Цанков се представя за „надпартийно" и „надкласово" със задача да защитава общодържавните интереси. Тъкмо криейки се зад тези интересия това правителство прокарва чрез Народното събрание редица закони и поправки към вече действащи закони, с които пряко или косвено отменя немалко постановления на законодателството на БЗНС.

Всъщност от формална гледна точка само преврат от 9 юни 1923 г. е антиконституционен акт, иначе всичко се движи в границите на Търновската конституция: многопартийна система, разделение на властите, върховенство на Народното събрание, парламентарна процедура и практика, т.е. както и преди 9 юни 1923 г. И все пак съществува съществена разлика между управлението на БЗНС и деветоюнския режим: едното е лява, а другото – дясна разновидност на парламентарната демокрация, едното е селска диктатура, а другото буржоазна диктатура. Деветоюнският режим се основава на конституцията и парламентарната система, но не развива тази система в името на демокрацията, а в името на диктатурата. Това намира израз между другото и в организираното изтребление на неудобните за властите политически опоненти – земеделци, комунисти, интелектуалци.

Септемврийско въстание 1923 г.

Деветоюнският преврат разрешава дилемата „селска" или „буржоазна" България в полза на последната. Има обаче още един участник в състезанието за властта – комунистическата алтернатива.

В началото на 20. век българското социалистическо движение се представлява от две политически партии – БРСДП и БСДП, тесни социалисти и широки социалисти. По време на войните и в първите следвоенни години надмощие има

тесносоциалистическата партия. В края на май 1919 г. тази партия се обявява за комунистическа и става съучредител на Ленинския Комунистически интернационал. Тя възприема основните постулати на ленинизма и изтъква като своя предстояща задача социалистическата революция, съветската република, диктатурата на пролетариата. По време на управлението на БЗНС тази партия е втора по сила и влияние в България. На 9 юни 1923 г. тя не се намесва в събитията, което обяснява с формулата за „градската и селската буржоазия" – неутралитет, докато двете крила на буржоазията взаимно се изтощават. Тази позиция обаче не се одобрява от Коминтерна. От Москва идват инструкции да се смени партийната линия – настоява се за въстание срещу деветоюнския режим и установяване на „работническо-селска власт".

Решението за въстание ЦК на БКП взема в заседанията си от 5–7 август 1923 г. Приетата резолюция говори за криза във властта, настъпила след деветоюнския преврат, за необходимостта от формиране на единен фронт (комунисти, земеделци, широки социалисти и др.), за организиране на въстание срещу режима и създаване на работническо-селско правителство. В изпълнение на това решение припряно започва политическа и военно-техническа подготовка на едно общо въстание, в резултат на което да се наложи комунистическата алтернатива в по-нататъшното развитие на България. В действителност шансове за победа на такова въстание няма: следвоенната стопанска криза постепенно отминава, икономиката (селското стопанство и промишленото производство) бележи определен ръст, инфлацията се преодолява, започва процес на стопанска и финансова стабилизация, а оттам и стихване на масовите революционни прояви; земеделското движение понася много загуби в първите дни след деветоюнския преврат, до голяма степен то е обезглавено; някои леви земеделски дейци тръгват в единен фронт с комунистите, но селянинът частен стопанин не вярва на комунистическата пропаганда и не желае да се излага на риск в едно въстание в името на неясна комунистическа кауза.

Деветоюнският режим от своя страна взема енергични мерки. На 12 септември 1923 г. полицията арестува около 2500 активисти на комунистическото движение, в това число и ръководителя на военно-техническия комитет при ЦК на БКП К. Шубашич. По същото време в ръководството на комунистическата партия възниква опозиция срещу поетия курс към въоръжено въстание (Т. Луканов). Колелото обаче е завъртяно и не може вече да се спре. На 13 септември 1923 г. въстава Мъглиж, Казанлъшко. След това се разгръщат въстанически действия в Стара и Нова Загора, в Чирпанско и Казанлъшко. На 20 септември ЦК на БКП назначава Главен революционен комитет в състав В. Коларов, Г. Димитров и Г. Генов. Общото въстание се насрочва за 22 срещу 23 септември, а за негова главна база се определя Северозападна България с център гр. Фердинанд (Монтана). За там заминават и членовете на Главния революционен комитет.

В първите 2–3 дни (23–25 септември 1923 г.) въстанието бележи определен успех само във Врачански окръг – създаване на военно-революционни комитети, формиране на въстанически дружини и отряди по селата и околийските центрове, успешни сражения с правителствените сили, превземане на Фердинанд, Берковица, Оряхово, Кнежа, Бяла Слатина и Лом. Навсякъде другаде в страната въстаническото движение или е много слабо, или въстание въобще не избухва. Режимът се възползва от това и съсредоточава силите си срещу въстаналите райони. На 26 септември 1923 г. правителствените войски предприемат общо настъпление срещу въстаниците и набързо ги разгромяват. Настъпва време на жестока разправа с всички противници на установената на 9 юни власт – около 5 хиляди загинали, много повече затворени и изтезавани, многобройна комунистическа и земеделска емиграция в Югославия и други страни.

Това обаче не отрезвява комунистическите лидери. В. Коларов и Г. Димитров, добрали се до Виена, изпращат оттам „отворено писмо" до работниците и селяните в България, в което ги съветват да вървят с вдигнати глави и да продължат борбата. Комунистическата партия твърди, че „революционната криза" не е преминала и че има условия за ново въстание. В унисон с това твърдение започва прочистване на комунистическите организации от т.нар. ликвидатори и капитуланти, създаване на комунистически бойни групи и чети, призиви към населението да се противопоставя на властите и да се готви за ново въстание. Режимът пък продължава масовите репресии срещу противниците си. В началото на 1924 г. правителството прокарва и Закон за защита на държавата, с който се забраняват организациите на комунистическото движение. Насилията, убийствата, изтезанията и жестокостите следват едно след друго както от едната, така и от другата страна. В продължение на около две години се води истинска гражданска война, при което властите действат от позициите на държавата и закона, а комунистите – от позицията на нелегално и нелегитимно движение. Налага се в крайна сметка режимът, който защитава буржоазната алтернатива в развитието на България.

5. ГЪРЦИЯ: МОНАРХИЯ ИЛИ РЕПУБЛИКА

Стопанско състояние

До края на Първата световна война Гърция не изменя облика си и изостанала предимно аграрна страна. През 1917 г. официалната статистика отбелязва 2213 промишлено-производствени обекта с общо 36 124 работници. Около половината от тях, 1118 на брой, са категоризирани като дребни предприятия (от 1 до 6 работници), а само 282 – като „големи", с над 25 работници. При това повече от половината от промишлените обекти (1244 на брой) се оказват предприятия на хранително-вкусовата промишленост. Възниква и металургия, експлоатират се мини, появяват се

електростанции, но за тежка индустрия е все още трудно да се говори, а тази, която току-що възниква, е под контрола на чуждия капитал и разни „анонимни" дружества.

Що се отнася до селското стопанство, то процесът на ликвидиране на едрото чифлишко стопанство и създаване на класата на дребното селячество се оказва много дълъг и мъчителен. Заинтересована от разширяване на вътрешния пазар и свързана едновременно със земевладелците, гръцката буржоазия възприема реформата като път за решаване на аграрния въпрос. Обаче цялата „реформена" дейност в тази област се натъква на непреодолимо противоречие – задоволяването на селяните със земя не може да се постигне без накърняване на интересите на чифликчийството. До 1871–1872 г. на селяните са раздадени около 2 650 хил. дка земя от т.нар. национален поземлен фонд. След присъединяването на Тесалия, където 3/4 от земята е собственост на турски и гръцки земевладелци, държавата откупува повече от 1 млн. дка чифлишка земя, с която оземлява безимотни селяни. Въпреки това до 1918 г. в Гърция остават повече от 2250 чифлика, от които 818 в Южна Македония, 584 в Тесалия и Арта, 410 в Епир и близо 450 в останалата част на страната и по островите. От края на Първата световна война управляващите среди в Гърция пристъпват към „експроприация" на едрото земевладение, но тя започва едва в средата на 20-те години и се осъществява при заплащане на обезщетение на чифликчиите за отчужденитe земи.

И все пак до Първата световна война и в Гърция укрепва дребното селско стопанство, слага се началото на неговото числено превъзходство над чифликчийската система. В по-голямата си част обаче дребните селски стопанства остават непълнокръвни стопански единици, неспособни не само да осигурят селскостопанска продукция за износ, но дори за изхранване на гръцкото население. Огромни количества храни, селскостопански и животински продукти се внасят от чужбина.

Състоянието на гръцкото стопанство намира най-ярък израз в търговията. Установеният още от първата половина на 19. век превес на вноса над износа се запазва и в края на Първата световна война, и непосредствено след нея. Гръцката външна търговия през 1920 г. завършва с един дефицит от около 1,5 млрд. драхми; за първите 8 месеца на 1921 г. износът на страната покрива едва около 1/3 от разходите по вноса. Сключването на външни заеми не води към стабилизиране на стопанството и финансите. Получените заеми се използват главно за погасяване на по-ранишни дългове и покриване на дефицитите в бюджета и търговията, т.е. за непроизводителни цели. Поради това те не допринасят за стопанското развитие, не съдействат за умножаване на националното богатство на страната, а увеличават нейните дългове и поставят правителството в зависимост от чужбина. При това в годините на Първата световна война гръцката територия се превръща във военна база на съглашенските сили, съсредоточени в Средиземноморието и на Солунския фронт. Това още повече разстройва и без това слабото гръцко стопанство и задълбочава неговата вътрешна криза.

Правителството на Венизелос (1917–1920) полага известни усилия за разширяване на промишленото и селскостопанското производство в страната. То прокарва закони, стимулиращи отварянето на нови предприятия, открива технически и висши учебни заведения за подготовка на техници, инженери, архитекти, лесовъди и агрономи, покровителства създаването на монополистически съюзи и дружества. В края на войната и непосредствено след нея възникват и някои нови предприятия за производство на спиртни напитки, бои, химически торове, цимент, сода, сулфати, стъкло и др. Въпреки това оздравяване на гръцката икономика не се постига. Напротив, войната задълбочава дисхармонията между пари и стоки, увеличава се изтичането на злато от Гърция, нарастват дълговете към чужди банки, обезценява се драхмата, расте скъпотията.

Международно и вътрешнополитическо положение.

В политическия живот на Гърция по време на Първата световна война най-активна роля играят двете най-силни политически партии: Либералната начело с Е Венизелос и Народната (монархическа) на крал Константин. Първата се бори за капиталистическо развитие на страната и свързване с Англия, а втората – за укрепване на монархията и свързване с Германия. Формира се и самостоятелна републиканска партия, т.нар. Републикански съюз, който представлява интересите на дребнобуржоазните слоеве от града и селото и се обявява за сближение с Франция. Възниква и работническо и социалистическо движение, но до края на Първата световна война единна партия на гръцкия пролетариат не се създава.

Противоречията между политическите партии и групировки в Гърция през годините на войната най-остро се проявяват по въпроса за външнополитическата ориентация на страната. След дълги борби надмощие взема Либералната партия на Венизелос, през лятото на 1917 г. Гърция се намесва във войната на страната на Съглашението, съсредоточава 10 дивизии на Солунския фронт и в крайна сметка излиза победител.

Загубите на гръцката армия в Първата световна война се оказват незначителни – 5 хил. убити и ранени. За сметка на това пък много внушителна е цифрата на жертвите сред мирното гръцко население извън пределите на гръцката държава. Според гръцкия историк Вакалопулос в хода на войната 900 хил. гърци от Мала Азия загинали вследствие на екзекуции и депортации, а 450 хил. били изгонени оттам и потърсили убежище в Гърция.

По време на войната и непосредствено след нея Гърция излиза с широка анексионистична програма. Позовавайки се на това, че гръцкият народ е разединен и разпръснат по бреговете на Средиземно море, на големи маси в Цариград, Смирна и други градове, тя повежда безогледна кампания за „обединение" на гръцкото „племе" около гръцката държава. Църкви, училища, специални мисии, агенти, дипломати, всичко се мобилизира с оглед на това „обединение": Гърция, както и другите балкански национални държави, не вижда други средства за национално

освобождение и обединение освен войната. При това на гръцкия елемент се придава много по-широк териториален обхват, като се предявяват претенции и за територии със смесено и явно негръцко национално мнозинство.

На Парижката мирна конференция гръцката делегация, възглавявана от Венизелос, излиза с меморандум, който „обосновава" гръцките претенции. Твърди се, че числото на гърците извън пределите на гръцката държава възлиза на около 4 млн. души: 151 хил. в Северен Епир, 731 хил. в Тракия (Източна и Западна) и Цариград, 43 хил. в България, 1 млн. 694 хил. в Мала Азия, 102 хил. на Додеканезките острови, 235 хил. на о. Кипър, 150 хил. в Египет и Северна Африка, 450 хил. в Америка, 400 хил. в Южна Русия. Венизелос не поставя въпроса за гърците от Америка, Египет и Южна Русия, Додеканезите и Кипър, но „аргументира" гръцките искания за присъединяване на Северен Епир, Западна и Източна Тракия, Цариград и Смирненската област в Мала Азия. Гръцкият меморандум чертае границата с България по р. Арда и старата граница на България от 1913 г. на изток до Черно море.

Тази програма в най-голяма степен се подкрепя от Англия, която иска да направи Гърция свой форпост на Балканите и в Близкия изток. Тя обаче среща противодействието на Италия, що се отнася до Северен Епир, Додеканезките острови и някои други пунктове в Мала Азия. Замислите на английската дипломация и завоевателните максималистични стремежи на Гърция получават в крайна сметка определена международна санкция: по Ньойския договор Западна Тракия е откъсната от България и се подготвя предаването ѝ на Гърция, а по Севърския договор (10 август 1920 г.) към гръцката държава отиват Източна Тракия (без Цариград) и Смирненската област. Подписва се освен това гръцко-италиански договор, според който Италия запазва своите права върху Додеканезите без о. Родос. Въпросът за принадлежността на Северен Епир остава да се реши допълнително.

Така политиката на свързване съдбата на Гърция с Англия дава плодове: Гърция осъществява голяма част от своите мегаломански и хегемонистични стремежи, а Венизелос се ползва със значителен международен авторитет. Всичко това обаче се оказва временно и илюзорно. Свързала се с Англия след края на Първата световна война, Гърция е принудена да вземе участие в осъществяването на чужди планове и интереси. Солун е превърнат в база на англо-френската интервенция против Съветска Русия. През януари 1919 г. гръцки войски в състава на един френски експедиционен корпус се стоварват в Крим и Украйна. На 15 май с.г. с разрешение на Англия и Франция гръцки войски окупират Измир, което слага началото на тежка и разорителна Гръцко-турска война (1919–1922). Оказва се, че обещаните по Севърския договор територии тепърва трябва да се отвоюват, че войната за Гърция всъщност още не е завършена, а едва започва. При това Италия и Франция не споделят английската политика в Близкия изток и все по-определено се противопоставят на гръцката експанзия. Гръцкият народ от своя страна пък съвсем не е ентусиазиран от войната срещу кемалисткото движение в Мала Азия.

В края на Първата световна война и непосредствено след нея както в много страни, така и в Гърция настъпва подем на революционното движение. Главна предпоставка за това са влошаването на икономическото положение и блокадата на Гърция от англо-френски сили, от една страна, и нарастването на ролята на работническата класа, от друга. Възникват редица социалистически организации – в *Атина, Пирея, Солун, Волос, Керкира, Кавала, Халкидика и др.*, издават се социалистически вестници – „Ризоспастис", „Ергатикос агон" („Работническа борба"), „Аванти", „Социализмос"; които насърчават антивоенните настроения в страната, нараства възмущението срещу авантюристичната политика на управляващата върхушка, избухват антивоенни прояви на гръцки войници в експедиционния корпус, изпратен в Одеса и Херсон, расте вълната на протести срещу малоазиатската авантюра на гръцката буржоазия и монархия.

Гръцко-турската война (1919–1922) и политическите борби в Гърция.

Опасявайки се от италианска окупация на Измирската област и под предлог за предотвратяване на изтреблението на гръцкото и арменското население от турците през пролетта на 1919 г. Англия и Франция подтикват правителството на Венизелос *да стовари гръцки войски на малоазиатския бряг.* На 15 май с.г. *гърците* влизат в Измир и започват масови кланета на мюсюлманското население. Гръцко-турските отношения се изостря до краен предел, мирното съвместно съжителство между гърци и турци от измирската област става невъзможно.

Подемът на кемалисткото движение в Турция и несполуките на английската политика в Близкия изток през 1919–1920 г. стават причини, обуславящи гръцката интервенция в Анадола: Англия предприема опит чрез гръцката армия, въоръжена с английско оръжие и екипирана с английски средства, да разгроми Кемалистката революция и да наложи разпокъсването на Турция. През юни 1920 г. гръцките войски започват настъпление, завземат Бурса и други градове. Друга гръцка армия влиза в Източна Тракия и завзема Одрин. Близка победа обаче не се очертава. Напротив, турското националноосвободително движение в Анадола набира сили за решителна съпротива. Цялата тежест на мобилизацията в Гърция пада върху гърба на народа, *настъпва икономическа криза, расте броят на убитите и ранените.*

По това време Венизелос е все още на върха на своята мощ и влияние. Заслугите му като ръководител на Гърция в края на войната и непосредствено след нея изглеждат неоспорими. Във вътрешнополитически план: подпомагане на развитието на индустрията, подготовка на инженерни кадри, откриване на факултети по лесовъдство и агрономство, мерки по охрана на труда, създаване на министерство на земеделието и обществените работи и пр. На международната арена: перспективи за постигане на максимални придобивки от съюза на Гърция със Съглашенския блок.

И все пак появяват се немалко симптоми, които помрачават звездата на Венизелос: гръцките аспирации към Северен Епир, Додеканезките острови и Мала Азия срещат конкуренцията и съпротивата на Италия; Франция също има резерви

експанзията в Мала Азия, турското националноосвободително движение в Анадола се оказва много костелив орех. При това в самата Гърция е доста неспокойно. На 12 август 1920 г. гръцки офицери роялисти извършват покушение срещу гръцкия премиер в Париж. Атентатът е без последствия за живота на Венизелос, но силно възбужда страстите в Атина и служи като повод за нападения на венизелисти срещу ръководители на гръцката опозиция, в това число и за погроми на къщите им в Атина.

Всичко това съдейства за дискредитиране на Либералната партия на Венизелос, което ясно проличава по време на парламентарните избори, проведени на 14 ноември 1920 г.: венизелистите търпят поражение. Изборите се печелят от консервативната монархическа партия (Народна партия), намираща се в края на войната и непосредствено след нея в опозиция. Левите сили, оглавявани от току-що създадената Гръцка социалистическа партия, получават подкрепата на около 100 хиляди избиратели.

Парламентарните избори от 14 ноември 1920 г. осигуряват надмощие на консервативно-монархическите кръгове в политическия живот на Гърция. Проведеният на 5 декември 1920 г. плебисцит „за" или „против" монархията също се печели от монархистите. Те идват на власт като алтернатива на дотогавашната венизелистка политика, в това число и против малоазиатския поход на гръцката армия, започнат от Венизелос. Промяната във властта, от една страна, и внезапната смърт на крал Александър, от друга, позволява на отстранения през 1917 г. от гръцкия престол крал Константин отново да се върне и да заеме овакантения престол. Съставя са ново правителство начело с Гунарис, изхождащо от противниците на венизелистката партия, а самият Венизелос напуска страната.

Връщането на крал Константин на гръцкия престол се приема неприязнено от съюзниците на Гърция от Съглашенския блок – до 1917 г. той оглавява германофилските сили в Гърция. И още преди плебисцита от 5 декември 1920 г. Англия, Франция и Италия декларират, че в случай на възстановяване на кралските прерогативи на Константин, те ще прекратят подкрепата си за Гърция в нейната експанзия в Анадола. Така Гърция практически остава сама във войната срещу кемалисткото движение в Мала Азия.

Въпреки това и противно на обещанията крал Константин и неговото правителство не прекратяват войната с Турция. Напротив, от началото на 1921 г. гръцките войски започват ново настъпление, водят сражения при с. Иньоню, а след това през лятото с.г. стигат до р. Сакария, недалеч от Анкара. Начело на гръцкото командване застава самият крал Константин. Фронтът обаче се стабилизира, гръцката армия не е в състояние за ново настъпление и стои на позиция все до края на август 1922 г., когато кемалистите започват контранастъпление. Гръцката армия търпи поражение и е прогонена от Мала Азия. Севърският договор е анулиран, плановете за създаване на „велика" Гърция се провалят, войната струва скъпо – 50 хил. убити и 75 хил. инвалиди и огромни материални загуби. Освен това около

1 млн. и 500 хил. гърци от Мала Азия са прокудени от родните им огнища и търсят приют в Гърция.

„Революцията" от 1922 г.

Поражението на гръцката армия в Мала Азия предизвиква остра криза в Гърция: позициите на крал Константин са подронени, монархическите партии и монархическият институт – разобличени, възмущението на народа нараства, настъпва общо революционно брожение, страната е обхваната от метеж и революция, а армията се разпада. Поставя се въпросът за ликвидиране на монархията и наказване на виновниците за катастрофата в Мала Азия.

Създава се по този начин обстановка, благоприятна за демократични решения и промени. През 1920–1921 г. се разгръща широка кампания за отмяна на военния закон и за прекратяване на войната в Мала Азия. Редят се стачки и демонстрации на тютюноработниците, железничарите, занаятчиите и работниците от сферата на услугите. Всичко това оказва силно въздействие върху политическите борби в страната. През 1922 г. Гърция е обхваната от обща политическа криза. И отново удря часът на венизелистите, на тяхното радикално крило. През септември 1922 г. група офицери антимонархисти начело с ген. Пластирас, Гонатас и др. започват „революция" с военните части от Хиос и Митилен, която бързо обхваща цялата страна и завършва с победа. Крал Константин е принуден да абдикира и напуска Гърция. Установява се военна диктатура, властта се заема от дейци на венизелистката партия, които не споделят възгледите на „умерения" Венизелос и се обявяват за провеждането на радикални реформи.

В резултат на „революцията" от 1922 г. в Гърция наистина се провеждат някои радикални мерки. Крал става по-старият син на Константин – Георги II. Арестуваните министри от кабинета на Гунарис се предават на военен съд заради катастрофата в Мала Азия и шестима от тях, в това число и бившият премиер, се осъждат на смърт и са разстреляни. Правителството на „революцията" възглавява ген. Пластирас. Дава се амнистия на политическите затворници, разширяват се демократичните свободи. На 11 октомври 1922 г. е подписано Муданското примирие с Турция. В крайна сметка Гърция се задоволява само със Западна Тракия, отнета от България. Гръцката „мегали идея" търпи пълен крах.

Гръцкото поражение в Мала Азия открива т.нар. бежански въпрос. Възниква проблемът за настаняване и устройване на около 1,5 млн. гръцки бежанци от Мала Азия, тогава, когато всички ресурси на страната се оказват изчерпани. Към това се прибавя изостряне на гръцко-италианските противоречия в Албания. В края на август 1923 г. ген. Телини, шеф на италианската делегация в международната посланическа комисия за определяне на албанската граница, заедно с придружаващия го кортеж от четирима души е убит на гръцка територия от неизвестен терорист. Този атентат се използва от Италия като повод за обвинение срещу Гърция. Нещо повече, Мусолини предприема репресивни мерки и окупира

о. Корфу. Намесват се Англия и Франция, които заставят Гърция да плати внушително обезщетение на Италия в размер на 50 млн. лири, след което италианските войски евакуират острова.

Трудностите на Гърция във вътрешната и международната област дават смелост на някои консервативно настроени висши офицери, свързани с кралския двор (ген. Леонардопулос, ген. Гаргалидис, ген. Метаксас), да започнат контрареволюция (27 октомври 1923 г.). Опитът за сваляне на правителството на „революцията" от 1922 г. обаче търпи неуспех. Близо 1300 офицери, взели участие в този опит, са експулсирани от армията.

Демократично и републикански настроените среди и офицерството използват контрареволюционния бунт, за да укрепят позициите си. Въпреки несъгласието на Венизелос те се ориентират към сваляне на крал Георг II от престола и провъзгласяването на Гърция за република. На 16 декември 1923 г. са произведени парламентарни избори, спечелени от републиканците. Съставя се републиканско правителство начело с Ал. Папанастасиу. На власт идва най-прогресивната част на гръцката буржоазия. На 25 март 1924 г. новоизбраното Учредително национално събрание приема специален законодателен акт, с който Гърция се обявява за република, а за временен президент на страната се избира адмирал П. Кондилис от Либералната партия на Венизелос, бивш адютант на крал Георг I и на два пъти министър на морската флота (1915–1920).

Победата на републиканския строй в Гърция води до нови изменения: приемат се нови закони с демократично съдържание, демократизира се образователното дело, държавното ръководство се прочиства от феодално-консервативни елементи, установяват се дипломатически отношения със СССР, оказва се съпротива на англо-френския натиск. Едно от най-крупните мероприятия на „революцията" и републиканското управление през 1922–1924 г. е задълбочаването на аграрната реформа. На 15 февруари 1923 г. е подписан декрет, който предвижда отчуждаване на земите на чифликчиите още преди обезщетението им. На експроприация подлежат общински, църковни, манастирски и частни стопанства с владения над 80–150 дка в Тесалия, Македония, Епир и Тракия и над 350 дка в останала Гърция. Създава се специална комисия по експроприацията, която поема ръководството по деклариране и отчуждаване на едрите стопанства. Някогашната икономическа и политическа мощ на феодалните прослойки постепенно се преодолява и изчерпва.

Въпреки това обаче и правителството на Папанастасиу не може да осигури икономическа и политическа стабилност на Гърция в нейното по-нататъшно развитие.

Гръцката комунистическа партия и събитията в страната

До Първата световна война в Гърция не се създава единна социалдемократическа партия. Важна стъпка в тази насока е Първият всегръцки конгрес на работниците, състоял се през октомври 1918 г. в Атина и Пирея. В работата на този

конгрес участват представители на 44 профсъюза, обединяващи около 60 хил. работници. Взема се решение за създаване на Всеобща конфедерация на труда, която приема принципите на класовата борба на пролетариата. Учредителната резолюция, подписана от 256 делегати на конгреса, определя задачите на конфедерацията така: а) сплотяване на работниците от цялата страна в професионални организации за защита на техните икономически интереси, подобряване условията на труда, материалното и културното положение на работниците; б) сплотяване на „всички класово съзнателни групи" в една сила, борещa се за ликвидиране на експлоатацията, без каквото и да било буржоазно влияние; в) единна организация за всички работнически съюзи.

Наскоро след създаването на Всеобщата конфедерация на труда, на 4 ноември 1918 г. се открива Първият всегръцки социалистически конгрес в Пирея, който представлява около 1000 организирани социалисти от различни социалистически организации и групи в страната. Приета е „учредителна резолюция" и е прокламирано създаването на Гръцка социалистическа партия. В приетите на конгреса „Принципи и програма" се изтъква необходимостта от „превръщане на производството от плутократическо в социалистическо". Предявяват се и редица „насъщни искания" – премахване на монархията, демократизация на страната, установяване на народна власт и преход към социализъм.

В тясно сътрудничество и единодействие с Всеобщата конфедерация на труда Гръцката социалистическа партия организира стачните борби в страната: обща стачка на 1 май 1919 г., тридневна общогръцка политическа стачка против арестуването на петима социалисти, влизащи в ръководството на Всеобщата конфедерация на труда, обща стачка на тютюноработниците и банковите служители и пр. Същевременно социалистите се обявяват против „украинския поход" и войната в Мала Азия срещу кемалисткото движение, като издигат глас за демобилизация на армията. През май 1919 г. социалистическата партия се присъединява към Коминтерна, а през април 1920 г. диктатурата на пролетариата става нейно основно програмно начало. Към името си тя прибавя в скоби думичката „комунистическа". Нейните лозунги от онова време са: „Съветска социалистическа република на работниците и селяните", „експроприация на едрото земевладение без обезщетение", „цялата земя на тези, които я обработват", „демобилизация на армията", „единен фронт на работниците и селяните" и пр.

През август 1923 г. Всеобщата конфедерация на труда обявява обща стачка, в която участват около 140 хил. души. Избухват масови демонстрации против скъпотията, стават кървави сблъсъци с полицията. Нищо съществено обаче не се постига: стачката е потушена, а профсъюзите се разпускат, комунистическата партия си остава малочислена и слаба, машинално си служи с лозунгите на Коминтерна, които нямат реално покритие в гръцката действителност, поради което започва да губи влияние.

6. КРАЛСТВОТО НА СЪРБИ, ХЪРВАТИ И СЛОВЕНЦИ: ЦЕНТРАЛИЗЪМ ИЛИ ФЕДЕРАЛИЗЪМ

Държавата на словенци, хървати и сърби. Народното вече в Загреб

През лятото и есента на 1918 г. Австро-Унгария преживява тежка криза, която се превръща в агония. След пробива на съглашенските войски при Добро поле идва изтласкването на австро-унгарските сили от Сърбия. В началото на ноември 1918 г. сръбските и съглашенските войски влизат в Белград, а след това преминават Сава, Дунав и Дрина, навлизат в Босна и Хърватско. На 3 ноември с.г. Австро-Унгария подписва капитулация.

В същото време в южнославянските области на преживяващата последните си дни империя се разгръща мощно революционно движение. На 1 февруари 1918 г. избухва въстание на моряците от австро-унгарския флот в Которския залив, издигат се червени знамена, образуват се военноморски комитети, иска се сключването на всеобщ мир без анексии и контрибуции. От пролетта на 1918 г. дезертьорството от армията добива особено масови размери. В южнославянските области под австро-унгарска власт се образуват многобройни отряди от дезертьори и завърнали се от Русия бивши военнопленници, т.нар. зелен кадър, чиято численост достига до 200 хил. души. Зеленокадровците се противопоставят на властите, издигат лозунга за съветска власт, стават носители на революционни идеи на селячеството. Чувства се силно влиянието на руските революции, като борбата за социално освобождение се допълва от борбата за ликвидиране на националния гнет. Въодушевени от лозунгите на Октомврийската революция, зеленокадровците застават начело на борбата на бедните селяни за земя, разгонват жандармерията и администрацията и пристъпват към разрешаване на жизнените въпроси на селото по революционен път.

Задълбочаването на кризата в Австро-Унгария и подемът на революционното движение през 1918 г. се съпътстват и от активизация на буржоазията от южнославянските области на империята. Дори запазилите в началото на войната лоялност към Хабсбургите южнославянски политически дейци в края на войната вече се отказват от идеята за „решаване“ на югославския въпрос в рамките на Австро-Унгария. Мнозинството от политическите представители на южнославянските области през 1918 г. минават на позициите на декларацията от о. Корфу, т.е. за излизане от Австро-Унгария и обединение със Сърбия и Черна гора, за образуване на обединена южнославянска държава. Повечето от политическите партии от Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина, Далмация и Истрия образуват блок под името „Национална концентрация“.

През лятото и есента на 1918 г. националноосвободителното движение на южнославянските народи пристъпва и към съответни политически и организационно-правни стъпки за откъсване от Австро-Унгария и обединение със Сърбия и Черна гора. На 16 август 1918 г. в Любляна се основава т.нар. Народни свет, който се

обявява за съставна част от южнославянското движение и си поставя за задача да подготвя словенския народ за момента, когато заедно с хърватите и сърбите ще вземе в свои ръце всички права и задължения, произтичащи от държавната самостоятелност. На 20 септември с.г. се образува Народно вече на Босна и Херцеговина. На 5 октомври Народно вече се формира и в Хърватско, в Загреб. На 6 ноември такова Народно вече се създава и в Черна гора, а на 25 ноември открива заседанията си отделна Народна скупщина на Войводина в Нови Сад.

Задача на тези народни събрания е подготовката за създаване на обединена южнославянска държава. Най-голяма роля в това отношение изиграва Народното вече в Загреб. То е съставено от представители на всички южнославянски земи под австро-унгарска власт (Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина, Риека, Междумерието, Далмация, Истрия и Триест). В него освен хърватите са представени и словенците, и сърбите, т.е. и трите южнославянски нации под австро-унгарска власт. На това основание Народното вече в Загреб се провъзгласява за политически представител на всички словенци, хървати и сърби от Хабсбургската монархия. Неговата програма става искането за „обединение на всички словенци, хървати и сърби в народна и независима държава, изградена върху демократични принципи".

Така още преди края на войната южнославянските области фактически се откъсват от Австро-Унгария и се конституират в нова държава – държава на словенци, хървати и сърби, с върховен орган Народното вече в Загреб. На 19 октомври 1918 г. то се провъзгласява за единствен върховен орган на властта и декларира, че взема в свои ръце ръководенето на народната политика. Същевременно Народното вече обявява, че неговата цел е обединението на „целокупния" народ словенци, хървати и сърби независимо от предишните областни или държавни граници в отделна „напълно суверенна държава".

В този смисъл се изказва и Хърватският събор, свикан на тържествено заседание на 29 октомври 1918 г. в Загреб: скъсват се всички държавноправни връзки на Хърватско с Австро-Унгария и се взема решение за създаване на обща южнославянска държава. Хърватският събор признава Народното вече на словенци, хървати и сърби в Загреб за върховна власт.

Създаване на Кралството на сърби, хървати и словенци

След капитулацията на Австро-Унгария, през ноември 1918 г., в южнославянските земи държавно-политическото положение се изяснява така: още съществуват като отделни държави Сърбия и Черна гора; наред с тях започва да функционира Държавата на словенци, хървати и сърби с център Загреб, която разпростира своята юрисдикция върху областите, влизащи преди това в състава на Австро-Унгария (Словения, Хърватско със Славония и Далмация, Босна и Херцеговина, Войводина).

Обединението на тези държавноправни единици в една държава се извършва твърде бързо. На 26 ноември 1918 г. Черногорската народна скупщина в Подгорица

тържествено решава присъединяването на Черна гора към Сърбия. По същото време Войводинската народна скупщина на тържествено заседание в Нови Сад се изказва за непосредствено присъединяване на Войводина към Сърбия, а пленарното заседание на Народното вече в Загреб взема решение за обединение на Държавата на словенци, хървати и сърби със Сърбия. Изработва се инструкция и се избира делегация, която да осъществи обединението. На 1 декември 1918 г. пристигналата от Загреб в Белград делегация за обединението излиза с тържествен адрес към крал Александър, който от своя страна прокламира създаването на Кралство на сърби, хървати и словенци.

От формална гледна точка първодекемврийският акт е двустранен – Народното вече в Загреб, респ. упълномощената от него делегация, преговаря със сръбския крал. Но докато Народното вече чрез дадената на делегацията инструкция изтъква някои принципи на обединението и искания относно изграждането на държавата (демократизъм и парламентаризъм, създаване на временно народно представителство, избори за Учредителна народна скупщина, приемане на конституция с квалифицирано мнозинство и пр.), то регентът Александър обявява обединението и само най-общо обещава да изпълни съдържащите се в адреса на загребската делегация моменти. В действителност регентът Александър октроира създаването на Кралството на сърби, хървати и словенци, а Народното вече в Загреб не взема превантивни мерки срещу очертаващата се тенденция на установяване на великосръбска хегемония в държавата.

Причините за това очевидно трябва да се търсят във вътрешното и международното положение на Държавата на словенци, хървати и сърби: навсякъде се разгръща масово революционно движение, на преден план излиза социалният въпрос, а Народното вече в Загреб не разполага с държавен апарат и съответни органи на насилие, необходими за поддържане на реда. Освен това откъм Адриатика напира Италия, която, основавайки се на Лондонския договор от 1915 г. за влизане в Първата световна война, пристъпва към окупация на хърватски и словенски земи. Народното вече в Загреб нито има собствена въоръжена сила за спиране на италианската експанзия, нито има международно признание и авторитет, за да получи външна подкрепа. Не остава нищо друго, освен да се ускори обединението със Сърбия, която има войска, жандармерия, международни позиции и пр. – неща, необходими за защитата.

С образуването на Кралството на сърби, хървати и словенци се преодолява разпокъсаността на южнославянските земи и народи. Националноосвободителното движение в западната част на Балканския полуостров завършва с ликвидиране на австро-унгарския национален гнет и премахване на икономическата зависимост на южнославянските области от Австро-Унгария. В резултат на това постоянната опасност от германизация, маджаризация и италианизация на част от южнославянското население отпада. Новото държавно обединение предлага същевременно и по-широк вътрешен пазар, и по-благоприятни условия за развитие на производителните сили.

По редица причини обаче най-голям дял от плодовете на „обединението" прибира Сърбия, която установява своя хегемония в новата държава. Всъщност австро-унгарското господство се заменя с великосръбско. При това кралството включва в пределите си стотици хиляди албанци, българи, унгарци и други народностни групи, които не се стремят към обединение със сърбите, хърватите и словенците и са подложени на тежък национален гнет и асимилация.

Международното и вътрешното положение на кралството

Международното положение на прокламираното на 1 декември 1918 г. кралство не е благоприятно: новата държава остава международно непризната, Италия се стреми към изпълнение на Лондонския договор от 1915 г., а другите държави от Антантата не вземат определено становище. През януари 1919 г. започва мирната конференция в Париж. В работата на конференцията участва и югославска делегация начело с Н. Пашич. Въпреки това кралството остава все още непризнато. Наистина в края на януари 1919 г. признание идва от Норвегия, а впоследствие, през февруари и март с.г. – от САЩ, Гърция и Швейцария. Обаче съюзническите държави Англия, Франция и Италия, чието признание има най-голямо значение, още отлагат. На 1 май 1919 г. Кралството на сърби, хървати и словенци получава международно признание, но не пряко, а чрез приемане на пълномощията на югославската делегация на мирната конференция. Формално признание от страна на Франция и Англия кралството получава едва в началото на юни 1919 г.

Още по-неблагоприятно се очертава вътрешното положение в страната. Създадената в края на 1918 г. югославска държава се изправя пред тежки проблеми от вътрешнополитическо естество, в основата на които са икономическата и социалнокласовата структура на югославското общество, от една страна, и националните и партийнополитическите взаимоотношения, намерили най-ярък израз в борбите около уредбата на държавата, от друга.

След Първата световна война Югославия е предимно селска страна. През 1921 г. повече от 80% от цялото производително население изкарва прехраната си от селското стопанство, а от индустрията и занаятчийството – само 8,6%. При това влезлите в състава на кралството области твърде много се различават по равнището на икономическото си развитие: северните и западните области са с по-развито стопанство, индустрия и индустриални центрове, а южните и югоизточните територии са изостанали аграрни райони. Хърватско, Словения, Срем, Войводина и Славония влизат в държавата с развито селско стопанство и едро земевладение, Сърбия и Черна гора – с дребно и разпокъсано земевладение, а Босна и Херцеговина, Македония и Далмация – с полуфеодални отношения и остарели форми на стопанисване и експлоатация.

Към това следва да се прибави, че югославската икономика излиза от войната напълно разстроена. Най-големи човешки и материални загуби търпи Сърбия – около 1 млн. загинали, над 100 хил. инвалиди, повече от 500 хил. сираци и около 6

млрд. франка материални щети. Стопанството на обединената държава се оказва напълно разорено и разнебитено – жп линии, прекъснати съобщителни връзки, полуунищожени транспортни средства, значително намален добитък, дезорганизирано производство в предприятията, обща бедност, спекулация, скъпотия, глад.

При това положение твърде остро се поставя социалният въпрос в неговите два аспекта: работнически въпрос, който намира израз в непрекъснато изострящите се класови противоречия; селски въпрос, т.е. въпрос за ликвидиране на едрото земевладение и оземляване на безимотните и малоимотните селяни, повишаване на селскостопанското производство, осигуряване работа и поминък на „излишното" селско население.

На 6 януари 1919 г. крал Александър излиза с манифест към народа с обещания за решаване на съществуващите проблеми. На 27 февруари с.г. се обявява аграрна реформа, която следва да ограничи едрото земевладение. Предвижда се експроприация на едрите земевладелски стопанства (над 50–250 ха) срещу обезщетение и оземляване на безимотни селяни. Освен това реформата следва да освободи босненските селяни от феодална зависимост, да премахне чифликчийството в Македония и Косово и Метохия и да ликвидира остатъците от колонатната система в Далмация. Към осъществяването на тази реформа обаче се пристъпва много бавно и непоследователно. Вместо това властите вземат мерки за усмиряване на селяните и запазване на „реда" в страната. И работническият, и селският въпрос на практика се предават в компетенция на жандармерията и органите на насилието.

Социалният въпрос е само един аспект на вътрешнополитическите трудности в Кралството на сърби, хървати и словенци. Другият, не по-малко важен аспект, е националният въпрос.

Властта в кралството още в края на 1918 г. завзема сръбската буржоазия, представена в лицето на кралския двор, Радикалната партия на Пашич, офицерството, чиновничеството и пр. На 20 декември 1918 г. е съставено правителство начело със Стоян Протич от Радикалната партия, което формално има коалиционен характер, но не включва в състава си представители на партии и групи, неодобряващи декларацията от о. Корфу и първодекемврийският акт. Започва налагането на великосръбска хегемония, династията на Караджорджевичи се обявява за „освободител" и „обединител", кралството се разглежда като „велика Сърбия", а несръбските народи и малцинства се подлагат на асимилация.

След първодекемврийския акт от 1918 г. на дневен ред излиза въпросът за изграждането и уредбата на новата държава. По този въпрос политическите сили се разделят на два лагера – централисти и федералисти. Централистите застъпват тезата, че Югославия е еднонационална държава, че сърбите, хърватите и словенците са един народ с три имена и следователно трябва да изградят една централизирана държава. „Един народ, една държава, един крал" – това е лозунгът на централистите. Федералистите пък доказват, че Югославия е многонационална държава и трябва да се изгради като федерация.

В първите години след войната надмощие в кралството установява унитаристко-централистичният лагер. Установява се многопартийна политическа система, при която най-силните политически партии – Радикалната на Пашич и Демократическата на Давидович–Прибичевич се борят за налагане на централизма като принцип в държавното управление.

Особеност на част от партийнополитическите групировки в кралството е техният национално-регионален характер: Хърватската селска партия, Словенската народна партия, Мюсюлманската организация в Босна и Херцеговина и др. развиват дейност само в границите на малко или много исторически и национално обособени райони. Обществено-политическите сили от тези райони не са доволни от сръбското всесилие в новата държава. Най-сериозна съпротива срещу великосръбската хегемония оказва Хърватската селска партия, която застъпва принципа за многонационалност на Югославия. Политическите сили от другите национално-исторически обособени райони са неподготвени за сериозна съпротива срещу превръщането на Югославия във „велика Сърбия". Техните политически партии (Словенска народна партия, Мюсюлманска организация в Босна и др.) се колебаят между централизма и федерализма и в повечето случаи застават на страната на кралския двор и управляващите среди в Белград. А що се отнася до национално потиснатите народи и малцинства (българи, албанци, унгарци), то те изобщо са против кралството и за присъединяване на съответните области към националните им държави. Техни представители в управлението и при решаването на държавно-*националните проблеми не се допускат.*

Временно народно представителство. Учредително събрание

Първата реална стъпка към решаване на проблемите около уредбата на държавата е свикването на Временно народно представителство. То започва своята работа на 1 март 1919 г. и е съставено от 272 души „народни" представители, определени по списък от правителството. На 16 март 1919 г. крал Александър излиза с тронно слово, издържано в унитаристичен и централистичен дух: сърбите, хърватите и словенците са един трименен народ.

Временното народно представителство съществува до 28 ноември 1920 г. – деня на изборите за Учредителна скупщина – и решава някои въпроси: приемане на първия бюджет на кралството, решаване на въпроса за гражданството, изработване на закон за изборите за Учредително събрание и пр. Пред Временното народно представителство често се поставят и някои социални проблеми – аграрният въпрос, жилищният въпрос, гладът и скъпотията, действията на жандармерията и пр. Появява се и критика по начина на съставянето на самото народно представителство, внася се дори интерпелация срещу някои действия на сръбското правителство по време на войната на Солунския фронт. Конкретни решения по социалните проблеми обаче не се вземат.

Главното предназначение на Временното народно представителство е подготовката и произвеждането на изборите за Учредителна народна скупщина. Приетият на 3 септември 1920 г. Закон за изборите предвижда на всеки 30 хил. жители да се избира по един депутат. Въвежда се общо избирателно право, но без участието на жените, войската и младежите до 21-годишна възраст.

В изборите се състезават повече от 20 политически партии и групи. Най-силни позиции завоюват Демократическата партия на Давидович–Прибичевич (92 депутати) и Радикалната партия на Н. Пашич (91 депутати), следвани от Комунистическата партия (58 депутати), Хърватската селска партия (50 депутати), Сръбската земеделска партия (39 депутати), Словенската народна партия (27 депутати), Югославската мюсюлманска организация (24 депутати).

Видовденска конституция

Работата на Учредителната скупщина започва на 8 декември 1920 г. Нейното основно предназначение е да изработи конституция и окончателно да реши въпроса за уредбата и управлението на държавата.

Още с откриването на Учредителната народна скупщина възниква остър спор между правителството и опозицията относно правилника за работа на парламента: иска се всеки депутат предварително да положи клетва пред краля, което означава, че се предрешава въпросът за формата на управлението в полза на монархията. Освен това правилникът предоставя законодателна инициатива на първо място на правителството и предвижда приемането на бъдещата конституция да стане с обикновено мнозинство, тогава, когато Декларацията от о. Корфу и другите документи около създаването на кралството изискват квалифицирано мнозинство – 2/3 от гласовете. Опозицията поставя въпроса Учредителната скупщина сама да изработи правилник за своята работа – да се избере комитет с представители от всички партии и групи в скупщината, който да предложи правилник. Освен това комунистите и други републикански настроени депутати се противопоставят на искането за предварителна клетва за вярност пред краля.

Правителството и мнозинството в скупщината обаче отминават всички критики и пристъпват към дневния ред, т.е. изработването на конституция. Във връзка с това се появяват много проекти за конституция: 1. Правителствен проект, внесен от Н. Пашич – кралството се изгражда като строго централистична монархия; 2. Проект на Стоян Протич, един от водачите на Радикалната партия – кралството се дели на 9 района (Сърбия, Стара Сърбия с Македония, Срем и Бачка, Банат, Босна, Черна гора с Херцеговина, Хърватско и Славония, Далмация, Словения), които да имат известна автономия; 3. Проект на Земеделската партия – държавата се изгражда като парламентарна централистична селска държава. Редица други проекти за конституция също предлагат изграждането на държавата като централизирана монархия. Появяват се обаче и проекти на основата на федерализма. Най-издържан в това направление е проектът на Хърватската селска партия.

Тази партия е в опозиция още на първодекемврийския акт от 1918 г., а нейният лидер Ст. Радич пледира за създаването на „неутрална миротворна човешка република Хърватско". На 3 февруари 1919 г. в Загреб се провежда голямо събрание, което възлага на Радич да се обърне към американския президент с апел в този смисъл. В изборите на 28 ноември 1920 г. Хърватската селска партия взема активно участие, но след това бойкотира избраната Народна скупщина, а нейните 50 депутати не идват в Белград за участие в работата на парламента. Въпреки това през май 1921 г. Хърватската селска партия публикува свой проект за конституция. Този проект изхожда от предпоставката за многонационалност на страната – съществуват три нации: сърби, хървати и словенци.

Държавата се урежда като сложна федеративна държава, като три държави. Създават се два вида държавни органи – общи за трите държави и автономни, федерални. Освен това съществуват „полуплеменни и полуисторически отечества": Черна гора, Македония, Босна и Херцеговина. Народът от тези „отечества" трябва чрез плебисцит да реши към коя от трите държави ще се присъедини и какъв статут ще има в общата държава.

Този проект не се внася в Учредителната скупщина и въобще не се обсъжда. В крайна сметка след много спорове на 28 юни, Видовден, 1921 г. е приет правителственият проект и утвърдена т.нар. Видовденска конституция. Тя се приема с гласовете на депутатите от Радикалната партия, Демократическата партия, Югославската мюсюлманска организация и някои други групи, общо 223 гласа. Против се обявяват представителите на Социалдемократическата партия, Земеделската партия и Анте Трумбич, а вън от скупщината в момента на гласуването се намират 161 депутати (Хърватска селска партия, комунисти – отстранени, и др.).

Видовденската конституция узаконява великосръбското господство и централистичната уредба на държавата. Тя само санкционира временното дотогава държавноправно положение. В областта на националния въпрос конституцията налага линията на югославския унитаризъм. Административното деление на държавата се извършва чрез закон, и то не в зависимост от исторически и национално обособените вече области, а според „природни, социални и икономически условия". Една област не може да има повече от 800 хиляди жители, а начело на областите се поставя велик жупан, назначен от краля.

Видовденската конституция обявява кралството за конституционна монархия, определя мястото и ролята на Народната скупщина, правителството и краля в държавната йерархия. Дефинират се и правата на гражданите. Теорията и практиката на югославския парламентаризъм в крайна сметка обаче предоставя цялата власт в ръцете на краля, който става „първи конституционен фактор". В управлението на държавата се утвърждава всесилието на кралския дворец и на ония политически партии и дейци, които защитават централизма и великосръбската хегемония.

Монархическият великосръбски режим възприема маската на парламентаризма и под тази маска се нахвърля срещу всички свои противници и опоненти.

Югославските комунисти и Кралството

Дезорганизацията и трудностите в икономиката на обединената държава – това е материалната основа, която дава живот на революционния подем, настъпил в югославските земи в края на войната и непосредствено след нея. Редят се протестни събрания, стачки и демонстрации, насочени срещу скъпотията, за защита на труда, за свобода на словото и печата, за решаване на жилищния въпрос и пр. Много от революционните прояви от това време се свързват с усилията за подкрепа на Съветска Русия и комунистическия режим в Унгария. Най-значителна манифестация на силите по тази линия е генералната стачка от юли 1919 г., проведена в знак на солидарност със съветската власт в Русия и Унгария.

В условията на революционен подем след Първата световна война работническата класа в Кралството на сърби, хървати и словенци постига известни завоевания – осемчасов работен ден, увеличаване на надниците, признаване на определени права и пр. Наред с това бързо нараства влиянието на левите сили в югославското социалистическо движение. В събитията в Русия през 1917–1918 г. вземат пряко участие хиляди югославяни, преди всичко военнопленници от австро-унгарската армия. През 1918 г. е образувана отделна югославска комунистическа група като съставна част на болшевишката партия. През пролетта на 1919 г. такава група възниква и в Будапеща. Издават се брошури и вестници, разпространяват се комунистически лозунги и възвания, възниква движение за обединяване на левите сили в южнославянските социалдемократически партии в нова комунистическа партия. През април 1919 г. се свиква обединителен конгрес на тези сили и се провъзгласява създаването на Социалистическа работническа партия на Югославия (комунисти). Обявява се, че партията скъсва с Втория интернационал и влиза в току-що основания от Ленин Комунистически интернационал. Демократическият централизъм става основен организационен принцип на тази партия, а социалистическата революция и диктатурата на пролетариата – нейна крайна цел. Тя обявява, че ще се бори за превръщането на Югославия, разбира се, след победата на пролетарската революция, в държава на съветите, съветска република.

В първите следвоенни години, през 1919–1920 г. Югославската комунистическа партия е масова партия с голямо влияние в страната. В изборите за Учредителна народна скупщина за нея са подадени близо 200 хиляди гласа. Със своите 58 мандата в скупщината тя излиза на трето място по сила – след Радикалната партия на Пашич и Демократическата партия на Давидович–Прибичевич, най-големите югославски политически партии от онова време. На редица места, в това число и в Белград, и в Загреб, комунистите печелят общинските избори.

Със своята идеология, програма и дейност комунистическата партия става непосредствена опасност за цялата икономическа и политическа система на

обединената държава. И управляващите среди вземат енергични мерки за отстраняване на тази опасност. На 29 декември 1920 г. правителството излиза с декрет, т.нар. Обзнана, който забранява комунистическата пропаганда и нарежда да се прекрати дейността на комунистическите организации, да се преустанови издаването на комунистически вестници и списания, да се уволняват от служба държавните служители комунисти и пр. На 1 август 1921 г., т.е. малко след приемането на Видовденската конституция, правителството прокарва в парламента и специален Закон за защита на държавата, който обявява всяка комунистическа дейност и пропаганда за престъпление. В резултат на това комунистическата партия е поставена извън закона и минава в нелегалност. Тя се оказва под ударите на режима – полицейски преследвания, мрежа от доносници, съдилища, затвори и пр. На всичко отгоре комунистическата партия действа като поделение на Лениновия комунистически интернационал, повече като деструктивна, отколкото като конструктивна сила, с което дава немалко основания на режима да я преследва като чужда, съветска агентура.

И след първите години на подем югославският комунизъм минава в отстъпление и губи масовост и влияние. Освен поради преследванията на режима комунизмът изпада в криза и поради вътрешнопартийните дискусии и спорове по основни проблеми на държавното строителство. Особено голяма бъркотия в средите на югославското комунистическо движение цари по националния въпрос – ключов въпрос в изграждането на югославската държава. Първоначално ЮКП смята кралството за еднонационална държава и говори за „пълно правно и политическо равноправие на неподаниците с поданиците", за „единна национална държава с най-широки самоуправителни области, окръзи и общини". Впоследствие, през 1924 г. тя стига до разбирането, че сърбите, хърватите и словенците са отделни нации и имат право на суверенитет, в това число и правото на отделяне. Това, разбира се, не променя положението – ЮКП продължава да отслабва и да губи влияние, практически тя се оказва отстранена от участие в държавното строителство на Югославия.

7. РУМЪНИЯ: ОБЕДИНЕНИЕ И ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ

Румъния и краят на Световната война

Намесата на Румъния в Първата световна война на страната на Съглашението през есента на 1916 г. води до тежки последици: румънската армия търпи поражение, по-голямата част от румънската територия се оказва окупирана от войски на Централните сили, страната е обхваната от обща криза и разруха. При това до 1918 г. държавите от Антантата проявяват колебание относно бъдещата съдба на Австро-Унгария. Румънската управляваща върхушка, несигурна в разпадането на Австро-Унгария и изплашена от събитията в Русия, решава да търси помирение с

Централните сили: те държат под окупация по-голямата част от Румъния и в случай на необходимост могат най-ефикасно да изпълнят ролята на жандарм срещу революционното движение в страната. Освен това Германия и нейните съюзници биха подкрепили усилията на Румъния за завладяване на Бесарабия.

Изхождайки от тези мотиви, през декември 1917 г. правителството на Й. Брътиану подписва споразумение във Фокшани за прекратяване на войната с Германия и нейните съюзници. Веднага след това, през януари 1918 г. румънски войски минават р. Прут, премахват органите на съветската власт, вършат масови безчинства. При това румънският пълномощен министър в Петроград продължава да „изпълнява" своите функции, а румънските власти заявяват, че ще изтеглят войските си от Бесарабия, щом там се установи „ред и спокойствие".

Съветското правителство решително протестира против този произволен акт на Румъния и на 26 януари 1918 г. скъсва дипломатическите отношения с нея. Румънският пълномощен министър и агентите на румънската легация напускат пределите на Съветска Русия, а румънският златен фонд, намиращ се на съхранение в Москва, е обявен за собственост на румънския народ. Съветското правителство поема отговорността за запазването на този фонд и за неговото предаване в бъдеще „в ръцете на румънския народ".

Така Румъния се вплита във война със Съветска Русия, която се оказва съвсем нелека. Съветските войски разгромяват прехвърлилите се през р. Днестър румънски части и оказват решителен отпор на румънската интервенция. Това принуждава румънските генерали да започнат преговори. На 5 март 1918 г. се подписва румъно-съветски договор в Яш, според който Румъния се задължава в двумесечен срок да изтегли войските си от Бесарабия.

Този договор обаче не се изпълнява. На помощ на румънската олигархия се явява Германия. Всъщност в лагера на румънската върхушка се извършва известно прегрупиране на силите: националлибералното правителство на Й. Брътиану, свързано с Антантата, минава в оставка (януари 1918 г.), образува се правителство на ген. Авереску, което повежда преговори за мир с Германия (февруари – март 1918 г.), а след това властта се поверява на Консервативната партия начело с открития германофил Маргиломан. На 7 май 1918 г. е сключен т.нар. Букурещки мирен договор между Румъния и държавите от Централния блок. С този „мир" Румъния излиза от войната, и то при изключително тежки условия: германската окупация над по-голямата част от страната се запазва, експлоатацията на румънския нефт се предава на Германия за 90 години, Румъния се отказва от каквито и да било претенции към Трансилвания. Срещу всичко това Румъния получава германско признание за господство над Бесарабия. Това „международно" признание е всъщност единствената „печалба" за Румъния от Букурещкия мирен договор.

Междувременно обаче Германия и нейните съюзници търпят поражение. Това предизвиква ново прегрупиране на силите сред управляващата върхушка в Румъния.

На 6 ноември 1918 г. правителството на Маргиломан минава в оставка. Съставя се преходно правителство на ген. Коанда, което, възползвайки се от поражението на Централните сили, предявява ултиматум на ген. Макензен, командващ германските окупационни части, незабавно да освободи румънската територия. Ултиматумът съдържа и заявление за денонсиране на Букурещкия мирен договор. Така Румъния пак се връща в лагера на Съглашението, и то след като войната вече е приключила. В началото на декември 1918 г. отново на власт се връща водачът на Националлиберална партия Й. Брътиану.

Присъединяване на Трансилвания и Буковина към Румъния

Съдбата на Трансилвания и Буковина в най-голяма степен се поставя в зависимост от изхода на Световната война: една победа на Германия и Австро-Унгария би довела до обезсилване и смазване на националноосвободителното движение на чехи, югославяни, румънци и пр. И обратно – една победа на Антантата би дала възможност за присъединяване на Трансилвания и Буковина към Румъния.

От друга страна, след победата на Октомврийската революция „руският въпрос" придобива първостепенно значение за държавите от Антантата. От „решаването" на този въпрос зависи до голяма степен и съдбата на Австро-Унгария. Очертават се при това две перспективи: или запазване на Австро-Унгария и използването ѝ като бариера срещу Съветска Русия, или създаване на нови държави в Средна и Източна Европа и насочването им срещу болшевишката опасност.

Важна роля започва да играе и националноосвободителното движение в Австро-Унгария – чехословашко, югославско, румънско. По своята същност то е движение на социално и национално угнетените в империята народи. Но докато трудещите се се стремят преди всичко към социално освобождение, то буржоазията застава начело на борбата за национални права, за автономия или за отделяне от Австро-Унгария. В този момент, макар и слаба, буржоазията на потиснатите нации се издига до положение на хегемон в националноосвободителното движение.

Румънското националноосвободително движение в Трансилвания се оглавява от създадената през 1881 г. Румънска национална партия. До Първата световна война това движение е сравнително слабо и не получава подкрепа от Румъния, намираща се в официален съюз с Германия и Австро-Унгария. По време на войната част от лидерите на румънското национално движение в Трансилвания остават верни на Хабсбургската монархия, други идват в Букурещ и развиват проантантовска пропаганда, а трети се оказват в емиграция на Запад. И когато в края на 1917 г. и началото на 1918 г. настъпва общ революционен подем, лидерите на румънското национално движение също активизират своята дейност в Трансилвания. В унисон с югославското и чехословашкото движение те възприемат лозунга за разрушаване на Австро-Унгария и създаване на отделни независими държави. Заедно с това водачите на националното движение в Трансилвания полагат максимални усилия

да канализират борбата в национални и националистически рамки, като я лишат от социално и революционно болшевишко съдържание.

Въпреки това през лятото и есента на 1918 г. Трансилвания е обхваната от революционен кипеж. Старата администрация се оказва парализирана, избухват много стачки, в редица градове възникват работнически съвети, освобождават се политическите затворници, разоръжава се полицията. Възникват освен това и т.нар. национални съвети, в които наред с представители на народа влизат и представители на имотните класи, дейци на Румънската национална партия в Трансилвания или социалдемократи. Онова, което в момента обединява работниците и селяните с буржоазията, е искането за обединение на Трансилвания с Румъния.

Междувременно от пролетта на 1918 г. държавите от Антантата възприемат становище за ликвидиране на Австро-Унгария: последната се оказва неспособна да скъса с Германия чрез един сепаративен мир, а националноосвободителното движение на чехи, поляци, югославяни, румънци става решаващ фактор. Като най-приемлива се очертава перспективата за създаване на нови държави вместо Австро-Унгария, които да се използват за потушаване на революцията в Русия или в краен случай да се организират като блок и преграда срещу „опасността" от евентуален руско-германски съюз.

Така националноосвободителното движение в Австро-Унгария се поставя в унисон с политиката на Антантата. Това открива перспективи и за обединението на Трансилвания с Румъния. На 25 октомври 1918 г. Румънската национална партия взема решение за суверенните права на румънския народ от Трансилвания. На 31 октомври декларация с подобно съдържание е прочетена и в парламента в Будапеща. Малко по-късно, на 13 ноември с.г., се образува Румънски национален съвет с резиденция в гр. Арад, който се обявява за висша власт на Трансилвания. Непосредствено след това се пристъпва към избиране на делегати за Велико национално събрание, което в присъствието на многоброен народ (около 100 хил. селяни, работници, занаятчии) в гр. Алба Юлия приема т.нар. Обединителна декларация: провъзгласява се обединението на Трансилвания с Румъния. С особена прокламация румънското правителство от своя страна санкционира решението за обединение.

Румънското население, съставляващо мнозинството от населението на Трансилвания, получава националното си освобождение. Но за другите национални малцинства (унгарци, немци), които в компактни маси населяват много селища и цели райони, този акт означава национално поробване. Включени в рамките на румънската държава, те губят предишните си права и стават обект на угнетяване и асимилация.

От друга страна, обединението с Румъния не води до никакви социални изменения. Обединителната декларация на Великото национално събрание на Трансилвания отминава въпроса за формата на управление на страната, а прокламацията на румънското правителство дори не съдържа искания за реформи.

Оперирайки с национални и националистически лозунги, имотните класи постепенно овладяват положението, ограничават революционния процес, използват обединението за укрепване на своите позиции.

В края на 1918 г. в състава на Румъния се включва и Буковина, влизаща дотогава в Австро-Унгарската империя. Едно румънско национално събрание в Южна Буковина през ноември 1918 г. се изказва в полза на обединението с Румъния. Населението на Северна Буковина, украинско по национален състав, чрез решение на Народното вече в Черновице от 16 ноември 1918 г. се определя за присъединяване към Съветска Украйна. Румънските войски обаче окупират цяла Буковина. Към Румъния е присъединена и източната част на Банат.

Освен това Румъния възстановява господството си над Добруджа, включително и нейната южна част, отнета през 1913 г. от България. Така след края на Първата световна война Румъния, станала отново съюзник на Антантата и призната за победителка, увеличава повече от 2 пъти територията си и удвоява населението си, превръща се от еднонационална държава в страна с национални малцинства, съставляващи повече от 1/4 от населението и населяващи в компактна маса територии, откъснати от съседни държави.

Вътрешнополитическо положение

Войната причинява огромни материални и човешки загуби на Румъния: 31 млрд. златни леи и 800 хил. души. В продължение на няколко години страната е обхваната от тежка стопанска разруха и още по-тежка продоволствена криза. При това Румъния е страна, в която капиталистическият гнет тясно се преплита с феодално-крепостнически форми на експлоатация, а социалните противоречия са твърде остри.

Това е главната предпоставка за разгръщане на революционните борби в страната. Друга предпоставка се явява световният революционен процес и преди всичко събитията в Русия. Този фактор играе особена роля за Румъния, тъй като тя се намира в непосредствено съприкосновение с Русия: през 1917–1918 г. руската и румънската армия действат на един фронт и стоят редом една до друга; след окупацията на Румъния от войските на Централните сили около 40 хил. румънски бежанци и евакуирани, в т. ч. около 15 хил. работници, се установяват в Южна Русия; на руска територия се намира значителна румънска емиграция, от средите на която през лятото на 1917 г. в Одеса се създава социалдемократически комитет начело с леви социалисти – М. Божур, Г. Строич, А. Николау и др.

Революционното движение в Румъния в края на войната и непосредствено след нея се развива по възходяща линия. През 1919 г. само в „старото кралство" се организират не по-малко от 250 стачки. В Трансилвания от началото на 1919 г. до октомври 1920 г. се провеждат над 100 стачки.

Повечето от стачките имат политически характер и се съпровождат с масови демонстрации. Така през декември 1918 г. избухва стачка в Букурещ, съпътствана

от масови антиправителствени демонстрации. Току-що завърналото се в столицата правителство мобилизира войска и полиция. На 26 декември 1918 г. се открива стрелба срещу 50-хилядната демонстрация; около 100 души са убити, стотици са ранени и арестувани, след което следва „процес" срещу ръководителите по обвинение в „заговор". За момент управляващата върхушка надделява и минава в настъпление, установява се бял терор, въвежда се военно положение в предприятията.

Кулминационната точка стачното движение в Румъния достига през октомври 1920 г., когато в страната се провежда обща стачка с участието на около 400 хил. души. Иска се отменяне на военното положение и премахване на цензурата, признаване на възникналите работнически съвети, свобода на събранията, профсъюзите и пр. За няколко дни икономическият живот в страната е парализиран. Правителството от своя страна отказва да преговаря и пристъпва към разправа: стачката е потушена, десетки хиляди активисти са арестувани, ликвидирани са много от извоюваните преди това от работническата класа преди това права и придобивки.

Оживява след Първата световна война и селското движение: селяните се противопоставят на реквизициите, прогонват жандармите, отказват да работят на земевладелците, а на отделни места пристъпват и към подялба на тяхното имущество. Избухват и редица бунтове – само през 1919 г. се отбелязват около 90 селски вълнения. През януари 1919 г. избухва т.нар. Хотинско въстание в Бесарабия – въстаниците превземат гр. Хотин, но правителството съсредоточава редовни войски и зверски се разправя с народа – десетки села са изгорени, мнозина са разстреляни, около 50 хил. души бягат на съветска територия.

Революционният подем в Румъния получава определен отглас и в армията: дезертьорството придобива масови размери, създават се въоръжени отряди, избухват войнишки бунтове. През януари 1918 г. избухва въстание на моряците от румънската флотилия на Дунав и Черно море, възникват матроски комитети, издигат се червени знамена. Въстанието е потушено, но няколко кораба се измъкват от обкръжението и се присъединяват към червения черноморски флот на Съветска Русия. Популярни стават исканията за демобилизация, за прекратяване на интервенцията срещу Съветска Русия и Съветска Унгария. През пролетта на 1918 г. един пехотен полк отказва да върви в Бесарабия. През ноември 1919 г. друг полк се разбунтува в Северна Буковина.

Обективно обстановката в Румъния след Първата световна война води към задълбочаване на революционния процес. В края на 1918 г. и в началото на 1919 г. в някои райони на Румъния се установява своего рода безвластие: германските войски се изтеглят, румънското правителство е още на север, в Молдавия, по предприятия се образуват работнически съвети, а в Букурещ възниква работническа гвардия.

По време на Първата световна война и непосредствено след нея в румънското социалистическо движение се очертават три основни течения: а) ляво революционно крило, приближаващо се все повече до болшевизма. В рамките на социалистическата

партия се образуват комунистически групи, издигат се видни комунистически лидери – Д. Константинеску, Л. Филипеску, К. Ивануш и др.; б) центристи; в) десни социалдемократи.

Център на левите сили става Букурещ. В началото на 1918 г. тук се образува комитет за действие, който поддържа връзка с румънската емиграция в Съветска Русия, издава листовки, води антивоенна пропаганда, иска „република на съветите на работниците, войниците и селяните" и пр. Под влияние на Октомврийската революция румънската социалдемокрация преживява известно обновление. Израз на това обновление е преименуването на партията от социалдемократическа в социалистическа, както и публикуването на т.нар. Декларация на принципите (декември 1918 г.). Предстои да се извърши разграничаване между болшевизма и социалдемократизма, което се осъществява през пролетта на 1921 г.

На 8 май с.г. в Букурещ се открива конгрес на Румънската социалистическа партия. Мнозинството от делегатите се изказват за образуване на комунистическа партия и присъединяване към Коминтерна. Предстои обсъждане на важни програмни и организационни документи, но залата, където заседава конгресът, е обкръжена от жандармерия. Арестувани са всички делегати, гласували за безрезервно присъединяване на Румънската комунистическа партия към Коминтерна. Конгресът е разгонен, комунистическата партия обаче не може да се ликвидира. През октомври 1922 г. се свиква II конгрес на РКП в Плоещ, който приема програмни документи, основани на ленинските принципи.

Крах на двупартийната политическа система

В края на Първата световна война и в първите следвоенни години политическата криза в Румъния е пълна: подемът на революционното движение се съпътства с криза в режима. В буржоазно-земевладелския лагер има единство и обща заинтересованост само що се отнася до борбата срещу революционното движение. Иначе в този лагер непрекъснато се води борба за властта и облагите от нея, извършват се непрекъснати прегрупирания, правят се чести правителствени смени.

Крах търпи преди всичко двупартийната политическа система, установена от втората половина на 19. век. Старите партии – консерватори и националлиберали – нямат масова база и крепят господството си благодарение на политическата пасивност и изостаналост на масите. След войната обаче обстановката се изменя – работническата класа и селячеството излизат на сцената като активен политически фактор. От друга страна, настъпват изменения в съотношението на силите в лагера на господстващите класи. След войната позициите на едрите земевладелци отслабват, а се засилват позициите на буржоазията, за което много допринася присъединяването на по-развитата в промишлено отношение Трансилвания.

Силни позиции в края на войната и непосредствено след нея все още запазва Националлибералната партия начело с Й. Брътиану. В тази партия обаче още от

пролетта на 1917 г. настъпва разкол: групата на левите либерали от Молдавия образува т.нар. Трудова партия и излиза в опозиция на правителството на Брътиану. През пролетта на 1918 г. някои политици, в т.ч. и от Националлибералната партия, се групират около ген. Авереску и образуват т.нар. Народна лига, конструирана впоследствие в „народна" партия. В същото време Националлибералната партия губи много от привържениците се сред масите и в парламентарните избори от ноември 1919 г. завоюва само 103 от всичко 568 депутатски места.

Разкол настъпва и в Консервативната партия. Още от началото на войната група консерватори начело с Таке Йонеску се обявяват против германофилски настроеното ръководство на партията и влизат в блок с Националлибералната партия. Впоследствие след войната Консервативната партия се преименува в Прогресивноконсервативна и се опитва чрез демагогия да привлече поне част от народа на своя страна. В програмните си документи тази партия издига лозунги за съвместна борба на едрите земевладелци и дребните селяни против „общия" им враг – финансовия капитал. Издигат се искания в полза на работническата класа – например за гарантиран минимум на работната заплата. Установява се освен това сътрудничество между Прогресивноконсервативната партия и Народната партия на ген. Авереску, в първите години след войната двете партии често са в коалиция. Въпреки всичко това консерваторите губят почва, което показват и резултатите от парламентарните избори през ноември 1919 г. – само 16 мандата.

Много силни позиции в Румъния след войната придобива Румънската национална партия от Трансилвания. Начело на тази партия стоят едри земевладелци и промишленици, като Ю. Маниу и А. Вайда Воевод, но тя има по-широка социална база, обединява част от селячеството, дребната и средната градска буржоазия, интелигенцията и занаятчийството. Нейните лозунги са по-радикални, тя все още увлича масите след себе си и става сериозен конкурент на Националлибералната партия. В изборите за парламент през ноември 1919 г. Румънската национална партия постига най-голям успех, получава най-много депутатски места – 199.

Освен това непосредствено след войната в Румъния възниква т.нар. Църънистка (селска) партия. Членската маса на тази партия съставлява селячеството. В нея влизат и много представители на демократическата интелигенция. Лидерите на тази партия – Й. Михалаке, Н. Лупу, икономистът В. Маджару и др., критикуват олигархията и полицейския произвол, говорят за унищожаването на жандармерията, обещават аграрна реформа и създаване на „селска държава". В парламентарните избори от ноември 1919 г. тя печели 130 места в парламента и заема второ място след Румънската национална партия от Трансилвания.

Образуват се след войната и някои други партийни организации и групи; ровки. Двупартийната политическа система търпи окончателен крах. Извършват се непрекъснати прегрупирания, водят се безпринципни котерийни борби. В продължение на няколко години след Първата световна война политическият живот в Румъния остава нестабилен, страната се намира в състояние на политическа криза.

Вътрешна и външна политика на правителствата

Един от характерните белези на тази криза е честата смяна на правителствата. От ноември 1918 г. до януари 1922 г. се изреждат няколко кабинета: в края на войната правителството на Маргиломан се сменя с това на ген. Коанда; през декември 1918 г. постът министър-председател се заема от Й. Брътиану, чийто кабинет се задържа почти една година – до края на септември 1919 г.; следва преходен кабинет на Вайтояну, който през ноември произвежда многократно отлаганите от Брътиану парламентарни избори; правителство на А. Вайда Воевод, изхождащо от Румънската национална партия на Трансилвания и Църънистката партия – края на 1919 г. и пролетта на 1920 г.; правителство на ген. Авереску – от пролетта на 1920 г. до края на 1921 г.; през януари 1922 г. отново а власт идват националлибералите начело с Й. Брътиану.

Основна грижа на всички правителства в Румъния след края на войната е революционното движение. А главното средство за неговото потушаване е грубото насилие. Така както правителството на Брътиану през 1919 г., така и това на Авереску през 1920 г. твърде често прибягват до стрелба срещу стачки и демонстрации, до арести и процеси срещу активисти на революционното движение, до забрана на революционните организации и военно положение.

Едновременно с репресиите управляващите среди в Румъния твърде често и доста сполучливо си служат с обещания за реформи. Така още в началото на 1918 г. правителството обещава аграрна и избирателна реформа, повишаване на заплатите и осигуряване на продоволствие. С подобни обещания излиза и завърналото се в началото на декември 1918 г. в Букурещ правителство на Брътиану: потопявайки в кръв декемврийската демонстрация в столицата, на 29 декември 1918 г. то публикува декрети за избирателна и аграрна реформа. Премахва се старата избирателна система на избирателни колегии и се въвежда всеобщо избирателно право за мъжете над 21-годишна възраст. Подготвя се закон, предвиждащ частично отчуждаване на помещическите земи при запазване на един минимум от 100 и максимум от 500 ха обработваема земя на земевладелеца. Срещу отчуждената земя земевладелецът следва да получи компенсация, едва след което тя подлежи на разпределяне между селяните.

Правителството на Вайда Воевод в началото на 1920 г. отменя въведеното преди това военно положение и също разработва проект за аграрна реформа.

Автор на този проект е министърът на земеделието и водач на Църънистката партия Й. Михалаке. Но олигархията протестира, излиза с меморандум до краля, който отказва да подпише проекта, и правителството пада. Съставеното през март 1920 г. правителство на ген. Авереску обаче не снема от дневен ред въпроса за аграрната реформа. Както предишните правителства, и кабинетът на Авереску през 1920–1921 г. уверява масите, че режимът се грижи за тяхната съдба и скоро ще осъществи набелязаните реформи. Това в значителна степен влияе за преодоляване на революционната криза и усмиряване на народа.

Стремежът за потушаване на революционното движение влияе и върху външната политика на управляващите среди в Румъния: имотните класи преживяват панически страх не толкова от революционното движение в собствената им страна, колкото от революцията в Русия и Унгария, те изпитват органична ненавист към съветската власт в тези страни. Оттук и участието на Румъния в интервенцията срещу Съветска Русия и срещу Съветска Унгария. При това управляващите непрекъснато търсят подкрепа на външни сили. Правителството на Маргиломан през 1918 г. намира тази подкрепа в лицето на кайзерова Германия и германските окупационни части, а след края на войната правителствата неизменно се опират на Антантата и се стремят да заслужат благоволението на Англия и Франция. На румънска територия се установява френският окупационен корпус начело с ген. Бертело, който става опора на румънските власти срещу революционното движение.

Заедно с това Румъния преследва и чисто завоевателни цели. Нейните апетити не се задоволяват с присъединяването на Трансилвания, Бесарабия и Северна Буковина: участието ѝ в интервенцията против Съветска Унгария се използва с оглед анексирането и на чисто унгарски земи. В началото на август 1919 г. румънски войски влизат в Будапеща. Унгарската революция е потушена, но и след това румънските войски не се изтеглят от Унгария. Те се евакуират от източния бряг на р. Тиса едва през април 1920 г., и то след енергична интервенция на Антантата.

През пролетта на 1920 г. пък се планира румъно-полски съюз срещу Съветска Русия, но замисленото общо полско-румънско настъпление се осуетява.

Аграрна реформа. Нова конституция

След всеобщата октомврийска стачка от 1920 г. революционният подем в Румъния започва да спада: стачките постепенно намаляват, работническата класа минава в отстъпление, възстановява се 10–12-часов работен ден, организациите на социалистическата (впоследствие комунистическа) партия минават към полулегална и нелегална дейност, стихва селското движение. От 1921 г. все по-отчетливо се проявяват признаците на стабилизация.

Важна роля в осъществяването на този процес играе започнатата през 1921 г. аграрна реформа. Приемат се три закона – отделно за „старото кралство", за Трансилвания и за Буковина. На земевладелците, отдаващи земята си под аренда, се оставят 100 ха обработваема площ. Ако имението е отдавано непрекъснато 10 години под аренда, то подлежи на експроприация. Владетелите на другите имения имат право на 200–500 ха обработваема земя. Отнетите от земевладелците земи се дават на селяните, но не като собственост, а само за ползване. Едва след заплащане на 20% от стойността на получения участък земята минава в собственост на новия ѝ стопанин. Но селянинът губи участъка, ако не внесе 4 поредни откупни вноски.

Законът за аграрната реформа предвижда 3 вида участъци: пълен – равен на 15 ха в „старото кралство" и 4,28 ха в Трансилвания, допълнителен – не по малко от

8,5 ха и колонизационен – от 7 до 50 ха за различните области. Най-високи колонизационни участъци се предвиждат за Северна Буковина, Бесарабия и Южна Добруджа.

За осъществяването на аграрната реформа се създава цяла йерархия от изпълнителни органи и чиновници, представители на селяните и помещиците. От 2309 хил. селски стопанства, имащи право според закона на земя и включени в списъците, до края на 20-те години са оземлени 1369 хил. селски стопанства, т.е. около 60%. Повече от 30% от земята и след тази реформа си остава собственост на земевладелците. Въпреки това реформата отслабва значително влиянието на едрото земевладение, засилва дребнособственическия сектор и увеличава икономическите позиции на селяните. Същевременно тя съдейства за ограничаване и отслабване на революционното движение на селячеството.

Започналият процес на стабилизация се укрепва по-нататък след идването на Националлибералната партия в началото на 1922 г. отново на власт. Правителството на Й. Брътиану (1922–1926) осъществява редица мероприятия в тази насока. Едно от тези мероприятия е приемането на нова конституция. До 1923 г. Румъния се изгражда като конституционна монархия въз основа на конституцията от 1866 г. Съгласно тази конституция кралят разделя законодателната власт с националното представителство (палата на депутатите и сенат). Парламентът се избира от избирателни колегии на основата на имуществен и образователен ценз. Изборите в селските курии са двустепенни. Сенатът освен от избрани сенатори се състои и от сенатори „по право" – високопоставени лица в държавата и църквата. Нехристияните (евреи, турци и пр.) нямат граждански права. В отличие от всичко това новата румънска конституция, приета от парламента на 4 март 1923 г., закрепва въведеното през 1918 г. всеобщо избирателно право на мъжете, премахва цензовата избирателна система, но запазва института на сенатори „по право". Освен това конституцията от 1923 г. декларира равни права на всички румънски граждани независимо от народност, език, религия. Това, разбира се, не пречи за издаване впоследствие на разпоредби, намиращи се в противоречие с прокламираните от конституцията права.

С приемането на новата конституция напълно завършва етапът на политическа криза и се утвърждава етапът на икономическа и политическа стабилизация.

РАВНОСМЕТКА

Изложеното дотук дава основание да се констатира, че в първите следвоенни години балканските страни имат различни проблеми. Първостепенен въпрос за Албания безспорно е защитата от посегателствата на външни сили, Италия, Югославия и Гърция. Едновременно с решаването на този въпрос започва и организацията на албанската държава с нейната уредба и политическа система.

В България остро се поставя въпросът за социалнокласовия характер на държавата – селска, буржоазна или комунистическа. Тя излиза от войните с промени само в смисъла на териториални и национални загуби, но без проблеми по „учредяване" и „уеднаквяване" както в някои други страни. България е единствената балканска страна, която след Първата световна война не сменя и конституцията си. Това не се налага, защото Търновската конституция от 1879 г. се намира в унисон с развитието на държавно-правната конституционна теория и практика на времето.

В Гърция първо място заема въпросът за формата на държавната организация – монархия или република. Още по време на Първата световна война гръцкото общество се разделя на два приблизително еднакво силни политически лагера – венизелистки и монархически. Съотношението на силите често се променя във вреда ту на едната, ту на другата групировка. Гръцката интервенция в Мала Азия е събитието, което последователно ги дискредитира. Побеждава в крайна сметка републиката, но само временно.

В Румъния не стои така остро въпросът нито за формата на управление, нито за социално-класовото съдържание на държавата – монархията и буржоазното съдържание на държавата не се оспорват. Тук по-скоро на преден план излиза въпросът за „обединението" и „демократизацията" на държавно-политическия живот на съществуващата конституционна монархия („старото" кралство).

В Турция след Първата световна война на първо място стои въпросът за оцеляването на страната, за нейната защита от посегателствата на съглашенските сили. Социално-класовият аспект в турските условия присъства различно от другите балкански страни. Тук се налага задачата да се замени феодално-абсолютистката държава с буржоазно-национална като условие за запазване на националната независимост. В непосредствена връзка с този аспект се развива и решава въпросът за формата на управление – султанат или република.

Основен въпрос в държавното строителство на Югославия пък е националният. Осъществява се обединение, предстои уеднаквяване, но за разлика от румънската действителност тук се развива не само централистична, но и не по-малко силна федералистична концепция.

Централизмът и федерализмът като два принципа на държавно строителство са в непрекъснато състезание и борба, при което първият господства, а вторият е в опозиция, но набира сили за осъществяване на пробив. Борбата между тези два принципа ще съпътства обединението на югославските народи в една държава до края на нейното съществуване.

ЧАСТ ВТОРА

МЕЖДУВОЕННИТЕ БАЛКАНИ

I. ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ И ОБЩИ ЧЕРТИ В РАЗВИТИЕТО

1. НАЦИОНАЛНИ ПРОТИВОРЕЧИЯ, БОРБИ И ДВИЖЕНИЯ

В резултат на войните от 1912–1918 г. за част от балканските народи (сръбския, гръцкия, румънския) завършва националното освобождение и обединение в съответни национални държави. Сърбия, Гърция и Румъния осъществяват и една част от своите завоевателно-хегемонистични стремежи. Турция и Албания са *изправени пред опасността да бъдат ликвидирани като независими държави*, но успяват да защитят принципа на независимостта. Територии с компактно българско население се откъсват от България и се включват в пределите на съседни държави. *Не се постига обединение и на албанския народ* – Албания се възстановява в *граници*, определени от великите сили през 1913 г., по силата на което Косово и Западна Македония, области с многобройно албанско население, остават в пределите на Кралството на сърби, хървати и словенци. Това кралство става държава на великосръбското господство, в която хървати, словенци, мюсюлмани, унгарци, албанци, българи и други народи и малцинства се чувстват национално потиснати. Същото до голяма степен се отнася и за нерумънските етноси (унгарци, българи, руси и др.), включени след Първата световна война в пределите на румънската държава. Турция пък оставя много свои сънародници навсякъде по Балканите, а има и немалко вътрешни национални проблеми с гърци, арменци, кюрди и пр. На всичко отгоре много райони на Балканите са със смесено от етническа гледна точка население, където точни граници не могат да се прокарат, без да се засегнат нечии интереси.

Излиза в крайна сметка, че войните не разрешават въпроса за цялостното национално освобождение и обединение на балканските народи в национални държави според принципа за съвпадение между нация, територия и държава. За разлика от предходния период сега национален потисник не са чужди империи, а балкански национални държави, включили в пределите си инородно (и иноверско) население в компактни маси. Поради всичко това остават и в междувоенния период много конфликтни точки на Балканите, които продължават да противопоставят балканските народи и държави едни на други. Географското разположение на национално конфликтните точки на Балканите от запад на изток изглежда така: – сръбско-хърватски антагонизъм, албански (косовски) въпрос, македонски въпрос, кюрдски въпрос. Същевременно навсякъде съществуват малцинства и малцинствени проблеми, както и изселвания и прогонвания. Нито една от тези теми не е само междувоенна – всяка има своята дълга, противоречива, сложна и кървава история, чието начало е някъде в миналото, а краят ѝ още не се вижда.

Сръбско-хърватският антагонизъм

В цялата система от противоречия в западната част на Балканския полуостров централно място заема сръбско-хърватският антагонизъм. Главният проблем в сръбско-хърватските отношения открай време е въпросът за разграничението между сръбството и хърватството. Решението на този въпрос се затруднява от факта, че сърби и хървати има разпръснати навсякъде – Хърватия, Далмация, Босна, Срем, Войводина. Това положение дава „храна" на великодържавния комплекс както на сърбите, така и на хърватите, и едните, и другите освен „исторически" формулират и „национални" аргументи за своите „права". На преден план, разбира се, е въпросът за принадлежността на Босна и Херцеговина.

Границите на Босна и Херцеговина са определени на Берлинския конгрес – това е областта, която през 1878 г. Османската империя губи в полза на Австро-Унгария. През средата на 19. век 44,9% от обитателите на босненско-херцеговинските територии са източно православни, 37,7% – мюсюлмани, и 16,5% – католици. Подобно съотношение между трите религиозни общности в Босна и Херциговина се запазва и след оттеглянето на Османската империя от тази област. Все до Втората световна война, а дълго време и след нея сърбите остават най-многобройно население там – между 40 и 45 процента от населението. Броят на мюсюлманите малко намалява (главно поради изселванията в Турция), но не пада под 31%, а броят на хърватите се движи между 18 и 20% от босненско-херцеговинското население.

Всъщност повече от 200 г. Босна и Херцеговина е полигон, на който сръбските и хърватските националисти изпробват своите „аргументи" в спора чия е тя. Сръбските политици и историци доказват, че Босна винаги е била сръбска, а хърватските – че е хърватска. При всички случаи се прибягва да историята, многократно политизирана и използвана в угода на една или друга национална

кауза, политика и конюнктура. Главният обект на спора са мюсюлманите, защото от тяхното самоопределяне зависи решението на спора „Чия е Босна": ако са сърби, Босна е сръбска, а хърватите остават малцинство, ако ли пък са хървати, тя е хърватска, а сърбите са малцинство. Принадлижността на Босна и Херцеговина решава въпроса за „величието" на Сърбия или Хърватия – без Босна не е възможна нито „Велика" Сърбия, нито „Велика" Хърватия. Босненско-херцеговинските мюсюлмани обаче не стават нито сърби, нито хървати. Намерили се между едните и другите като между чук и наковалня, те продължават да са само мюсюлмани.

Следва да се подчертае още, че политическите партии с национално-регионална характеристика в Кралството на сърби, хървати и словенци (Хърватска селска партия, Словенска народна партия, Югославско мюсюлманско обединение) се противопоставят на унитаристко-централистичния великосръбски лагер в общата държава, но никоя от тях не поставя въпроса за отделяне въз основа на принципа за самоопределение. Изобщо в случая не става въпрос за отричане на сръбско-хърватско-словенското кралство и за създаване на собствени национални държави, а само за по-широки автономни права на съответните национално-исторически обособени райони на общата държава и евентуално нейното преустройство на феодални начала.

Същевременно в края на 20-те и началото на 30-те години на 20. век възниква и хърватско движение, което се развива под лозунга за „независима хърватска държава". Хърватските националисти създават твърде силна сепаратистко-националистическа организация под името „Усташа" („въстаник") – напълно конспиративна организация със сурова дисциплина. На територията на Италия и Унгария се образуват военни лагери за обучение на хърватски усташи, започва серия от диверсионни акции и саботажи, подготвя се „революция" за откъсване на Хърватия от кралството. Освен това усташите създават своя политическа организация „Домобран" („Защитник на отечеството") с разклонения сред хърватската емиграция в Белгия, Франция, САЩ и други страни, която наброява няколко хиляди членове, издава свои вестници и други пропагандни материали, събира помощи, установява контакти с враждебно настроени спрямо Югославия държави, търси единодействие с други национални движения. (През 1929 г. водачът на хърватските усташи Анте Павелич посещава и България, а впоследствие води преговори с ВМРО на Иван Михайлов за общи действия против Югославия. Плод на тези общи действия става убийството на крал Александър през 1934 г. в Марсилия.)

Албанският (косовският) проблем

В резултат на войните към Сърбия се присъединяват нови области на юг и югоизток с многобройно инородно население – славяни, албанци, турци. Новоприсъединените територии Белград обявява за „Южна Сърбия" и се заема да промени нейната демографска характеристика в своя полза. Главното средство за

това се оказват прогонването, избиването, насилието. Колко точно са пострадалите от тази политика в Косово не може със сигурност да се каже, но приблизителните данни сочат от 20 до 25 хиляди избити и над 100 хиляди прогонени от областта. Според Карнегиевата комисия по разследванията „къщите на цели села са изпепелени", а според католическия архиепископ на Скопие Призрен „изглежда като царство на смъртта". Управляващите в Белград, както и цялата сръбска общественост, са обхванати от неописуема националпатриотарска еуфория. Никой не се съмнява, че Сърбия ще успее в своята сърбизаторска политика и ще укрепи позициите си в новоприсъединените територии за вечни времена. Основният аргумент в случая е, че се отнася за стари сръбски земи, за „люлка на сръбството", където живеят само „прави" сърби и никакви други.

Управляващите среди в Белград, разбира се, отлично знаят, че този аргумент не отговаря на истината, но се надяват в непродължителен срок да променят демографията. Едно от средствата за това наред с прогонването става колонизацията. До 1928 г. са раздадени 111 602 хектара земи на сръбски колонисти в „Южна Сърбия", които се настаняват върху държавни, общински и селски земи или върху имотите на „отметници" и прокудени противници на великосръбското господство. В резултат на това се основават няколко сръбски колонии в Скопско, Прилепско и в Косово. Общо взето обаче колонизацията няма успех, като внася елемент на противоречие между местното население и колонистите, които в повечето случаи са бивши сръбски четници и отявлени националисти.

От името на земевладелците мюсюлмани в „Южна Сърбия" започва да говори образуваната в края на 1919 г. мюсюлманска политическа организация Джемиет (Асоциация), която действа като легална партия в защита на застрашените от аграрната реформа земевладелци. Тя се обявява за пълна религиозна автономия, запазване на шериатските съдилища, защита на земевладелските имения, използване на „майчин език" и пр. На изборите за Учредителна скупщина на 28 ноември 1920 г. тази партия получава 30 хиляди гласа и 8 депутатски мандата в Скупщината. С гласовете на тези именно депутати Пашич успява да събере необходимото му мнозинство за прокарване на Видовденската конституция – подписва се специално споразумение, по силата на което депутатите „гласуват", а правителството предоставя съответни концесии на земевладелците мюсюлмани при провеждането на аграрната реформа.

Сътрудничеството на Джемиет с режима в Белград обаче трае само „ден до пладне". Видовденската конституция не защитава албанските мюсюлмани от полицейски насилия и произволи и лидерите на Джемиет протестират. През 1922 г. те предявяват искане правителството на Пашич да разреши на бежанците от Косово да се завърнат по старите си местожителства, а следващата година настояват и за откриване на албаноезични училища и прекратяване на колонизационната програма на Белград. Управляващите среди, разбира се, са непреклонни в осъществяването на своята сърбизаторска политика и отношенията с Джемиет се влошават. През

1924 г. депутатите на тази партия в парламента вече гласуват "против", а един от нейните лидери, Ферат Драга, влиза във връзка с хърватската опозиция начело със Ст. Радич. И развръзката идва бързо: Драга е арестуван и осъден на 20-годишен затвор, в затворите попадат и други лидери на Джемиет, партията се разпада и изчезва от политическия хоризонт на Югославия.

Опозицията на Джемиет не е единствената съпротива срещу сръбския режим в Косово. В първите следвоенни години се развива и т.нар. качакско движение (качак – бунтовник, въстаник). Още с влизането си в Косово сръбските военни власти пристъпват към разоръжаване на местното албанско население. В османско време албанците винаги са носели оръжие, в началото на 20. век османските власти неведнъж се опитват да събират оръжията. Нещо повече, новите господари свикват младежите от 18- до 25-годишна възраст в казармите за военна служба в сръбската армия. Всичко това албанската традиция, бит, култура и народопсихология отчитат като знак на поражение и безчестие. И албанците не се подчиняват – едни не си дават оръжията и хващат гората, други емигрират в Албания, трети стават жертви на сръбски отмъщения, избухват въоръжени сблъсъци, падат хиляди убити, горят села.

Съпротивата започва спонтанно, но веднага следва и съответна организация: *политически лидери на Косово начело с Хасан Приштина, събрани на албанска* територия през ноември 1918 г., основават в гр. Шкодра Комитет за национална защита на Косово. От името на този комитет косовските лидери предявяват пред Парижката мирна конференция искане да включи Косово в състава на новата албанска държава. Освен това те излизат с апел към косовските албанци да започнат въстание, насрочено за 6 май 1919 г. Като организатор на качакското движение изпъква косовският албанец Азем Бейта. През пролетта на 1919 г. въстаническото движение обхваща района на Дреница с участието на около 10 хиляди активни качаци. При първите сблъсквания с редовната югославска армия те са разбити и се оттеглят към планините или преминават на албанска теритиория.

С това съпротивата на качаците, разбира се, съвсем не се прекратява. Тя обаче не придобива характер на широкомащабно албанско национално въстание, а продължава развитието си под формата на четничество. В отговор на това властите *пък формират сръбски контрачети. И започват ожесточени сражения, при което* сръбските чети нападат и албански села, а качаците – сръбски. Крайният резултат – много жертви и разрушения плюс задълбочаване на пропастта между албанци и сърби, векове преди това живели в отношения на взаимна търпимост и добросъседство. През ноември 1920 г. сръбската армия и жандармерия организират настъпление срещу качакските райони около Дреница и разгромяват основните сили на качаците. Но и това не слага край на качакското движение, защото планините остават пълни с „бандити", както ги наричат сръбските власти.

Че качаците не са бандити, а участници в движение за албанска национална защита, показва тяхната програма: право на самоопределение, прекратяване на сръбските военни операции срещу качаците, преустановяване на сръбската

колонизация, отваряне на албански училища, въвеждане на албански език като официален в косовската администрация и пр. Както се вижда, става дума за национални права. Иска се правото на самоопределение, но без да се предрешава въпросът за принадлежността на Косово – рашаването на този въпрос трябва да бъде право на неговото население. Следователно случаят се представя като типично национално движение. То започва като въстание срещу превъзхождащ го по сила противник при неблагоприятна международна конюнктура. Затова и не успява да отвоюва своя собствена територия с населени места като база за по-нататъшни действия. Вместо това още в началото движението минава в отбрана и се развива като разпръснато четничество с база в планините. Неговата максимална програма е присъединяване към Албания (право на самоопределение), а минимална – осигуряване на националномалцинствени права в рамките на Сърбия. Силите обаче не стигат за да се реализира каквото и да било.

Качакското движение има, разбира се, известен отзвук и извън пределите на Косово, но осезаема подкрепа отникъде не получава. Албания, сама още незащитила своята независимост, освен територия като убежище за качакски водачи и преследвани от сърбите нейни сънародници нищо друго не може да предложи. При това и тя още не е организирана като държава, водят се ожесточени борби за властта, от които победител излиза Ахмед Зогу, който се утвърждава на държавния връх в Тирана с помощта на Белград. И в един момент управляващите в Албания, току-що домогнали се до властта, се оказват противници на качакското движение. Друга външна сила, заинтересована от развитието на събитията в Албания и Косово, безспорно е Италия. Тя има остри противоречия с Югославия относно подялбата на австро-унгарското наследство в Адриатика и се стреми да отслаби Кралството на сърби, хървати и словенци, но съвсем не е безкористна, а иска да превърне Албания в свой протекторат. Освен това Италия търпи поражение в т.нар. Вльорска война и е принудена да се изтегли от албанска територия. Следващият фактор, заинтересован от отслабването на югославското кралство, е възникналото след войната антисръбско движение в Черна гора. То е под влияние на бившия черногорски крал Никола и сътрудничи с косовските качаци, но е в международна изолация и само губи битката. Същото важи и за българското движение в Македония – взаимна симпатия на антисръбска основа и нищо повече.

Единствената реална сила, която би могла (и би следвало) да се застъпи за националните права на косовските албанци, са големите държави от Съглашенския блок, които творят Версайската система от мирни договори. Те обаче не обръщат внимание на събитията в Косово и предоставят на сърбите пълна свобода на действие срещу качаците. През януари 1921 г. сръбските власти обявяват прокламация, която призовава косовските бунтовници да се предадат в срок до 20 март с.г. Прокламацията обещава амнистия за тези ,които сложат оръжие, и жестока разправа с тези, които откажат да се предадат, включително и концентрационни лагери за семействата им. И оставени сами на себе си, мнозина се предават, други продължават да четничестват, а властите организират потери и си отмъщават. В

крайна сметка движението отслабва и през лятото на 1923 г. прекратява съществуването си. Цената обаче е твърде висока: между 10 и 15 хиляди убити, около 20–25 хиляди по затворите, повече от 6 хиляди изгорени къщи, но и провалена сръбска колонизация – вече никой не иска да се заселва в Косово, а много от настанилите се там започват да се връщат по старите си местожителства.

След преодоляването на въоръжената съпротива на качаците Белград продължава с нова енергия започнатото, още по време на Балканските войни, дело – сърбизация на Южна Сърбия. Тази политика Кралство Югославия без колебание следва повече от 20 години – до разпадането си във войната с Германия и Италия през пролетта на 1941 г. Би следвало сега да се запитаме какво постига? Отговорът без съмнение е – нищо. Защото косовските и македонските албанци не стават сърби. Вместо това отношенията между албанци и сърби се влошават до степен на взаимна нетърпимост.

Следва да се отбележи в случая, че сръбската политика в Косово от 1912 до 1941 г. се развива върху основата на една фалшива теза. Тя безкритично възприема „научните" доказателства на Милош Милоевич и Спиридон Гопчевич, че косовските албанци и изобщо цялото население на Северна Албания, всички геги, са по произход албанизирани сърби (приелите исляма сърби се смесвали с албаноезични мюсюлмани, женели се за албански момичета, започвали да говорят албански език и забравяли сръбското си потекло). Тази т.нар. Арнаутска теза става твърде популярна в началото на 20. век, разпространява се чрез много книги и брошури, влиза в сръбската държавна пропаганда и политика и лесно завладява сръбското общество, и без това податливо на националистическа и великодържавна манипулация.

Добре известно е, че народите, живеещи на една и съща територия или в съседство, открай време се развиват във взаимна връзка и зависимост едни от други, при което непрестанно текат различни влияния, в това число, разбира се, и асимилационни процеси. И съвсем естествено в хода на историческото развитие едни народи стават силни нации, други се разпръскват по света, трети могат да изчезнат, естествено е и сърби да са ставали албанци и обратно. Това обаче не може да бъде основание за някаква национална политика, особено пък ако тя е асимилационна и се осъществява с насилствени средства. Известно е също така, че нацията не се основава само на езика и историята, а и на вярата, бита, културата, [illegible]хологията, чувството за принадлежност към един или друг народ, националното [illegible]ание в крайна сметка. Затова всеки по националност е такъв, какъвто без [illegible] и чужди вмешателства сам се определи. За това, кой как се определя, [illegible]значение има историята, но тя не може да се връща назад – това, което е [illegible]оже само добросъвестно да се обяснява и нищо повече.

Българският национален въпрос

Българският народ също има достатъчно основания за национална съпротива срещу установеното държавно-териториално и национално-политическо статукво на Балканите: български земи и население, били български и признавани за български, остават в пределите на Югославия, Гърция, Румъния и Турция, хиляди бежанци, напуснали родните си огнища, търсят подслон и защита срещу насилията на чуждите власти. Българската държава и общественост с възмущение посрещат налагането на насилническия ньойски мир и открито протестират против него. Чрез протестни митинги, меморандуми, адреси плебисцити и други прояви се изразява несъгласие с откъсването от страната на територии, в които живее българско население. България обаче не последва примера на Турция и Албания и не оказва въоръжена съпротива срещу подписването и приложението на мирния договор, нейната съпротива не надхвърля рамките на обикновено протестно движение. Причините за това лежат в тогавашната българска социално-икономическа и политическа действителност (вж. с. 39–40).

Срещу великосръбското господство в Македония през 20-те години на 20. век активна дейност продължава да развива ВМРО. Нейният идеал си остава националното освобождение и обединение на България. Отново обаче се проявява съществуващото разцепление в българското националноосвободително движение: Временно представителство на ВМРО, Изпълнителен комитет на македонските братства в България, Върховистка ВМРО, федератисти, тодорАлександровисти, протогеровисти, иванмихайловисти, разни дейци и войводи, свързани с чужди правителства, непрестанно си оспорват правото на водачество и се избиват едни други. Възниква и крило, което се обявява за сътрудничество с балканските комунистически партии, за революция и за единен балкански революционен фронт, за независима и обединена Македония в рамките на една „федерация на свободни народни републики на Балканите", но и то не успява да организира широки народни маси и да създаде силно националноосвободително движение като съставна част на този „балкански революционен фронт", за който говори.

В същото време българското население във Вардарска Македония е подложено на безогледен терор. В пълен ход е сръбската политика на денационализация и асимилация на т.нар. Южна Сърбия. Мнозина, търсещи спасение, преминават границата и се установяват в България. В Кюстендил и на други места в Югозападна България се събират много бивши македонски войводи. Дясното крило на ВМРО създава своя база в Пиринския край, като разгръща остра кампания против БЗНС и Ал. Стамболийски, прехвърля чети и организира въоръжени акции и атентати срещу представители на сръбската власт и опитите за сръбска колонизация във Вардарска Македония. Македония отново става арена на кървави стълкновения и ожесточени борби, и то без никакви изгледи за възстановяване на единството в националноосвободителното движение и за постигане на по-справедливо от национална гледна точка решаване на македонския въпрос.

Развива се националноосвободително движение и в т.нар. Западни покрайнини (Царибродско и Босилеградско), и то при ясно формулирана единна цел: освобождение от чуждата окупация и присъединяване на отнетите по силата на Ньойския договор западни български земи към България. Тази цел преследва както легалната организация на бежанците от Западните покрайнини, така и нелегалната Вътрешна западнокрайнска организация „Вътрop". Двете организации определят отношението си към различните политически партии, правителства, движения и пр. в зависимост от позициите им по западнокрайнския въпрос: приятел е този, който подкрепя искането за присъединяване към България, а неприятел е онзи, който пречи на реализирането на тази цел.

Организацията на бежанците от Западните покрайнини, основана в края на 1923 г., развива активна дейност главно в две направления: облекчаване на положението на бежанците от Западните покрайнини (около 20 хил. души); информиране на световната общественост за положението в Западните покрайнини с оглед да се спечелят симпатиите и застъпничествата на външни сили за освободителното дело. Организират се траурни митинги, правят се анкети, пишат се изложения и протести, обрисува се теглото на българското население от Западните покрайнини, издават се вестници, брошури и други материали, учредява се библиотека „Западни покрайнини" и пр.

Вътрешната западнокрайнска революционна организация пък се създава за нелегална дейност в пределите на Сръбско-хърватско-словенското кралство. Нейният орган „Вътрop" декларира верността на организацията към заветите на българското националноосвободително движение от времето на борбата срещу османското господство. Вътропци се обявяват за продължители на делото на Левски и Ботев. Техният девиз е „Свобода или смърт", тяхната цел – присъединяване на Западните покрайнини към България, а тактиката – използване на същите средства, „с които си служи поробителят", т.е. на убийствата се отговаря с убийства, организират се атентати, правят се опити с насилствени средства да се пречи на великосръбската политика в Западните покрайнини.

Резултати обаче няма. Наистина денационализаторската политика на чуждата власт няма особен успех, населението си остава българско, като се съпротивява на репресиите и издевателствата и таи надеждата, че ще види освобождението си. С течение на годините обаче тази надежда се отдалечава, всички протести, оплаквания и изложения остават глас в пустиня, всички смъртни присъди на предатели или атентати срещу отделни представители на чуждата власт се използват като повод за „потери" срещу „комити" и за нови насилия над населението.

Основната слабост на българското националноосвободително движение се корени в липсата на масова обществена опора на националноосвободителните организации. Връзката на някои водачи на ВМРО с българския и италианския фашизъм, тероризмът и непрестанните вътрешни разпри и убийства, всичко това отвращава народа. Населението в Македония под югославска и гръцка власт, както и това в Западните

покрайнини, макар и подложено на тежък национален гнет, постепенно се отдръпва от борбата. Става ясна, че прекалената „революционност", изразена чрез четничеството и тероризма, не може да доведе нито до национално освобождение, нито до подобряване на участта на намиращите се под чужда власт българи. Напротив, изострят се отношенията между държавите, което увеличава теглото на българското население под чужда власт, няма никакви изгледи да се постигне успех и в бъдеще.

До този извод стигат и редица отговорни фактори на българската политика, а деветнайсетомайският режим направо забранява през 1934 г. ВМРО и другите националреволюционни организации. В унисон с този извод българската емиграция от поробените краища вече се обединява не в националноосвободителни организации, а в такива с културно-просветен характер.

Но това далеч не е всичко – появява се още нещо много съществено. Сръбската национална политика на Македония се развива въз основа на тезата на Милоевич и Гопчевич, че жителите на тази област са „прави сърби"; Сръбския учен етнограф и географ Йован Цвиич утвърждава, че славяните по южното поречие на Морава и в Македония в края на 19. и началото на 20. век нямат ясно определено национално съзнание и могат лесно да станат българи или сърби в зависимост от това в коя държава ще попаднат. Друг сръбски учен историк, държавник и политик Стоян Новакович, пък твърди, че славяните в Македония не са нито българи, нито сърби, а нещо трето – македонци. Българската историография, политика и пропаганда от своя страна единодушно и без колебание отстоява българския етнически характер на Македония. Както изглежда, тезата на Цвиич съответства в някаква степен на историческата действителност – националноконсолидационните процеси в тази част на Балканите в края на 19. и началото на 20. век още не ще да са били приключили, което е регистрирал големият сръбски учен.

Към пропагандните построения на тази тема се прибавя фактът, че няколко десетилетия наред към Македония протягат ръце България, Сърбия и Гърция – непрестанни борби за надмощие, въстания, четничества, поделби и пр., т.е. междуособни разпри, които правят непоносимо ежедневието на местното население. При това идеята на македонизма, предложена от Ст. Новакович, в периода между двете световни войни се подхваща от комунистическото движение – Коминтернът и комунистическите партии в България, Югославия и Гърция развиват и пропагандират тази теза като спасителна алтернатива на великодържавието, национализма и междуособните разпри на Балканите. С тази теза комунистическите партии влизат във Втората световна война и стават организатори на антифашистката съпротива в отделните страни. След войната пък македонизмът става официална държавна политика в Югославия (известно време и в България), развива се македонска държавност в рамките на югославската федерация с всички произтичащи от това следствия, главното от които е консолидацията на славянското население на Република Македония като македонска нация.

Българско национално движение в междувоенния период има и в Източна и Западна Тракия и Егейска Македония. През 1919 г. възниква организация на българските бежанци от Тракия, която създава цяла мрежа от свои културно-просветни дружества и насочва дейността си главно към пропаганда с оглед на запознаването на световната общественост с тракийския въпрос. Основното искане е изгонените от Тракия българи да се върнат по родните им места. Същевременно организацията съдейства за временното настаняване на тракийските бежанци в България в очакване тракийският въпрос да получи благоприятно разрешение от великите сили.

Надеждите обаче не се оправдават – през пролетта и лятото на 1920 г. Гърция окупира Западна и Източна Тракия. В отговор на тези действия възниква въоръжена съпротива в Тракия: изгражда се и укрепва т.нар. Вътрешна тракийска революционна организация, полагат се основите на българо-турско единодействие срещу гръцката окупация, създава се местно революционно правителство в Западна Тракия, възниква силно четническо движение, което към края на 1922 г. и началото на 1923 г. заплашва да прерасне във въстание. Вътрешната тракийска революционна организация има моралната и материалната подкрепа на правителството на Ал. Стамболийски, а главната цел в момента е Лозанската конференция да признае българските интереси, като превърне Тракия в отделна автономна област.

Събитията обаче и този път вземат неблагоприятна за българското национално движение в Тракия насока. Докато Вътрешната тракийска организация и правителството на Ал.Стамболийски разглеждат автономията на Тракия като етап за връщането на тази област към България, то кемалисткото ръководство на Турция „отстоява" тракийската автономия само с оглед задържането на българската страна като съюзник срещу Гърция. След примирието в Мулан кемалистите загубват всякакъв интерес към тракийския автономизъм, а след сключването на Лозанския мир по нареждане на Мустафа Кемал тракийската революционна организация е напусната от турските представители. От пролетта на 1923 г. и правителството на Ал. Стамболийски забранява преминаването на чети на тракийската организация през границата с Гърция. Последвалото след преврата на 9 юни 1923 г. управление на Ал. Цанков направо пристъпва към разоръжаване на четите и разтуряне на организацията. Гръцките власти от своя страна засилват репресиите срещу българския елемент в Западна Тракия. В областта са настанени гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия, българският етнически елемент решително намалява. Всичко това води в крайна сметка към обезсилване на Въпрешната тракийска революционна оргнизация.

Така българското националноосвободително движение в Гърция и Турция постепенно престава да играе съществена роля в политическата история на Балканите. Наистина тракийската организация не изчезва, но нейната дейност се насочва повече към пропаганда и подпомагане на българите-бежанци, дошли в България, отколкото към усилия за възвръщане на изгубените територии.

В още по-голяма степен това се отнася и за гръцкото национално движение в пределите на Турция, което след поражението на Гърция в гръцко-турската война от 1919–1922 г. губи всякаква национална опора и смисъл.

Не така стои въпросът с кюрдите – тях кемалистката националистическа политика не успява да заличи като народ. Напротив, в отговор на тази политика възниква кюрдското национално движение. Водачите на кюрдските племена, свързани със свалените султански режим, снабдени с оръжие и пари от Англия и Франция, насочват кюрдското национално движение към възстановяване на халифата и създаване на собствена държава като английска марионетка с антиреспубли канска насоченост. Анкарското правителство взема енергични мерки за потушаване на кюрдското движение.

Що се отнася до българите в Добруджа, то в края на Първата световна война и непосредствено след нея от тяхно име говорят няколко организации, които през ноември 1919 г. се обединяват в общ съюз „Добруджа". Впоследствие, от 1923 г. се пристъпва към създаване на Вътрешна добруджанска революционна организация, която от 1925 г. се нарича Добруджанска революционна организация (ДРО). Силни позиции в тази организация имат комунистите, но и тя не успява да създаде масово движение за реализиране на каквито и да било цели. През 1940 г. след Крайовската спогодба между България и Румъния ДРО се разпуска.

Както се вижда националните движения на Балканите в междувоенния период се развиват въз основа на националноосвободителните традиции от 19. век. Тяхната роля в решаването на балканските проблеми обаче рязко намалява, те изпадат в зависимост от външни сили, вътрешнобалкански и извънбалкански. Всъщност националноосвободителното движение губи значение и слиза от сцената като фактор, а решаването на националните и държавно-териториалните проблеми на Балканите минава напълно в компетенцията на държавната политика.

2. ИКОНОМИЧЕСКА И СОЦИАЛНА КУЛТУРА

В периода между двете световни войни балканските държави си остават аграрни страни със слабо развита промишленост. Огромното мнозинство от населението навсякъде изкарва прехраната си в селското стопанство. Дори в Румъния и Югославия, страни с богати залежи и развиваща се индустрия, заетите в селското стопанство съставляват повече от 2/3 от производителното население: Румъния 78,2% през 1929 г., а Югославия – 80,4% през 1921 г., 76,3% през 1931 г. и 74,8% през 1938 г. В същото време делът на промишлеността в националния доход на нито една балканска държава преди Втората световна война не надвишава 30%: Румъния – 26% (1929 г.), Югославия – 20,5% през 1923–1925 г. и 25,7% през 1938 г., Гърция – 18,7% (1929 г.), Турция – 15% (1938 г.), България – 24,7% (1939 г.).

И все пак настъпват важни изменения в икономическата и социалнокласовата структура на всички балкански държави. През средата и втората половина на 20-те години навсякъде настъпва период на стопанска стабилизация, откриват се нови промишлени предприятия, възниква тежка промишленост. Наистина световната икономическа криза (1929–1933 г.) забавя „промишления просперитет" на Балканите, но след нейното отминаване, особено през втората половина на 30-те години, промишленото развитие в отделните балкански държави печели нови позиции. Така ако гръцката статистика от 1917 г. отбелязва всичко 2213 промишлени предприятия в страната, то в 1929 г. те са вече 4 хил., а в 1939 – 7813. Броят на промишлените предприятия в България от 891 през 1929 г. нараства на 2164 през 1939 г. и на 3872 през 1941 г. Утроява се броят на промишлените предприятия и в Румъния. Приблизително такова е положението и в Югославия. В междувоенния период възниква национална промишленост и в Турция.

Наред с количествения растеж се извършват и важни качествени изменения в промишлеността на отделните балкански държави. Макар и по-слабо застъпени, отраслите на тежката промишленост добиват по-голяма тежест. Извършва се освен това концентрация и централизация на капитала, особено в Румъния и Югославия, където възникват и по-крупни акционерни дружества и монополистични обединения, главно картели. При това навсякъде, особено през втората половина на 30-те години, почти навсякъде нараства тенденцията на „одържавяване" на промишлеността, т.е. държавна намеса в икономиката, сливане на частния капитал с държавния апарат, засилване на сектора на държавния капитализъм в икономиката, милитаризацията на стопанския живот.

Всичко това води до укрепване напозициите на промишлената буржоазия в балканските страни. Увеличават се редиците и на работническата класа. Така, ако броят на работниците от гръцката промишленост по официални данни през 1917 г. възлиза на 36 124 души, то през 1929 г. те са вече 110 хил. души. Броят на индустриалните работници в България от 38 251 през 1929 г. нараства на 92 961 през 1939 г. Числото на „осигурените" работници в Югославия от около 460 хил. през 1923 г. нараства на повече от 820 хил. през 1939 г. При това навсякъде съществува огромна армия селскостопански наемни работници (223 хил. в България през 1920 г.), работници от занаятите, услугите и пр., така че цялата работническа класа на Балканите е значително по-многобройна от посочените по-горе цифри. Така в България тя възлиза на 391 хил. през 1920 г. и на 638 хил. през 1936 г., в Турция – около 300 хил. през 1927 г. и над 800 хил. през 1939 г. и т.н. Наистина работническата класа на Балканите е заета в дребни предприятия и работилници, но се създават и по-крупни промишлени комплекси, в които се съсредоточават значителни работнически маси. Около една трета от работническата класа в Румъния се оказва заета в предприятия с повече от 500 работници.

Що се отнася до селското стопанство, в резултат на осъществените след Първата световна война в повечето балкански страни аграрни реформи нараства

числеността на дребните селски стопанства за сметка на едрото земевладение. Всъщност селските стопанства на Балканите в междувоенния период биха могли да се групират в няколко категории: 1) дребни собственици с владения до 5 ха; 2) средни селяни с владения от 5 до 10 ха; 3) заможни стопанства с владения от 10 до 50 ха и 4) едри земеделски стопанства с владения над 50 ха. Навсякъде преобладават стопанствата от първата категория: в Югославия (1931 г.) – близо 1 млн. и 350 хил., или 68%, в Румъния (1930 г.) – 2 млн. и 460 хил., или 74,9%, в Гърция (1929 г.) – 693 336 стопанства с владения под 3 ха, или 72,7%, в България (1934 г.) – 558 хил., или 63%, в Турция – 65–70%.

Очевидно селско домакинство с владение под 5 ха земя трудно може да организира що-годе устойчиво стопанство, което да осигури производство за изхранване и за пазар. При това дребното стопанство, чийто относителен дял възлиза на около 70% от общия брой на селските стопанства на Балканите, е твърде неоднородно. Огромната част от тези, отбелязани в статистиките като „стопани", всъщност се оказват частично или напълно безимотни селяни: в Румъния през 1930 г. повече от 700 хил. селяни са изцяло без земя, а до 1938 г. числото на тези „стопани" нараства на 1 млн.; в Югославия (1931 г.) около една трета част (700 хил.) от всички селски стопанства са с владения под 2 ха; в Турция около 450 хил. селяни през средата на 20-те години също са без земя; в България 356 хил. селски стопанства през 1934 г. са регистрирани като стопанства с владения под 3 ха. Така че категорията „дребни собственици", тези 70% от селските домакинства, в действителност не играят ролята на самостоятелни стопански единици, а всъщност едва свързващи двата края селски домакинства или пък градски жители, обработващи и по малко земя.

Категорията „средни селяни" с владения от 5 до 10 ха почти навсякъде възлиза на около 15–20% от общия, брой селски стопанства (в България тази категория е по-многобройна – 26%). Тези стопанства са също твърде неустойчиви, зависещи много от природните условия, от плодородието или неплодородието, от пазара и цените, от държавата, търговеца, лихваря и пр. А неустойчивостта е свързана с непрестанна диференциация, обедняване на единия полюс и преминаване към категорията на дребните собственици или забогатяване и преход към категорията на заможните – на другия полюс.

Стопанствата от последните две категории (заможни и земевладелски) пък са още по-малочислени: в Югославия – 11,7%, в Румъния – 7,8%, в Гърция – 4%, в Турция – около 5%, в България – 10,6%. Крупните земевладения и латифундии се разпадат, но за сметка на това укрепват заможните стопанства. Макар че владеят доста земя, и тези стопанства не са в състояние да организират производство, което да задоволи нуждите от селскостопански произведения за изхранване на населението, за износ и за осигуряване на суровини за промишленото производство.

И така селското стопанство на Балканите остава дребнособственическо и примитивно. При това на много места (Албания, Турция, отчасти Румъния и

Югославия) се запазват феодални и полуфеодални форми на стопанисване и експлоатация. Селячеството в преобладаващата си част има нужда от земя, притиснато е от тежки данъци и дългове, води стопанството си крайно примитивно и не може да осигури производство не само за пазара, но дори и за себе си. Като се прибавят към това продължителното спадане на цените на селскостопанските продукти (1925–1935 г.) и поддържането на високи цени на индустриалните стоки, спекулацията на отделните фирми, занимаващи се с износа, както и по-нататъшното раздробяване на селските имоти поради естествения прираст на населението, може да се състави приблизително вярна картина за състоянието на балканското село.

Въпреки аграрните реформи през 20-те години (България, Румъния, Югославия, Гърция) във всички балкански държави остава да съществува остър аграрен въпрос, който се представя в няколко аспекта: оземляване на безимотните и малоимотните селяни, т.е. мнозинството от селското население, освобождаване на селяните от дългове, особено в Югославия и Румъния, където се издават и съответни разпоредби и закони в тази насока, повишаване количеството и качеството на селскостопанското производство чрез мелиоративни работи, механизация и издигане на културното ниво на селското население, осигуряване на работа и препитание на „излишното" селско население и пр. Навсякъде тези проблеми остават нерешени, а селското стопанство, ако не деградира, то и не прави крачка напред.

Развитието на селското стопанство и решаването на проблемите на балканското село до голяма степен зависят от състоянието и развитието на индустрията. А тя, макар и да прави определена крачка напред, остава на ниска степен на развитие и не може да осигури постоянен и сигурен вътрешен пазар, висока покупателна способност на масите, работа на появяващия се „излишък" работна сила. Изходът от заплетения кръг очевидно би следвало да се търси в едно планомерно изменение в икономическата структура на балканските страни, в превръщането им от изостанали аграрни в по-развити индустриално-аграрни държави. Управляващите среди в нито една балканска държава обаче не се оказват в състояние да набележат сериозни мерки за ликвидиране на стопанската изостаналост, за индустриализация в широки размери. За някаква предварително определена и целенасочена икономическа политика на балканските държави между двете световни войни трудно може да се говори. Доколкото съществува такава политика, то във всичките си сектори и съществени мероприятия тя се ръководи от интересите на капитала и буржоазията. Основното съдържание на тази политика може да се определи в няколко съществени пункта: предоставяне на концесии на чужди монополи за експлоатация на природните богатства (Албания, Гърция, отчасти Югославия и Румъния), обвързване с разни чуждестранни фирми и финансови групировки и активно участие заедно с тях в експлоатацията на природни богатства (Югославия, Румъния, Гърция), сключване на нови външни заеми и поставяне на балканските държави в зависимост от чужди кредитори. Само в Турция се разработва определена икономическа политика, която цели създаването на собствена национална икономика. По редица причини големи резултати по тази линия и тук не се постигат.

3. КОНСТИТУЦИОННА И ДЪРЖАВНА УРЕДБА

В областта на държавно-политическото развитие в периода между двете световни войни Балканският регион предлага значително богатство на концепции и форми на държавно управление и държавна организация на обществото. Богата е също така и конституционната практика на Балканите.

Въпреки сложността и многообразието на процесите и явленията, свързани с държавно-политическото развитие, навсякъде се наблюдават две основни тенденции на държавност, които водят борба помежду си и взаимно се отричат. Става дума за парламентарната демокрация, от една страна, и различните по форма диктаторски режими, от друга. През първото десетилетие надмощие получава парламентаризмът, за да отстъпи през следващото десетилетие мястото си на диктаторските режими. Управляващите среди са принудени да правят отстъпки, да обещават и да удовлетворяват едни или други искания за по-демократично държавно управление, за свобода и демокрация. Тогава именно се приемат нови конституции (само в България се запазва старата Търновска конституция), прокламират се демократични права и свободи, дефинират се пълномощията на държавните органи, налага се парламентарен правов ред.

В Албания, Гърция и Турция нова конституция се изисква преди всичко поради настъпване на промяна във формата на управление, преминава се от монархия към република. От друга страна, Албания практически едва след Първата световна война се учредява като независима държава, което налага съответно регламентиране на държавния строй и управление чрез конституция на страната. За целта се произвеждат избори за Учредително събрание (1 ноември 1922 г. и 23 декември 1923 г.), което гласува Конституцията на Албания (2 март 1925 г.).

Турция от Османска империя се превръща в национална държава, което наред с промяната на формата на управление безусловно предполага изработването на нова конституция. Великото национално събрание на Турция най-напред гласува преходен основен закон (20 януари 1921 г. и 1 ноември 1922 г.), а след това, на 20 април 1924 г., приема конституцията на страната.

Ново държавно образувание представлява и Кралството на сърби, хървати и словенци. Със създаването на новата държава се появява и необходимостта да се изработи и приеме нова конституция. Първата стъпка в това отношение е направена още през лятото на 1917 г. с декларацията от остров Корфу, подписана от Н. Пашич и А. Трумбич, единия за Сърбия, а другия за южнославянските области под австро-унгарска власт. Приема се, че държавата на сърбите, хърватите и словенците ще бъде кралство начело с династията на Карагеоргевичи, а нейната вътрешна уредба и организация ще се определят от конституция, изработена допълнително от Учредително събрание. Следващата стъпка е т.нар. Първодекемврийски акт от 1918 г. Делегация на Народното вече от Загреб излиза с тържествен адрес към сръбския крал Александър в Белград, който от своя страна прокламира

обединението. Избраната впоследствие Учредителна скупщина приема на 28 юни 1921 г. т.нар. Видовденска конституция.

Що се отнася до Румъния, то редица консервативни положения на конституцията от 1866 г. (имуществен и образователен избирателен ценз, избирателни колегии, двустепенни избори в селските курии, сенатори „по право", лишаване на „нехристияните" от политически права и пр.) влизат в явно противоречие с изискванията на епохата. При това в края на Първата световна война и непосредствено след нея едно от основните искания на масите е за демократизация на политическия живот и преди всичко за въвеждане на всеобщо избирателно право. Управляващите са принудени да се откажат от най-консервативните постулати на старата конституция. Започналият процес на демократизация се материализира в новата румънска конституция, приета от парламента на 28 март 1923 г.

Само в България продължава да действа старата Търновска конституция. Това е лесно обяснимо, тъй като в страната не се променя формата на управление, монархията се запазва, което напълно съответства на Търновската конституция. Резултатите от войните засягат България само в смисъл на националнотериториални загуби, но вътрешнодържавни промени, които да изискват е конституция, не настъпват. Търновската конституция поначало е демократична, тя не става пречка за развитието на парламентарната демокрация след Първата световна война.

Конституциите на балканските страни, приети през 20-те години (както и Търновската конституция на България), съвсем естествено утвърждават капитализма като обществено-икономическа система. Всички те без изключение съдържат изрични разпоредби, с които се гарантира неприкосновеността на частната собственост. Допускат се и експроприации и конфискации на имотите, но само въз основа на съответни закони и след предварително обезщетяване. Като безусловно изискване се изтъква необходимостта да се докаже, че всяко посягане на какъвто и да е имот се налага в интерес на обществото и е „за обща полза".

Конституциите на балканските държави от 20-те години утвърждават парламентарния държавноправен ред в неговата монархическа или републиканска форма. Разликите между монархическите (България, Румъния и Югославия) и републиканските (Албания, Гърция и Турция) конституции не са съществени: начело на държавата като държавен глава едните поставят наследствен монарх, а другите – изборен и сменяем президент. Пълномощията и на монарха, и на президента, които им се дават от конституциите, обикновено са много големи и дори неограничени.

На практика конституциите поставят монарсите като държавни глави по-високо от върховните представителни учреждения (парламентите). Те свикват парламентите на редовни и извънредни сесии, откриват и закриват парламентарните сесии, имат право да предлагат изменения в конституциите, одобряват и публикуват законите, предсрочно да разпускат неудобните им парламенти, да насрочват нови парламентарни избори и пр. Още по-големи са прерогативите на монарсите в областта на изпълнителната власт. Член 90 на Видовденската конституция например

направо постановява, че кралят „назначава председателя и членовете на Министерския съвет" и че правителството „зависи непосредствено от краля". Член 88 на румънската конституцията от 1923 г. е още по-категоричен – „кралят назначава и уволнява своите министри".

В конституциите е залегнало, че монарсите са и главнокомандващи на въоръжените сили. Това им предоставя неограничени възможности и им дава безспорни предимства пред всички други държавни органи. Монарсите представляват държавите си в международните отношения: назначаване на дипломатическите представителства в чужбина, водене на преговори и влизане в договорни или съюзни отношения (това право получава и българският монарх след изменение на чл. 17 от Търновската конституция през 1911 г.), обявяване на война и сключване на мир и пр. Наистина определени пълномощия в тази сфера имат и парламентите, и правителствата, но решаваща остава ролята на монарсите.

Според конституциите монарсите са неприкосновени личности. Чен. 55 на Видовденската конституция постановява: „Кралят не е отговорен за нищо, нито пък може да бъде съден." Обяснява се при това, че за наредбите и постъпките на краля отговаря съответният министър, а за заповедите му като върховен главнокомандващ – военният министър. Подобни разпоредби съдържа и румънската конституция от 1923 г. Монарсите имат право да амнистират и да помилват, както и да назначават и уволняват държавните служители (румънската конституция от 1923 г. предвижда и възможност монархът да сече монети). Съдилищата са задължени да издават присъдите в името на монарха. В крайна сметка всичко зависи от монарха, а той от никого.

Приблизително такова е положението и с президентските институти, учредени от републиканските конституции на Балканите. Албанският президент освен държавен глава е същевременно и председател на Министерския съвет, министър на вътрешните работи, главнокомандващ армията и военен министър, т.е. разполага с пълномощия и изпълнява функции, които му осигуряват абсолютна власт в страната. При това републиканската конституция не се оказва никаква пречка чрез прокарването на един само „конституционен" акт президентът да измени формата на управление на държавата, да се обяви за монарх и да основе династия. Нещо повече, републиканската конституция от 1925 г. официално не се отменя, но прокламираният от нея парламентаризъм се изоставя, след 1928 г. Албания фактически остава без конституция и се развива като абсолютна монархия.

Председателят на турската република, както и другите държавни глави, е и главнокомандващ на армията, може да председателства Министерския съвет и Великото национално събрание, когато сметне за необходимо, промулгира и обнародва приетите от парламента закони, назначава дипломатическите представители на страната в чужбина, възлага на определения от него министър-председател да състави правителство и т.н. Той обаче не участва в разискванията в парламента и не гласува. Отговорен е пред Великото национално събрание, избира се само за

една година, може да бъде преизбран и изпълнява функциите си на държавен глава до избора на нов.

Както се вижда, турският държавен глава е напълно зависим от върховния орган на властта – Великото национално събрание. Той обаче е същевременно шеф на управляващата Народнорепубликанска партия. В това си качество получава възможност да държи под свой контрол депутатите в парламента, нещо, което се постига главно чрез кемалистката избирателна система: двустепенни избори; списъците на избирателите от втора степен се съставят от организациите на Народнорепубликанската партия, задължени да осигурят избирането на партийните кандидати; генералният председателски съвет на Народнорепубликанската партия определя кандидатите за депутати, които се избират от избирателите от втора степен; генералният председателски съвет на партията се състои от несменяемия генерален председател и от назначените от него заместник и секретар. На практика излиза, че в парламента не може да бъде избран депутат, неодобрен предварително от шефа на Народнорепубликанската партия, т.е. от държавния глава. Може би тъкмо това положение осигурява на Мустафа Кемал несменяемост до края на живота му.

Президентът на гръцката република има съгласно конституцията на страната почти идентични пълномощия, каквито имат държавните глави и в другите балкански страни. Налице е обаче и съществена разлика: президентският мандат е 5-годишен, при което „избирането на едно и също лице за повече от два последователни мандата е забранено". Освен това гръцката конституция не поставя правителството в зависимост от президента, а изисква то да има доверието на парламента. Предвижда се в случая конкретна парламентарна процедура, задължаваща правителството да иска вот на доверие и когато не го получи, да подаде оставка.

Макар и да създават големи и понякога практически неограничени възможности на държавните глави (монарси или президенти), балканските конституции от 20-те години повече или по-малко са издържани в парламентарен дух. Всички те точно определят ролята и мястото на парламента, държавния глава и правителството в държавната йерархия.

Върховните представителни органи, регламентирани от съответните конституции, се представят в две форми: еднокамарни и двукамарни парламенти. Формата на управление в случая не оказва никакво влияние върху формата на парламента, защото Република Турция има еднокамарен парламент, така както и монархиите България и Югославия, а монархията Румъния – двукамарен парламент, както и републиките Албания и Гърция.

Ако разгледаме прерогативите на два еднокамарни парламента, например турския и югославския, така както ги определят конституциите на двете страни, не може да не се забележат съществените различия между тях: според турската конституция властта безусловно и неограничено принадлежи на народа (чл. 3), а в югославската конституция такова положение изобщо няма; турската конституция

предава, от името на народа, цялата власт на Великото национално събрание – законодателната непосредствено, а изпълнителната чрез президента и правителството. Югославската конституция постановява, че законодателната власт в Югославия се осъществява съвместно от краля и Народната скупщина, а изпълнителната власт – от краля чрез правителството.

От друга страна, нито турската, нито югославската конституция изискват правителствата да имат доверие на парламентите, не се предвижда процедура за изискване на доверие и за оставка в случай на недоверие. Всъщност турската политическа действителност практически изключва възможността за гласуване на недоверие на правителството от страна на парламента – достатъчно е министрите да загубят доверието на президента, за да бъде сменено правителството. Съвсем друго е положението в Югославия, където в политическия живот, в това число и в парламента, се състезават много партии – отсъствието на изискване за вот на доверие дава на правителството независимост от Народната скупщина, а това значително намалява ролята и значението на парламента. Наистина през 20-те години и в Югославия се налага практиката правителствата да изхождат от онази партия или коалиция, която има мнозинство в парламента, но това изискване не се възлага в задължителна норма, което дава възможност на краля, в случай че съотношението на силите в Народната скупщина не е в полза на великосръбския централистичен лагер, да формира правителства, които не се ползват с подкрепата на мнозинството народни представители.

Ако се сравнят два двукамарни парламента, например румънският и гръцкият, т.е. един монархически и един републикански, се забелязват както някои общи черти, така и съществени различия. Според гръцката конституция гръцката държава е република, в която цялата власт произтича от народа, законодателната власт се осъществява от Националното събрание, съставено от Камара на депутатите и Сенат, изпълнителната власт има президентът на републиката и я осъществява чрез посредничеството на отговорни министри, а съдебната власт се осъществява от независими съдилища, подчинени единствено само на законите. Идентични разпоредби съдържа и румънската конституция, само че тя предписва монархическа форма на управление и предоставя законодателна власт освен на Камарата на депутатите и на Сената още и на краля.

И в двете страни Камарата на депутатите се състои от народни представители, избирани чрез всеобщо, равно и пряко избирателно право при тайно гласуване. С пасивно избирателно право (да бъдат избирани) се ползват гръцки, респективно румънски, граждани, навършили 25-годишна възраст, които имат право да гласуват. Мандатът и на гръцката, и на румънската Долна камара е 4-годишен. Що се отнася до Горната камара (Сената), конституциите на Гърция и Румъния предвиждат специална процедура с явната цел да се създаде по-консервативно представително тяло, което да ограничава Камарата на депутатите. Тази тенденция се прокарва

главно в ония пунктове от конституциите, които регламентират законодателната дейност на парламентите.

Освен регламентирането на законодателната дейност и формулирането на прерогативите на отделните органи на държавната власт конституциите на балканските държави от 20-те години съдържат редица общодемократични положения: депутатите нямат право да заемат платени държавни или обществени служби, те представляват не областта, от която са избрани, а цялата нация, парламентите работят съгласно изработен от тях вътрешен ред, депутатите не са отговорни за изказванията от тях мнения и за гласуванията им в парламентите, те не могат да бъдат затваряни и преследвани по углавни и други престъпления без решение и разрешение и на парламентите, освен като са хванати на място-престъпление, правителствата не могат де издават наредби със силата на закон, министрите могат да бъдат обвинени от парламентите и да бъдат съдени и т.н.

Балканските конституции от 20-те години са издържани в демократичен дух и що се отнася до правата на гражданите: равенство пред законите, премахване на всякакви титли и привилегии, свобода на съвеста, на личността, на събранията и сдруженията, свобода на вероизповеданията, свобода на мисълта и на печата, забрана на смъртното наказание за политически престъпления, свобода на изкуството, науката и образованието, задължителност на основното образование, държавна защита на брака и майчинството, на умствения и физическия труд, плащане на данъци според доходите и др. Едновременно с това почти навсякъде е предвидена и съответна процедура за накърняване на обявените права: забрана на събранията, ако представляват опасност за обществената сигурност, право на сдружаване, но в рамките на закона, свобода на вероизповеданията и култовете, освен ако не са против обществения ред и добрите нрави, никой не може да бъде преследван и лишаван от свобода освен в предвидените от законите случаи, неприкосновеност на жилището освен в случаите и формите, определени от закона, забрана на цензурата освен в случаите, предвидени от закона, и т.н.

Не са напълно и ясно определени и избирателните права на гражданите. В конституциите обикновено се изяснява кой може да бъде избиран за депутат в съответните парламентарни учреждения. Навсякъде се изисква депутатите (респективно сенаторите) да бъдат граждани на съответната страна, да имат политически права и да са навършили определена възраст: Албания, Югославия и Турция – 30 години, Гърция – 25 години, Румъния – за депутат 25 години, за сенатор 40 години, България – 30 години. Освен това навсякъде се въвежда всеобщо избирателно право, но с много ограничения – жените, военните и младежите не участват в изборите. За България и Югославия възрастовата граница за добиване право на глас е 21 години, за Турция – 30 години, а за останалите страни тя не е упомената. При всички случаи се предвижда изработването на специални избирателни закони, които конкретно за всяка страна и за всеки избор да определят избирателните права съгласно провъзгласения принцип на всеобщо, равно и пряко избирателно право при тайно гласуване.

Теорията и практиката на балканския конституционализъм от 20-те години утвърждават парламаентарната система в отделните балкански страни. Всички конституции точно определят държавните органи (държавен глава, правителство, парламент, съдебни органи, местни органи и пр.), техните функции и взаимоотношения, техните прерогативи и дейност, навсякъде до най-малки подробности се регламентират и правата на гражданите, а понякога дори и задълженията на държавата към гражданите. Никъде обаче не се създава система от гаранции за нормално функциониране на установената държавна уредба, за нейното демократично развитие в съгласие с принципите на демокрацията и парламентаризма.

Създават се условия за погазване на тези принципи, което води към деформиране на парламентарната система и установяване на диктаторски режими. Всъщност, тръгнали след Първата световна война като парламентарни държави, монархии или републики, всички в крайна сметка минават, коя по-рано, коя по-късно, към изменения на конституциите и към диктатура със или без конституция.

4. ПАРТИЙНОПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА

Още до войните в България и в областите, влезли впоследствие в Югославия, се налага многопартийната политическа система: либерали и консерватори, стамболовисти, каравелисти, цанковисти, радослависти, радикали, земеделци в България; радикали, прогресисти, либерали, самосталци в Сърбия; праваши и клубаши в Черна гора, хърватски, словенски и сръбски партии от южнославянските предели на Австро-Унгария. Политическите партии непрекъснато се делят, разпадат и прегрупират, но не намаляват по брой, а напротив, умножават се. Това е особено типично за Югославия – в парламентарните избори през 1923 г. със самостоятелни избирателни листи участват 33, а през 1925 г. – 40 политически партии.

В междувоенния период многопартийността става типично явление и за Румъния и за Гърция, където партийнополитическата система започва развитието си през 19. век. Повече като двупартийна, отколкото като многопартийна. Състезанието между консерватизма и либерализма в Румъния завършва в полза на последния, но и Националлибералната партия не остава единна: левите либерали от Молдавия се отделят в т.нар. Трудова партия (пролетта на 1917 г.), други политически дейци, в това число и от Националлибералната партия, се групират около ген. Авереску в т.нар. Народна партия (пролетта на 1918 г.). След Първата световна война в политическия живот на страната се включва Румънската национална партия от Трансилвания. Същевременно в края на 1918 г. се образува църънистка (селска) партия в страната. Впоследсвие възникват много други

партийнополитически творения и групи, така че броят на политическите партии в Румъния към 1937 г. достига 30.

Изражда се и търпи провал двупартийната политическа система и в Гърция. Прогресивната (трикуписти) и Националната (делияниси) партия губят влияние, а за сметка на това изгрява звездата на Е. Венизелос и неговата Либерална партия. В политическия живот на Гърция по време на Първата световна война най-значителна е ролята на Либералната партия на Венизелос и на Народната (монархическата) партия на крал Константин. Създава се и самостоятелен Републикански съюз, който представлява интересите на дребнобуржоазните слоеве от града и селото. До 1920 г. надмощие има Либералната партия, след това надделява консервативно-монархическият лагер (Народната партия), за да отстъпи на свой ред пред „революцията" от 1922 г., довела на власт републиканците. И в Гърция политическите партии се множат. В провежданите парламентарни избори в периода между двете световни войни редовно се състезават помежду си, самостоятелно или групирани, представители на десетина политически партии и течения.

Многопартийността на Балканите в междувоенния период обаче не е всеобщо явление – изключение правят Албания и Турция. В хода на борбата за възстановяване на албанската независимост непосредствено след Първата световна война Албания е разделена на два политически лагера – земевладелци-консерватори, борещи се за запазване на техните привилегии, и нови прогресивни сили, борещи се за демократизация. В края на 1920 г. и началото на 1921 г. се формират две главни политически течения, прераснали скоро в политически партии – Прогресивна, обединяваща земевладелците, духовенството и част от буржоазията, и Народна, обединяваща демократичните сили, в това число и някои по-либерални настроени земевладелци. Извършва се след това ново прегрупиране на силите, при което числящият се първоначално към Народната партия А. Зогу завзема властта и минава на страната на земевладелско-консервативния лагер, а политическите сили се разделят на зогисти и антизогисти. В крайна сметка се налага земевладелско-зогистката политическа групировка, която прогонва противниците си и установява режим без легална опозиция и без никакви политически партии.

В Турция пък побеждава националната буржоазия, която си създава собствена политическа партия, Народнореспубликанската партия. В опозиция на тази партия остават духовенството, феодалната аристокрация, някои среди на компрадорската буржоазия, бивши съмишленици на Мустафа Кемал, оцелели дейци на някогашната младотурска партия „Единение и прогрес" и др. Съотношението на силите обаче е в полза на кемалистите, което дава възможност на анкарското ръководство да предприеме енергични мерки за сломяване на съпротивата и за ликвидиране на опозицията. Мустафа Кемал проявява за момент колебание между еднопартийната и двупартийната политическа система. Лидерите на опозицията обаче свикват митинги и събрания, произнасят критични речи за политиката на правителството, което раздвижва значителни трудови маси от града и селото. Стига се и до

стълкновения, които еднакво безпокоят и анкарското ръководство, и организаторите на новата опозиция. В крайна сметка всичко завършва с „доброволно" разпускане на Независимата републиканска партия, просъществувала само 3 месеца. За дълго време в страната се налага еднопартийна политическа система при пълен политически монопол на Народнорепубликанската партия на Мустафа Кемал.

Фактът, че в Албания и Турция не се развива многопартийна политическа система, не може да се обясни със социално-класовата структура на обществата в тези страни – макар и да има особености, тя също е достатъчно разнолика и пъстра, както и в другите балкански държави. Всъщност политическият режим със своята нетърпимост към каквито и да било други съперници и претенденти за властта е главната причина за отсъствието на многопартийност.

В действителност политическите партии и течения на Балканите много не се различават помежду си. Известно своеобразие може да се отбележи само за някои селски партии: Българският земеделски народен съюз и някои партийнополитически групировки в Румъния, Югославия и Гърция в отделни периоди от своето развитие не само говорят от името на селяните, но развиват и конкретна дейност в техен интерес. Освен това в селото се извършват сложни процеси на диференциация и еволюция наляво и надясно, което се отразява и върху поведението на селските партии – едни се приближават към десния фланг на политическия фронт, други попълват постоянно растящия център, а трети стигат до единодействие с комунистите. Комунистическите партии се обявяват против съществуващата социално-икономическа система, за „диктатура на пролетариата", за съветска република и социализъм. Това кара другите политически партии да обединяват усилията си в борбата срещу комунистическото движение. За „Обзнаната" и Закона за защита на държавата в Югославия се изказват и гласуват представителите на всички партии в югославския парламент. За Закона за защита на държавата в България гласуват представителите на всички партии в Народното събрание, включително и социалдемократите. По същия начин действат представителите на политическите партии и в другите балкански страни.

Единодействието на партийнополитическите сили срещу комунистическото движение е лесно обяснимо: още по време на войните на Балканите е налице всеобща радикализация на масите, която става сериозна заплаха за съществуващия социален и политически ред в отделните балкански страни; в работническото движение в Европа и на Балканите се налага ленинизмът, който заплашва със социалистическа революция и диктатура на пролетариата.

Единодействието на партийнополитическите сили в борбата срещу комунистите не води към прекратяване на състезанието между тях относно властта и участието в управлението. Напротив, междупартийните борби непрекъснато се разгарят, всяка партия се стреми да дискредитира съперниците си, да се домогне до властта и да управлява сама или чрез изграждане на временни коалиции и блокове. При това партийнополитическите сили в балканските страни често се групират в

два враждебни и обикновено приблизително еднакво силни лагера: монархисти и републиканци в Гърция, националлиберали и националисти в Румъния, централисти и федералисти в Югославия, земеделци и сговористи в Албания и пр. Но и тези обединения най-често се оказват много нетрайни и конюнктурни.

Всъщност онова, което разделя и противопоставя политическите партии една на друга, се оказва въпросът за властта, за управлението и организацията на държавата: монархия, република, консервативно държавно управление, парламентарна демокрация, „селска" държава, фашистка държава. По голяма част от политическите партии си остават монархически, но на сцената излизат и твърде силни републикански политически партии – Народнорепубликанската партия в Турция, Либералната партия на Венизелос и върващите след нея групировки в Гърция, Хърватската републиканска селска партия (до 1925 г.), Републиканската партия в Югославия и пр.

От гледна точка на отношението им към организацията на държавата и методите на управление политическите партии могат да се разделят на две основни групи: консервативни и демократични.

Консерватизмът стои на най-десния фланг на политическия фронт. Неговият идеал за държавата и държавната организация и управление се основава на верността към монархизма и концепцията за силната власт. Много често водачи от лагера на консерваторите поемат инициативата и правят стъпки за обединяване на партийнополитическите сили в общ фронт не само срещу комунистическото и всяко *друго революционно движение, но и срещу парламентарната демокрация.* В такива случаи консерватизмът нерядко стига до единодействие и сътрудничество и с фашизма.

Политическите партии и течения с парламентарнодемократична насоченост пък стоят в центъра на политическия фронт. В редица случаи те представляват интересите на средната и дребната буржазия и обикновено се изказват за осъществяването на социално-икономически и други реформи в интерес на по-широки слоеве от населението. Държавно-политическата им платформа се основава на принципите на парламентарната демокрация в нейната република или монархическа форма – разгърната парламентарна система, широки избирателни права, демократични свободи и пр. Особеност на политическите партии и течения с парламентарнодемократична насоченост е тяхната подчертана колебливост и непоследователност – демократичната си платформа те отстояват повече когато са в опозиция, отколкото когато са на власт; при нарастване на опасността от революция често се отказват от демокрацията в полза на един или друг диктаторски режим.

В периода между двете световни войни парламентарната демокрация изличва и една своя разновидност. Става дума за някои селски партии, които се обявяват за установяването на самостоятелна „селска" демокрация. В случая България ни представя изключителния пример как една селска партия, дошла по парламентарен

път на власт, прави опит да въведе такава „демокрация". След провалянето на този опит БЗНС, както и селските партии в другите балкански страни, продължава своята дейност в държавно-политическата област от позициите на парламентарната демокрация.

В междувоенния период възниква и нова, непозната преди това държавническа концепция – фашистката. На политическата сцена излизат политически организации и партии с фашистка идеология и програма. В България, Румъния, Югославия и Гърция възникват различни фашистки течения и групи, но единно и силно фашистко движение никъде на Балканите не може да се развие. Най-силна е Желязната гвардия на Кодряну в Румъния, но и тя не става движение, което да може да се домогне до властта и да установи диктатура от типа на фашистките диктатури в Германия и Италия от онова време.

За разлика от другите балкански страни в Югославия повечето от политическите партии и течения действат като националрегионални – Хърватска селска партия, Дловенска народна партия, Югославско-мюсюлманско обединение и пр. Дори такива големи политически партии като Радикалната и Демократическата се развиват повече като сръбски, отколкото като общоюгославски. Наистина в Демократическата партия, образувана през 1919 г., се включва т.нар. Демократическа държавотворна партия, представляваща идващите от Хабсбургската империя южнославянски области. През 1924 г. обаче става разцепление, предизвикано именно от т.нар. Пречански области, в резултат на което се създава Независимата демократическа партия на С. Прибичевич, а останалата част от партията под водачеството на Л. Давидович запазва самостоятелност като сръбска партия.

От друга страна, върху партийнополитическия живот в Югославия през целия междувоенен период силно влияние оказват националните противоречия, намерили своеобразен израз в борбите около това, каква да бъде държавата – централистична или федеративна. Политическите партии активно участват във всички етапи на тази борба, при което едни се изявяват като привърженици на централизма, а други на федерализма. А има и такива, които еволюират от централизма към федерализма или се колебаят между едното и другото.

5. ПАРЛАМЕНТАРНА СИСТЕМА И ДИКТАТУРА

Макар и разработени съгласно принципите на демокрацията, конституциите на балканските страни не водят към утвърждаване и трайно налагане на буржоазната парламентарна система. Между двете световни войни в Балканския регион не се постига политическа стабилност на базата на парламентаризма. Въпреки че балканските държави формално се модернизират, на практика парламентаризмът и демокрацията не получават завършеност и не достигат оная класическа форма,

позната в някои западноевропейски държави. Разминаването между общата теория на демокрацията и конкретното ѝ приложение в балканските страни не се преодолява. Напротив, в условията на междувоенния период това разминаване непрекъснато се задълбочава, като насочва развитието към пълно отрицание на самата демокрация. Политическият живот е изпълнен с ожесточени борби около властта и управлението. Налице е изключителна политическа нетърпимост – с всички средства всеки доказва своята правота и способност да управлява, а политическите противници най-често се квалифицират като антидържавни елементи и предатели. Борбата за властта в балканските държави обикновено се води с нечестни средства и придобива насилствени уродливи форми, нямащи нищо общо с демокрацията и парламентаризма – фалшифициране на избори, подкупване на депутати и партийни лидери, интригантство, натиск, шантаж, насилия, незачитане на представителните учреждения от органите на изпълнителната власт, издаване на антиконституционни и антидемократични наредби със законова сила, узурпиране на властта по извънпарламентарен път, незачитане на правата и свободите на гражданите, политически убийства и т.н.

В периода между войните в балканските страни продължават да се състезават двете основни концепции на държавно строителство: консервативна и демократична. Консервативните сили, повлияни от италианския фашизъм и германския националсоциализъм, се ориентират към установяване на диктаторско управление. Те с всички средства съдействат за деформирането на парламентарната система, като подготвят условия за нейното пълно изоставяне, за налагането на прикрита или открита диктатура. Демократичните сили, в това число и повечето политически партии, както и по-голямата част от народните маси, подкрепят демокрацията. Дори и комунистическите партии стоят зад демокрацията, когато трябва да се избира между нея и консервативните реакционни режими или фашистки диктатури. В междувоенния период заявяват своето право на съществуване и развитие още три концепции на държавно строителство: – комунистическата, селската и фашистката. Комунистическите партии отричат буржоазната държава и водят борба за създаване на социалистическа държава, за развитие на обществото от демокрация към диктатура на пролетариата. Селската държавническа концепция пък отрича както буржоазната демокрация, така и диктатурата на пролетариата. Тя се развива под лозунга за самостоятелна „селска" държава и „селска" демокрация, но се оказва утопична и още през 20-те години търпи крах. Лидерите на селските партии, в това число и наследниците на Ал.Стамболийски, се отказват от „селската" демокрация и обръщат поглед към европейските образци на държавна организация в духа на буржоазния парламентаризъм. Фашистката държавническа концепция изхожда от идеята за цялостно ликвидиране на парламентарната система и на демокрацията изобщо и за установяване на фашистки режим по подобие на тези в Италия и Германия. Силите, които следва да реализират и отстояват парламентарната система на управление и демокрацията изобщо, т.е. средната

класа и нейните многобройни политически партии, проявяват особена непоследователност и колебливост. Те се оказват разединени и неспособни да се противопоставят на реакцията в опитите ѝ да погази демокрацията и да въведе диктаторско управление.

Това е и главната причина, поради която демокрацията на Балканите не може да пусне дълбоки корени. Кратковременното демократично управление навсякъде се заменя от сравнително по-продължителни периоди на диктаторски режими. Нещо повече, и по време на конституционно управление, когато в държавно-политическия живот на отделните балкански страни властта е в ръцете на привържениците на демокрацията, също се правят груби нарушения на конституционността и парламентарния правов ред. Така на практика демократичният лагер сам съдейства за реформирането и дискредитирането на парламентарната система.

Между консервативната и демократичната държавническа концепция освен различия (консервативна или демократична държавно-политическа система, диктатура или демокрация) има и нещо общо и това е страхът от комунистическа революция. По този въпрос те са на едно мнение и с отявлените фашисти. Разединените политически сили успяват да постигнат съгласие, когато се отнася до отношението им към комунистическите партии. Това единомислие намира израз в парламентарната дейност на Балканите. Крайният резултат почти навсякъде е един и същ – прокарват се закони. Само Гръцката комунистическа партия през част от периода между двете световни войни действа легално, но и против нея от време на време се предприемат антиконституционни репресивни мерки. По време на диктатурата на ген.Пангалос (1925 г.–1926 г.) тя е забранена, нейнете печатни органи са спрени, а много от ръководните ѝ кадри попадат в затвора. В началото на 1928 г. се подготвя законопроект, според който членовете на комунистическата партия, профсъюзните дейци и симпатизантите на комунистическото движение подлежат на уволнение, ако са на държавна служба. През юли 1929 г. правителството на Венизелос прокарва закон „за мерките за сигурност на обществото и за защита на гражданските свободи", който забранява пропагандата на комунизма. На 16 септември 1936 г. режимът на ген. Метаксас забранява с декрет комунистическата партия. На Балканите често са използвани и извънпарламентерни средства – разпускане или разгонване на неудобни парламенти, узурпиране на властта чрез преврати, физическо унищожаване на народни представители.

Парламентаризмът в балканските страни твърде често се изчерпва и за партии и дейци, които защитават капитализма като система, но не одобряват едни или други действия на управляващите среди. Особено типично е това за Турция и Албания, където изобщо не се дава възможност на опозиционни на режимите дейци да участват в държавно-политическия живот на тия страни. Съдът на независимостта в Турция непрекъснато разследва дела на противници на кемализма. Така кемалисткото ръководство безкомпромисно отстоява своя политически монопол в държавнополитическия живот на Турция.

Подобно е положението и в Албания. След Зогистката контрареволюция и установяването на абсолютисткия режим на А. Зогу вече никаква възможност за легална опозиционна парламентарна дейност в страната не съществува. Приликата между Турция и Албания в случая обаче е само външна. Режимът на А. Зогу е „безпартиен", докато този на Мустафа Кемал се основава на политическия монопол на Народнорепубликанската партия. Властта в Албания се упражнява от земевладелско-зогистката върхушка в духа на консервативно-реакционната концепция на държавно строителство, докато в Турция на власт е националната буржоазия, която формално изгражда държавата в духа на демокрацията. Опозицията срещу режима на О. Зогу (емигрантската организация начело с Фан Ноли) развива своята дейност в името на демокрацията, докато опозицията в Турция е реакционна и иска да изгради консервативно-реакционна държавна система.

В останалите балкански страни се налага многопартийната политическа система, но това съвсем не предпазва парламентаризма от ограниченост и деформации. Самото учредяване на Югославия като държава се оказва в противоречие с принципите на демокрацията и парламентаризма. Народното вече в Загреб, респективно упълномощената от него делегация, не контактува със сръбския парламент, а със сръбския крал. На 20 декември 1918 г. е съставено правителство начело със Ст. Протич (един от лидерите на Радикалната партия), което формално има коалиционен характер, но не включва в състава си представители на всички партии и групи. На 1 март 1919 г. започва работа т.нар. Временно народно представителство, съставено от 300 души „народни" представители, определени по списък от правителството. От участие в това представителство са лишени както комунистическата партия, така и Хърватската селска патия. Почти до края на 1920 г. правителството работи съвместно и под „контрола" на това назначено от него „народно" представителство.

Груби нарушения на парламентарния правов ред регистрира и Учредителната народна скупщина. Още при откриването на тази скупщина възниква спор между правителствените и опозиционните депутати. Опозицията иска да се избере комитет от представители на всички партии и групи в парламента, който да предложи вътрешен правилник, т.е. Учредителната народна скупщина сама да си изработи правилик, както се изисква от парламентарната процедура, но правителството не се съобразява с това изискване и си присвоява правото то да предпише този правилник. Правителственият правилник предвижда всеки депутат предварително да положи клетва за вярност пред краля. Срещу това се обявяват комунистите и други републикански настроени депутати, тъй като по този начин се предрешава въпросът за формата на управление в полза на монархията; правилникът предвижда приемането на бъдещата конституция да стане с обикновено мнозинство, тогава, когато декларацията от остров Корфу и другите документи около създаването на кралството изискват квалифицирано мнозинство. В крайна сметка правителството

и неговото мнозинство в Скупщината отминават всички критики и налагат своята воля.

Начинът, по който се приема Видовденската конституция от Учредителната народна скупщина на 28 юни 1921 г., няма нищо общо с действителната демокрация и парламентарната процедура, федералистичният проект на Хърватската селска партия за конституция изобщо не се поставя на разглеждане в Скупщината. Не се обсъждат и другите опозиционни проекти, а направо се преминава към разглеждане на правителствения проект. Конституцията се приема с обикновено мнозинство, което се оказва много съмнително – за правителствения проект гласуват 223 депутати (Радикална партия, Демократическа партия, Югославска мюсюлманска организация, организацията „Джемиет"), а против 35 (социалдемократи, земеделци, републиканци), при което вън от Скупщината в момента на гласуването се намират 158 депутати (комунисти, Хърватска селска партия, Словенска народна партия и др.). Правителственият проект се приема с мнозинство благодарение на гласовете на мюсюлманските депутати, а за да осигури тези гласове, в самото навечерие на гласуването правителството сключва споразумение със съответните организации, като обещава да направи определени концесии на мюсюлманските земевладелци при провеждането на аграрната реформа.

След приемането на Видовденската конституция погазването на парламентарната теория и практика съвсем не престава. На 4 август 1921 г. Народната скупщина гласува решение за анулиране на мандатите на депутатите комунисти. Прокарва се решение за създаване на особен законодателен комитет, който поема част от функциите на палрламента – да уеднаквява законодателството в страната, да утвърждава правителствените укази и пр. Този комитет, всъщност парламент в парламента, се оказва напълно независим от Народната скупщина, тъй като неговите решения не подлежат на утвърждаване от народното представителство. Станал на практика орган на правителството, той развива активна „законодателна" дейност – до декември 1921 г. утвърждава 517 правителствени указа. За сметка на това Народната скупщина губи много от своето влияние и авторитет като върховен законодателен орган. През 1923–1924 г. от предложените 121 законопроекта тя приема само 39. През 1925–1927 г. от предложените от отделни депутати 113 законопроекта Народната скупщина приема само 5, а от 170-те правителствени законопроекта утвърждава едва 48.

Великосръбският централистичен лагер изобщо не се интересува от волята на мнозинството, от конституцията и от парламентарната процедура, когато опозицията заплашва да се домогне до властта. В такива случаи освен към разни политически комбинации, които се правят извън и независимо от парламента, се прибягва и до груби насилия. Когато през пролетта и лятото на 1924 г. опозицията консолидира и обединява силите си, белградският режим прилага разпоредбите на „Обзнаната" и Закона за защита на държавата и срещу водачи на федералистичния лагер. След като през 1927–1928 г. се извършва ново прегрупиране на

партийнополитическите сили във вреда на управляващата великосръбска олигархия, парламентът става свидетел не само на взаимни обвинения, обиди и заплахи, но и на кървав атентат.

Приблизително такава е съдбата на парламентаризма и в Румъния. Наистина господстващите класи и политическите партии са единни не само що се отнася до комунистическата перспектива, но и относно държавната уредба – всички малко или много приемат монархията и изграждането на държавата в духа на консервативната държавна концепция. Освен това след войната Националлибералната партия става главна опора на имотните класи, а семейството Брътиану – едва ли не втора династия. От 1922 г. до 1926 г. правителството е от тази партия, а Йон Брътиану неизменно е министър-председател. Парламентарната дейност по това време е насочена главно към укрепване на монопола на националлибералите в политическия живот на държавата. На тази цел служи както лишаването на принц Карол от наследнически права, така и прокарването на нов избирателен закон през 1926 г., с който се заменя пропорционалната система на парламентарно представителство с мажоритарната (партията, спечелила 40% от гласовете в изборите, автоматически получава 70% от депутатските места в парламента).

Чрез социална демагогия, от една страна, и жестоко преследване на противниците си, от друга, правителството на Йон Брътиану успешно отстоява властта си. Въпреки това Националлибералната партия не може да си осигури правен монопол в управлението на Румъния. През средата на 20-те години опозицията в лицето на Националната партия от Трансилвания и Царанистката партия от старото кралство активизират своята дейност против националлибералното правителство. Двете опозиционни партии се сближават помежду си и образуват общ опозиционен блок, а влиянието на националлибералите отслабва. Това убедително проличава по време на общинските избори през февруари 1926 г. Въпреки терора и фалшификациите управляващата партия получава два пъти по-малко гласове от опозиционните партии, правителството на Йон Брътиану минава в оставка. Властта обаче не се предава на опозицията, а се съставят правителства, свързани с националлибералите. Подготвят се същевременно избори по мажоритарната система на парламентарно представителство. Благодарение именно на мажоритарната система Националлибералната партия запазва мнозинството си в парламента и след изборите през юли 1927 г.

Но и това не може да спаси властта на националлибералите. Като не успява да се домогне до властта по парламентарен път, опозицията в лицето на Националцаранистката партия прибягва до извънпарламентарни средства: широка демагогска кампания сред селските маси и организиране на движение с искане националлибералите да предадат властта, в резултат на което през ноември 1928 г. се образува националцаранистко правителство начело с Ю. Баниу. И както обикновено в такива случаи става и в други балкански страни, новият правителствен

екип разпуска заварения парламент много преди да е изтекъл срокът на мандата му, и насрочва парламентарни избори, които да придадат конституционен характер на извършената смяна. Изборите се произвеждат през декември 1928 г., а резултатът е зашеметяващ: Националцаранистката партия получава 324 мандата, а свалената от властта Националлиберална партия само 13.

Това не води към стабилизиране на политическия живот в Румъния на базата на действащата конституция и нормите на парламентарната демокрация. През 30-те години парламентаризмът и тук изпада в тежка криза. Завърналият се на румънския престол Карол II прави многобройни правителствени смени и комбинации и си създава обкръжение, съставено от секционни представители на монополистичния капитал, генералитета и висшата държавна бюрокрация. Принудена от обстоятелствата и изхождайки от демагогски съображения, до 1938 г. кралската камарила все още произвежда избори и развива парламентарна дейност, но в действителност се стреми да дискредитира демокрацията и да установи своя диктатура.

Към установяване на диктатура се стреми и фашистката Желязна гвардия. Тъй като няма достатъчно широка база, тя прави опити да постигне своите цели чрез преврат: през пролетта на 1934 г. са разкрити два опита за преврат, през 1937 г. следва нов опит, а управляващата върхушка начело с краля прибягва до арести. Парламентарната система и демокрацията в Румъния се оказват заплашени преди всичко от кралската камарила, от една страна, и от Желязната гвардия, от друга. Правят се и опити за споразумение между краля и водачите на Желязната гвардия.

При това положение съдбата на демокрацията изцяло зависи от поведението на останалите политически сили в страната. През средата на 30-те години както Националлиберална, така и Националцаранистката партия преживяват дълбока вътрешна криза, а по-голяма част от техните лидери се отказват от демокрацията и парламентаризма и се стремят да спечелят симпатиите на краля и неговото обкръжение. Става очевидно, че господстващите класи тласкат страната към диктатура и че банкрутиралите вече „исторически" партии нямат намерение да се противопоставят на антиконституционните действия.

В България и Гърция парламентарната система търпи крах преди всичко поради честото узурпиране на властта по извънпарламентарен път, чрез държавни преврати. До 1936 г. в Гърция се правят едва ли не толкова преврати и опити за преврати, колкото и парламентарни избори. Всъщност само в редки случаи може да се говори за смяна на управляващия екип по парламентарен път, повечето пъти това става в резултат на някаква „революция" или преврат.

Двата основни политически лагера – републиканският (Либералната партия на Венизелос, Прогресивната партия на Кафандарис, Аграрната партия на Софианопулос, Аграрно-демократическата партия на Милонас, Републиканският съюз на Папанастасиу) и монархическият (Народната партия на Цалдарис, Националрадикалната партия на Кондилис, групировката „Елефтерон" на

Метаксас), непрестанно си оспорват властта и често прибягват да извънпарламентарни средства за елиминиране на противниците си. Същевременно в политиката навлизат офицери, политизира се армията, задръства се държавният апарат от „партизани" на една или друга групировка, чиновниците започват да служат не на държавата, а на политическата обстановка и дискредитира парламентарната система.

В България превратите са само два, но нанасят тежки удари на демокрацията и на нейната парламентарна система, от които тя не успява да се съвземе. Първият преврат, този от 9 юни 1923 г. (Военна лига, Народен сговор, Конституционен блок), се извършва срещу правителството на БЗНС начело с Ал. Стамболийски.

Начинът, по който идва на власт правителството на Ал. Цанков, го характеризира като узурпаторско. Негова опора са консервативните сили и техните *котерии, обединени в т.нар. Демократически сговор (съставен от Народния сговор,* Демократическата, Народната и Радикалната партия). Деветоюнският режим формално не отрича парламентарните избори, за да узакони превората.

Правитедството на А. Ляпчев (1926–1931 г.) също не се отказва от парламентаризма. През февруари 1926 г. произвежда порламентарни избори за окръжни съветници, през май 1927 г. – избори за парламент. Прокарва се освен това закон за амнистия, допуска се създаването на легални работнически организации и пр. По това време се извършва ново прегрупиране на политическите сили, формира се силна опозиция, обединена в т.нар. Народен блок (демократи, народнолиберали, радикали, земеделци), който впоследствие идва на власт по парламентарен път (парламентарни избори от 21 юни 1931 г.).

Така че по време на второто сговористко правителство „диктатурата" и „демокрацията" съжителства. Консервативно-реакционният лагер е на власт, но *успоредно с него съществува и силна опозиция, която се готви да вземе властта по* парламентарен път и това й се удава. За управлението на Народния блок (1931–1934 г.) е характерно умереният демократизъм. Превратът на 19 май 1934 г. брутално премахва парламентарната система на управление: отменя се Търновската конституция, разпуска се Народното събрание, премахва се народното самоуправление по села и градове, разтурят се политическите партии, създават се държавни професионални съюзи, законодателства се чрез правителствени наредби и пр. И всичко това се оправдава с теорията за силната държавна власт, за дисциплината и единството чрез унищожаване на класите и класовата борба от „надкласовата" държава.

Деветомайският преврат практически разчиства пътя за съсредоточаването на цялата власт в ръцете на монарха. Чрез печата се подема широка кампания за възхваляване на царя, за прокламиране на монархията като единствено възможната за България форма на държавно управление, за изграждане на „надкласова" и „надпартийна" държава и пр. Поради това не се възстановява съществуването на политически партии, напротив, забраняват се политическите събрания, съвещания,

срещи и пр. и се дава право на правителството (със специална наредба-закон) да интернира граждани във вътрешността на страната. Говори се, че се готви проект за нова конституция, но тя нито се изработва, нито старата Търновска конституция се възстановява.

През втората половина на 30-те години, след няколко години на управление без конституция, избори и парламент, режимът в София отново прибягва до парламентаризма. През март 1937 г. са насрочени общински избори, а една година по-късно – парламентарни. През май 1938 г. се откриват заседанията на 20.IV обикновено народно събрание. Изборите обаче се произвеждат въз основа на крайно реакционен избирателен закон – въведени са възрастов и образователен ценз, за отделните области изборите са насрочени в различни дни, има ограничения при поставянето на кандидатури и пр. След изборите много депутати, неудобни на режима, са касирани. В крайна сметка с различни средства и машинации се създава напълно послушно Народно събрание, което става прикритие за едноличната власт на монарха, а не изразител на народната воля.

Подобно е положението през 30-те години и в Югославия. Установената на 6 януари 1929 г. кралска диктатура не може дълго да управлява без „посредници" и е принудена да търси пътища за парламентарно узаконяване на извършените промени. На 2 септември 1931 г. крал Александър октроира конституция – конституция на диктатурата. Макар и да представлява своеобразен пробив в системата на кралския абсолютизъм, тази конституция не води до завръщане на парламентаризма и демокрацията: старите политически партии не се възстановяват, организират се само правителствени партийнополитически творения и комбинации, създава се двукамарен парламент – повече назначаван, отколкото избиран (половината от сенаторите избират околийските съветници и общински началници по бановини, а другата половина назначава кралят). В проведените на 8 ноември 1931 г. парламентарни избори по новата избирателна система правителствената листа получава всичките 305 мандата в Народната скупщина. Впоследствие в средата и във втората половина на 30-те години опозицията отново започва да дели мегдан с правителствения лагер, но нищо по същество не межа да промени. Под прикритието на октроирана конституция и парламента се запазват и унитаризмът и централизмът, и великосръбската хегемония, и кралска диктатура.

* * *

От изложеното дотук става ясно, че парламентарните системи на балканските страни страдат от сериозни недъзи, които най-общо биха могли да се очертаят в няколко направления: парламентите не отразяват реално съотношението на социално-класовите и партийнополитическите сили в обществото. Проявява се особена нетърпимост към политическите противници, претенденти за властта. Много често те попадат под ударите на гласувани от парламентите извънредни репресивни закони.

Извършват се груби нарушения на парламентарната теория и процедура, особено що се отнася до парламентарното доверие и до отговорността на правителствата. Най-често правителствата се съставят или падат от власт независимо от парламента. Често неудобните парламенти се разпускат и се насрочват нови избори. Народните представители обикновено представляват не избирателите си, а политическите партии, към които се числят. В парламентите попадат професионални политици и партийни лидери, които отиват там не за да решават социални и държавни проблеми, а за да се възползват от облагите, които дава властта. Състезанието между политическите партии не престава с приключването на изборите, напротив, борбата се разгаря с нова сила във вече избрания парламент.

Всичко това в крайна сметка превръща парламентите в обикновени говорилни. Те не успяват да се проявят нито като законодателни органи, нито като върховни суверенни органи на държавната власт, нито като преграда срещу абсолютистките действия на правителствата. Това води до намаляване но престижа на представителните органи – народът губи надежда, че нещо би могло да се направи чрез парламента, активността на гражданите по време на избори намалява, парламентаризмът се дискредитира и изчерпва.

Причините за това състояние очевидно са много, но главната се корени в икономическата и социално-класовата структура на балканското общество. Социална основа на класическия парламентаризъм е развитото буржоазно общество, с икономически силна и многобройна средна класа, а нещо такова няма в нито една от балканските държави. Или с други думи – балканското общество с дребнособственическия си облик, със слабостта на своята средна класа, с изключителната си социална и партийнополитическа пъстрота не може да стане благодатна почва за развитие и процъфтяване на парламентаризма и на демокрацията. Още повече че и в някои от развитите европейски страни демокрацията като форма на политическа организация на обществото губи почва, а властта се съсредоточава в ръцете на едно лице (или на група хора). Стремежът към установяване на диктаторска власт, неограничена и безконтролна, упражнявана от фюрер, дуче или група хора и насочена срещу представителните учреждения и конституционните права и свободи на гражданите, става обща тенденция с конкретни измерения, която намира своите прояви и на Балканите.

Носители на тази тенденция в балканските страни винаги са били и остават и в междувоенния период монархическите институции (респективно държавни глави) и обединената около тях олигархия. Монарсите и управляващите нямат интерес от независим парламент и прибягват до него главно по демагогски съображения – да покажат, че управляват съгласно народната воля. С намесата си във вътрешнополитическите борби (чрез интригантство, подкрепа на едни партии против други, формиране на правителства без парламентарно мнозинство, предсрочно разпускане на неудобни парламенти и пр.) те правят парламентарната практика

невъзможна. Парламентаризмът се оказва несъвместим с желанието на силния монарх (или президент) да притежава цялата власт.

Парламентаризмът на Балканите в междувоенния период се компрометира и от прекалената многопартийност. Историческият опит показва, че парламентарната демокрация добре функционира в условията на двупартийност. Тя може да се развива и в условията на ограничена многопартийност или в случай на коалиране на партийнополитическите сили в по-малко на брой групировки. Необходимо е също така да има утвърдена традиция, парламентарна практика и призната от всички процедура, изисква се лоялност в отношенията между партийнополитическите сили и ненамеса на държавния глава и правителството в състезанието между партиите в борбата им за влияние сред масите. В балканските страни в междувоенния период обаче е налице неограничена и прекалена многопартийност, при което много от политическите партии нямат особено солидна социална база и се стремят към властта от кариеристични користни подбуди. Това е една от причините както за нетърпимостта към политическите противници, евентуални съперници за властта, така и за неработоспособността на парламентите, нестабилността на правителствата, честите държавни преврати, постоянната партизанщина и междупартийните разпри. Тези явления свидетелстват не за разцвет на парламентарната демокрация, а за наличие на криза.

И така, още непобедил напълно, парламентаризмът на Балканите изпада в криза. Изходът от тази криза навсякъде се търси в налагането на монархически-диктатури и абсолютистки режими.

Обяснението на тия диктатури поражда много въпроси и предизвиква спорове. Понякога тяхното установяване се свързва с икономическата криза от 1929–1933 г. Освен това те най-често се обясняват като своеобразен балкански тип фашизъм за разлика от класическия тип германски или италиански фашизъм. Има също така квалификации, които третират диктатурите на Балканите като лични монархически режими. Така се стига до използването на цяла гама от понятия за характеристика на режимите на Балканите през 30-те години: фашистка диктатура, монархофашистка диктатура, военнофашистка диктатура, кралска диктатура и т.н.

Само един бегъл поглед върху развитието на Балканите между двете световни войни е достатъчен, за да се усъмним в твърдението, че диктатурите възникват преди всичко като последица от икономическата криза: опити за установяване на диктаторски режим на Балканите се правят много преди кризата – в Гърция 1925–1926 г., в Албания режимът на А. Зогу, диктаторски по своята същност, се установява до 1928 г. В три от балканските държави диктаторските режими се установяват след кризата, но не непосредствено след нея, а малко по-късно – в България 1934 г., в Гърция 1935–1936 г., в Румъния 1938 г. Само в Югославия установяването на диктатурата на крал Александър съвпада по време с икономическата криза. Но и тук, ако проследим същността на събитията, ще открием несъвпадение – спадането на цените на селскостопанските произведения в Югославия трае цели 10 години, от

1925 до 1935 г., но кризата в промишлеността започва през 1930 г., т.е. след установяване на диктатурата на крал Александър.

Диктатурата в Югославия много често се обяснява и като последица от националните противоречия и политическата нетърпимост между политическите партии. Излиза, че ако държавата беше изградена на федеративен принцип и Хърватско имаше някаква автономия, автоматически противоречията щяха да отпаднат и страната щеше да мине без диктатура. Наистина националният въпрос в Югославия държи ключова позиция в политическия живот на страната между двете световни войни, но трудно може да се обясни всичко само с него. В действителност югославското общество боледува, при което диагнозата се определя не само от националния въпрос.

Що се отнася до характера на диктатурите, то по-добре е, преди да се дават едни или други определения, да се изследва тяхната същност и развитие. Първото, което бие на очи, е, че навсякъде диктатурата е „безпартийна" или по-точно „надпартийна": крал А. Зогу не признава никакви партии, крал Александър елиминира всички партии, а създаваните впоследствие партии от горе (Югославска национална партия, Югославско радикално обединение) не пускат корени и трудно могат да се характеризират като фашистки партии: Деветнайсетомайският режим в България забранява всички партии, а цар Борис след това не ги възстановява и не създава своя фашистка партия. Така е и в Гърция, така е до известна степен и в Румъния.

За Румъния би могло да се посочи още и това, че крал Карол прави някои опити за сближение с Желязната гвардия, която се ползва с подкрепата на Германия. Тези опити обаче нямат успех, като при всички случаи се запазват съперничеството и състезанието между короната и фашистката партия. Това състезание в крайна сметка се печели от крал Карол, а Желязната гвардия се оказва в немилост. Елементи на борба между фашистките течения и монархията има и в другите балкански страни, но силите са много неравни, навсякъде в полза на монарсите. Става така, че диктатурите се установяват от монарсите между другото и против фашистките партии и групи, които се отстраняват като конкуренти.

Основният атрибут на всяка диктатура е насилието. И ако се изследва въпросът, кой срещу кого на Балканите през 30-те години упражнява насилие, ще се види, че една върхушка начело с един монарх узурпира властта и я използва срещу всичките си противници: суспендиране на конституции, посегателство върху демократични свободи на гражданите, съкращаване или изцяло ликвидиране на и без това непълната парламентарна демокрация. Следователно насилие се упражнява и срещу част от буржоазията и нейните партии, в това число и срещу тези с фашистка насоченост и идеология. И всичко това се прави в името на държавата, в интерес на управляващите среди и за обезпечаване на сигурността на короната. Насилието не бива обаче да се схваща опростенчески – само като сопа, полиция, затвор и разстрел. И най-властолюбивият диктатор, колкото и да ненавижда конституционните ограничения и парламентарния ред, веднага след узурпирането

на властта пристъпва към „узаконяване“ на беззаконието. Предвид на това диктатурите на Балканите се установяват и развиват в два варианта: открита диктатура (Албания, Югославия – 1929–1931, България – 1934, Гърция – 1936, Румъния – 1938) и прикрита, т.е. диктатура с някои остатъци от парламентаризъм и партийно-политически живот (Югославия – след 1931, България – след 1935–1936). Дори и в условията на открита диктатура не се пренебрегва „юридическата“ страна, като всеки режим намира „правни“, „исторически“, „икономически“, „национални“ и какви ли не мотиви за своето съществуване.

Следва да се изтъкне още и това, че диктатурите на Балканите заимстват някои страни от „опита“ на германския и италианския фашизъм: пропагандиране или опити за въвеждане на корпоративна система (дори в Турция Народно-републиканската партия доказва, че обществото не се състои от класи, а от професии), създаване на правителствени младежки и профсъюзни организации, фашистка социална демагогия и понякога антисемитизъм. Никъде обаче корпоративната система на Балканите не успява, а опитът да се пренесе на балканска почва някакъв германски или италиански модел се посреща враждебно или ако намира някаква изява, то е повече във външно-словесната област, отколкото в живота и практическата дейност.

Освен това нито една балканска държава с диктаторски режим не си поставя във външнополитическата област такива задачи като фашистка Италия и хитлеристка Германия – насилствено изменение на съществуващото положение и създаване на „нов ред“. Напротив, и когато се сближават с Германия и Италия, балканските държави правят това, за да избегнат войната за себе си, а предпочитанията им остават на страната на Англия и Франция. Дори България, която впоследствие влиза в Тристранния пакт, през 30-те години съвсем не мисли за война, а деветнайсетомайският режим определено води политика, насочена против фашистките сили в Европа.

И все пак между диктатурите на Балканите и фашистките диктатури на Мусолини и Хитлер има нещо общо: насилието, диктаторската същност на режимите. Това обаче не дава основание да се твърди, че диктатурите на Балканите са своеобразен тип „балкански“ фашизъм. Класическият фашизъм в Италия и Германия възниква като идеология, развивана от съответна фашистка партия, която застава начело на движение, идва на власт и установява диктатура. Основна характеристика на тази диктатура е сращването на фашистката партия с държавата, ликвидирането на традиционните демократични държавни структури и създаването на една държавна система, изцяло подчинена на един център, на една воля, която направлява и контролира всичко, или с други думи налага се всичко онова, което се обозначава с понятията тоталитарна държавна система, „тоталитаризъм“.

За подобно развитие на Балканите през 30-те години не може да става дума. Наистина, като идеология фашизмът се разпространява и в балканските страни, но

не като оригинално явление, а като нещо привнесено отвън. Освен това силно фашистко движение няма, а фашистките партии и групи се намират далеч от властта, в опозиция или в немилост. Диктаторските режими навсякъде са безпартийни, а диктаторите (монарси или не) не стават фюрери (като водачи на партия-движение и глави на тоталитарни държави) или фашисти (като партийно-държавна идеология и практика). Всъщност диктатурата никъде на Балканите не е тотална и не може да се квалифицира като тоталитарно-фашистка или монархофашистка, тя е авторитарна диктатура. Всесилието, влиянието и контролът на диктаторите се разпростират върху управляващата върхушка, засягат олигархията и бюрокрацията, държавните органи и държавния апарат, но не обхващат и не могат да обхванат и да подчинят на една воля цялата страна. В балканските държави няма условия за друго – дребният стопанин, частният селянин в тоталитарна колесница не може да се впрегне, той не чака нищо от държавата, той зависи от земята си, от плодородието и неплодородието, от труда си и от времето, а не от царя и режима.

И ако в случая сериозно се отнесем към аргумента антифашистка борба (има борба против фашизма, следователно фашизмът е съществувал), ще видим, че той почива на една примитивна логика. Фашизмът по онова време е международно явление, обща опасност за народите в целия свят. Оттук и международният характер на съпротивата срещу него, която се развива и в страни, в които фашизмът съществува само като идеология и се пропагандира от разни групи и лица, но не е държавна система. Несериозен е и аргументът насилие – има диктатура, има насилие, има масови избивания и изтезания на политически противници на властта, в това число комунисти, земеделци, интелигенция, това именно е фашизъм. Насилието е атрибут на всяко недемократично управление. В действителност цялата история на човечеството е изпълнена с всякакъв род насилия, диктатурата като управление е стара, колкото и държавата. Насилието само по себе си нищо не доказва – по-важно е да се разбере в името на какво се прибягва до насилие и какви са резултатите от държавно-политическото развитие на една страна от него. Фактите показват, че насилието в балканските страни в междувоенния период се практикува както от режимите, така и от техните противници (особено тези с комунистическа ориентация): режимите действат въз основа на законите, в защита на съществуващата държавноправна система, а противниците им, особено комунистите – за тяхното сваляне с всички възможни средства, включително и тероризъм. А резултатът е не установяване на фашистка тоталитарна държавна система, а задълбочаване на конфронтацията в обществото.

Излиза в крайна сметка, че както демокрацията не получава завършеност и не достига класическа форма, така и диктатурата на Балканите не е непрекъсната и тотална. Съвместното съжителство между тях продължава и през 30-те години, с тази разлика, че демокрацията е силно стеснена за сметка на диктатурата.

6. КОМУНИСТИЧЕСКАТА АЛТЕРНАТИВА

Като идеология комунизмът възниква през средата на 19. в. и в периода между двете световни войни е в своя ленински етап на развитие. Става дума за една сравнително леснодостъпна, но затова пък многообещаваща, привлекателна и оптимистична схема. В основата на тази схема лежи принципът на противопоставянето. Един от законите на марксистката диалектика е законът за единство и борба на противоположностите като източник на всяко развитие. Прилагайки този закон за обяснение и на обществото, марксизмът стига до учението за класите и класовата борба; обществото се състои от антагонистични класи (роби и робовладелци, крепостни селяни и феодали, работници и капиталисти), едните експлоатирани, другите експлоататори; частната собственост е източник на всички злини, тя ражда („ежедневно, ежечасно, ежеминутно") експлоатация, а нейни носители са богатите; класовата борба е двигателната сила на историческия прогрес. Този постулат става водещ и в унисон с него се развива цялата комунистическа теория и практика.

Марксизмът-ленинизмът представя себе си за единствено вярна научна философия, която не само обяснява общественото развитие, но предписва и рецепта как да се измени обществото към по-добро: насилствена революция (революциите са локомотиви на историята), установяване на диктатура на пролетариата, премахване на частната собственост и заменянето ѝ с обществена, ликвидиране на експлоататорските класи, изграждане на справедливо високо хуманно, процъфтяващо общество, в което няма експлоатация, всеки работи според способностите и получава според труда си (на по-късен етап и според нуждите си). Обещава се при това изчезване на войните, дружба и братство между народите, всестранно хармонично развитие на личността, истинска демокрация и пълна свобода, изобщо рай на земята, и то сега веднага или в близкото бъдеще. Всичко това, естествено, допада на народите, на прогресивната и заредена с оптимизъм част на човечеството, на бедните и експлоатираните. Неслучайно милиони хора по цялата земя тръгват след комунистическите лидери и партии.

Първоначално комунизмът е само теория, впоследствие става движение и партия, а след Октомврийската революция в Русия – и държавна система, т.е. конкретна практика в една велика страна, тясно свързана с миналото на Балканите. И през следващите две десетилетия, тъкмо в периода между двете световни войни, комунистическата магия ще започне постепенно да се разваля. Защото скоро ще се види, че не идва обещаваният рай на земята, а идва тоталитарна комунистическа диктатура, която се кани да побеждава в целия свят. На тази именно цел служи създаденият през 1919 г. от Ленин Комунистически интернационал. Тази международна комунистическа организация, подчинена на съветската държава и нейната политика, създава свои секции и поделения в целия свят, в това число, разбира се, и на Балканите.

Създаването на балканските комунистически партии след Първата световна война ознаменува началото на нов етап в развитието на социалистическата перспектива на Балканите. Настъпва период на програмно обновление, социалдемократизмът от предвоенния период не изчезва, но на основата на социалдемократическото наследство се формират нови партии, които възприемат революцията и диктатурата на пролетариата като свое главно програмно начало. Крайната цел придобива по-конкретни измерения, революцията се схваща като по-близка и практическа задача. През януари 1920 г. се учредява т.нар. Балканска комунистическа федерация, която провъзгласява като своя задача завземането на политическата власт от пролетариата във формата на съветска власт. Бъдещето на Балканския полуостров тя вижда в едно обединение на балкански съветски републики в Балканска социалистическа федеративна република. В тази регионална комунистическа организация членуват четири балкански комунистически партии: БКП, ЮКП, ГКП и РКП. Лансира се и идея за прерастване на Балканската комунистическа федерация в Балканско-Дунавска, която да включва в състава си и комунистическите партии на Унгария, Австрия и Чехословакия, но скоро този проект се изоставя.

Балканската комунистическа федерация става важно звено, което свързва балканските комунистически партии не само помежду им, но и с комунистическото движение в останалия свят. Тя се намира под непосредственото влияние на Коминтерна и развива своята дейност в тясна връзка с неговото ръководство. Чрез федерацията се поддържат връзки с комунистическите партии в Австрия, Унгария, Германия и други страни. БКП като влиятелна и дисциплинирана секция на Коминтерна играе ръководна роля в Балканската комунистическа федерация. Самото учредяване на федерацията става по инициатива на БКП на учредителна конференция в София. Втората конференция на тази регионална комунистическа организация също се провежда в София (май 1921 г.) – тогава се избира Изпълнителен комитет като ръководен орган и се приема устав на федерацията.

В първите следвоенни години комунистическото движение на Балканите е в подем, но никъде комунистическата алтернатива не се налага. В периода между двете световни войни тази алтернатива губи всякакви шансове за успех, всеки опит за нейната реализация се тълкува като нелегитимна дейност в услуга на чужди сили (Коминтерна и съветската държава) и се преследва според съответното наказателно законодателство. До Втората световна война комунистическото движение на Балканите е в отстъпление, върви към упадък и изпитва огромни трудности: нелегалност, отлив на от последователи и привърженици, жестоки удари от режимите, непрестанни вътрешно-партийни борби, комунистически кадри и ръководства по затворите или в емиграция, много комунистически лидери – жертва на сталинските чистки, Балканска комунистическа федерация не функционира, пълна зависимост от Коминтерна и съветската държава.

От комунистическия център в Москва обаче реалностите не се отчитат точно – напротив, следват инструкции за продължаване на борбата. И местните

комунистически функционери издигат лозунги за въстания, организират изолирани комунистически акции без никакви изгледи за успех, не липсват и терористични прояви, на което режимите отговарят с последващо засилване на репресиите. Едва през средата на 30-те години се забелязва известна промяна: Коминтернът възприема нов курс – прекратяване на борбата срещу социалдемократи, земеделци и други демократични партии и създаване заедно с тях на т.нар. Народен фронт срещу фашистката опасност. Въз основа на този нов курс комунистическите ръководства в отделните балкански страни правят някои опити да преодолеят затвореността си, но особени резултати никъде не се постигат – на комунистическите партии практически никой не вярва, всички други политически партии и сили се страхуват от комунистическата алтернатива, основателно схващана като революция и диктатура на пролетариата.

II. БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ

Общото в развитието на Балканите се проявява различно във всяка балканска държава. И това е напълно естествено – всяка страна има своите особености, едни и същи проблеми намират различно решение и конкретна проява тук и там, социално-икономическото и политическото развитие на балканските държави е сложно и многообразно. Затова се налага и неговото последователно разглеждане по страни: то ще разкрие по-пълно специфичните особености в развитието на всяка държава и същевременно ще подпомогне разбирането на общото, на общобалканските явления както в икономиката и социалнокласовата структура, така и в политиката.

1. АЛБАНИЯ

Република Албания (1925–1928)

След поражението на революционно-демократичните сили в края на декември 1924 г. цялата власт в Албания се съсредоточава в ръцете на Ахмед Зогу. Той съставя правителство, като освен министърпредседателския пост заема и постовете министър на вътрешните работи, главнокомандващ на армията и шеф на жандармерията. Другият водач на контрареволюционните сили Муфид Либохова става министър на финансите, а преданият на Зогу Кочо Кота – министър на народното стопанство. В страната се установява суров терористичен режим, въведено е военно положение, населението се разоръжава, действат наказателни експедиции, заседават военни съдилища.

Едновременно с мерките, насочени към изкореняване на революционния дух и ликвидиране на резултатите от Юнската революция от 1924 г., новата власт пристъпва към решаване на въпроса за държавната уредба на Албания. А. Зогу обявява, че ще зачита законността и в унисон с демократичната фразеология от онова време свиква Учредителното събрание, избрано на 23 декември 1923 г. и разтурено в резултат на Юнската революция от 1924 г. Това Учредително събрание, в много непълен състав, на 21 януари 1925 г. провъзгласява Албания за република, а десет дни по-късно избира А. Зогу за неин президент за срок от седем години. На 7 март 1925 г. е приета конституция на албанската република. Съгласно тази конституция законодателната власт в страната се осъществява от парламент, съставен от две палати – Камара на депутатите и Сенат. Президентът едновременно е и председател на правителството, и главнокомандващ на армията. Той има неограничени пълномощия – назначава и сменя министрите, висшите чиновници и офицери, има право на вето върху приеманите от парламента закони и пр.

Управлението на А. Зогу се опира на едрите земевладелци, байрактарите и водачите на патриархалните племена. През юни 1925 г. се организира събиране на

техни представители в столицата и се установява своеобразен съюз, основаващ се на точна сделка: байрактарите и водачите на патриархалните кланове полагат клетва за вярност към президента А. Зогу, а той от своя страна потвърждава старите им права и привилегии, дава офицерски чинове, заплати и пенсии. Този съюз между всесилния президент и най-изостаналата част на албанското общество насочва острието на режима срещу революционно-демократичните сили в страната. Установява се крайно реакционен абсолютистки режим, който следва политика на жесток терор срещу противниците си. Жертви на този терор през март 1925 г. стават Луиджи Гуракучи и Байрам Цури – видни дейци на освободителното и демократичното движение в Албания. Преследванията и терорът на властите срещу демократичните сили в страната правят невъзможна каквато и да било организирана съпротива от тяхна страна.

Що се отнася до икономическата и външната политика на А. Зогу, то тя би могла да се определи като капитулантска. Той идва на власт в Албания в края на 1924 г. като югославско протеже. Скоро обаче се отказва от връзките си с Белград и се ориентира към Италия. Две са главните причини за това: първо, по-големите финансови възможности на Италия в сравнение с тези на Югославия; второ, стремежът на А. Зогу да се освободи от неудобното му положение на чужда (югославска) креатура. Освен чрез политиката на „открити врати" А. Зогу обвързва Албания с Италия и чрез политически договори. След получаването на обещания за политическа и финансова помощ от страна на Италия той обръща гръб на Белград. Още през пролетта на 1925 г. започва процес на албано-италианско сближение. Италия получава концесия за образуване на Албанска национална банка, а Албания – 70,5 млн. златни франка заем при 7,5% лихва годишно за срок от 40 години. Образувано е специално италианско дружество за икономическо развитие на Албания и са раздадени десетки концесии на италиански фирми за проучване и експлоатация на природните богатства на страната. През 1926 г. започват и преговори за сключване на военен и политически договор между двете страни.

Всичко това буди сериозна тревога в Белград и югославското ръководство прави опит да свали „неблагодарния" А. Зогу от власт. През ноември 1926 г. в Северна Албания избухва въстание, организирано от намиращи се в Югославия албански емигранти. Бунтът обаче бързо е потушен, след което А. Зогу, обезпокоен от югославската намеса, ускорява преговорите с Италия. На 27 ноември 1926 г. в Тирана се подписва т.нар. Първи тирански пакт за „дружба и безопасност" – Италия гарантира териториалното, юридическото и политическойф статукво на Албания. Тази гаранция придобива антиюгославска насоченост и води към задълбочаване на противоречията с Югославия, избухват инциденти по границите, развива се остра пропагандна кампания в печата, стига се дори до прекъсване на дипломатическите отношения между Белград и Тирана. Развръзката идва една година по-късно, през ноември 1927 г. – Югославия сключва договор за приятелство с Франция, а Италия – Втори тирански договор с Албания, наречен Договор за „съюз и отбрана". „Грижата"

за защита на албанското статукво се допълва от установяване на италиански контрол над въоръжените сили на Албания. Последната официално придобива положение на протекторат на Италия.

Кралство Албания (1928–1939)

Въпреки съсредоточаването на всички власти в свои ръце А. Зогу не се успокоява – неговата цел е да стане монарх и да основе собствена династия, респективно да гарантира своята абсолютна власт завинаги. За осъществяването на тази цел възникват благоприятни условия: Италия и Англия подкрепят намеренията на албанския диктатор А. Зогу; монархията на Балканите, а и в останалия свят, далеч още не е изживяна форма на управление; революционно-демократичните сили след Юнската революция от 1924 г. в Албания са разбити и обезсилени; евентуалните съперници на А. Зогу от неговото обкръжение постепенно са отстранени от политическата сцена.

След отстраняването на всички пречки по пътя към престола през юни 1928 г. А. Зогу прокарва решение за преразглеждане на държавната уредба на Албания, след което разпуска парламента и насрочва избори за Учредително събрание. Изборите се произвеждат на 17 август 1928 г., а на 1 септември с.г. новоизбраното Учредително събрание „единодушно" провъзгласява Албания за „демократична парламентарно-наследствена монархия". Крал става А. Зогу под името Зогу I. Съставя се ново правителство възглавено от Кочо Кота – един от водачите на контрареволюцията, доверено и предано на краля лице.

Промяната във формата на абсолютисткия режим се съпровожда и с някои реформи. Заел току-що учредения трон, А. Зогу си дава сметка, че без обещания и изменения в духа на модерния правов ред и законност, недоволството на народа не би могло да се преодолее, а кралската власт не би могла да извоюва необходимия й авторитет. Затова кралят провъзгласява нов курс, курс на реформи, а пропагандата го обявява за „крал-реформатор". Основното съдържание на този курс е въвеждането на ново законодателство и осъществяването на аграрна реформа. На 1 април 1929 г. влиза в сила т.нар. Граждански кодекс, основаващ се на модерното европейско право и идващ на смяна на някогашното османско законодателство. Впоследствие, през 1930 г. влиза в сила т.нар. Углавен кодекс, а през 1931 г. – Търговски кодекс. Правят се някои изменения и във финансовото законодателство и митническите тарифи. На 3 май 1930 г. крал Зогу I подписва и Закон за аграрна реформа.

Основа на албанската икономика в периода между двете световни войни е селското стопанство. То е крайно примитивно – почти никаква селскостопанска механизация, ниска земеделска култура, тотално неграмотно население (до 90% от гражданите на страната), слаби реколти и обща бедност. При това обработваемата площ в Албания не е много – само около 386 хиляди хектара. В голямата си част тя е собственост на едри земевладелци – чифликчии. Още през 18. век османските

феодални владения (тимари, зиамети и хасове) тук се преобразуват в частни земевладелски стопанства – чифлици. След 1912 г. султанските имения в Албания преминават в собственост на албанската държава. В крайна сметка след Първата световна война на албанска територия продължават да функционират три вида чифлишки стопанства – частни, държавни и вакъфски. В същото време около 40% от селското население на Албания е без земя. Тези именно безимотни селяни работят в чифлиците като арендатори при условията на тежка аренда: една десета част от продукцията им прибира държавата, три десети отиват за земевладелеца и три пети остават за арендаторите. Чифликчиите обикновено живеят по градовете и инвестират в градски предприятия или се занимават с лихварство, а арендаторите нямат средства за модернизация на селското стопанство и задлъжняват към господарите си.

Освен чифликчийското стопанство в Албания съществуват и дребни частни селски стопанства, а в планинските райони още се запазва селската задруга: земята е собственост на задруга, основаваща се на кръвно родство (вид производителна кооперация) и ръководена от най-стария (или друг авторитетен) неин член. Тези задруги владеят и стопанисват малки участъци обработваема земя – не повече от 4 хектара. Земеделието е крайно примитивно, то е в компетенция на жената, докато мъжът е скотовъдец (или боец), запазват се патриархалният бит и култура, в това число и кръвното отмъщение.

Както се вижда, Албания си остава твърде далеч от „модерната" европейска държава, каквато „кралят-реформатор" се сили да я направи. Неговата аграрна реформа почти с нищо не променя положението в албанското село. Тя предвижда ограничаване на собствеността върху обработваемата площ на един собственик до 40 хектара. Останалата земя над този лимит се разделя на две части: една трета от нея се изземва от земевладелците, за да се раздаде на безимотните селяни (срещу откуп), а другите две трети се оставят на чифликчиите за по-нататъшно обработване от арендаторите при определени изисквания за модернизация. При оземляването на безимотни селяни се въвежда горен лимит – не повече от 5 хектара на домакинство. За всеки случай на изземване на чифликчийска земя се изисква утвърждаване от краля – идеално средство за разоряване на неугодни на режима чифликчии. Колко ограничена е тази реформа се вижда от факта, че само около 8 хиляди хектара държавна и закупена чифликчийска частна земя подлежат на разпределение между безимотните селяни, тогава, когато църквата разполага с повече от 60 хиляди, а собствениците чифликчии – с повече от 100 хиляди хектара земя. При това и малкото земя, която подлежи на разпределение между безимотните селяни, отива в ръцете на албанци бежанци от югославско Косово, което практически не води до никакви съществени промени в развитието на албанското селско стопанство.

По-нататъшно обвързване на Албания с Италия

Стопанската политика на А. Зогу и неговия режим се характеризира като политика на „открити врати". Главната проява на тази политика е отдаването на рудници и други отрасли на стопанството на концесионни начала на чуждестранни фирми – италиански, английски, американски, югославски и други компании и дружества получават концесии за експлоатация на нефтени, железни, медни, каменовъглени и други находища. Още в края на 20-те години 23% от цялата територия на Албания се оказва раздадена в концесии на чуждестранни монополи. Чуждите компании, получили концесии в албанското стопанство, се ползват с особени привилегии, а албанското правителство практически не упражнява никакъв икономически и административен контрол върху тяхната дейност.

Провъзгласяването на Албания за кралство и реформите на А. Зогу не водят до подобряване на вътрешното и международното положение на страната. Напротив, настъпилата световна икономическа криза, която в началото на 30-те години се разразява с пълна сила и в Албания, още повече усложнява и влошава и без това тежкото положение. Намалява се до краен предел покупателната способност на населението, цените на селскостопанските произведения катастрофално спадат, настъпва невиждана бедност и нищета. Освен това албанското правителство непрекъснато изпитва финансови затруднения, Албания има постоянен пасивен търговски баланс, а държавният бюджет ежегодно завършва с огромен дефицит (за 1938 г. – 300 хиляди златни франка). Като се има предвид, че 90% от този бюджет се използва за непроизводителни цели – поддържане на войска и жандармерия, издръжка на кралския двор и държавната администрация и пр. – може да се разбере колко нищожна е неговата роля за подобряване на стопанското и финансовото състояние на Албания.

Бедността на Албания и нейните финансови затруднения се оказват добре дошли за фашистка Италия, която ги използва за осъществяване на своята експанзионистична политика. През 1931 г. Мусолини обещава 100 млн. златни франка заем на крал Зогу I, но на части – по 10 млн. годишно. През следващите няколко години този заем става едно от най-силните оръжия в ръцете на правителството в Рим за натиск върху Албания. Мусолини непрекъснато разширява исканията си – за митнически съюз, за денонсиране от албанска страна на всички търговски договори на Албания с други страни, за изгонване на английските офицери, служещи като инструктори в албанската жандармерия, за въвеждане на италиански език в албанските училища и пр. – и винаги заплашва с прекратяване на обещания 100-милионен заем.

Правителството в Тирана прави някои опити в началото на 30-те години да се противопостави на италианския натиск. То отклонява италианското искане за митнически съюз, национализира някои италиански професионални училища в Албания, дори изгонва италианската военна мисия от страната. В стремежа си да

се противопостави на италианския натиск и предвид трудностите по поддържане на въоръжените сили албанският крал се обръща за помощ към Франция, като иска отпускането на френски заем и предлага сключване на албанско-френски договор за дружба. В отговор на тези стъпки през юни 1934 г. от италианска страна е организирана военноморска демонстрация за сплашване на Албания: 22 италиански кораба влизат в пристанището на Дурес. Междувременно става ясно, че Франция не проявява особена охота безкористно да подпомага Албания, а от Англия пристигат съвети за помирение с Италия. След изтеглянето на италианския флот от Дурес албано-италианските преговори се подновяват и завършват с нова капитулация на крал Зогу I. Албания се обвързва с цяла система нови неравноправни икономически, политически, военни и други договори, заробващи страната от Италия.

Албания – това е най-малката държава на Балканите и в Европа – само 28 748 км^2 и малко повече от 800 хил. жители (преброяване от 1923 г.). Тя е и най-слабо развита в икономическо отношение страна – до Втората световна война на албанска територия се основават само около 70 промишлени предприятия, в повечето случаи дребни и на ниско техническо равнище работилници за преработка на селскостопански продукти; делът на албанската промишленост в общата продукция на страната през 1938 г. достига едва 9,8%. (в България – 25%); количеството произведена електроенергия на глава от населението е само 9 киловатчаса (в Гърция – 38, в Югославия – 75); ежедневната хранителна дажба дневно достига 2 хиляди калории (в Гърция – 2,5 хиляди, в Италия – 2,6). Албания е и най-бедна, най-малограмотна и с най-малък „стаж" като държава – почти без никакъв минал опит, без никаква държавно-политическа традиция и култура.

Тъкмо затова тя е и най-несамостоятелна като държава. Формално и Албания е независима държава, със свой крал, правителство, администрация, въоръжени сили, бюджет и пр., но в действителност изпада в пълна икономическа и политическа зависимост от Италия. През 1938 г. повече от 30 предприятия в Албания принадлежат на италиански фирми. От външнотърговския оборот на Албания 70% се осъществява с Италия. Албанският износ се състои от суровини и селскостопански стоки (96% от целия износ през 1938 г.), а вносът – от готови изделия (84% от целия внос през 1938 г.). Така албанските суровини в необработен вид отиват в Италия, а албанският пазар се наводнява с готови италиански стоки, което пречи за развитието на албанската национална промишленост.

Но не е само това. През средата и втората половина на 30-те години Италия вече контролира не само албанското стопанство и албанските финанси, но и албанската политика, армия и жандармерия, строи стратегически пътища на албанска територия и подготвя почвата за ликвидиране на албанската независимост и от формална гледна точка. До средата на 30-те години към Албания показват подчертан интерес две съседни държави – Италия и Югославия. Съперничеството между тях за влияние и господство в Албания обективно служи на албанската независимост – и двете външни сили я пазят една от друга. През втората половина

на 30-те години вече не е така: съперничеството окончателно се печели от Италия, югославската политика се ориентира към сближение с Германия и Италия, през 1937 г. се сключва итало-югославски договор за приятелство, Югославия изоставя албанската „независимост", а Мусолини получава развързани ръце за действие.

Съпротива срещу абсолютистския режим на крал Зогу I

Албанската конституция от 1925 г. съдържа редица общодемократични постановления, които я характеризират като модерна конституция, призвана да регламентира и утвърждава парламентарната демокрация в страната: свободно изповядване на различните религии и вярвания без използването им за политически цели; право на гражданите да избират и да бъдат избирани; депутатите представляват не областите, от които са избрани, а цялата нация; парламентът работи съгласно свой вътрешен правилник, изработен от самия него; депутатите не са отговорни за изказваните от тях мнения и за гласуванията си; съдебната власт се осъществява от независими съдии, които издават присъдите в името на републиката; гражданите имат права и свободи съгласно модерното конституционно право. Конституцията естествено регламентира точно и функциите на държавните органи – президент, правителство, парламент.

Въпреки конституцията обаче парламентарна демокрация в Албания не се установява. Напротив, налага се земевладелско-зогистката реакция, която прогонва противниците си и поддържа режим без легална опозиция и без политически партии. Всъщност провъзгласяването на монархията и реформите на А. Зогу представляват един етап в процеса на налагане на абсолютизма в страната. Това същевременно означава задушаване на революционно-демократичното движение в Албания като представител и застъпник на парламентарната демокрация. Носителите на демократизма и парламентаризма вътре в страната нямат възможност за легална съпротива срещу режима и личната власт на монарха.

След Юнската революция от 1924 г. център на албанската емиграция става Австрия. На 25 март 1925 г. във Виена се организира конференция на албански емигранти, която осъжда капитулантската политика на А. Зогу спрямо чуждите държави и взема решение за създаване на „Национален революционен комитет". Начело на комитета застава водачът на Юнската революция Фан Ноли. Скоро обаче става ясно, че сред дейците на албанската емиграция няма единство. Оформят се две групи – революционно-демократична и умерена дясна. Десницата се отцепва и създава своя организация, наречена „Национален съюз", който изоставя революционно-демократичната програма и си поставя за задача само свалянето на А. Зогу от власт, и то с помощта на Франция и Югославия.

Що се отнася до Националния революционен комитет, възглавяван от Ф. Ноли, той остава верен на идеята за запазване политическата самостоятелност на Албания и се обявява не само за премахване на абсолютистския режим на А. Зогу, но и за осъществяването на революционно-демократични преобразования в страната. Освен

това комитетът съзира опасността от италианска експанзия в Албания и формулира задачите на борбата за национално освобождение от чуждо робство: през пролетта на 1927 г. се приема националноосвободителна програма, а организацията се преименува в „Комитет за национално освобождение" и премества седалището си в Женева.

През 1928 г. е създадена и албанска комунистическа група в чужбина. Тя се образува в Москва от емигрирали в Съветския съюз албански граждани.

Организациите на албанската емиграция в чужбина не се оказват в състояние нито да свалят режима на А. Зогу, нито да предотвратят италианското господство в Албания. Те обаче вършат пропагандаторска работа, разобличават режима и по този начин влияят върху обстановката и настроенията в Албания.

В края на 20-те и през 30-те години се съживява съпротивата срещу зогисткия режим и в самата Албания. През 1929 г. се образува първата комунистическа група в страната (гр. Корча) начело с Али Келменди, която обединява 70 души комунисти и развива пропагандна дейност. През 1931 г. се образуват комунистически групи и в Тирана, Вльора и Елбасан. Възникват и първите професионални организации на работниците – дружествата „Пуне" („Труд"). Избухват и първите стачки, расте недоволството на селячеството.

Антизогистки настроените буржоазни елементи в страната също правят опити за организация и съпротива. През 1930 г. в гр. Вльора се създава антизогистка организация, чието ръководство установява връзки с емигрантския Национален съюз. Организацията има заговорнически характер и възлага надежди на помощ отвън, главно от Югославия. През 1932 г. ръководителите на Националния съюз организират покушение срещу крал Зогу I, намиращ се на лечение във Виена, но неуспешно. Това дава повод за нови репресии срещу антизогистките елементи в Албания, по време на които и Вльорската организация е разгромена.

Нов опит за организиране на антизогистко движение се прави през 1935 г.: бивши участници в революцията от 1924 г. образуват „тайна организация" и започват подготовка за въстание срещу абсолютистския режим; водачите на организацията установяват връзки с някои земевладелци антизогисти; към движението се присъединяват и някои комунисти; въстанието се насрочва за 15 август 1935 г. „Тайната организация" обаче не се опира на селяните и не търси тяхната подкрепа, поради което движението има ограничен характер. На 14 август 1935 г. наистина избухва подготвяното въстание – въстаниците завземат гр. Фиери и се насочват през Люшня към Тирана. Но Люшненският гарнизон оказва съпротива, режимът на крал Зогу се окопитва, ядките на „тайната организация" на много места са разкрити и ликвидирани, около 2 хил. души са арестувани, движението търпи провал.

Това т.нар. фиерско движение, макар и неуспешно, предизвиква известни промени в абсолютисткия режим: създава се „либерално" правителство от представители на младата буржоазия, начело с Мехди Фрашери. Дават се обещания за продължаване на прогресивните реформи, провъзгласява се свобода на мисълта,

словото и печата (но без право на критика на краля, монархическия институт и външната политика), настъпва известно политическо оживление, възникват нови професионални организации на работниците и пр. Либерализацията на политическия живот обаче е само привидна. Когато през февруари 1936 г. избухва стачка на работниците от нефтената промишленост срещу едно италианско дружество, „*либералното*" *правителство хвърля срещу работниците жандармерия и пристъпва* към арести. С голяма жестокост са потушени и някои демонстрации, избухнали в Корча и други места. Освен това правителството на Мехди Фрашери сключва нови заробващи договори с Италия, в резултат на които Албания получава нови заеми срещу нови концесии. При това „либералното" правителство на Фрашери се оказва преходно: през ноември 1936 г. то е заменено с правителство на „твърдата ръка" начело с Кочо Кота, което успява да се справи с антизогистката опозиция.

Италианска окупация на Албания

През средата и втората половина на 30-те години две големи фашистки държави в Европа – Германия и Италия – пристъпват към насилствено изменение на установеното след Първата световна война версайско статукво. Агресията им външно се проявява като паралелизъм в действията: едностранно отменяне на военните клаузи на Версайския договор от Германия (1935 г.), италианска агресия в Етиопия (1935 г.), германска окупация на Рейнската област (1936 г.), германо-италианска интервенция в подкрепа на ген. Франко в Испания (1936 г.), германски „аншлус" на Австрия (1938 г.), Мюнхен и разпокъсване на Чехословакия (1938 г.). Всяка успешна стъпка на Хитлер окуражава Мусолини за собствени агресивни *действия. Особено окуражително върху италианския диктатор влияе окончателното* ликвидиране на Чехословакия през март 1939 г. и той се заема да „уреди" сметките си с Албания и да стъпи на Балканския полуостров.

Условията за ликвидирането на и без това анемичната албанска независимост през пролетта на 1939 г. се оказват изключително благоприятни: първо, между Германия и Италия съществува определена съгласуваност относно сферите им на интереси – Мусолини отстъпва пред икономическата и политическата експанзия на Германия в Средна Европа и Дунавския басейн, а Хитлер признава Средиземноморието и южната част на Балканския полуостров за италианска сфера *на влияние; второ, Англия и Франция следват политика на „умиротворяване" и съвсем* не мислят да защитават независимостта на Албания, Югославия изживява вътрешнополитическа криза, има „приятелски" отношения с Германия и Италия и също не се намесва; трето, Италия има много силни позиции в Албания, в това число и собствена агентура, т.нар. пета колона, в албанското общество.

Още през ноември 1938 г. Мусолини нарежда на съответните италиански органи да започнат непосредствена подготовка за военно нахлуване в Албания. Тази подготовка се осъществява в няколко направления: мобилизация на италианската агентура на албанска територия, състояща се от министри, депутати, офицери,

земевладелци антизогисти, байрактари и други привърженици на италианския фашизъм – тяхната задача е да парализират всяка албанска съпротива срещу възнамеряваното начинание; установяване на връзки с представители на албанската емиграция в чужбина и дейци на емигрантския „Национален съюз", които да подкрепят италианската окупация на Албания; съсредоточаване на военни съединения в Бари и Бриндизи за нахлуване в Албания – в началото на 1939 г. там вече има повече от 100-хилядна войска; натиск върху албанския крал „мирно" да отстъпи, респективно да приеме без съпротива дебаркирането на италианските войски на албанска територия.

Загрижен за своята и на семейството си съдба (през април 1938 г. Зогу се оженва за унгарска принцеса и очаква наследник), албанският крал проявява голяма непоследователност. Първоначално той възнамерява да се противопостави, да нареди частична мобилизация, да въоръжи верни на режима лица, да арестува привърженици на Италия и пр., но под натиска на Рим скоро се отказва от подобно разрешение. Вместо това той се впуска в преговори, като предлага съюзен договор, който да удовлетвори напълно на Италия и същевременно поне формално да запази независимостта на Албания. Точно това обаче се оказва вече невъзможно: Италия държи да стовари свои войски на албанския бряг.

През втората половина на март 1939 г. Мусолини и неговият външен министър Чано формулират такива искания към Албания, чието приемане би означавало премахване на албанската независимост и от формална гледна точка: стоварване на италиански войски за окупация на пристанищата на Албания (Дурес, Шенгин, Вльора и Саранда), както и други стратегически пунктове, пътища, мостове и пр.; право на италиански заселници в Албания да заемат като албански граждани висши държавни постове в албанската администрация; назначаване на италианци като главни секретари в албанските министерства; сключване на митническа уния между Италия и Албания; включване на италианския пълномощен министър в Тирана в състава на албанския Министерски съвет; поверяване на жандармерията и полицията на Албания на началници италианци; назначаване на един италиански офицер за шеф на Генералния щаб на албанската армия; създаване на албанска фашистка партия. Тези искания се съобщават на крал Зогу на 2 април 1939 г. под формата на ултиматум. Иска се отговор най-късно до 6 април с.г., при което се уточнява, че независимо от отговора на краля италианските войски ще влязат в Албания.

Албанският крал иска на всяка цена да се споразумее с Мусолини, но все пак разбира, че италианската окупация на Албания не може да се избегне, което ще сложи край на албанската независимост, следователно ще доведе и до сваляне на неговата корона. Той отклонява италианския ултиматум, но не взема никакви мерки за защита на страната. Нещо повече, италианската заплаха се пази в тайна, а албанският народ се успокоява, че съобщенията в чуждия печат за готвещата се окупация на Албания не отговаряли на действителността. Въпреки това албанската

общественост научава за италианския ултиматум и веднага реагира. На 3 април 1939 г. избухва патриотична манифестация в Тирана, а след това и в Шкодра, Елбасан, Корча и Влъора. Издигат се искания за въоръжаване на доброволци и съпротива срещу агресора.

На 7 април 1939 г. започва дебаркирането на италианските окупационни сили в Албания – една 30-хилядна армия дебаркира в пристанищата и влиза във вътрешността на страната. Албанската армия не оказва почти никаква съпротива, а крал Зогу I заедно със семейството си и част от държавното съкровище бяга в Гърция. В течение на няколко дни Италия завършва окупацията на Албания и ликвидира албанската държава. Всъщност Албания е анексирана към Италия, при което анексията се осъществява под формата на албано-италианска персонална уния – италианският крал Виктор Емануил III става едновременно и албански крал.

Окупацията на Албания от Италия ще даде отражение върху понататъшното развитие на събитията на Балканите в много направления, но ние ще посочим две от тях: първо, Италия си създава база на Балканите за разширяване на експанзията си – по посока на Гърция и Югославия; второ, антизогистките настроения в Албания и извън нея се свързват с Италия и получават нейната подкрепа, антизогисти и националисти влизат в администрацията, получават служби и постове, както и обещания за създаване на „велика" Албания. Албанското великодържавие, възникнало още в края на 19. и началото на 20. век, в годините на Втората световна война получава нов импулс поради подкрепата на Италия и Германия. Албания е страна с най-нисък жизнен стандарт, но с най-висок прираст на население – над 30 на хиляда раждаемост, 7 на хиляда смъртност. „Независимата" албанска държава от междувоенния период от национална гледна точка е сравнително хомогенна – 95% албанци, но има много свои сънародници в съседство – Косово, Югоизточна Сърбия, Западна Македония. И идеята за „велика" Албания ще пусне корени, които да се преплетат с великодържавническите корени на албанските съседи. А крайният резултат ще е противопоставяне и конфликти на етническа основа.

2. БЪЛГАРИЯ

Терористичният двубой (1924–1925)

Бурно и страшно време е 1923 г. в историята на България – един преврат, две въстания (Юнско и Септемврийско), два пъти парламентарни избори (22 април при земеделското управление и 18 ноември при сговористкото управление) и много пролята кръв. Не са мирни и безкръвни и следващите две години.

След Септемврийското въстание и парламентарните избори от 18 ноември 1923 г. обстановката в България се рисува така: сговористко правителство на Ал. Цанков, подкрепяно от основните партийнополитически сили, обединени в т.нар. Демократически сговор (Народен сговор, Обединена народнопрогресивна партия, Демократическа партия и Радикалдемократическа партия). В правителството

участват и социалдемократи (широки социалисти), както и Военният съюз, който държи под свой контрол силовите министерства (военното и вътрешното). Правителството се обявява за широко представително, „общонационално", „спасително", „надкласово" и „надпартийно". Негова задача е да отстоява „общодържавните" интереси от надигащата се комунистическа революция, то действа от позициите на държавата, конституцията и закона.

На противния полюс е комунистическата партия, коалирала се с лявото крило на БЗНС. В Народното събрание блокът на комунисти и леви земеделци е представен от 8 депутати. Комунистическите организации са разтурени, техните печатни органи – спрени, от пролетта на 1924 г. срещу комунистите се прилага специален Закон за защита на държавата. Комунистическата партия има двойно ръководство, едно в чужбина, тясно свързано с Коминтерна, едно в нелегалност вътре в страната. Комунистическите лидери обявяват режима в България за „фашистки" или „военно-фашистка" диктатура. Те твърдят, че „революционната ситуация" не е преминала, и призовават за ново въстание, чиято цел е сваляне на „фашистката диктатура" и установяване на „работническо-селска власт".

Между двата полюса е българският селски народ, окървавен във войни и въстания и неполучил нищо. Той е изморен, разочарован и вече отвратен от партизански котерийни борби и ежби, той има нужда от спокойствие и мир, за да работи земята и да се замогва чрез труда си. Такъв е стремежът и на търговеца, предприемача, работника и занаятчията. Всички те се интересуват повече от икономическата конюнктура, от времето, от плодородието и неплодородието, отколкото от това, кой там „горе" управлява. Важно е само да има сигурност за живота и имота, да има работа, ред, мир и законност.

И двата полюса се разяждат от вътрешни противоречия. Демократическият сговор не става единна монолитна политическа партия, а коалиция от партии. През февруари 1924 г. социалдемократите (широки социалисти) излизат от правителството и минават в опозиция. По същото време настъпва разцепление в Радикал-демократическата партия – една част остава в Демократическия сговор, а друга начело със Стоян Костурков излиза в опозиция. Един месец по-късно това се случва и с Демократическата партия – едно нейно крило начело с Андрей Ляпчев остава в Сговора, а друго начело с Ал. Малинов възстановява независимостта на партията и прекратява подкрепата си за правителството на Цанков. Демократическият сговор не се разпада, но боричканията между различните партийни групировки продължават. Тези групировки имат различно политическо минало и сами се наричат „племена" – племе на Ал. Цанков, племе на А. Ляпчев, племе на Ат. Буров и пр. Независимо от различията помежду им обаче буржоазните политически партии действат в един фронт срещу комунистическата революционна алтернатива.

Няма единство и в лагера на левите сили. Разногласията и споровете тук са по оценката на станалите събития и по перспективите на по-нататъшната борба. Водачът на парламентарната група на комунистите Н. Сакаров обявява

Септемврийското въстание за безумно дело на отделни комунистически лидери. Тази позиция се споделя от редица местни комунистически функционери, веднага обявени от комунистическото ръководство, местно и задгранично, за ликвидатори и изключени от комунистическата партия. Г. Димитров и В. Коларов дават „указания" да се отстоява септемврийската комунистическа линия и да не се отклоняват „масите" от „единния фронт на труда и от борбата за работническо-селско правителство". Те обвиняват и Постоянното присъствие на БЗНС и неговата парламентарна група в капитулантство. В съгласие с идващите от Москва инструкции Витошката конференция на комунистическата партия (17–18 май 1924 г.), в работата на която участват 25 души с главно действащо лице Станке Димитров, одобрява Септемврийското въстание от 1923 г. и решава да готви ново въстание.

Всъщност нито е вярно, че сговористкото правителство е „фашистка" или „военнофашистка" диктатура, нито е вярно, че има условия за ново въстание. Режимът има всички белези на една парламентарно-конституционна власт, която си служи с твърди репресивни мерки срещу противниците си, а условията за комунистическа революция през 1924 г. са много по-лоши, отколкото през 1923 г. С изключение на най-крайната левица, Земеделският съюз вече напуска бойното поле и минава на позициите на конституцията и легалната парламентарна дейност. Стабилизационните процеси в икономиката и социално-икономическите отношения нарастват, а оттук и нежеланието на народа да се замесва в нови въстания с кървави последици. Зад комунистическото ръководство, което говори за въстание, остават само предани и дисциплинирани комунисти, готови да се жертват в името на комунистическата идея, още недоказала себе си. Всичко това води до двубой между властите, от една страна, и комунистите, от друга.

Този двубой придобива всички белези на тероризъм. На действията на комунистическата партия следват противодействия на властите и обратно. И един след друг се редят кървави сблъсъци, изтезания и жестокости от двете страни: в края на март 1924 г. комунистическото ръководство създава легална Партия на труда със свой печатен орган „Знаме на труда". Веднага след учредяването на тази партия тя е разгурена; ЦК на комунистическата партия създава военна организация начело с военен център, а властите организират потери за преследване и залавяне на конспиративните бойни групи и появилите се партизански чети. Четите избиват представители на режима, офицери, агенти на полицията, нападат жп гари и общински управи, а властите прилагат Закона за изтребление на разбойниците и дават награда за всеки заловен и убит „разбойник". Властите си служат и с платени убийци, жертва на които стават редица видни комунистически функционери, леви земеделци и интелектуалци – Димо Хаджидимов, Тодор Страшимиров, Хараламби Стоянов, Вълчо Иванов, Яко Доросиев, Петко Д. Петков, Н. Петрини, Д. Грънчаров, Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев, Йосиф Хербст и много други. Комунистическият военен център също не бездейства – убити са агент-провока-

торът Н. Кузинчев и правителственият депутат Н. Милев. На четническа засада попада и цар Борис (13 април 1925 г., Арабаконак), но се отървава невредим.

Най-големият терористичен акт от онова време безспорно е атентатът в църквата „Св. Неделя", осъществен на 16 април 1925 г. И ако покушението срещу цар Борис три дни преди това може и да не е планирано от военния център на комунистическата партия, то монтирането и взривяването на адската машина в църквата е изцяло негово дело. Събитията се разиграват по предварително замислен сценарий, както следва: вербуван е клисарят Петър Задгорски и с негова помощ в църквата се складират взривни материали; знае се, че там се извършват опелата на всички починали високопоставени държавници. Един от тях е ген. Коста Георгиев, съосновател на Военния съюз и правителствен депутат. Него военният център избира за жертва и на 14 април организира убийството му. Очаква се на опелото му, насрочено за 16 април, да присъства голяма част от политическия и офицерския елит на страната, в това число и цар Борис III. В началото на опелото адската машина е задействана и мощна експлозия събаря централния купол на църквата върху присъстващите. Загиват над 140 души, в това число част от генералитета, трима депутати и много представители на интелигенцията. Ранените са много повече – над 500 души. Между министрите убити няма, а цар Борис не е сред присъстващите на опелото.

След това безпримерно злодеяние на ход е правителството, а то е безпощадно: около 13 хиляди арестувани, половината от които съдени; въвеждане на военно положение и издаване на присъди от военни съдилища „по бързата процедура"; трима публично обесени в София „за назидание"; хиляди хора избити без съд и присъда по най-зверски начин – чрез удушване с въжени примки и други садистични методи; разгромяване на военния център на ЦК на БКП начело с К. Шубашич и М. Фридман. Комунистическата партия и левите земеделци губят много свои кадри. И едва след всичко това, и то не веднага, а чак през септември 1925 г. задграничното ръководство на комунистическата партия решава да снеме курса към въоръжено въстание, т.е. да прекрати от своя страна терора.

Необузданият тероризъм става практика през 1924–1925 г. и в средите на македонското движение. Ръководители на това движение (Т. Александров, Ал. Протогеров и П. Чаулев) установяват контакт с БКП и на 6 май 1924 г. подписват манифест за общи действия с нея. Срещу тази линия на поведение възниква силна опозиция, начело на която застава свързаният с правителствените кръгове ръководител на пиринската организация на ВМРО Алеко Василев. На 31 август 1924 г. той застрелва Т. Александров, отдавна вече отрекъл се от подписа си под майския манифест. Иван Михайлов на свой ред пък организира убийството на Алеко Василев и привържениците му, по-късно идва ред и на другия виден деец на ВМРО – Ал. Протогеров. На върха на организацията се изкачва млад и енергичен македонски водач, покрил се с печална слава като атентатор и убиец. Скоро националното движение ще загуби значение и смисъл, но смъртни „присъди" още дълго ще се произнасят.

Второ сговористко управление (1926–1931)

Терористичният двубой от 1924–1925 г. завършва с тежки загуби за двете страни: комунистическата партия губи най-дейните си хора, както и своята масовост и влияние, а Цанков си спечелва прозвището „кръволок", неговото правителство се изчерпва и става неудобно. На 4 януари 1926 г. той подава оставка. Съставено е второ сговористко правителство начело с Андрей Ляпчев, което управлява България 5 години и половина.

За разлика от предходните 3 години, когато първото сговористко правителство, това на Ал. Цанков, „усмирява" народа, заприличал на разбунен кошер, то второто сговористко управление, това на А. Ляпчев, „умиротворява" България. Неговият девиз е управление на страната „со кротце, со благо". И започва един процес на смекчаване на режима: през февруари 1926 г. се произвеждат избори за градски и селски общински съветници, през ноември същата година – избори за окръжни съветници, през май 1927 г. – парламентарни избори; прокарва се закон за амнистия, разрешава се създаването на легални организации с комунистическа насоченост (Независими работнически професионални съюзи, Работническа партия), допуска се публикуването и разпространението на прокомунистически издания (в. „Новини", в. „Младежка дума", в. „Единство", сп. „Наковалня") и пр. Същевременно правителството търпи политическа опозиция, която взема отношение по всички въпроси на вътрешната и външната политика на страната. В парламентарните избори от май 1927 г. за опозиционните партии гласуват повече от 550 хиляди избиратели. В парламента опозицията е представена с 92 мандата срещу 170 правителствени депутати. И наистина се постига „умиротворение", за което твърде много допринася наред с политиката „со кротце, со благо" също и икономическата конюнктура.

През средата и втората половина на 20-те години България постепенно преодолява следвоенната си стопанска криза: възстановява се селскостопанският инвентар, добитък и производство, увеличават се посевните площи с технически култури, на първо място тютюн, надминава се довоенното равнище на селскостопанско производство, увеличава се износът на селскостопански произведения на външни пазари, обновява се машинният парк в индустрията, стабилизира се българският лев, уравновесява се държавният бюджет, процъфтява търговията и т.н. Всичко постепенно застава на мястото си и започва да функционира нормално. Голямо значение за това имат двата заема, които правителството на А. Ляпчев сключва и по предназначение усвоява.

Първият заем се сключва през септември 1926 г. и е в размер на 2,4 млн. лири стерлинги и 4,5 млн. долара при 7% лихва за 40 години. Заемът се отпуска под гаранция на ОН и е предназначен за настаняване на бежанците в България. Затова се нарича „бежански" заем. И наистина получените средства се използват за преждане на положението на бежанците като земеделски стопани – оземляване, по-добряване на съобщителните средства и връзки, доставка на земеделски инвентар, строеж на жилища и пр. В резултат на това с течение на времето бежанският

въпрос губи остротата си и слиза от дневния ред на българската политика. Вторият заем е сключен през ноември 1928 г. на обща стойност от 5 млн. лири стерлинги, които се дават от английски, американски и френски банки при покровителството на ОН. Предназначен е за стабилизация на българския лев и е наречен „стабилизационен", а е отпуснат след голямо земетресение в Южна България, разрушило Чирпан и Пловдив. Освен за стабилизация на българската валута заемът се използва за оказване помощ на пострадалите от земетресението, за поправка на жп линии, пристанищни съоръжения, шосета и други потребности на държавата. Правителството на Ляпчев обсъжда въпроса за осигуряване на средства и чрез т.нар. концесии. През 1926 г. в Народното събрание се внася законопроект за горите, по силата на който правителството добива право да продава държавни гори на концесионни начала на чуждестранни фирми. Става дума за някои райони в Родопите и Странджа планина, където има държавни иглолистни и широколистни (дъбови и букови) гори.

За умиротворяването и напредъка на България допринася и стопанската политика на правителството на А. Ляпчев. При управлението на второто сговористко правителство Народното събрание приема редица закони в полза на промишленото развитие на страната: Закон за митническата тарифа, Закон за насърчаване на местната индустрия, Закон за държавен контрол върху частните индустриални предприятия и пр. Предприемачите получават безплатни места за строеж на фабрики, освобождават се от такси при внос на машини за индустриалните предприятия, плащат за превоз на материали, машини и стоки по жп линии по намалени цени и пр. Осъществяват се и някои правителствени мероприятия в селското стопанство: разпространение на нови сортове пшеница, внедряване на фуражни култури в селскостопанското производство (люцерна, фий), доставки на селскостопански инвентар (плугове, редосеялки и др.).

Оздравяването на политическия живот и съживяването на българската икономика обаче се оказва временно явление. През 1929 г. започва световна криза на свръхпроизводството, която обхваща и България: спадане на цените на селскостопанските стоки (пшеница, царевица, тютюни, варива и пр.) близо два пъти, масови фалити и затваряне на фабрики, 100-хилядна безработица, рязко намаляване на износа и външната търговия, нарушаване на търговския баланс, почти двойно спадане на националния доход на страната и на покупателната способност на народа. Икономическата криза, естествено, намира своето адекватно отражение в политическия живот на България: първо, започват работнически стачки в тютюневия бранш (Хасково, Пловдив, Асеновград, Кърджали), последвани от текстилния и други браншове; второ, нараства активността на опозицията – парламентарна и извънпарламентарна. Тя е представена от Демократическата партия на Ал. Малинов, няколко крила на БЗНС, най-силно от които е БЗНС „Врабча 1" начело с Д. Гичев, Радикалдемократическата партия на Ст. Костурков, Работническата партия и др.; трето, нарастват противоречията и трудностите в правителственото мнозинство.

През януари 1929 г. от поста министър на войната е освободен ген. Ив. Вълков, през май 1930 г. се извършва реконструкция на кабинета – в него влизат двама души от „племето" на Цанков, а една година по-късно Ляпчев създава коалиционен кабинет от сговористи и националliберали („Смилов – Статев"). Правителството обаче не успява и чрез тази комбинация да укрепи позициите си и насрочва парламентарни избори (21 юни 1931 г.).

Пред избирателите в тези избори се явяват две основни коалиции: правителствена, съставена от Демократическия сговор и Националliбералната партия на Б. Смилов; опозиционна, съставена от Демократическата партия на Малинов, Радикалдемократическата партия на Костурков, БЗНС „Врабча 1" на Д. Гичев и Националliбералната партия на Г. Петров. Тази коалиция получава наименованието „Народен блок". В изборите участват със самостоятелни листи също така Работническата партия и Партията на широките социалисти. Резултатите от изборите са крайно неблагоприятни за правителството на А. Ляпчев – правителствената коалиция получава 417 хиляди гласа и 78 мандата срещу 590 хиляди гласа и 150 мандата на Народния блок. За комунистите в тези избори са подадени 170 хиляди гласа (31 мандата), а за широките социалисти – 25,5 хиляди гласа (5 мандата). И както предписва Търновската конституция и според установената парламентарна практика и процедура се съставя ново правителство, изхождащо от партиите на победилия в изборите Народен блок.

Управление на Народния блок (1931–1934)

Като коалиция от политически партии с парламентарно мнозинство Народният блок образува коалиционно правителство. Ключовите министерства в правителството се заемат от представители на Демократическата партия – Министър-председателското кресло, вътрешното министерство, външното министерство, министерството на финансите и Министерството на народното здраве. БЗНС „Врабча 1" получава три министерства, националliбералите – две, а радикалите – едно. Министър-председател първоначално е Ал. Малинов, а от 13 октомври 1931 г. – Никола Мушанов, който същевременно е и министър на външните работи.

Народният блок е на власт в България в трудно време: първо, неблагоприятна стопанска конюнктура. Голямата икономическа криза, продължаваща все до 1933 г., засяга всички слоеве от населението на страната. Безработицата, бедността и мизерията раждат бунтарски настроения, расте интересът към политиката, обществото отново започва да олевява, комунистическата дейност и пропаганда получава по-широко поле за изява, намалява влиянието на правителствената коалиция – в изборите за общински съветници от 14 февруари 1932 г. партиите на Народния блок губят много гласове в сравнение с парламентарните избори от 21 юни 1931 г., а комунистите печелят изборите в редица общини, в това число и в столицата.

Второ, неблагоприятна политическа конюнктура. Срещу правителството на Народния блок действат различни сили. На левия фланг на политическия фронт е

нелегалната комунистическа партия с нейното легално проявление под името Работническа партия, в която през 1932 г. членуват около 20 хиляди души. Под влияние на комунистическата партия се намират Независимите работнически професионални съюзи, както и Работническият младежки съюз. Комунистическото движение разполага с редица свои печатни органи и издания като в. „Ехо", в. „Работническо дело", в. „Поглед", в. „Жупел", в. „Релеф", в. „Рабселкор", в. „Единство", в. „Работничка", в. „Младежка дума" и др. Вътрешното ръководство на комунистическата партия е в ръцете на сравнително млади хора, предани на комунистическата идеология и изпълняващи заръките на Коминтерна. Международното комунистическо движение по това време смята за свой главен враг социалдемокрацията и селските партии, наричайки ги съответно „социалфашисти" и „аграрфашисти". Такава линия на поведение следват и българските комунисти, което ги обрича на изолация от другите политически сили с лявоцентристка ориентация. Въпреки това комунистическата революционна перспектива печели много привърженици и набира определена инерция: разрастване на стачното движение, студентски вълнения, улични демонстрации и пр. Комунистическата идеология и борба получава силен аргумент и от едно международно събитие – Лайпцигския процес – герои на което са българските комунисти Георги Димитров, Благой Попов и Васил Танев.

Силите, които атакуват правителството на Народния блок от дясно, са по-многобройни, но затова пък действията им са по-нестройни и по-многопосочни. Главна опозиционна политическа сила след изборите от 21 юни 1931 г. става Демократическият сговор. Той обаче се разпада на няколко групи. Една част от този несговорчив „сговор" е групата на Ал. Цанков, която през 1932 г. излиза от коалицията и образува собствена политическа партия под името „Народно социално движение". Тази партия възприема фашистка идеология и програма, стреми се да стане мощно фашистко движение, да стигне до властта и да установи фашистка диктатура в България. Тя наистина доста набъбва (според някои твърдения числеността ѝ достига до 100 хиляди души), но не успява да увлече мнозинството от българския народ след себе си. Наред с тази партия по това време в България развиват дейност и други профашистки организации – „Съюз на българските национални легиони", „Родна защита", „Кубрат", „Български съюз", „Млада България".

Освен Цанковото „Национално социално движение" от Демократическия сговор произлиза и т.нар. Политически кръг „Звено". Звенарите се обявяват за „надпартийна власт", упражнявана от компетентни хора, един елит, който да премахне парламентаризма и политическите партии и да въведе корпоративна система на управление по подобие на режима на Мусолини в Италия. Свързани с влиятелни среди на Военния съюз (Кимон Георгиев, Дамян Велчев), споделящи възгледите им, те няма да закъснеят отново да използват деветоюнския си превратаджийски опит.

Така в Демократическия сговор остава само партийнополитическата групировка на А. Ляпчев – Ат. Буров. Тя продължава да е вярна на парламентарната демокрация и многопартийната система като форма на политическа организация на обществото, но засилва атаките си срещу правителството по всички въпроси на държавната политика. Немалко грижи на правителството създават и иванмихайловистите от ВМРО, действащи едва ли не като държава в държавата, със собствени съдилища и собствени наказателни органи. Безпокойство предизвикват също така и земеделците, останали вън от Народния блок. Става дума за земеделската групировка около в. „Пладне", за земеделския съюз „Ал. Стамболийски" и някои стари лидери (К. Тодоров, Ал. Обов, Н. Атанасов, Хр. Стоянов и др.), които се представят за наследници и последователи на делото на Ал. Стамболийски, говорят за самостоятелна селска власт, не одобряват участието на БЗНС „Врабча 1" в Народния блок, уличават властите в неспособност и корупция и пр.

Трето, неблагоприятно международно положение – затруднения по международни плащания, натиск на съседни държави за отказ от ревизионистична политика, създаване на балканска антиревизионистична групировка (Балканско съглашение), насочена против България, изолация и обкръжение.

Развитието на българската държава по време на управлението на Народния блок прави определена крачка напред по линия на утвърждаване на парламентарната демокрация. Това управление придобива белези на едно умерено парламентарно управление, представящо се като най-демократичен режим в историята на България (а и на Балканите) от междувоенния период. Но и през този период изключителното наказателно законодателство не се отменя, парламентарната демокрация не получава завършеност и не достига оная класическа форма, позната в някои западни страни. Самите управляващи среди в София по онова време наричат режима си „корава демокрация". Като организират антикомунистически процеси по Закона за защита на държавата, касират редовно избрани комунистически депутати и общински съветници или допускат инквизиции и убийства на свои противници (между жертвите са и двама висши функционери на комунистическото движение Н. Кофарджиев и П. Напетов), властите сами опорочават и дискредитират демокрацията. Налице е в случая „добро" съчетаване на законни с незаконни средства на борба срещу противници, съжителство на демокрация с диктатура.

Главен проблем на България по време на управлението на Народния блок е икономическата криза. Правителството на Н. Мушанов е принудено от обстоятелствата да се занимава с въпроса за ограничаване на вредните последици от нея. И то пристъпва към осъществяване на някои „реформи", насочени към увеличаване на ролята на държавата в икономиката на страната и държавно регулиране на възникналите стопански затруднения. Едно от тези затруднения е т.нар. ножица на цените – голяма разлика между цените на селскостопанските и промишлените стоки. С изкупуването и износа на зърнени храни се занимава

създадената още при предишното правителство Дирекция за храноизнос. Въвежда се нова система на изкупуване на зърнени храни от производителите, изкупните цени се увеличават и се заплащат 75% в брой и 25% в бонове, които се приемат от Народната банка при погасяване на данъци и дългове. По-нататък следва нормиране на цените на някои индустриални стоки от първа необходимост – захар, газ, памучни прежди, цимент и др. Така чрез увеличаване на едни цени и намаляване на други се прави опит за притваряне на прекалено разтворената „ножица" на цените.

Друга мярка на правителството е установяването на държавен контрол върху съществуващите монополи и монополни цени – захарен картел, картел на фабрики за тестени произведения, картел на сапунени фабрики, картел на фабрики за растителни масла, тютюнев монопол и др. Правителството на Н. Мушанов взема мерки също така за облекчаване на положението на длъжниците (дълговете на задлъжнели граждани през 1931 г. възлизат на близо 10 милиарда лева), постига отсрочка по репарационните плащания и намаление с 50% на вноските по другите финансови задължения на България. Същевременно призовава за една политика на икономии и дава пример – съкращения в държавния апарат, намаляване на цивилната листа на царя, намаляване на заплатите на министрите с 20% и на депутатите с 15%. Все с оглед осигуряване на средства за бюджета правителството увеличава данъците и митата на вносните стоки и се заема да събере останали от по-рано неиздължени вземания. Правителството прави опити за получаване и на външни заеми и помощи, но не успява.

Правителството на Народния блок има и свои вътрешнокоалиционни проблеми. Високопоставени правителствени лица се оказват замесени в разни афери и гешефти, което бие по рейтинга на правителството и увеличава вътрешните боричкания и ежби в коалиционната комбинация. Освен това водачите на БЗНС „Врабча 1", набрали нужното самочувствие, предявяват претенции за увеличаване на броя на министерските кресла, които контролират. Това на два пъти предизвиква правителствена криза – веднъж в края на 1932 и началото на 1933 г. и втори път през средата на май 1934 г.

Деветнайсетомайски преврат. Преход към авторитарен царски режим

За по-малко от 4 години управление Народният блок се изчерпва като правителствена коалиция. Сериозен претендент за властта става „Народното социално движение" на Ал. Цанков, който иска да получи мандат от царя за съставяне на свое правителство. Царят обаче възлага на подалия на 14 май 1934 г. оставка министър-председател Н. Мушанов отново да състави правителство на Народния блок. По приложение получава народната мъдрост „Двама се карат – трети печели". Третият в случая е Военният съюз и свързаните с него звенари, които на 19 май 1934 г. извършват военен преврат. По предварително набелязан план войската влиза в столицата, завзема обществените учреждения, изолира телефоните, задържа

министрите от кабинета на Мушанов по домовете им и пр. Превратът се извършва безшумно, съпротива няма, няма и жертви.

Главният резултат от деветнайсетомайския преврат е премахването на парламентарната демокрация в България. Новото правителство е доминирано от Военния съюз, в който главна фигура е Дамян Велчев. Но той не заема поста министър-председател – такъв става Кимион Георгиев. Извършителите на преврата веднага пристъпват към брутално премахване на парламентарната система на управление: отменяне на Търновската конституция, премахване на народното самоуправление по градове и села, разгуряне на политическите партии, създаване на държавни професионални съюзи, законодателство чрез правителствени наредби-закони, ограничаване на демократичните права и свободи на народа, създаване на Дирекция на обновата, чрез която да се извършва преустройство на България на корпоративни основи, засилване намесата на държавата в стопанския живот на страната и пр. И всичко това се оправдава с теорията за силна държавна власт, за дисциплина и единство чрез унищожаване на класите и класовата борба от държавата. Прилагането на тази теория в българския държавно-политически живот през 1934 г. се осъществява от Политическия кръг „Звено" и от военните – от тяхно име действа правителството на Кимон Георгиев.

И така, ако за времето от Първата световна война до деветнайсетомайския режим през 1934 г. може да се говори за надмощие на парламентарната демокрация в политическия живот на България, то след това се налага диктатурата. Досега историческата наука не е направила особено много за научно обяснение на тази диктатура, за нейното определение и характеристика. Онова, което най-често срещаме в литературата, е цяла гама от определения, в които присъства понятието „фашизъм" (фашистка диктатура, монархофашистка диктатура, военнофашистка диктатура, дори „парламентарна форма на фашистка диктатура"). Наистина деветнайсетомайския режим наподобява едно управление от фашистки тип, но и при този режим няма сливане на партия с държава, управлението не е еднопартийно тоталитарно, а безпартийно. Освен това външнополитическата ориентация на режима не е нито националистическа, нито военнолюбива, нито профашистко-германофилска, а за признаване на Съветския съюз и подобряване на отношенията със съседите, за сближение с Югославия, Франция и Англия. При това управлението на деветнайсетомайци е само един мимолетен епизод в историята на България.

Деветнайсетомайските преврататджии не получават широка обществена подкрепа за реализиране на своите теории и амбиции. Напротив, много скоро те са изтласкани на периферията на събитията. Станал обединителен център на недоволните среди в българското общество от режима на деветнайсетомайците, царят предизвиква оставка на правителството на К. Георгиев (януари 1935 г.). Следват два преходни кабинета (Пенчо Златев и Андрей Тошев), за да се стигне до образуването на дворцов кабинет начело с Георги Кьосеиванов (ноември 1935 г.). В същото време чрез печата се предприема широка кампания за възхваляване на

цар Борис III, за монархията като единствено възможна форма на управление, за „надкласовата" и „надпартийната" държава. Възстановяване на политическите партии не следва, напротив, забраняват се политическите събрания, съвещания, срещи и пр. и се дава право на правителството да интернира във вътрешността на страната, а на Дирекцията на полицията – да предприема блокади и обиски и да разгонва неразрешени правителствени демонстрации и манифестации. Съобщава се при това, че се готви проект за нова конституция, но дори старата Търновска конституция не се възстановява. Налага се в крайна сметка една тенденция за укрепване на позициите на монарха и установяване на авторитарна монархическа диктатура в страната.

Това намира израз преди всичко в отстраняването, елиминирането и обезсилването на всички възможни конкуренти на царя относно властта. Политическите партии и техните лидери са елиминирани още от деветнайсетомайския режим през 1934 г. В това отношение цар Борис III получава благоприятно за укрепване на своята власт наследство, оставено му от правителството на Кимон Георгиев. Следва по-нататък разединението и обезсилването на Военния съюз и в крайна сметка неговото окончателно отстраняване от политиката на страната. Това се осъществява на етапи и завършва през късната есен на 1935 г. във връзка с провалилия се опит на Дамян Велчев за преврат и организирания срещу него съдебен процес.

Едновременно с това се налага практиката на съставяне на правителства, намиращи се под влияние на царя и действащи за засилване на неговата власт – всички правителства след падането на режима на деветнайсетомайците в известен смисъл имат дворцов характер: министър-председателите са доверени на царя лица, а не лидери на една или друга партия, министрите са политически неизвестни личности, военни, технократи, администратори, чиновници, всички напълно зависими от царя. Законотворчеството чрез правителствени наредби, започнато още от предишния режим, не се преустановява, напротив, издават се наредби-закони с изключително наказателни постановления, в резултат на което се увеличава ролята на подчинената на царя изпълнителна власт: Наредба-закон за изменение и допълнение на Наредбата-закон за разтуряне на партийнополитическите организации (1935 г.), Наредба-закон за запазване на моралната и материалната сила на войската (1936 г.), Наредба-закон за държавната полиция (1937 г.), Наредба-закон за временен надзор върху печата (1938 г.), Наредба-закон за държавен надзор върху дружествата и сдруженията (1938 г.) и др.

И все пак цар Борис не става и не може да стане фюрер – неговият режим е безпартиен, той осъществява властта си не чрез партия и движение, а чрез правителството. Наистина държавните органи постепенно губят част от своята самостоятелност и физиономия за сметка на царската власт, но тази власт не може да установи пълен контрол над всичко. Нещо повече, става ясно, че и авторитарният режим на цар Борис не може да се крепи и да просъществува дълго, ако не си

осигури сериозна обществена подкрепа, ако поне външно не създаде впечатление за участие на народа в управлението на страната. И след няколко години управление без конституция, избори и парламент, през втората половина на 30-те години режимът отново се връща към парламентаризма: през март 1937 г. се произвеждат избори за общински съветници, а една година по-късно – парламентарни избори. През май 1938 г. се откриват заседанията на XXIV обикновено народно събрание. Изборите обаче стават въз основа на недемократичен избирателен закон – възрастов и образователен ценз, избори по области в различни дни, ограничения при поставянето на кандидатури и пр. А след изборите много депутати, неудобни на властите, са касирани. Създава се едно послушно Народно събрание, което играе ролята повече *за прикритие на всесилието на управляващата върхушка, отколкото за изразяване* на народния суверенитет. Парламентът утвърждава издадените от правителството наредби-закони, след което продължава работата си като законодателен орган съгласно съществуващата според Търновската конституция парламентарна теория и практика.

Следва да се добави още и това, че въпреки изключителното наказателно законодателство и силната авторитарна царска власт режимът не успява да се отърве от опозиция. В случая не става въпрос само за комунистическото движение и земеделската левица, но и за повечето политически партии. Макар и формално забранени, те не прекратяват своята политическа дейност, а напротив – реагират на всяка стъпка на изпълнителната власт. През 1936 г. възниква и т.нар. Петорка (политическа концентрация от пет партии – БЗНС „Врабча 1", Социалдемократическа партия, Националлиберална партия, Радикална партия и Демократически сговор), *която раздвижва духовете с искането за възстановяване* на Търновската конституция. Това искане се поддържа също така и от Демократическата партия, както и от комунистите. Разпространява се същевременно опозиционен печат, в това число и комунистически издания, има протести, стачки и други неприятни за властите прояви. На всичко отгоре в парламента се обособява значителна парламентарна опозиция (включително и депутати от крайната левица, комунисти и земеделци), която критикува правителствената политика и се противопоставя на правителственото мнозинство по редица основни проблеми на политиката и законотворчеството.

Излиза в крайна сметка, че както демокрацията не получава завършеност и никога не достига класическа форма, така и диктатурата в България, в това число и авторитарният режим на цар Борис през втората половина на 30-те години, не е непрекъсната и тотална. Всесилието, влиянието и контролът на монарха се *разпростират върху управляващата върхушка*, засягат олигархията и бюрокрацията, държавните органи и държавния апарат, но не обхващат и не могат да обхванат и да подчинят на една воля цялата страна. Съвместното съжителство между демокрацията и диктатурата, установило се в България през 20-те и началото на 30-те години, продължава и в навечерието на Втората световна война, с тази разлика,

че демокрацията се оказва силно стеснена за сметка на авторитарната монархическа диктатура.

За налагането на авторитарния монархически режим в България през втората половина на 30-те години определена роля играе и личността на цар Борис III. И според Търновската конституция той има много широки и дори неограничени пълномощия. От друга страна, на два пъти парламентарната демокрация в България понася тежки удари поради узурпирането на властта с извънпарламентарни средства, чрез преврати (1923, 1934). И в двата случая обаче цар Борис III не участва като главно действащо лице в събитията. Създава се впечатление, че нестабилността и напрежението в политическия живот на страната се дължат на прекалената многопартийност и партизанщина, както и на намесата на военните в политиката, и че царят е принуден да приема онова, което му се сервира, но е и в правото си да се наложи над всички и да управлява с твърда ръка. Освен това по време на управлението на цар Борис III България преодолява последиците от националните катастрофи, през средата и втората половина на 30-те години се подобрява стопанското положение на страната, тя излиза от международната изолация, освобождава се от военните клаузи на Ньойския договор (Солунска спогодба 1938 г.), създава добре въоръжена армия и пр. Всичко това легитимира царя като способен държавник и дава материал на пропагандата да го величае, а и самият цар Борис III предоставя богат материал за това – ходи без особена охрана из страната, ръкува се с хората, дава помощи и подаръци, кара влакове, изобщо държи се непринудено и показва впечатляващи способности, което допада на най-широките слоеве от народа. При това и политиката му е умерена и на пръв поглед успешна. Пропагандата пък усилено разпространява само онова от „биографията" на монархията и царя, което има положителен знак, докато деянията с отрицателен ефект се приписват на противниците на режима. Всичко това обяснява авторитета и популярността на цар Борис III и искрения траур на голяма част от населението на страната по повод смъртта му през август 1943 г.

3. ГЪРЦИЯ

Социално-икономическо развитие на Гърция през 20-те години

След войната както в другите страни, така и в Гърция, настъпва период на стопанска стабилизация. Възникват нови промишлени предприятия, разширява се строителството, увеличава се промишленото производство. Само през 1925–1927 г. са открити 575 нови промишлени предприятия и внесени машини за тях на стойност към 843 млн. драхми. През същото време се основават 154 нови акционерни дружества с общ капитал към 530 млн. драхми. В 1929 г. статистиката вече отбелязва наличието на 4 хиляди предприятия със 110 хил. работници (в 1917 г. 2213 предприятия и 36 124 работници). За три години (1925–1927 г.) гръцката

индустрия дава приход от 25 млрд. драхми, а само от новооснованите в това време предприятия – 326 млн.

За характера на гръцката промишленост през 20-те години може да се съди от следните данни: през 1929 г. хранително-вкусовата промишленост дава 42% от общото промишлено производство на страната, текстилната – 19%, химическата – 11%, кожарската – 7%, електропроизводството – 5%, строителството – 4%, дърводобиващата индустрия – 3% и т.н. Както се вижда, развива се преди всичко леката промишленост, а отраслите на тежката промишленост са слабо застъпени – машинната индустрия например само с 2,8%.

Въпреки отбелязания до 1929 г. значителен стопански напредък индустриализация в широки мащаби не се разгръща. Не достигат суровини, енергийни източници и капитали, новите промишлени предприятия са дребни, а електростанциите – с малка мощност. По своята стопанска структура Гърция си остава земеделска страна с дребно селско стопанство и слабо развита промишленост. През 1927 г. стойността на производството от селското стопанство, животновъдството, горското стопанство, лова и риболова възлиза на 21 млрд. и 400 млн. драхми, а тази на производството от индустрията, мините и солниците – едва на 5 млрд. и 350 млн. драхми, т.е. една пета от стойността на общото производство в страната. На индустрията в общото стопанство се падат само 18,7%, а на селското стопанство, животновъдството, горското стопанство, лова и риболова, взети заедно – 80%. Повече от половината от активното население на страната намира приложение на своя труд непосредствено в селското стопанство.

Що се отнася до структурата на селското стопанство, то благодарение на задълбочаването на аграрната реформа през 20-те години нараства относителният дял на дребното стопанство за сметка на чифликчийството. Значителна част от едрите чифликчийски стопанства са експроприирани, а земите им – раздадени на селяните. Само в Тесалия и Македония броят на експроприираните стопанства възлиза на 965, а раздадените на селяните земи – на повече от 10 млн. дка. В резултат на това бързо побеждава капитализмът в гръцкото село, а системата на изполичарството се премахва.

С това гладът за земя обаче не изчезва. По данни на статистиката и след реформата повече от 37,5% от селските стопанства, включени в групата с владения от 1 до 10 дка, притежават само 5% от земята, а други 35% от стопанствата, попадащи в групата с владения от 11 до 30 дка, владеят 17% от земята. В същото време около 27% от стопанствата в следващите групи с владения над 30 дка притежават 78% от земята. Или, с други думи, около 693 хил. малоимотни стопанства имат владения под 30 дка. Повече от половината от тях – 358 700 стопанства, са съвсем мизерни, с владения под 10 дка. В същото време около 39 хил. едри стопанства с владения над 100 дка съсредоточават в ръцете си лъвския пай от обработваемата земя – над 17 млн. дка.

Както и в другите балкански страни, и гръцкото село се намира на ниска степен на развитие. Относителният дял на селското стопанство в националния доход

на страната възлиза на около 40% и съвсем не задоволява нуждите на страната от храни и други селскостопански продукти. Наистина селското стопанство осигурява някои произведения за износ – тютюни, маслини, стафиди и пр., но в същото време повече от 20% от зърнените храни и други селскостопански произведения се внасят от чужбина.

Ниското ниво на селското стопанство до голяма степен обуславя и трудностите в търговията и финансите на Гърция – износът редовно не достига, за да покрие разходите по вноса. Поради това гръцката външна търговия неизменно завършва с огромни дефицити: за 1924 г. – с около 7 млн. и 255 хил. драхми, за 1928 г. – с над 6 млн., за 1932 г. – с над 3 млн. драхми.

Един от най-трудните проблеми за гръцкото общество през 20-те години се оказва настаняването и устройването на около 1,5 млн. бежанци, които изпитват остра нужда от храни, работа, жилища. За целта е създаден специален Комитет за настаняване на бежанците, който години наред (1923–1939) активно сътрудничи на гръцкото правителство. Сключва се специален „бежански заем" в размер на 12 млн. и 300 хил. лири стерлинги при 7% лихва. Част от бежанците се настаняват по градовете, други заемат имотите и домовете на изселилите се от Гърция българи и турци, трети са оземлени чрез аграрната реформа. Преселниците бързо се приспособяват към новите си местожителства и активно се включват в стопанската дейност, което се отразява благоприятно във всички сектори на социалноикономическия живот: увеличава се обработваемата площ, нарастват зърнопроизводството и стойността на общата селскостопанска продукция, развиват се керамиката и килимарството (дело на преселниците от Мала Азия), повишават се раждаемостта и общият брой на населението, променя се етническият облик на Западна Тракия и Македония.

Общата икономическа неразвитост на Гърция, нейните трудности по настаняването на бежанците, в търговията и финансите, всичко това е благоприятна почва за проникването на чуждия капитал в икономиката на страната. Редица чуждестранни монополи и фирми установяват свой контрол върху параходни и железопътни компании, получават концесии и привилегии за експлоатацията на полезни изкопаеми, стават кредитори на държавата. Още през 20-те години Гърция сключва няколко заема в чужбина при висока лихва, плащанията по които значително утежняват държавния бюджет и увеличават дълговете на страната. Чуждият капитал, преди всичко английският, завоюва възлови позиции в гръцката икономика, а управляващите среди не се оказват в състояние да набележат някаква програма нито за преодоляване на икономическата изостаналост на страната, нито за нейното избавяне от чуждото влияние. Вместо това правителствата сключват нови сделки и заеми, увеличават данъците и намаляват заплатите, политика, която предизвиква недоволството на работниците и селяните и обуславя политическата нестабилност в страната.

Диктатурата на ген. Пангалос. Връщане на Либералната партия на Венизелос на власт

Победата на републиканския строй през 1923–1924 г. не води към стабилизация на политическия живот в Гърция. Първите правителства на републиката, възглавявани от Папанастасиу и Михалакопулос (1924–1925) не оправдават надеждите на народа за осъществяване на демократични преобразувания. Наистина, създава се една комисия, която се заема с изработването на проект за републиканска конституция, отпускат се пенсии на инвалидите от войните, предприемат се някои мелиоративни работи в Северна Гърция, решава се въпросът за продоволствието на Атина с вода, полагат се усилия за настаняване на бежанците и пр., но никакво внимание не се отделя за подобряване условията на труда на работниците и за повишаване на твърде ниските им заплати. Вместо това правителствата увеличават данъците и сключват заеми при заробващи условия.

От друга страна, републиканските правителства се оказват неудобни и за определени среди на буржоазията. Тяхната социална база бързо се стеснява, което подготвя почвата за смяна. На 25 юни 1925 г. се извършва военен преврат, републиканското правителство е свалено, цялата власт се съсредоточава в ръцете на ген. Пангалос. Редица републикански водачи са арестувани и заточени. Опирайки се на консервативните сили в страната, ген. Пангалос възприема курс към установяване на диктатура. Приемането на изработения проект за републиканска конституция се отлага, насрочените за януари 1926 г. парламентарни избори се отменят, въвежда се строга цензура на печата, засилват се репресиите срещу комунистическата партия. След един референдум на 18 април 1926 г. ген. Пангалос се провъзгласява за президент.

Но и този режим не успява да укрепи позициите си – реакционната вътрешна политика му създава врагове сред най-различни слоеве на гръцкото общество. При това ген. Пангалос търпи провал и по линия на външната политика: противоречия с Турция, наследени от гръцко-турската война и свързани с изселването на гръцкото население от Мала Азия и положението на вселенския патриарх в Цариград; трудности с Югославия във връзка с откупуването на т.нар. източни железници (Гевгели – Солун) и създаване на югославска търговска зона в Солун; конфликт с България около приложението на Конвенцията за взаимно изселване на население. Поради някои инциденти на българо-гръцката граница този конфликт прераства във въоръжена гръцка интервенция. На 22 октомври 1925 г. гръцките войски навлизат в Петричко. Намесва се обаче Обществото на народите в полза на България и Гърция е принудена да изтегли войските си и да заплати обезщетение в размер на 30 млн. лв.

Така режимът на ген. Пангалос също бързо губи почва под краката си, което дава възможност на завърналия се от заточение републикански ген. Кондилис да организира нов преврат. През август 1926 г. диктатурата на ген. Пангалос е свалена. Създава се коалиционно правителство начело с Ал. Заимис, в което се включват

венизелистки и републикански лидери – Кафандарис, Папанастасиу, Михалакопулос и др. Дава се амнистия на политическите затворници, провеждат се избори и отново се възстановява парламентарният режим.

Едно от най-крупните мероприятия на коалиционното правителство е приемането на подготвената още през 1924–1925 г. конституция. В резултат на това републиканският строй получава юридическа санкция. Законодателната власт в републиката се предоставя на Националното събрание, съставено от две камари – Камара на депутатите и Сенат, а изпълнителната власт – на президента и правителството. За президент на републиката отново е избран адмирал Контуриотис.

Превратът на ген. Кондилис и последвалите го мероприятия по същество засилват позициите на Либералната партия на Венизелос. В тази партия обаче отдавна няма единство, всеки лидер създава своя групировка, коалицията се разкъсва от вътрешни противоречия, политическата нестабилност не се преодолява. Всъщност политическият живот се движи от професионални политици без определена социална програма, които се сещат за народа само в навечерието на избори. Освен това в политиката навлиза цяла фаланга офицери, „политизира" се армията, задръства се държавният апарат от „партизани" на една или друга групировка, чиновниците започват да служат не на държавата, а на политическите лидери, дали им държавни постове. Всичко това отравя политическата обстановка и увеличава апатията на народните маси към управлението на държавата.

През април 1927 г. след 8-годишно „доброволно" изгнаничество в Гърция се завръща старият водач на Либералната партия Венизелос. Чрез демагогски обещания той успява да привлече на своя страна дребнобуржоазните маси в страната. Изморени от непрестанните политически борби и преврати, те отново отправят надеждите си към тази неизчерпаема личност. В произведените през април 1928 г. парламентарни избори Либералната партия и вървящите с нея политически групировки печелят 61,03% от избирателите и 223 от всичко 248 места в Камарата на депутатите (при мажоритарна система на разпределение на депутатските места). Завоювала парламентарно мнозинство, Либералната партия образува самостоятелно правителство, възглавявано от Венизелос.

Управлението на Венизелос (1928–1932). Икономическата криза в Гърция

Идвайки отново на власт, Венизелос полага усилия за укрепване позициите на своята партия. Той сплотява около себе си либералите и опирайки се на парламентарното правителствено мнозинство, временно преодолява съществуващата политическа нестабилност в страната. През април 1929 г. са произведени избори за Сенат и венизелистите създават необходимото мнозинство и в Горната камара на гръцкия парламент. Същевременно по искане на Венизелос за президент на републиката е избран Ал. Заимис, допринесъл много за връщането на Либералната партия на власт.

Позициите на Либералната партия временно укрепват и поради активната политика на правителството на Венизелос. То продължава започнатите по-рано мелиоративни работи в Северна Гърция, пресушава езера и блата, взема мерки против маларията и туберкулозата, строи нови пътища, мостове, жп линии, пристанищни съоръжения, грижи се за подобряване и разширяване на селскостопанското производство, създава земеделска банка, реорганизира университетите в Атина и Солун, строи училища и техникуми, открива библиотеки и т.н. Освен това правителството на Венизелос постига известни успехи по линия на външната политика. То окончателно изоставя банкрутиралата „мегали идея", подобрява гръцко-италианските отношения и сключва договор за „приятелство, помирение и арбитраж" с Италия (23. IX. 1928 г.), постига споразумение за откриване на югославска търговска зона в Солун и сключва договор за приятелство с Югославия (27.III.1930 г.). Правителството на Венизелос смята като най-голяма „северната опасност" и съсредоточава вниманието на гръцката общественост към отстояване на завоеванията на Гърция в Македония и Тракия. В името на тази цел то премълчава въпроса за съдбата на Додеканезите и о. Кипър, развива „приятелство" с Италия, укрепва англо-гръцките отношения.

Въпреки всичко след няколко години и правителството на Венизелос се проваля. Това правителство също не подобрява положението на работническата класа, а през юли 1929 г. прокарва закон „за мерките за сигурност на обществото и защита на гражданските свободи", с който забранява пропагандата на комунизма. Това засилва недоволството на демократичната част на гръцкото общество и отблъсква масите от управляващата партия. От друга страна, в самия венизелистки лагер нарастват противоречията. Редица стари венизелисти и републикански лидери излизат с критика, че Венизелос монополизира властта и че строителната политика на правителството е „разточителна". Това също води до намаляване на политическия кредит на Венизелос и неговата партия.

Правителството на Венизелос се оказва начело на Гърция точно по времето на световната икономическа криза, когато пазарите се задръстват, гръцкият износ катастрофално спада (от 171 962 400 през 1929 г. на 66 437 800 долара през 1932 г.), производството рязко се съкращава (в тютюневата промишленост от 68 хил. т на 24 хил. т, в металургията – с 30%), селячеството се разорява, работническата класа няма работа, положението на народа се влошава. Правителството на Венизелос се оказва неспособно да вземе енергични мерки за преодоляване на кризата или поне за облекчаване на положението. Бюджетът на държавата за 1931–1932 г. завършва със 150 млн., а през следващата 1932–1933 г. – с 447 млн. драхми дефицит. Плащанията по заемите достигат през 1932 г. 54% от националния доход на страната, което тя не може да поеме и обявява банкрут. Външните дългове на Гърция непрекъснато нарастват, за да достигнат през 1933 г. близо 48 млрд. драхми, тогава, когато бюджетът на страната се движи от 9 до 11 млрд. драхми годишно.

Всичко това намалява престижа на венизелистката партия и подкопава позициите на правителството. В същото време в страната отново се засилва т.нар. народна (монархическа) партия начело с П. Цалдарис. Обещавайки да подобри положението на селяните, работниците и дребната буржоазия и да преодолее икономическата криза, ако дойде на власт, монархическата партия започва да съперничи на партията на Венизелос. През 1932–1933 г. в Гърция постепенно се формират два приблизително еднакво силни политически лагера: венизелистки и цалдаристки. Първият лагер освен либералите на Венизелос обединява и някои други партии и групи: Прогресивната на Кафандарис, Аграрната и Аграрно-демократическата на Софианопулос и Милонас и Републиканския съюз на Папанастасиу. Вторият лагер пък обединява силите на Народната и Национално-радикалната партия, възглавявани съответно от Цалдарис и Кондилис. Към този лагер гравитира и т.нар. група „елефтерофрон" (свободомислещи) на Метаксас.

Двата политически лагера в действителност се явяват представители на интересите на две различни групировки на гръцкото общество: цалдаристите – на земеделската олигархия и част от буржоазията, венизелистите – на корабопритежателите и банковия капитал. И двете групировки се стремят с всички сили към властта, но докато цалдаристите се ориентират към възстановяване на монархията, то венизелистите се домогват до укрепване на позициите си при републиканска форма на управление. Сериозни различия между двата лагера се очертават и що се отнася до външната политика на страната: венизелистите се придържат към проанглийска и отчасти проиталианска ориентация, а цалдаристите залагат много на Франция и нейната система от съюзи.

Борбата между двата лагера се разразява с пълна сила още по време на парламентарните избори от 25 септември 1932 г. В тези избори Народната партия печели победа, но с незначително мнозинство. На 4.IX.1932 г. Цалдарис формира правителство, но се задържа на власт едва около 2 месеца. През януари 1933 г. Венизелос пак създава свой кабинет и насрочва нови парламентарни избори за 5 март 1933 г. Но и в тези избори венизелисткият лагер търпи поражение. Тогава ген. Пластирас прави опит за преврат и установява диктатура, но остава без подкрепа и напуска страната. Така и този опит на венизелистите да се задържат на власт пропада.

Управление на Цалдарис. Възстановяване на монархията (1933–1935)

След изборите на 5 март 1933 г. правителството се съставя от Народната партия на Цалдарис, подкрепена от върващите след нея групировки. С това обаче вътрешнополитическите борби в страната не се преодоляват, а напротив, изостряват се още повече. Главният вътрешнополитически проблем, около който се разгръща борбата, става държавната уредба. По своето отношение към формата на управление правителството на Цалдарис е промонархическо, а миналият в опозиция венизелистки лагер – с републиканска ориентация.

В действителност борбата между двата лагера се води не толкова за формата на управление. Претърпелият крах в парламентарните избори 1932–1933 г. Венизелос се стреми на всяка цена отново да заеме властта. При това опозицията не се задоволява само с парламентарни средства на борба, а се стреми с всички сили да дискредитира правителството, като на особено остра критика подлага неговата външна политика във връзка със сключването на Балканския пакт. А когато и това не помага, венизелистите правят опит да свалят противниците си от власт със сила. На 1 срещу 2 март 1935 г. избухва военен венизелистки бунт. Начело на разбунтувалите се части застава завърналият се от чужбина (Франция) през Югославия ген. Пластирас.

Първоначално бунтът има известни успехи: масовизиране чрез въвличането на офицери, моряци и войници, превземане на арсенала в Пирея, разширяване на движението в някои части на атинския гарнизон, бунт на IV армейски корпус начело с ген. Каменос в Тракия. Въстаниците установяват свой контрол в Кавала, Драма, Серес и в старата венизелистка крепост о–в Крит.

Правителството на Цалдарис обаче взема енергични мерки. На негова страна остават 3 корпуса и авиацията. То въвежда военно положение, арестува опозиционните политически лидери, забранява опозиционните вестници и подготвя офанзива срещу разбунтувалите се части в Тракия и о. Крит. Извършват се същевременно правителствени промени, като в правителството се включват монархисти, в това число и ген. Метаксас. Единствен републиканец в кабинета на Цалдарис остава ген. Кондилис, чиято лоялност към режима допринася много за ограничаването на бунта и за неговото потушаване. След двуседмични сражения правителството овладява положението. Разбунтувалите се части слагат оръжие, а щабът на ген. Каменос минава на българска територия и се предава на българската гранична стража.

След неуспеха чрез сила да се добере до властта венизелистката опозиция значително отслабва. Водачите на бунта се дават под съд, опозицията се обезглавява и обезсилва. Но и това не води към оздравяване на политическия живот. Сега избухва конфликт в правителството: ген. Кондилис не приема внушенията на ген. Метаксас за установяване на диктатура и налагане на смъртно наказание на участвалите в бунта венизелистки офицери; министър-председателят Цалдарис, отчитайки порасналото влияние на Кондилис в армията, взема неговата страна; Метаксас излиза от правителството и започва остра критика против него, обвинявайки го в липса на енергия. Извършва се в крайна сметка „реконструкция" на правителството, като се предприемат енергични мерки срещу опозицията: премахване на Сената (поради неговото венизелистко мнозинство), отменяне несменяемостта на съдиите, чистка в държавния апарат и армията, подготовка на нови избори и пр.

В същото време в лагера на управляващите среди се формира силна групировка за реставрация на монархията. На монархически позиции минава и все още

популярният ген. Кондилис. В произведените през юни 1935 г. парламентарни избори роялистки ориентираната групировка на Цалдарис – Кондилис „печели" абсолютно мнозинство (287 депутатски места от всичко 300), а републиканската венизелистка опозиция въобще не се появява пред избирателите. На 10 октомври 1935 г. ген. Кондилис извършва „мирен" преврат, като заема министърпредседателския пост. Републиканската конституция от 1927 г. е отменена и заменена с монархическата конституция от 1911 г. В страната се въвежда военно положение и се насрочва „плебисцит" относно държавното устройство на Гърция.

Проведен при голям терор и повсеместни фалшификации, „плебесцитът" от 3 ноември 1935 г. завършва с пълна победа на монархистите – според декларацията на ген. Кондилис за монархията били подадени 98% от гласовете. За крал на Гърция е определен свалените в края на 1923 г. от престола Георг II, който след многогодишно изгнаничество в Англия на 25 ноември 1935 г. отново се завръща в страната.

Гръцката комунистическа партия и политическото развитие на страната

В условията на стопанска стабилизация (1924–1929) комунистическата партия в Гърция, общо взето, е в отстъпление. По време на диктатурата на ген. Пангалос тя е забранена, нейните печатни органи – спрени, а много партийни кадри се намират в затвора. След преврата на ген. Кондилис през август 1926 г. комунистическата партия излиза от нелегалност и активизира своята дейност. Партийният конгрес през 1927 г. поема курс на разширяване на партийната работа в профсъюзите, сред младежта, селячеството, занаятчийството и чиновничеството.

Едновременно с това комунистическата партия отстоява интересите на работническата класа: общогръцка стачка на железничарите (1925 г.), селски митинги за разпределение на чифликчийските земи в Лариса, Ливадия, Трикала и др., обща стачка на тютюноработниците (1927 г.), селски митинг в Солун (1927 г.), стачки на тютюноработници, строители, пристанищни работници (през 1928 г.) и пр. Навсякъде комунистите активно участват като организатори и ръководители. В началото на 1928 г. правителството подготвя антикомунистически законопроект, който обявява комунистическата дейност за престъпление. Съгласно този законопроект членовете на комунистическата партия, профсъюзните лидери, симпатизантите на комунистическото движение подлежат на уволнение, ако са работници или служители. В отговор на това ГКП организира генерална стачка (юни – юли 1928 г.) и правителственият законопроект се отлага.

В годините на икономическата криза избухват редица нови стачки на работниците от различни браншове, в които наред с исканията за 8-часов работен ден и увеличаване на заплатите се издигат и политически лозунги. Голям размах получава стачното движение през 1932–1934 г. През 1932 г. избухват 200 стачки с 80 хил. участници, през 1933 г. – 470 стачки със 100 хил. участници, а през 1934 г. –

482 стачки със 182 хил. участници. Засилва се също така и селското движение – протести срещу увеличаването на данъците и противсвоеволията на земевладелците, вълнения и „гладни походи".

По това време комунистическата партия призовава за „обща политическа стачка" и „въоръжени походи на селяните". В нейното ръководство се оформят две фракции, като едната доказва, че партията най-напред трябва организационно да се укрепи и едва след това да се заеме с ръководството на стихийните борби на масите, а другата твърди, че всяка стачка може и без предварителна подготовка да се превърне в обща политическа акция. Разгърналата се безпринципна фракционна борба обхваща цялата партия и отслабва движението.

В парламентарните избори през септември 1932 г. ГКП получава 56 хил. гласа, а през март 1933 г. – 80 хил. гласа.

През 1934–1935 г. ролята и значението на ГКП нараства с политическата *нестабилност в страната. През януари 1934 г. е свикан пленум на ЦК на ГКП, който* определя като основна задача на революционното движение създаването на единен антифашистки народен фронт. Проведеният през март 1934 г. конгрес на партията призовава демократичните сили на страната да се сплотят с оглед да се прегради пътят на реакцията и фашизма.

През юни 1934 г. се провежда общогръцки антифашистки конгрес, последван от съглашение за създаване на народен фронт в страната. Освен комунистическата партия съглашението за съвместна антифашистка дейност от 5 октомври 1934 г. подписват Аграрната, Социалистическата, Работническата социалдемократическа партия и профсъюзните централи в страната.

Така в Гърция паралелно със съществуващите два политически лагера се формира и трети – народнофронтовски, начело с комунистическата партия. Той обаче не се оказва достатъчно сплотен: някои партньори на ГКП се отказват от съглашението за обща антифашистка дейност, а лидерите на антимонархическите партии от венизелисткия лагер не искат и да чуят за сътрудничество с комунистическата партия. Ръководството на ГКП от своя страна също не желае сътрудничество с Либералната партия на Венизелос.

Всичко това намалява шансовете за успех на демократичното движение. В 1935 г. антимонархическите сили в Гърция си остават разпокъсани и разединени, което става предпоставка не само за възстановяване на монархията, но и за установяване на открита диктатура.

Диктатурата на ген. Метаксас

Завърналият се в края на ноември 1935 г. крал Георг II се опитва да укрепи своите позиции чрез примиряване на политическите партии в страната. Съставя се ново правителство начело с проф. К. Демердзис и се насрочват парламентарни избори за 26 януари 1936 г. Под влияние на Англия венизелистката опозиция изоставя републиканската си ориентация и се примирява с възстановяването на монархията.

Въпреки това политическото положение в страната остава неустойчиво. Повечето политически партии приемат монархията и краля, но съперничеството между тях не се прекратява. Напротив, в края на 1935 и началото на 1936 г. отново се изостря борбата предвид предстоящите парламентарни избори – всяка от съперничещите си партии и групи се стреми да заеме водеща роля във вече възстановената монархия. Венизелисткият лагер постепенно се съвзема и в изборите от 26 януари 1936 г. едва не получава превес: 142 венизелистки депутати срещу 143 на антивенизелисткия лагер. От друга страна, антифашисткото движение, възглавявано от комунистическата партия, е в подем. В отговор на реставрацията на монархията ГКП призовава народа на всеобща протестна стачка и издига лозунг за създаване на демократическо правителство. Възниква широка антимонархическа кампания, в хода на която в страната се формира общ фронт от комунистическата партия, левите профсъюзи, някои социалдемократически организации и Аграрната партия. В изборите от 26 януари 1936 г. този фронт получава повече от 70 хил. гласа и 15 депутатски места в парламента. При това по внушение на Коминтерна ГКП приема, че венизелисткият лагер би могъл да се въвлече в борбата за демократизация на страната. На 19 февруари 1936 г. тя подписва съглашение с Либералната партия за съвместни действия, а впоследствие и със Земеделската партия на Софианопулос. В резултат на това антиправителственият лагер получава явен превес: 142 венизелистки депутати + 15 депутати на Народния фронт срещу 143 депутати на режима.

Всичко това безпокои крал Георг II и неговото обкръжение. В крайна сметка управляващите среди стигат до решението за отказ от „демокрацията" и установяване на диктаторски режим. След смъртта на Демердзис през април 1936 г. кралят поверява министърпредседателското кресло на ген. Метаксас, който съставя свой кабинет.

Съставянето на правителството на ген. Метаксас, чиято групировка „елефтерофрон" в парламента разполага само със 7 депутатски места, става възможно, тъй като не само правителствените депутати, но и огромното мнозинство от депутатите от венизелисткия лагер гласуват доверие на кабинета. С това фактически съглашението между Народния фронт и Либералната партия за съвместни действия се анулира, а буржоазните партии се обединяват около ген. Метаксас.

Първата стъпка на правителството на Метаксас е разпускането на парламента – той формално прекратява дейността си поради лятната ваканция. След това кабинетът на Метаксас се нахвърля върху работническото движение – масови разстрели по време на стачки и демонстрации в Солун и някои други места, разпускане на профсъюзите на държавните служители, установяване на принудителен арбитраж в споровете между работници и предприемачи и пр.

Опирайки се на вътрешната реакция и при поддръжката на крал Георг II и Англия, на 4 август 1936 г. Метаксас установява диктатура: с декрет се отменят

всички членове на конституцията, гарантиращи гражданските права и свободи. С разпускането на парламента и отмяната на конституцията се поставя началото на установяване на открита диктатура в Гърция. На 16 септември 1936 г. излиза декрет за забрана на комунистическата партия. Въвежда се военно положение, установява се строга цензура, забраняват се демократичните организации и профсъюзи, пристъпва се към масови арести на комунисти и антифашисти. След това режимът на Метаксас разпуска и останалите политически партии, а несговорчивите им лидери „въдворява" в концентрационни лагери. На мястото на разгонените профсъюзи се създава казионен „Работнически фронт". Възниква и фашистка младежка организация – ЕОН, възглавена от самия Метаксас, която получава и униформа, устройва паради и празненства, препоръчва „освобождаване" на младото поколение от „родителска опека" и т.н. Официална политика на правителството на Метаксас става грубият произвол: ликвидира се местното самоуправление, затварят се кооперативните организации, уволняват се прогресивно настроените професори и учители, съдилищата се превръщат в оръдие на властта за съдебна разправа с противниците на диктатурата, създадените концентрационни лагери по островите се пълнят с комунисти и демократи.

Що се отнася до икономическото положение, то през средата на 30-те години Гърция постепенно излиза от икономическата криза. Промишленото и селскостопанското производство отново бележат известен ръст. По данни от 1939 г. в Гърция вече се набройват 7813 индустриални предприятия, повечето от които произвеждат хранителни изделия (4083) и текстил (631). Най-слабо развита си остава тежката промишленост, особено металургията (задоволява само 6% от нуждите на страната) и металообработването (задоволява 27% от нуждите). Изостават също така хартиената, химическата и дори текстилната и хранителната промишленост. Финансовото положение на страната остава нестабилно, дълговете продължават да растат.

И по време на диктатурата на Метаксас силни позиции в икономическия и политическия живот на Гърция запазва Англия: повече от 50% от външните дългове на страната са дългове към Великобритания. В идеологическо отношение обаче режимът стои по-близко до хитлеристка Германия и Италия на Мусолини. Едновременно със заимстването на германо-италиански фашистки методи в политическия живот на Гърция Метаксас внася свой „принос" в идеологията на фашизма, като лансира идеята за трите гръцки цивилизации, последната от които (първите две са античната и византийската) създава неговата диктатура. Освен това Метаксас свързва Гърция с Германия чрез системата на клиринговата търговия.

Ползвайки се от подкрепата едновременно и на Англия, и на Германия, и потушавайки най-брутално всяка проява на съпротива, откъдето и да идва тя, диктатурата на Метаксас постепенно се закрепва. Твърде много допринася за това обстоятелството, че евентуалните конкуренти на Метаксас или умират още през

1936–1937 г. (Демердзис, Венизелос, Цалдарис, Папанастасиу, Михалакопулос), или капитулират пред режима и минават на негова страна, или в най-добрия случай заемат неопределена и безобидна за диктатурата позиция. Въпреки това диктатурата на Метаксас се крепи главно благодарение на населението.

Както се вижда, до 1936 г. в Гърция се правят едва ли не повече преврати и опити за преврати, отколкото парламентарни избори. Всъщност само в редки случаи може да се говори за смяна на управляващия екип по редовен парламентарен път, в повечето случаи това става в резултат на някаква „революция" или преврат. Проследени в хронологична последователност, изборите и превратите се редуват, както следва:

ноември 1920 г. – парламентарни избори, побеждава Народната партия;

декември 1920 г. – плебисцит, печелят монархистите, Народната партия;

септември 1922 г. – „революция" на офицери антимонархисти, военна диктатура (ген. Пластирас, ген. Гонатас и др.);

октомври 1923 г. – опит за преврат на офицери монархисти (ген. Леонардопулос, ген. Гаргалидис и др.);

декември 1923 г. – парламентарни избори, побеждават републиканците (Папанастасиу, Михалакопулос). Гърция е обявена за република;

юни 1925 г. – военен преврат; диктатура на ген. Пангалос;

август 1926 г. – военен преврат на ген. Кондилис, парламентарни избори, републикански и венизелистки лидери идват на власт;

април 1928 г. – парламентарни избори, Либералната партия на власт;

април 1929 г. – избори за Сенат, мнозинство на Либералната партия;

септември 1932 г. – парламентарни избори, победа на Народната партия;

март 1933 г. – парламентарни избори, победа на Народната партия;

март 1933 г. – неуспешен опит за военен преврат (ген. Пластирас);

март 1935 г. – военен бунт, неуспешен опит на венизелистите да вземат властта;

юни 1935 г. – парламентарни избори, печелят монархистите;

октомври 1935 г. – „мирен" преврат на ген. Кондилис. Заменяне на републиканската конституция от 1927 г. с монархическата конституция от 1911 г.;

ноември 1935 г. – плебисцит, възстановяване на монархията;

януари 1936 г. – парламентарни избори;

август 1936 г. – диктатура на ген. Метаксас.

При такова изобилие от преврати, избори и плебисцити естествено никаква политическа стабилност не може да се установи. Двата основни политически лагера, републиканският и монархическият, непрестанно си оспорват властта, като се стремят с всички възможни средства да елиминират противниците си. От средата и втората половина на 30-те години на политическата сцена излиза още един конкурент, комунистическата партия, която тепърва предстои да се изявява като претендент за властта и управлението на Гърция.

4. РУМЪНИЯ

Социално-икономическа и държавно-политическа стабилизация (1922–1928).

През 1922–1923 г. Румъния постепенно изживява периода на следвоенната криза и навлиза в период на стабилизация. Този период продължава до края на 20-те години и се характеризира със стопанско оживление: от 1921 до 1928 г. броят на предприятията в хранителната промишленост нараства от 997 на 1133, в текстилната – от 156 на 530, в металургичната – от 305 на 451. От 1921 до 1928 г. са построени около хиляда нови промишлени предприятия, добивът на нефт се увеличава от 1,4 на 4,3 млн. т, добивът на въглища – от 1,8 на 2,6 т; общият обем на промишлената продукция през 1929 г. е 1,5 пъти по-голям от този през 1924 г.

По това време се извършват някои изменения в икономическата структура на Румъния: нараства относителният дял на промишлеността, в това число металургическата, химическата, нефтената и други отрасли. Въпреки това Румъния си остава земеделска страна: през 1929 г. селското стопанство осигурява 64,6% от националния доход, а промишлеността – само 26%. В същото време 78,2% от производителното население изкарва прехраната си от селското стопанство. При това огромното мнозинство от селските стопанства, около 2 400 000, или 74,9%, са с владения до 5 ха и могат да се характеризират като бедняшки и примитивни.

В селото все още се срещат феодални форми (изполица, аренда), които съжителстват с капиталистическите форми на експлоатация (наемен труд). Запазва се и по-нататък съюзът между буржоазията и земевладелците, който придава известно своеобразие на икономическото и политическото развитие на страната.

Важна предпоставка за стопанското оживление в Румъния е аграрната реформа от 1921 г. Друго важно условие за това е териториалното разширение. Включването на богатите на находища области от Австро–Унгария в състава на Румъния автоматически повишава добива на въглища, железни руди и други полезни изкопаеми. Заедно с това румънската икономика се сдобива с редица крупни промишлени предприятия и центрове, които оказват решаващо влияние върху общото икономическо състояние на страната.

Освен увеличаване на броя на предприятията и нарастване на производството се осъществява по-нататъшна концентрация и централизация на промишления и финансовия капитал в страната: броят на акционерните дружества нараства от 904 през 1924 г. на 1130 през 1929 г., а капиталът им – от 18 807 на 46 118 млн. леи. Особено силна концентрация и централизация се наблюдава в нефтената промишленост, в банковото дело и финансовата система. Засилват се позициите на крупните монополисти и банкери, растат печалбите им. Заедно с това укрепва и румънската валута, реалната стойност на лея се увеличава няколко пъти. Осъществява се същевременно известна концентрация и на работническата класа. Наистина и в Румъния работническата класа е заета преди всичко в дребни и

занаятчийски предприятия, разпръснати по цялата страна. Възникват обаче и крупни заводи, особено в металургията, химическата и нефтената промишленост, в които се съсредоточават значителни работнически маси. Близо една трета от работническата класа към 1930 г. се оказва съсредоточена в предприятия с повече от 500 работници.

Стопанското оживление и увеличаването на производството се постигат чрез по-нататъшна интензификация на труда и увеличаване на работния ден, но почти без увеличаване на числеността на работниците и без нова техника, при замразяване на заплатите и повишаване на цените. Ако индексът на реалната работна заплата през 1923 г. се приеме за 100, то в 1925 г. той вече е 83,4, а в 1928 г. – 81,2. Засилването на експлоатацията изостря социалнокласовите противоречия и обуславя нестабилността и временния характер на стабилизацията. Още повече че реформата от 1921 г. не разрешава проблемите и само временно и частично притъпява противоречията в румънското село. При това стопанският подем през 20-те години се оказва благоприятна почва за нарастване на ролята на чуждия капитал в икономиката на Румъния. Наистина, германските и австрийските фирми губят позиции, но за сметка на това укрепва влиянието на английските и френските капитали, особено в нефтената промишленост. Ролята на чуждия капитал се увеличава и поради непрекъснатото нарастване на държавния дълг: от 16 млрд. леи през 1921 г. на 99 млрд. леи през 1927 г. Това обстоятелство също придава уродлив и нетраен характер на стопанската стабилизация.

Периодът на стопанска стабилизация съвпада с управлението на Национал-либералната партия. След разпадането на Консервативната партия и смъртта на нейните стари лидери Маргиломан и Таке Йонеску Националлибералната партия временно заема водеща роля в политическия живот на Румъния. Тя става главна опора на имотните класи, а семейството Брътиану – втора династия. От 1922 до 1926 г. правителството изхожда от тази партия, а Йон Брътиану неизменно е министър-председател.

Под лозунга за развитие „със собствени сили" и насърчаване на „румънската инициатива" правителството прокарва редица закони: отменя се Законът за ограничаване на спекулата; въвежда се пълна свобода на търговията вътре в страната; дава се свобода за износ на нефтопродукти и жито; установяват се пропорции за участие на чуждия и местния капитал в експлоатацията на природните богатства (първоначално 60% за местния и 40% за чуждия, а от 1925 г. не по-малко от 50% за местния и до 50% за чуждия) и пр. Провеждат се и някои политически реформи: Административен закон в допълнение на конституцията от 1923 г., който уеднаквява административното законодателство и разпростира законите от „старото кралство" върху новоприсъединените области; нов избирателен закон (1926 г.), който заменя пропорционалната система на парламентарно представителство с мажоритарна (партията, спечелила 40% от гласовете, автоматично получава 70% от депутатските места в парламента); извънреден закон, забраняващ дейността на

комунистическата партия; антикомунистически закон на Мирзеску (декември 1924 г.), предвиждащ затвор за пропагандата на комунистически идеи.

Наред със законодателната дейност правителството на Йон Брътиану пристъпва към жестоки репресивни мерки срещу комунистите. В началото на 1922 г. в Букурещ се открива голям политически процес по делото на „270-те", обвинени, че като делегати на Учредителния конгрес на РКП през май 1921 г. са гласували за създаването на РКП и присъединяването ѝ към Коминтерна. Делото се гледа от военен съд и при закрити врати. По време на процеса е убит „при опит за бягство" един от най-активните комунистически лидери – Леонте Филипеску. Извършват се многобройни полицейски нападения срещу работнически клубове и редакцията на вестник „Социализъм". Още през средата на 20-те години възникват различни фашистки организации и терористични банди: „Гвардия на националното самосъзнание", „Обединение на християнските студенти", „Лига на национално-християнската защита", „Лига на Михаил Архангел". Раздухват се антикомунизъм и антисемитизъм, извършват се политически убийства, проповядват се национализъм и екстремизъм.

През септември 1924 г. избухва въстание в Южна Бесарабия с център село Татарбунар. Селяните се вдигат против румънската олигархия. Те завземат властта в няколко села, създават съвети и провъзгласяват Молдовска съветска република. Но правителството на Брътиану взема решителни мерки: във въстаналите райони се изпраща редовна войска – пехота, кавалерия, артилерия, която влиза в открит бой с въстаниците. След продължителен ураганен артилерийски огън румънските войски овладяват положението. Над 3 хил. въстаници са избити, Татарбунар и много други села са запалени, а стотици арестувани след едногодишни изтезания по затворите се предават на военен съд.

Така чрез социална демагогия, от една страна, и жестоко преследване на революционното движение, от друга, правителството на Й. Брътиану отстоява властта си. Въпреки това Националлиберална партия не успява да си осигури траен монопол в управлението на страната. Напротив, през средата на 20-те години противоречията в буржоазно-помещическия лагер се изострят. Опозицията в лицето на водачите на Националната партия от Трансилвания и Църнистката партия от „старото кралство" активизира своята дейност против правителството. Нещо повече, двете опозиционни партии се сближават помежду си и образуват общ опозиционен блок, подкрепян от крупни монополисти, генералитета и наследника принц Карол. Във връзка с това се поставя и въпросът за престолонаследието: старият крал Фердинанд, който се опира на националлибералите, изживява последните си дни; прекият наследник принц Карол не одобрява политиката на националлибералите, обявява се за нов курс на „открити врати и равни възможности", става опора на т.нар. каролистка опозиция. При това положение очакваната смърт на стария крал и възкачването на принц Карол на престола незабавно биха довели да падане на Националлиберална партия от власт и съставяне на правителство от противниковия

лагер. Още повече, че през лятото на 1925 г. се повеждат преговори за обединяване на двете опозиционни партии. И националлибералното правителство на Й. Брътиану взема мерки – възползвайки се от временното пребиваване на принц Карол в Англия и със съгласието на майка му Мария, то прокарва парламентарно решение за лишаването му от наследнически права в полза на малолетния му син Михай. Формален предлог за такова решение дава разривът на принц Карол с жена му Елена и любовната му връзка с Елена Лупеску.

Лишаването на принц Карол от наследнически права отслабва опозицията, но и влиянието на националлибералите отслабва. Това убедително проличава по време на общинските избори през февруари 1926 г.: въпреки терора и фалшификациите управляващата партия получава два пъти по-малко гласове от опозиционните партии. И правителството на Й. Брътиану минава в оставка. Властта обаче не се предава на опозицията, а се съставят преходни кабинети, свързани с националлибералите. Подготвят се същевременно парламентарни избори по мажоритарната система на парламентарното представителство.

Но и това не може да укрепи позициите на Националлибералната партия. През септември 1926 г. се извършва обединение на двете най-големи опозиционни партии (Националната и Църънистката) в т.нар. Националцърънистка партия. Тази партия, ръководена от крупни промишлени магнати и земевладелци, издига „проселски" лозунги, оказва силно влияние върху селяните и става много сериозен съперник на националлибералите. В парламентарните избори през юли 1927 г. тя излиза на второ място след управляващата партия. Възползвайки се от мажоритарната система, националлибералите си осигуряват необходимото мнозинство в парламента, но положението им остава неустойчиво. През юли 1927 г. умира крал Фердинанд, а през ноември с.г. – Йон Брътиану. За крал се провъзгласява 6-годишният Михай, назначава се регентство, а премиер става братът на Йон Брътиану. Националцърънистите обаче засилват атаките си срещу режима, изказват се за връщането на принц Карол на престола, разгръщат широка кампания сред селските маси, с всички средства дискредитират управляващата Националлиберална партия. На 6 май 1928 г. в трансилванския град Алба Юлия те свикват масово народно събрание с повече от 100 хил. участници (според някои източници 200 хил.), селяни и работници, което излиза с искане националлибералите да напуснат властта. Подобни митинги стават и в други градове – Букурещ, Яш, Браила. На събранието в Алба Юлия се издига лозунг за „поход към Букурещ", но ръководителите на Националцърънистката партия осуетяват организирането на такъв поход. Тяхна цел се оказва не някакво изменение на социално-икономическата структура на обществото, не някаква революция, а просто завземането на властта. Това разбират и националлибералите, и цялата управляваща върхушка. Страхувайки се да не би опозиционното антиправителствено движение да прерасне в народна революция, те отстъпват властта. През ноември 1928 г. се образува националцърънистко правителство начело с един от водачите на Националцърънистката партия Ю. Маниу. Наскоро след това

(декември с.г.) се произвеждат парламентарни избори, които „узаконяват" смяната: националцърънистите получават 324 мандата, а националлибералите – само 13.

Румъния в годините на икономическата криза. Управление на Националцърънистката партия (1929–1933)

Идването на националцърънистите на власт съвпада с началото на световната икономическа криза, една от първите жертви на която става Румъния. Още през 1928 г. цените на промишлените и селскостопанските произведения започват да спадат, което води до съкращаване на производството в редица отрасли на румънската промишленост. Стотици предприятия фалират, външната търговия се съкращава от близо 29 млрд. леи през 1928 г. на около 14 млрд. леи през 1933 г., общият обем на промишлената продукция спада с 40%. Само в нефтената промишленост вместо спадане се наблюдава известно нарастване на производството, което монополите постигат чрез засилване на експлоатацията на работническата класа и небивала интензификация на труда и по този начин произвеждат нефтопродукти при по-ниска себестойност от световните цени.

Промишлената криза в Румъния се преплита с аграрна криза. През 1933 г. посевите с основните култури съставляват едва 30-40% в сравнение с предкризисните години. Ако през 1928 г. цялата селскостопанска продукция се оценява на 101 385 млн. леи, то в 1933 г. тя е едва 39 195 млн. леи. Цените на селскостопанските произведения спадат повече от цените на индустриалните произведения, структурата на земеделието се влошава, селското стопанство деградира, което оказва отрицателно въздействие върху всички сфери на икономическия живот в Румъния.

Икономическата криза като тежко бреме се стоварва върху гърба на румънските трудещи се. През 1933 г. работната заплата е по-ниска с 60% в сравнение с 1929 г., извършват се масови уволнения, безработицата достига небивали размери – към 600 хил. напълно и частично безработни. Дребните производители стават жертва на лихвари, увеличават се данъците, около 80% от селските стопани задължняват, при което дълговете често пъти са по-големи от стойността на земята, с която разполага селянинът, повече от 700 хил. селяни се оказват изцяло без земя, а около 52% от общото число собственици на земя по данни от 1930 г. имат участъци от по 0,1 до 3 ха.

Кризата от 1929–1933 г. съвпада с управлението на Националцърънистката партия. От края на 1928 г. до края на 1933 г. се сменят десет правителства, девет от които изхождат от Националцърънистката партия. По време на своето управление тази партия се разкрива като защитник на интересите на буржоазията, заможното селячество и земевладелците. Наистина членската маса на партията в мнозинството си се състои от селяни, но ръководството ѝ е напълно буржоазно-помещическо: главните ръководители на партията Ю. Маниу, А. Вайда Воевод, Арман Калинеску и др. са капиталисти и едри земевладелци, участници в ръководните органи на крупни монополистически фирми.

След идването си на власт и в условията на кризата националцърнистките лидери изобщо не пристъпват към изпълнение на по-раншните си обещания. Вместо това те се опитват да намерят изход от кризата чрез сключване на външни заеми или отдаване на концесионни начала експлоатацията на природните богатства на страната на чуждестранни монополи. И това намира израз в конкретни стъпки и действия: увеличаване на данъците (2 пъти); масови уволнения на работници и служители от държавните предприятия и намаляване на заплатите с оглед реализиране на „икономии" за държавния бюджет; организиране на изселническо движение – изпращане на безработни в чужбина; принудителна румънизация на живеещите в страната нерумънски народности; отменяне на забраната за свободна продажба на участъците, получени от селяните в резултат на аграрната реформа; отменяне на митото и въвеждане на премии за износ на жито; сключване на два външни заема – единият 1929 г. при 7% лихва, а другият 1931 г. при 7,5% лихва; засилване на притока на чуждестранни капитали чрез концесии и привилегии на чуждестранни монополи и фирми; допускане на представители на чуждестранния капитал в Румъния като „съветници" и пр. Единствена мярка в полза на трудещите се е опитът на правителството да реши въпроса за раздължаване на изпадналите в дългове маси: през декември 1931 г. се прокарва закон, временно забраняващ продажбата на имоти заради дългове; през април 1932 г. се прокарва закон за „оздравяване и конверсия на дълговете". За собствениците с участъци до 10 ха дълговете се намаляват с 50%. Държавата поема да уреди сметките с кредиторите, а длъжниците – на държавата за 30 г. при 4% лихва. През пролетта на 1933 г. обаче законът за конверсия се отменя, като се предвижда отсрочка на дълговете.

Кризата от 1929–1933 г. води към изостряне на всички противоречия в Румъния, които националцърнисткото управление не може да разреши. Страната е обхваната не само от обща икономическа, но и от дълбока политическа криза. Отражение на тази криза стават честите правителствени смени и по-нататъшното раздробяване на политическите партии. При това разкол се извършва не само в Националлиберална, но и в управляващата Националцърнистка партия: една група от тази партия се отделя в „селскодемократическа" партия, а друга – в нова „селска" партия.

Политическата нестабилност в Румъния по време на управлението на Националцърнистката партия се обуславя от редица фактори: икономическа криза и изостряне на класовите противоречия, неспособност на управляващите да разрешат основните социални проблеми, непрестанни борби между политическите партии и групи за властта и облагите от това. Важен елемент в цялата система на противоречия, борби, интриги и пр. си остава въпросът за престолонаследието, по-точно за връщането на лишения от престола принц Карол. Водят се преговори, подготвят се заговори, намесват се интереси на външни сили. В крайна сметка през лятото на 1930 г. изгоненият принц се връща в Румъния и заема престола под името Карол II.

Заемането на румънския престол от Карол II укрепва румънската реакция. Привърженик на диктаторските режими и поклонник на Мусолини, Карол II съдейства за разкола на политическите партии, стреми се да отслаби влиянието им и да вземе цялата власт в свои ръце. Опирайки се на най-реакционните елементи в страната, в това число и на висшия команден състав на армията, и свързан с влиятелни монополистически групи на Запад, Карол II прави многобройни правителствени смени и комбинации с оглед установяване на режим на „твърдата ръка", поощрява дейността на фашистки организации, обединява около себе си финансовата и земевладелската олигархия, търси изход в установяването на диктатура. Не без благоволението и съдействието на Карол II и неговото обкръжение се създава най-силната фашистка партия в Румъния – Желязната гвардия на К. Кодряну.

Февруарските събития 1933 г

Работническата класа и селяните са неспокойни и през 20-те години: вълнение на работниците от каменовъглените мини в Лупения (1922 г.), стачки и трудови конфликти (според официалната статистика за периода от 1922 до 1928 г. стават 3329 трудови конфликта, засягащи 50 хил. работници, и 635 стачки с участието на 110 хил. работници), едно селско въстание (Татарбунар, Южна Бесарабия, 1924 г.), саморазправи със събирачите на данъци по селата, стълкновения с жандармерията, съпротива срещу румънската колонизация в Бесарабия и Южна Добруджа и пр. Общо взето, обаче след 1921 г. революционното движение е в отстъпление.

Нов революционен подем настъпва в годините на икономическата криза (1929-1933). Основна форма за борба и през този период остава стачката, но стачното движение придобива масов характер. Още през 1929 г. стачките се удвояват в сравнение с 1927 и 1928 г. Крупна проява на работническата класа от това време е стачката на миньорите от Лупения (август 1929 г.): работниците се борят за 8-часов работен ден, увеличаване на заплатите и своевременното им изплащане, връщане на уволнените работници на работа и прекратяване на уволненията. Работниците завземат електростанцията, шахтите и предприятията, а правителството хвърля войска срещу тях. Стачката е жестоко потушена – 22-работници са убити и повече от 250 ранени. В същото време по цялата страна се провеждат протестни митинги и стачки на солидарност с работниците от Лупения.

Един от най-важните проблеми на работническото и комунистическото движение в Румъния, както и в много други страни, е въпросът за единство на работническата класа и революционните сили. Социалдемократическите лидери създават „Федерация на социалистическите партии в Румъния" (1922 г.), издигат лозунги за „неутралитет" и „автономия" на профсъюзите, създават свой профсъюзен център. Комунистическата партия пък преустройва своите организации на производствено-заводски принцип, създава нелегален партиен апарат, съчетава нелегалната с легалната дейност. През 1925 г. тя излиза с програма за създаване

на легална работническа организация, т.нар. Работническо-селски блок. Обявявайки се против полицейския терор, за амнистия, свободни избори, 8-часов работен ден, конфискация на помещическите земи, прогресивно-подоходен данък и пр., блокът печели популярност и на изборите от 1927 г. събира повече от 30 хил. гласа.

През 1929–1930 г. започва нов революционен подем. Силни позиции в РКП по това време имат дейци, които не щадят кадрите, налагат авантюристична тактика, провеждат демонстрации и тогава, когато няма условия за това, и пр. Възникват две фракции, повежда се ожесточена вътрешнопартийна борба, в партията настъпва разкол. Намесва се и Коминтернът, който „доказва", че Румъния се намира пред буржоазнодемократична революция, чиято задача е да установи революционнодемократична диктатура на пролетариата и селячеството. Като следващ етап се сочи перспективата за бързо прерастване на буржоазнодемократичната революция в социалистическа. Главно условие за осъществяването на тази задача са единството на работническата класа и привличането на основните трудови маси от града и селото на страната на пролетариата и под ръководството на комунистическата партия. В съответствие с тази програма РКП пристъпва към създаване на единни комитети на действие независимо от политическата принадлежност на работниците. Голяма роля започва да играе създаденият през март 1932 г. Общорумънски централен комитет за действие на железничарите. През януари 1933 г. възниква демократична селска организация, т.нар. Фронт на земеделците, начело с П. Гроза, която развива своята дейност в тесен контакт с комунистическото движение. Под влияние на РКП се намират също така организациите на националноосвободителното движение – Съюз на революционните селяни в Бесарабия и Добруджанска революционна организация.

През януари – февруари 1933 г. започват стачка работниците от Плоещ и други центрове на нефтената промишленост; стачката има успех – предприемачите са заставени да се откажат от предвиденото намаляване на заплатите; този успех въодушевява железничарите от Букурещ и на 2 февруари те вдигат стачка, завземат работилниците и създават свой комитет за действие; правителството обещава да изпълни предявените искания – увеличаване на заплатите с 40%, прекратяване на уволненията, признаване на избрания работнически комитет; работниците се връщат на работа, а правителството въвежда извънредно положение, забранява профсъюзите и предприема масови арести. На 15 февруари железничарите отново започват стачка и завземат предприятията; на 16 февруари войската открива артилерийска и картечна стрелба; десетки убити, стотици ранени, повече от 2 хил. арестувани, стачката е кърваво потушена; следва вълна от протести по цялата страна.

Румъния в средата на 30-те години

Намиращата се на власт в годините на кризата Националцърнистка партия не разрешава нито един от проблемите на страната. Нейната демагогия става очевидна, а влиянието ѝ в страната, особено след февруарските събития 1933 г., значително намалява. Това принуждава националцърнистките лидери да напуснат управлението. През ноември 1933 г. се съставя ново правителство на националлибералите начело с Йон Дука. Произвеждат се парламентарни избори, в които националлибералите печелят 55% от гласовете и си осигуряват послушен парламент.

Току-що дошлата отново на власт Националлиберална партия обаче не е единна: очертават се две фракции – „старолиберали", начело с Й. Дука, и „младолиберали", начело с Г. Тътъреску. При това в края на декември 1933 г. Дука е убит в Синая от фашистката Желязна гвардия. След непродължителна правителствена криза крал Карол II съставя правителство начело с Г. Тътъреску и неговата група „млади либерали", които държат кормилото на държавното управление от януари 1934 г. до декември 1937 г.

Групата на Тътъреску е една от фракциите на Националлибералната партия. Министър-председателят е крупен финансист и промишленик. Правителството му става щаб на водещите румънски монополи, свързани с чуждия капитал. Повечето от министрите се намират в тесни икономически и политически връзки с Карол II и неговото обкръжение. Съставено от представители на монополистичния капитал, генералитета и висшата държавна бюрокрация, това обкръжение става ядро, около което се консолидират силите на румънската реакция.

Управлението на „младолиберале" на Г. Тътъреску съвпада с излизането на Румъния от икономическата криза. Още през 1934 г. промишленото производство се увеличава в сравнение с докризисните години почти 1,5 пъти. Увеличават производството си обаче преди всичко онези отрасли на тежката промишленост – нефтена, металургическа, химическа, които са контролирани от крупните монополи и свързани с военното производство. 76% от общата сума капиталовложения през 1936 г. се насочват към отрасли, пряко или косвено свързани с военното производство. Ключови позиции в тези отрасли заемат капиталисти, свързани с двореца и Карол II. Държавата поема ръководни функции в икономическата област, налагат се държавномонополистични тенденции, управляващата върхушка насочва страната към милитаризъм и диктатура.

При това следкризисното стопанско оживление е непълно и твърде нестабилно. Производството на въглища, желязна и медна руда не може да достигне докризисното състояние, в дървообработващата промишленост през 1935 г. то е едва 35%, в текстилната – 50%, в кожарската – 57% от нивото на производството преди кризата. В селското стопанство кризата продължава и през средата на 30-те години. Засилва се неравномерността в развитието на отделните отрасли на икономиката. Курсът на леята пада, влошават се социалните условия на живот:

числото на безимотните селяни нараства от 700 хил. през 1930 г. на 1 млн. през 1938 г., реалната заплата на работниците през 1936 г. по официални данни е с 27% по-ниска в сравнение с 1934 г.

Всичко това обуславя по-нататъшното изостряне на социалнокласовите противоречия и нестабилност на режима. Възниква опасност от фашизация на страната, но и в тази област няма единство. През декември 1934 г. Желязната гвардия се конституира като легална партия под названието „Всичко за отечеството". В началото на 1935 г. се извършва сливане на т.нар. Лига на националхристиянската защита на Куза с Националаграрната партия на О. Гога в нова фашистка организация, наречена „Националхристиянска партия". Десният водач на Наци–оналцърнистката партия А. Вайда Воевод през 1935 г. също основава фашистка партия, т.нар. Румънски фронт. Нито една от тези партии обаче не успява да си създаде широка социална база. Най-силна и многочислена си остава Желязната гвардия, подкрепяна от хитлеристка Германия.

Към установяване на своя диктатура се стреми и крал Карол II. Кралската камарила търси сближение и сътрудничество с Желязната гвардия, като се опитва да я подчини на своите цели, но безрезултатно. Различните фашистки течения и групировки остават разпокъсани и разединени, а съперничеството между тях често придобива твърде остри форми. През пролетта на 1934 г. са разкрити два опита за държавен преврат. През пролетта на 1937 г. Желязната гвардия прави нов опит чрез преврат да завземе властта; във връзка с това управляващата върхушка прибягва и до арести на железногвардейски лидери, в това число и К. Кодряну. Що се отнася до старите партии, то през средата на 30-те години те още повече се раздробяват и еволюират на дясно. Както Националцърнистката, така и Националлибералната партия преживяват дълбока вътрешна криза и не могат да възстановят предишния си престиж и влияние. При това мнозинството от техните лидери също се отказват от демокрацията и парламентаризма, като търсят благоволението на краля и влизат в неговото обкръжение.

Става очевидно, че управляващите среди тласкат страната към диктаторски режим или във формата на кралска диктатура, или начело с Желязната гвардия на Кодряну.

Тази опасност се съзира от мнозина, в това число и от комунистическата партия. Най-влиятелна антифашистка организация става т.нар. Блок за защита на демократическите свободи (или Демократическият блок), създаден по инициатива на РКП през май 1935 г.

В резултат на преговори между ръководствата на комунистическата и социалдемократическата партия в края на 1935 г. се сключва пакт за единодействие между двете формации. Комунистите установяват единодействие с Фронта на земеделците на П. Гроза и с Унгарската организация в Трансилвания. Възникналият на тази основа Народен фронт се ползва с подкрепата на някои среди от членската маса на Националцърнистката и Националлибералната партия. Лидерите

на тези партии обаче системно отхвърлят предложенията на РКП за създаване на широк антифашистки народен фронт.

В следващите години обстановката се изменя във вреда на антифашистките сили, а изострящата се политическа криза се „разрешава" чрез установяване на кралска диктатура.

Политическата криза от 1937–1938 г. Установяване на кралска диктатура

През 1937 г. политическата обстановка в Румъния се усложнява: Желязната гвардия активизира своята дейност. Кодряну обявява 1937 г. за „година на борба и жертви" и прави опит за преврат, в който се оказва замесен и братът на краля – принц Николае (април 1937 г.); правителството на Г. Тътъреску не може да разреши проблемите на страната и действа против левите сили; националцърнисти–те са разединени, критикуват правителството, но не водят действителна борба против правителствения курс и отказват сътрудничество с левите демократически организации, като влизат в преговори с фашистките водачи.

При това в края на 1937 г. изтича срокът на конституционните пълномощия на националлибералното правителство на Тътъреску. За 20 декември 1937 г. се насрочват парламентарни избори, които се произвеждат едва ли не в условията на гражданска война. Националлибералите събират 35,9% от гласовете, националцърнистите – 20,4%, Желязната гвардия – 15,6%. Така нито една партия не успява да спечели необходимото парламентарно мнозинство (41% по мажоритарната система). Парламентаризмът се оказва в пълна криза, а Карол II открито тръгва по линия на установяване на едноличен режим. Националлибералното правителство на Тътъреску минава в оставка и се съставя правителство от фашистката Християнска партия на Гога – Куза, получила в изборите едва 9,8% от гласовете. Избраният парламент е разпуснат още преди да се събере, разпускат се общинските съвети, правят се реакционни изменения в избирателния закон, банкрутиралите вече „исторически" партии не оказват никаква съпротива на антиконституционните действия на краля и неговото правителство.

В същото време в страната се наблюдават признаци на нова икономическа криза. Обстановката става все по-напрегната, избухват вълнения сред работниците, интелигенцията и селячеството, а политиката на току-що сформираното правителство на Гога – Куза търпи провал – възниква небивал икономически и финансов хаос. Имотните класи изтръпват при мисълта за революционни събития. Естествен изход от това положение е отстраняването на правителството на Гога от власт и установяването на режим на открита кралска диктатура. На 10 февруари 1938 г. крал Карол II образува правителство начело с престарелия патриарх Мирон Кристя и пристъпва към провеждането на „реформи", имащи за цел ликвидирането на демократичните свободи и укрепването на диктатурата.

Тези „реформи" в основни линии се свеждат до следното: извънреден декрет за въвеждане на военно положение в цялата страна (11.II.1938 г.); указ, забраняващ на държавните служители да вземат участие в каквито и да било политически акции (16.II.1938 г.); проект за нова конституция с оглед законодателното закрепване на кралската диктатура (21.II.1938 г.); забрана на политическите партии (март 1938 г.); ново административно деление на страната – 10 области начело с кралски резиденти (лятото на 1938 г.); забрана на профсъюзите (октомври 1938 г.).

Етапът на установяване на кралска диктатура завършва с образуването на казионна кралска партия, т.нар. Фронт на националното възраждане (декември 1938 г.). Заедно с това кралят сурово се разправя със своите съперници. Извършват се арести на водачи на Желязната гвардия, а К. Кодряну е убит в затвора. Засилват се гоненията срещу прогресивните дейци, извършват се масови арести на комунисти и антифашисти.

5. ТУРЦИЯ

Социално-икономическо развитие на Турция през 20-те години

Кемалистка Турция получава тежко икономическо наследство. Основа на турската икономика съставлява селското стопанство, което се намира на крайно ниско равнище. Най-изостанало е то в Източен Анадол. Тук селяните нямат нито фактическо, нито юридическо право върху земята, преобладават едрото земевладение и натуралното стопанство. Малко по-друга е картината в Западен и Южен Анадол. Тук се формират крупни чифликчийски стопанства от по няколко хиляди хектара, десетки арендатори и хиляди ратаи работят в полза на стопанина, прилагат се по-съвременни форми и методи на стопанисване и обработка, произвеждат се стоки за пазара – памук, тютюн, лен, маслини и пр. А в района на Централното плато и Северна Мала Азия е налице силно раздробяване на поземлените участъци, селяните в голяма част са дребни и средни собственици, широко приложение получава даването на земя под аренда, развива се лихварството.

Крупното земевладение в Турция се запазва и след Кемалистката революция: едрите земевладелци, които съставляват само 1% от населението, владеят към 50% от обработваемата земя в страната, около 40% от земята се пада на богатите и средните селяни и не повече от 10% – на бедняците, които обаче съставляват 65–70% от населението. Има и напълно безимотни селски семейства – около 450 хил. в средата на 20-те години. Прилагат се при това феодални и полуфеодални форми на експлоатация, аренда, натурален десятък (ашар) и пр.

Положението в промишлеността не е по-благоприятно. По официални данни през 1927 г. в Турция се броят повече от 60 хил. предприятия, в които са заети близо 300 хил. души. Тези предприятия в огромната си част мнозинство обаче имат характер на малки и разпръснати по цялата страна работилници. Над 28 хил.

предприятия дават препитание само на собственика и семейството му, т.е. са работилници без наемни работници, а предприятията с наемни работници се разпределят така: с по 2–3 работници – 23 хил., с по 4–5 работници – 7638, с по 5–10 работници – 3940, и с повече от 10 работници – 2060 предприятия. Тежка промишленост всъщност няма, не се произвеждат чугун и стомана, не се развиват машиностроене, металургия, химическа промишленост и пр. Навсякъде господства ръчният труд – само в 2800 предприятия се използват машини. Водеща роля в промишленото развитие запазва промишлеността по преработка на селскостопански продукти (43% от предприятията и 65% от стойността на цялата промишлена продукция), но и тя не задоволява нуждите. Турция си остава в зависимост от чуждия пазар не само що се отнася до производството на тежката промишленост, но и до производството на потребителски стоки.

Освен това силни позиции в Турция запазва чуждият капитал: в началото на 20-те години в страната действат 23 чужди банки с повече от 90 млн. лири капитал, повече от 70 други чужди компании и само 10 турски банки, чийто капитал не надхвърля 18 млн. лири. Чуждият капитал се ползва с изключителни привилегии на основата на някогашния капитулационен режим, силни позиции във външната търговия има компрадорската буржоазия с център Цариград.

След победата на Кемалистката революция става ясно, че постигнатият успех по линия на утвърждаване на независимостта на Турция не е пълен. Това отлично се разбира и от кемалисткото ръководство в Анкара. „Единствената сила, единственият здрав фундамент, който може да осигури пълен успех, е икономиката... Ние трябва да развием и да укрепим нашата икономика, да осигурим икономическата независимост на страната ни" – заявява Мустафа Кемал. Главната цел, която турската национална буржоазия си поставя в тази област, се свежда до следното: отслабване и дори ликвидиране на влиянието на чуждия капитал, укрепване на материално-производствената база на капитализма, създаване на собствена *национална промишленост*. Набелязва се и *определена програма*, която *предвижда* създаване на кредитни учреждения, насърчаване на промишленото развитие чрез протекционистки мерки и привилегии, внос на селскостопански машини, строеж на *жп линии, някои промени в данъчната система, изкупуване и изземване на концесиите* на чуждите монополи и фирми и пр.

Осъществявайки тази програма, кемалистка Турция постига някои успехи. Чуждите монополи и фирми се поставят под контрол и започват да действат според турските закони. Те са заставени да водят дори кореспонденцията си на турски език. Освен това турската държава ликвидира френската тютюнева концесия „Режия" и пристъпва към изкупуване на чуждите акции, установява свой монопол върху някои стоки, създава кредитни учреждения и банки за финансиране на промишлените предприятия и селското стопанство, строи захарни заводи и други промишлени предприятия, разширява жп мрежата и национализира построените от чуждия капитал линии и пр.

През 20-те години турското правителство води и засилена протекционистка политика. То прокарва Закон за промишлените палати (1925), Закон за премахване на средновековните занаятчийски организации – еснафи (1925), Закон за поощряване на промишлеността (1927). Под действието на този закон попадат само предприятия на местния капитал с над 10 работници и такива, прилагащи механична сила, както и всички минни предприятия. На промишлениците се предоставят редица привилегии: даване безплатно до 10 ха земя, предоставяне на държавни субсидии, освобождаване от данъци и пр. Наред с това турската държава ограничава вноса на изделия от чужбина, увеличава налозите върху употребяваните стоки, а през 1929 г. след изтичане на срока на търговската конвенция на Лозанския мирен договор въвежда напълно протекционистка митническа тарифа.

Всичко това води до стопанско оживление и засилване на позициите на турската национална буржоазия. Господството на чуждия капитал в турската икономика постепенно се преодолява, чуждите капиталовложения спадат от 142 млн. фунта стерлинги през 1923 г. на 26 млн. през 1933 г., пускат се в експлоатация много нови железници, пристанищни съоръжения и промишлени предприятия, нараства търговският флот, стабилизира се държавният бюджет.

Но Турция не се превръща в икономически силна и богата страна, а възможностите за осъществяване на икономическата програма на кемалистите се оказват твърде ограничени. Главната трудност идва от липсата на капитали и бавния растеж на вътрешнокапиталистическото натрупване. Освен това турската национална буржоазия не предприема почти никакви преобразувания, засягащи селското стопанство, а това забавя разширяването на вътрешния пазар.

Наистина през 1923 г. е създадена селскостопанска банка, която впоследствие се преустройва в акционерно дружество с преобладаващ държавен капитал. Банката подпомага вноса на семена и селскостопански машини и отпуска кредити за селското стопанство, но нейни клиенти са само „платежоспособните", т.е. експлоататорската част от турското село. При това и тя не разполага със солидни средства, а турското село си остава приблизително на онова ниво, на което го сварва Кемалистката революция. Единствената промяна в тази област се явява премахването на натуралния десятък (1925 г.), но той се заменя с паричен данък, като същевременно се повишават другите данъци на селяните. Ниското равнище на селскостопанското производство означава същевременно ниска покупателна способност на масите, недостатъчни парични постъпления, ограничени възможности за мобилизация на вътрешнофинансови ресурси с оглед влагането им в различни отрасли на икономиката.

И така социално-икономическата политика на кемалистите играе прогресивна роля, тъй като укрепва турската икономика и утвърждава независимостта на страната. Тя обаче има ограничен характер и по същество не води към изменение на икономическата структура на държавата: Турция си остава изостанала аграрна страна с все още слабо развита промишленост.

Политически национални реформи

Успоредно с усилията за укрепване и развитие на икономиката се изгражда новият държавен строй в Турция. След премахването на султаната и провъзгласяването на републиката през април 1924 г. Великото национално събрание приема конституция, според която цялата власт „неограничено и безусловно принадлежи на народа". Върховен орган на властта е Великото национално събрание на Турция, което избира председателя на републиката, одобрява състава на правителството, приема законите. Освен регламентиране на пълномощията на държавните органи конституцията постановява ликвидирането на всички съсловни и други привилегии, провъзгласява демократични свободи и гарантира „живота, имота и жилището на всекиго". Така в Турция се утвърждава републикански държавен строй, повече или по-малко издържан в духа на парламентарната демокрация.

След приемането на конституцията в продължение на около 10 години в Турция се осъществяват цяла серия политически реформи, засягащи държавното устройство, правовия ред, образованието, културата и бита.

Ликвидирането на халифата е последвано от премахване на Министерството по въпросите на шериата и вакъфите, секуларизация на вакъфските имоти, закриване на мюсюлманските духовни училища (медресета) и религиозни съдебни учреждения, действащи на основата на шериата, прекратяване на дейността на религиозните училища и от немюсюлманските вероизповедания (1924 г.). Едновременно с това възниква движение срещу средновековните обичаи и за европеизация. Пример в това отношение дава сам Мустафа Кемал, който предприема обиколка в страната, говори против средновековните отживелици, агитира против чалми, фесове и джубета, иска въвеждане на модерно облекло, явява се модерно облечен и с шапка в ръка. Движението за европеизация намира материален израз в съответни законодателни актове и декрети: забранява се носенето на фесове; въвежда се европейско облекло – сако, жакет, даже смокинг и фрак; закрива се дервишките ордени и сдружения с техните манастири, оставят се само джамиите като молитвени места на мюсюлманите; въвежда се европейски календар и ново летоброене (1925 г.).

Важен момент в цялата система от реформи се явява приемането на новия Граждански кодекс (1926 г.): забранява се многоженството, въвежда се граждански брак, потвърждава се юридически правото на селянина върху земята и пр. Освен това кемалистите продължават настъплението си срещу духовенството и правят преобразувания в просветното дело: отделяне на църквата от държавата; изхвърляне от конституцията на текста, който обявява страната за ислямска държава, клетвата на депутатите във ВНС в името на Аллаха се отменя, Турция става светска република; арабската азбука е заменена с латиница, обучават се чиновници, служещи, учители, издават се помагала и учебници по новата азбука (1928 г.). Започва движение за тюркизация. Турция се превръща не само в светска, но и в

националистическа държава. Самата конституция обявява за турци всички жители на Турция, „без разлика на вяра и племе" като съотечественици. Под лозунга „Турция за турците" се извършва чистене на турския език от арабски и персийски примеси, забранява се говоренето на публични места на други езици, вземат се мерки всичко в пределите на страната да бъде турско.

Списъкът от политически реформи в Турция завършва с премахването на титлите и приемането на Закон за фамилиите от 1934 г. По същество тези реформи имат буржоазно-национален характер и играят положителна роля в най-новата история на Турция. Те обаче се осъществяват от горе, от кемалисткото ръководство, и имат ограничено действие. Европеизацията на страната се извършва повече като просто заимстване, отколкото като приобщаване на турския народ към световната култура и цивилизация. Както в икономиката, така и в държавно-политическата област кемалистките реформи не придобиват общодемократичен характер, не надхвърлят рамките на буржоазната ограниченост. Конституцията от 1924 г. предвижда избирателни права само за мъжкото население на Турция над 20-годишна възраст. А право да бъде избиран за депутат във Великото национално събрание има само „всеки мъж турчин, навършил 30 години", и то ако не е на чужда държавна служба, не е под следствие и при условие че може да чете и пише на турски език.

В страната се запазва, утвърждава и разширява социалното неравенство и експлоатация, работническата класа и селските маси практически не участват в държавно-политическия живот и управлението, дори парламентарна демокрация в истинския смисъл на това понятие не се установява. Всяка опозиция е сурово потискана и в зародиш унищожавана. В действителност републиканският държавен строй се превръща в своего рода форма за икономическо и политическо господство на националната буржоазия в Турция.

Утвърждаване на монопола на Народнорепубликанската партия в политическия живот на Турция

Кемалисткото движение първоначално се организира чрез т.нар. дружества за защита на правата. Едва през 1923 г. кемалистите пристъпват към формиране на своя политическа партия. На 8 април с.г. Мустафа Кемал публикува декларация за неотложните нужди на страната, която се явява същевременно и кратка програма на бъдещата партия. Организационно тази партия се създава през август 1923 г. под името Народна партия. В последвалите избори тя печели пълна победа, като получава 265 от всичко 286 места във Великото национално събрание.

Народната партия, преименувана през 1924 г. в Народнорепубликанска, става изразител на интересите на турската национална буржоазия и на свързаните с нея земевладелци. Запазва известни позиции обаче и турската реакция, представена от духовенството, феодалната аристокрация и бюрокрация, някои среди на компрадорската буржоазия, бивши съмишленици на Мустафа Кемал, начело с ген. Кязим Карабекир, оцелели дейци от някогашната младотурска партия „Единение и

прогрес" и др. Засегнати от реформите, реакционните среди се опитват да окажат съпротива, да свалят Мустафа Кемал от власт и да наложат своя политическа линия. През есента на 1924 г. те създават и своя партия, т.нар. Прогресивнорепубликанска партия. Опозицията активизира своята дейност, което води до *изостряне на вътрешнополитическите борби.*

Обстановката се усложнява и поради националистическата политика на управляващите среди в Анкара. Вместо ликвидиране на националния гнет Кемалистите си поставят за цел да асимилират нетурските националности в страната. Гърците се изселват от Мала Азия, а на тяхно място се настаняват турци, преселващи се от Западна Тракия и други райони на Балканския полуостров. „Едноверците" кюрди (около 2 млн. души компактно население в югоизточните райони) пък стават обект на силно национално потисничество и безогледна асимилация. И резултатите не закъсняват: през февруари 1925 г. избухва кюрдско въстание. То обаче не придобива националноосвободителен и антифеодален характер, а служи на интересите на вътрешната и международната реакция. Водачите на кюрдските племена, свързани със сваления султански режим, снабдени с пари и оръжие от Англия и Франция, вдигат кюрдите в името на реакционни цели: възстановяване на халифата и създаване на „независим Кюрдистан" като английска марионетка с антирепубликанска насоченост.

Въпреки всичко съотношението на силите остава в полза на кемалистите: опозицията няма силна социална база, кемалистките преобразувания се подкрепят не само от националната буржоазия, но и от народните маси, Мустафа Кемал има безспорен авторитет в страната. Това дава възможност на анкарското ръководство да предприеме енергични мерки за сломяване на съпротивата и обезсилване на опозицията. Още в края на 1923 г. е създаден т.нар. съд на независимостта, който непрекъснато се занимава с разследване и дела на арестувани противници на кемализма. През март 1925 г. в Цариград се открива съдебен процес срещу дейци на опозицията. Същевременно една 40-хилядна армия напредва срещу кюрдските въстанически райони и потушава въстанието. Кюрдският водач Шейх Саид е осъден на смърт, а опозиционната Прогресивнорепубликанска партия – забранена. Една година по-късно е разкрит заговор срещу Мустафа Кемал, организиран от младотурски дейци в Измир. Следва нов съдебен процес, заговорниците са осъдени на смърт, а младотурската партия „Единение и прогрес" окончателно се дискредитира и изчезва от политическата сцена.

Като представител на турската национална буржоазия и свързаните с нея земевладелци кемалисткото ръководство води борба не само срещу реакционната опозиция, но и срещу революционнодемократичните сили в страната. Избухващите на отделни места селски вълнения срещу притесненията на земевладелците и властите то обявява за бандитизъм. На основата на специален закон, предвиждащ сурови наказания, правителството преследва и унищожава всяка проява на недоволство, не допуска възникването на каквото и да било аграрно движение.

Опора на Народнорепубликанската партия на село става експлоататорският слой: земевладелци, бакали, аги. Основната селска маса, изостанала и подложена на експлоатация, притисната от данъци и дългове, лишена от ясна цел и перспектива, също се намира под влияние на управляващата партия. Подобно е положението и що се отнася до работническото движение: икономическите искания на работниците напълно се игнорират, избухващите на отделни места стачки (Цариград, Измир, Зонгулдак) се потушават, а работническите организации са забранени. През 1925 г. формално се забранява комунистическата партия, разгонват се също така и възникналите на отделни места профсъюзни организации, като се създават т.нар. кемалистки профсъюзи, намиращи се под контрола на Народнорепубликанската партия и полицията. Даже четенето на легална марксистка литература, продавана по книжарниците, се преследва и наказва.

При това от втората половина на 20-те години кемалистите тръгват по линията на сближение с компрадорите, което се обуславя от интереса на буржоазията от Анадола да се приобщи към външната търговия, една област, където компрадорската буржоазия от Цариград има повече влияние, връзки, опит и средства. Това сближение намира израз в редица прояви: ликвидиране на съда на независимостта, амнистия за оцелелите прогресисти и членове на генералската опозиция, посещение на Мустафа Кемал в Цариград (1927 г.), отстъпки на западния капитал (например възобновяване на плащанията по османския дълг, определен през 1928 г. на 86 млн. златни лири). Анадолската буржоазия постепенно се сраства с компрадорите, а те прекратяват откритата съпротива срещу кемалисткото ръководство.

Всичко това утвърждава монопола на Народнорепубликанската партия в политическия живот на Турция.

Икономическата криза 1929–1933 г. и политиката на Народнорепубликанската партия

Икономическата криза 1929–1933 г. нанася тежък удар на турската икономика, преди всичко на селското стопанство. Цените на селскостопанските произведения рязко падат, а цените на промишлените стоки, особено на вносните, намаляват по-малко. Появява се т.нар. ножица на цените, която води до съкращаване на и без това ниската покупателна способност на масите. Турското село изпада в тежко състояние и деградира. При това се съкращава външнотърговският оборот, намаляват износът и вносът, нараства дефицитът в търговския и платежния баланс, курсът на турската лира катастрофално пада, а правителството се оказва в несъстоятелност да погасява повече вноските по чуждестранните дългове. Възниква опасност от валутен крах, а с това и от възстановяване на господството на чуждия капитал и нова зависимост на Турция от Запада.

При това положение политиката на протекционизъм се оказва недостатъчна. Управляващите среди в Анкара вземат енергични мерки за преодоляване на

възникналите трудности. Те призовават към спестовност, забраняват вноса на луксозни стоки от чужбина, въвеждат удръжки от заплатите (от 10 до 24% в зависимост от размера на заплатите) в полза на държавата, прокарват закони против спекулацията, за запазване и стабилизация на валутата, за защита на националната икономика и пр. На основата на тези закони правителството създава банков консорциум за защита на лирата, прекратява плащанията по османския дълг, забранява изтичането на чужда валута, ограничава вноса на чуждестранни стоки. Освен това Турция получава помощ от Съветския съюз: от 1923 г. между СССР и Турция съществуват редовни търговски връзки, през 1927 г. е подписан Турско-съветски договор за търговия и мореплаване, а в 1932 г. СССР предоставя на турското правителство безлихвен кредит в размер на 8 млн. долара за строителство на текстилни комбинати. В крайна сметка валутният крах се предотвратява, а Турция преживява кризата без особени икономически и политически сътресения.

В годините на кризата кемалисткото ръководство преминава от политика на протекционизъм към политика на етатизъм, т.е. към разширяване на държавния сектор и активизиране на ролята на държавата в икономиката. Тази политика не се въвежда изведнъж; държавният сектор се създава в Турция още преди кризата, но в началото на 30-те години етатизмът става официална политика. Използвайки средствата по бюджета, събрани от данъци, държавата създава свой сектор в промишлеността, търговията, банковото дело и пр. Създават се и специални банки – Сумербанк (1933 г.) и Етибанк (1935 г.), които не са обикновени кредитни учреждения, а ръководят и финансират държавни предприятия, организират изграждането на нови отрасли на промишлеността, разработват подземни богатства, направляват търговската дейност. Техният капитал се образува от отчисления от държавния бюджет и от отчисления от печалби. Освен на държавния сектор тези банки отпускат кредити за финансиране и на частния сектор. Като икономическа политика етатизмът съдейства за разширяване и ускоряване на капиталистическото развитие на Турция. Въпреки това и етатизмът не се въвежда без съпротива. Освен от западните държави тази политика не се одобрява и от някои среди на турската буржоазия. През август 1930 г. се оформя нова опозиционна групировка под името Либералнореспубликанска партия. „Либералите" не се обявяват против републиката, но се изказват против светските реформи, за по-тясно сближение със Запада и прекратяване на държавната намеса в икономиката. Главните си атаки те съсредоточават срещу правителството и първия министър Исмет Иньоню.

Първоначално Мустафа Кемал не се противопоставя, а напротив, съдейства за създав ане на опозиционна партия. Президентът на турската република очевидно проявява колебание между еднопартийната и двупартийната политическа система: той не е чужд на идеята за създаване на слаба „вътрешна" опозиция. Лидерите на опозицията обаче начело с Али Фетки бей свикват митинги и събрания в различни градове на страната, произнасят критични речи за политиката на правителството – нещо, което раздвижва значителни маси. Стига се и до сблъкновения, които

безпокоят не само анкарското правителство и Мустафа Кемал, но дори и организаторите на новата опозиция. В крайна сметка всичко завършва с „доброволно" разпускане на Либералнорепубликанската партия, просъществувала само три месеца.

Така Народнорепубликанската партия отново остава единствена политическа партия в страната. Утвърждава се задълго еднопартийна политическа система. Състоялият се през май 1931 г. конгрес на партията приема разгърната програма, в основата на която залягат т.нар. шест принципа: 1. Републиканство – републиката най-добре и най-трайно осъществява идеята на народния суверенитет, тя е непоклатима основа на държавния строй; 2. Национализъм – поставя се задачата за „запазване специфичните свойства и особености на турската нация" при развитие на международните връзки и включване в световния процес „наравно с всички цивилизовани нации"; 3. Народност – нацията се обявява за източник на волята и суверенитета. Иска се „действително изпълнение на взаимните задължения от държавата към гражданите и обратно"; 4. Етатизъм – наред с признаване и защита на частната инициатива се предлага активно участие на държавата в икономическия живот с цел „в най-кратък срок да се доведе нацията до благосъстояние и преуспяване"; 5. Лаицизъм – т.е. светска държава, отделяне на църквата от „държавните и светските работи"; 6. Революционност – т.е. защита и вярност към идеите на Кемалистката революция. Освен това програмата изтъква редица конкретни задачи и мероприятия – труд и спестовност, превишаване на износа над вноса, подпомагане на селяните за образуване на кредитни и производителни кооперации, подкрепа на външната търговия, продължаване на жп строителството, усъвършенстване на данъчната система и финансите, премахване неграмотността и т.н.

Важен пункт в програмата се явява кемалистката теза, че турското общество не се състои от класи и че Народнорепубликанската партия е общонародна надкласова организация. „Ние разглеждаме турския народ не като съвкупност от отделни класи, а като единно цяло, разделящо се...по професии според разделението на труда." Селяните, занаятчиите, работниците, капиталистите, търговците, крупните земевладелци и пр. се обявяват за „главните трудови групи", от които е съставено турското общество. Трудът на всяка от тези групи е необходим за съществуването на цялото общество и затова трябва да се установи класов мир и хармония на интересите.

Икономическо и политическо развитие на Турция в навечерието на Втората световна война

Под лозунга на Кемал „Без промишленост няма независимост" и в рамките на политиката на етатизъм през 1934–1938 г. в Турция се изпълнява първият петгодишен план. Този план всъщност е програма за строителство на няколко обекта на държавния сектор. Изпълнението му се финансира от държавните банки с

капиталовложения в размер на около 44 млн. лири, от които 50% се заделят за обекти на текстилната промишленост, 23% – за рудодобивната и металургическата, 11% – за целулозно-хартиената, и 8% – за химическата промишленост. Планът предвижда създаване на собствена промишленост за производството на средства за производство. Чрез развитие на леката промишленост, главно текстилната, правителството се стреми да намали зависимостта на Турция от вноса на потребителски стоки, а чрез износа на минно-рудни суровини – да обезпечи приток на чужда валута.

Набелязаната програма се изпълнява успешно, турската икономика укрепва и се развива с по-бързи темпове. Продукцията на покровителстваните предприятия за периода от 1932 до 1941 г. нараства 3,6 пъти. Общата стойност на продукцията на тези предприятия през 1939 г. превишава 2,4 пъти стойността на продукцията им през 1932 г. Най-значителни постижения отбелязва текстилната промишленост. Със съветска помощ (8 млн. долара кредит, машини и специалисти) са построени два крупни текстилни завода в Кайсери и Назили. През 1939 г. частично е пуснат в експлоатация и металургически комбинат, строен с английски кредити и задоволяващ около 50% от потребностите на Турция.

За разлика от промишлеността, която прави крачка напред, селското стопанство си остава на крайно ниско равнище: няма инвентар, не се използват почти никакви машини, няма дори достатъчно работен добитък, налице е пълен и всеобщ примитивизъм. Наистина под влияние на промишленото строителство намаляват кризисните явления и в селското стопанство, повишават се цените на селскостопанските произведения, създават се и някои мелиоративни и иригационни съоръжения, увеличава се износът, разширява се посевната площ. Обаче това не води до съществени изменения в турското село. Запазват се докапиталистическите форми на експлоатация, а общото количество обработваема земя възлиза едва на около 15% от цялата територия на Турция. При това най-добрата земя остава в ръцете на едрите земевладелци, а кемалистите дълго уверяват, че в Турция аграрен въпрос не съществува.

В годините на Втората световна война се подготвя втори петгодишен план, който предвижда строителство на повече от 100 фабрики и заводи при 100 млн. лири капиталовложения. Приемането на този план обаче се натъква на опозиция. В 1938 г. умира Мустафа Кемал, а в правителството на Народнорепубликанската партия вземат връх привърженици на линията за привличане на чужди капитали в икономиката на страната. В резултат на това планът се проваля, а в икономическата политика се очертават някои изменения: засилва се проникването на частнокапиталистически интереси в държавния сектор, членове на правителството и близки до него капиталисти влагат заедно с държавата свои капитали в някои отрасли на промишлеността и използват държавния апарат за частнокапиталистически печалби, нараства отново ролята на чуждия капитал в икономиката на Турция, принципите на етатизма, макар и тихомълком, постепенно се изоставят. Общо взето,

икономическото развитие на Турция до Втората световна война върви по възходяща линия. От 1929 до 1939 г. ежегодният прираст на промишлената продукция възлиза на 8%. Делът на промишлеността в националния доход през 1938 г. възлиза на 15%, а на селското стопанство – на 50%. От изостанала аграрна страна Турция постепенно се превръща в аграрно-промишлена страна. Това намира съответно отражение в класовата структура на турското общество. Всички слоеве на турската буржоазия (търговска, промишлена, финансова) се замогват и засилват позициите си. Тясно свързана с държавния апарат, турската буржоазия не скъсва връзките си и с чуждестранния капитал. Напротив, в навечерието на Втората световна война влиянието на чуждия капитал в Турция отново започва да расте, значителна част от търговската буржоазия отново става компрадорска, а финансовата (собственици и акционери в различни банкови учреждения) изпада в зависимост от международни финансови обединения и фирми.

Промишленото развитие на Турция води към нарастване на числеността на работническата класа. Само във фабриките, заводите и железопътния и морския транспорт в годините преди Втората световна война се оказват заети към 300 хил. работници, а общият брой на работниците в градовете възлиза на повече от 800 хил. души. Значително нараства при това прослойката на квалифицираните и политически грамотните работници. Що се отнася до селото, то тук, както и по-рано, запазват силни позиции едрите земевладелци.

В годините преди Втората световна война управляваща и единствена политическа партия в Турция си остава Народнореспубликанската. Извършва се обаче известно сращане на партийния апарат с държавния. Най-съществената част от партийната програма – шестте принципа, през 1937 г. е включена в конституцията на турската република.

След смъртта на Мустафа Кемал се правят и някои правителствени промени, като ключовите позиции в държавния апарат обсебват привържениците на политиката за икономическо и политическо свързване със Запада, главно Англия и Франция. Установява се при това силна административно-военна власт, засилва се пропагандата на национализма, възприема се идеята за разселване и въдворяване на кюрдското население в определени за целта райони, извършва се регистрация и преброяване на населението, установява се контрол върху движението на гражданите, особено чужденците, укрепват се въоръжените сили на страната, повече от половината от държавния бюджет през 1939–1940 г. вече отива за военни разходи.

Прояви на революционно движение в Турция

Още в началото на 20-те години работническата класа подновява своите искания. На икономическия конгрес в Измир през февруари 1923 г. присъства и работническа група, която излиза с програма, предвиждаща 8-часов работен ден, а за миньорите – 6-часов, гарантиран минимум заплата, един почивен ден седмично, ежегоден платен отпуск, осигуряване в случай на болест, старост или инвалидност,

забрана на детския труд, право на организиране в профсъюзи, демократизация на избирателната система, признаване на Първи май като празник на трудещите се. Нито едно от тези искания обаче не се приема, възникналите работнически организации се разгонват, а стачното движение сурово се преследва и потушава.

Въпреки това въпросът за съкращаване на работния ден и увеличаване на заплатите, за подобряване на условията на труда, за социално осигуряване не слиза от дневния ред. През 1936 г. кемалистите прокарват първия работнически закон в Турция. Въвежда се (от 1937 г.) 8-часов работен ден с право на наднормена работа (до 3 часа), забраняват се женският и детският труд в подземни условия, предвижда се частично осигуряване в случай на болест. Законът обаче съдържа редица реакционни постановки забранява стачките, като предвижда тежки глоби и затвор за нарушаване на тази забрана. Освен това той не засяга селскостопанските работници, моряците и работниците от дребните предприятия с по-малко от 10 наемници.

Работническото движение в Турция между двете световни войни остава много слабо, а Турската комунистическа партия е забранена още в началото на 20-те години. Селското движение също е много слабо. Доколкото има прояви на селско движение, то това са стихийни селски бунтове, избухващи поради притесненията от земевладелците и местните власти. Често тия бунтове се използват от реакционните сили. Така през 1930 г. избухва бунт в Менеменския район край Измир, който под влияние на реакционното духовенство придобива антиреспубликански характер и за връщане към „първоначалния ислям".

Селските недоволства, вълнения и бунтове нямат друг ефект освен като средство за натиск върху управляващите среди за изменение на тяхната политика по аграрния въпрос. И действително в средата на 30-те години кемалистите започват да признават необходимостта от снабдяване на огромното количество безимотни и малоимотни селяни със земя. През 1936 г. правителството приема и съответно решение за изкупуване на земи от едрите земевладелци с оглед оземляване на безимотните. През 1937 г. това решение дори се включва в конституцията, но до Втората световна война се раздават само 130 хил. ха, т.е. 0,5% от годната за обработка земя, и то срещу заплащане. През 1939 г. в Анкара се провежда селскостопански конгрес, който препоръчва отпускането на кредити за закупуване на трактори и други машини от земевладелците, а на селяните обещава закон за оземляване. Към действително решаване обаче не се пристъпва, а числото на безимотните селяни непрестанно нараства.

Що се отнася до националноосвободителното движение, то се развива главно като съпротива на кюрдските племена срещу асимилаторската политика на турската държава. Потушаването на кюрдското въстание от 1925 г. не слага край на въстаническото движение на кюрдите. През 1929–1931 г. отново избухва масово кюрдско въстание в източните вилаети, което придобива характер на истинска война. Турското правителство получава разрешение от Иран да прехвърли войски през

иранска територия, удря въстаниците в гръб и потушава бунта. Но през 1937 г. кюрдските племена наново въстават. Против тях е съсредоточена 25-хилядна турска армия, която сурово се разправя с въстаниците.

6. ЮГОСЛАВИЯ

Проблеми на социално-икономическото развитие

Важен въпрос на социално-икономическото развитие на Югославия между двете световни войни е аграрният. Опит за решаване на този въпрос представлява започнатата през 1920 г. аграрна реформа, която има за задача да измени размера на малките и големите земевладения и да ликвидира феодалните останки в страната. Тя предвижда изземване на земите на едрите земевладелци (близо 900 с около 1,2 млн. ха земя) и оземляване срещу съответно обезщетение на безимотни селяни, инвалиди и бивши войници и доброволци, участвали във войните за „освобождение и обединение".

Мотивите на аграрната реформа в Югославия са както социал ни, така и национални: стремеж за предотвратяване на аграрна революция, от една страна, и колонизация с оглед денационализиране на несръбските райони, главно Македония, Косово и Метохия, от друга. До 1924 г. са оземлени повече от 200 хил. семейства, на които се разделят около 350 хил. ха обработваема земя. Това временно успокоява селските маси. По този начин социалните мотиви на аграрната реформа донякъде наистина се оправдават.

Същото не би могло да се каже, що се отнася до националните мотиви на реформата. До 1928 г. са раздадени 111 602 ха на сръбски колонисти в т.нар. Южна Сърбия (т.е. Македония заедно с Косово и Метохия), които се настаняват върху държавни, общински и селски земи или пък заемат земите на „отметници" и прокудени противници на великосръбското господство. В резултат на това се основават няколко сръбски колонии в Скопско, Прилепско, в Косово и пр. Общо взето обаче, колонизацията няма успех. Тя внася нов елемент на противоречие в Македония и Косово – между местното население и колонистите, които в редица случаи се оказват бивши сръбски четници и отявлени шовинисти. Срещу колонизацията се обявява също и Вътрешната македонска революционна организация, както и местното население, а основаните тук-там сръбски колонии се оказват във враждебно обкръжение. Освен колонистите и земевладелцитетурци, обединени в своя мюсюлманска религиозна организация („Джемиет"), сръбските власти нямат друга обществено-политическа опора в Македония и Косово, всички слоеве на населението тук остават малко или много враждебно настроени към великосръбския режим.

Осъществяването на аграрната реформа в Югославия практически не води до ликвидиране на едрото земевладение и разрешаване на проблемите на селското стопанство. През 1931 г. две трети от всички селски стопанства в Югославия имат дребнособственически характер и са с владения под 5 ха. Половината от тях, или

една трета от всички селски стопанства в страната, нямат повече от 2 ха земя. В същото време около 49 хил. стопанства на едри земевладелци (с владения от 20 до 50 ха) разполагат с 1 388 000 ха, или заемат 13% от цялата територия на Югославия. Така че и след реформата югославското селячество в преобладаващата си част няма достатъчно земя. Освен това то е обременено с тежки данъци, оплетено в дългове, води стопанството си крайно примитивно и не може да осигури производство дори и за прехраната си. При това естественият прираст на населението е най-голям в по-изостаналите райони, от което следват непрекъснато нови поделби на имотите. Процесът на раздробяване на стопанствата се оказва неудържим. Основано на дребната собственост, в условията на икономическа криза, хищничество и спекула на фирмите, занимаващи се с износа, лихварство и т.н., селското стопанство изпада в безизходица – недостатъчно производство, скрита безработица и армия от „излишно" население, обща бедност и дори глад.

Промишлеността също се оказва неспособна да даде препитание на „излишното" население. Наистина през 20-те години се осъществява процес на стабилизация, откриват се нови предприятия, нараства обемът на промишленото производство, но положението не се променя. Докато броят на населението за 10 години (1921–1931) нараства с близо 2 млн. души (от 12 017 323 на 13 934 038 жители), то броят на заетите в индустрията и занаятчийството се увеличава с по-малко от 200 хил. души, или едва с 2,1%. Югославия не изменя облика си на изостанала, предимно аграрна страна – през 1931 г. 76% от населението на страната изкарват прехраната си от земеделие, скотовъдство, горско стопанство и риболов и по-малко от 15% – от индустрия, занаятчийство, търговия, кредит и транспорт. Ниската покупателна способност на населението не позволява да се създаде устойчив вътрешен пазар, а липсата на домашни капитали поставя югославската индустрия в зависимост от чуждестранни фирми и финансови групи. Ролята на чуждия капитал в икономическия живот нараства, а дълговете на държавата от 26 млрд. след Първата световна война достигат 34 млрд. динара през 1940 г. Доколкото се осъществява индустриализация, тя има стихиен характер. Развиват се само някои отрасли на леката промишленост – хранително-вкусовата, текстилната и пр., докато машиностроенето, металургията, химическата и други отрасли на тежката промишленост са в зачатъчно състояние. От тежката промишленост известен напредък отбелязва само рудодобивът, което малко съдейства за постигане на общ икономически просперитет, тъй като рудодобивната промишленост е под контрола на чуждия капитал, а продукцията почти изцяло се изнася в чужбина. Доколкото се осъществява някаква икономическа политика, то във всички свои сектори и съществени мероприятия тя се ръководи от интересите на местния и чуждия капитал: държавна защита на капитала, пълна свобода на действие на местния и чуждия капитал, сътрудничество на държавата с чуждия капитал, протекционизъм (еднакво за местния и чуждия капитал) чрез митническа тарифа, данъчна система, жп тарифа и пр.

Освен това управляващите великосръбски среди се стремят да засилят икономическите позиции на Сърбия за сметка на другите краища на страната. Най-голяма част от кредитите си националната банка предоставя за развитие на сръбската икономика. Това обаче не води към преодоляване на неравномерността в икономическото развитие на Югославия. Сърбия не може да догони по-развитите в икономическо отношение западни области (Словения и Хърватско), а Черна гора, Македония, Босна и Херцеговина, Косово и Метохия и Далмация остават с изостанала и крайно слаба икономика. При това между сръбската буржоазия и буржоазията от другите национално-исторически области възниква остра конкуренция: използвайки политическото си господство, сръбската буржоазия се опитва да подчини и икономически териториите, влизащи по-рано в състава на Австро–Унгария, а хърватската и словенската буржоазия, опирайки се на икономическата си мощ, оказват упорита съпротива, като се стремят към завладяване на вътрешния пазар в цялото кралство.

Парламентарна форма на великосръбската хегемония в Югославия (1921–1928)

Най-слабо звено във вътрешнополитическото развитие на Югославия между войните се явява националният въпрос и свързаната с него уредба на държавата. Наистина прокарването на Видовденската конституция укрепва позициите на унитаристко-централистичния лагер начело с кралския двор. Опирайки се на държавно-полицейския апарат и позовавайки се на конституцията, през първата половина на 20-те години Радикалната и Демократическата като най-силни централистични и великосръбски политически партии неизменно държат властта в свои ръце, а министър-председател най-често е Н. Пашич. Всичко, което напомня за някогашни държавно-автономни права на Черна гора, Хърватско, Словения, Босна и Херцеговина и Войводина, безапелационно е унищожавано, а Македония с Косово и Метохия се обявява за „Южна Сърбия“ и е подложена на безогледна денационализация и асимилация. Всякаква политическа дейност тук е забранена, несръбските училища се закриват, забранява се употребата на майчиния език не само в администрацията, но и в частния живот, разпространението на несръбски книги и вестници се преследва и т.н.

Но въпреки всичко оздравяване и стабилизация на обществено-политическия живот в страната не настъпва. Големи грижи и трудности на режима създава комунистическото движение. Наистина комунистическите организации са забранени и до голяма степен обезсилени, но комунистическото движение не изчезва, а насочва силите си срещу управляващата великосръбска върхушка в Белград като носител на властта и крепител на съществуващите порядки.

Особено безпокойство за управляващите среди в Белград предизвиква положението в Македония. Отвратено от сръбския национализъм и шовинизъм, населението се ориентира към лозунга за Балканска федерация, в която Македония

би имала статут на самостоятелна единица. В изборите за Учредителна скупщина през 1920 г. то дава гласовете си главно за ЮКП (от 58 депутати-комунисти 15 са избрани в Македония). В отговор на настъпилия след изборите безогледен терор и последвалата забрана на ЮКП мнозина бягат в планината или търсят спасение в чужбина. От създаденото положение се възползва дясното крило на ВМРО (Т. Александров, ген. Протогеров, Ив. Михайлов), което превръща Пиринския край в своя база и организира чети и въоръжени акции в Македония. Срещу българските чети пък се образуват сръбски контрачети, в резултат на което в крайна сметка Македония отново става арена на кървави стълкновения и ожесточени борби. При това и в самото македонско движение няма единство – федератисти, иванмихайловисти, протогеровисти, разни „водачи" или агенти на София или Белград непрестанно си оспорват правото на водачество и се избиват едни други. Възниква през 1925 г. и т.нар. ВМРО (обединена), с комунистическа ориентация, която се обявява за сътрудничество с балканските комунистически партии, за революция и създаване на независима и обединена Македония в рамките на една „федерация" на свободни народни републики на Балканите.

От друга страна, срещу великосръбската хегемония се обявяват Хърватско и другите южнославянски национални райони начело с Хърватската селска партия. В парламентарните избори от 18 март 1923 г. тази партия получава близо 500 хил. гласа и 70 мандата, като заема второ място след Радикалната партия на Пашич (108 мандата). През април 1923 г. при това се повеждат преговори между ръководствата на Хърватската селска партия (Ст. Радич), Словенската народна партия (А. Корошец) и Мюсюлманската организация в Босна (М. Спахо) за формиране на общ федералистичен блок. В същото време в самия централистичен лагер няма пълно единство. В Демократическата партия, претърпяла неуспех в изборите и останала на трето място (51 мандата срещу 92 през 1920 г.) се очертават две тенденции: за споразумение с хърватския федерализъм (Л. Давидович) и за непримирима неотстъпчивост в налагането на централизма и великосръбската хегемония (Св. Прибичевич).

През 1924 г. привържениците на строго централистичната уредба и великосръбската хегемония начело със Светозар Прибичевич излизат от Демократическата партия и основават т.нар. Независима демократическа партия. Установява се тясно сътрудничество между радикалите на Пашич и независимите демократи на Прибичевич, съставят се коалиционни правителства от представители на двете партии, води се политика на „народно и държавно единство" в духа на Видовденската конституция.

Консолидира и обединява силите си и опозицията. През пролетта на 1924 г. депутатите от Демократическата партия (Л. Давидович), Мюсюлманската организация (М. Спахо) и Словенската народна партия (А. Корошец) образуват т.нар. Опозиционен блок. Ръководството на Хърватската селска партия пък прекратява бойкота на Скупщината и изпраща избраните с листата на партията

депутати в Белград. По този начин опозицията придобива парламентарно мнозинство. През лятото на 1924 г. дори се стига до образуване на правителство начело с Л. Давидович, което обаче скоро изпада в криза и е заменено с нов кабинет на Пашич–Прибичевич. В същото време водачът на Хърватската селска партия Ст. Радич предприема пътуване в Европа, като търси подкрепата на външни сили за федералистичното движение в Югославия. След Виена, Берлин, Париж и Лондон през лятото на 1924 г. той посещава Съветския съюз и прокламира присъединяването на Хърватската селска партия към Селския интернационал.

Но и режимът взема мерки: завърналият се от чужбина Ст. Радич попада в затвора. Натискът на управляваща върхушка срещу хърватските представители дава резултат. През пролетта на 1925 г. ръководството на Хърватската селска партия капитулира и приема установеното с Видовденската конституция централистично държавно управление начело с династията на Караджорджевичи. Между Хърватската селска партия на Ст. Радич и Радикалната партия на Н. Пашич се постига споразумение. Опозицията на Хърватската селска партия се прекратява, а Ст. Радич влиза в правителството в Белград като министър на просветата.

Но сътрудничеството между сръбските и хърватските представители се оказва твърде нетрайно и неискрено. Противоречията се изострят и през пролетта на 1926 г. Ст. Радич отново минава в опозиция. Въпреки непоследователността си Хърватската селска партия има голямо влияние и заема водещо място в борбата срещу великосръбското господство в страната. Против централизма и режима в Белград от 1926–1927 г. се обявява и т.нар. Независима демократическа партия начело със Светозар Прибичевич. От подчертано унитаристко-централистични позиции в първите години от съществуването на кралството Прибичевич бързо преминава към критика и осъждане на хегемонизма, корупцията и диктатурата и стига до възприемането на федерализма като принцип за решаването на националните и държавноправните проблеми в Югославия. През ноември 1927 г. Хърватската селска партия и Независимата демократическа партия образуват т.нар. Селско-демократическа коалиция, която повежда борба за изменение на „сегашната политическа система в духа на демокрацията, парламентаризма и равноправието", за реорганизация на държавната уредба.

И така средата на 20-те години се извършва ново прегрупиране на политическите сили, а обществото се оказва разделено на два враждебни и приблизително еднакво силни лагера – великосръбски и хърватски, централистичен и федералистичен. През втората половина на 20-те години вътрешнополитическите борби относно уредбата на държавата дотолкова се изострят, че се поставя едва ли не под съмнение по-нататъшното съществуване на обединената държава. Парламентът става място на непрестанни взаимни обвинения, необуздани обиди и заплахи. Стига се дори до физическа саморазправа: на 20 юни 1928 г. депутат от великосръбския политически лагер извършва атентат в Скупщината. Ст. Радич и други дейци на опозиционния федералистичен лагер падат убити. С това напрегнатата

вътрешнополитическа обстановка се изостря още повече, а парламентаризмът като форма на великосръбска хегемония и диктатура се изчерпва.

Открита кралска диктатура (1929–1931)

Кръвопролитието в парламента изкарва наяве отдавна съществуващата *политическа криза в Югославия*. Депутатите от *федералистичната опозиция* напускат Белград, решени повече да не участват в „кървавата Скупщина". От името на Селско-демократическата коалиция Св. Прибичевич предлага незабавно разпускане на парламента, произвеждане на нови парламентарни избори и ревизия на Видовденската конституция като път за нормализиране на вътрешнополитическото положение. В Загреб и на други места избухват демонстрации.

Великосръбски настроените правителствени кръгове обаче не искат да се откажат от сръбската хегемония в Югославия. Те търсят изход от кризата не в преустройството на страната на федеративни основи, а в по-нататъшното налагане на унитаризма и централизма. За постигането на тази цел им се предоставят две алтернативи: или „ампутация", т.е. отделяне на Хърватско със Словения, в резултат на което останалите райони на държавата биха образували Велика Сърбия, или установяване на открита диктатура и укрепване с извънпарламентарни средства на великосръбската хегемония, унитаризма и централизма.

Реализирането на първата алтернатива би означавало разпокъсване на държавата. Такава перспектива едва ли би имала за резултат укрепване позициите на крал Александър и неговата династия, още повече че общественото мнение и в Хърватско, и в Сърбия е не за разцепление, а за единство и споразумение. Водачите на хърватския федералистичен лагер също категорично се обявяват против каквато и да било „ампутация". Наистина възниква и сепаратистко хърватско течение, но Хърватската селска партия начело с Вл. Мачек (заел поста председател на партията след смъртта на Ст. Радич) остава вярна на линията за автономия на Хърватско в границите на общата югославска държава.

При това положение втората алтернатива – установяването на открита кралска диктатура, изглежда по-приемлива и реално осъществима. Разцеплението на опозиционните политически сили в страната и дискредитирането на някои политически партии улесняват краля. При това компрометирана е не само Радикалната партия, но и Словенската народна партия, Югославската *мюсюлманска организация* и *Демократическата партия*. Домогнали се до властта тъкмо след атентата (коалиционно правителство на А. Корошец от 27 юли до 28 декември 1928 г.), те също не се оказват способни да осъществят каквито и да било промени и да намерят изход от вътрешнополитическата криза.

На 6 януари 1929 г. крал Александър въвежда открита кралска диктатура: Видовденската конституция е отменена, Народната скупщина е разпусната, назначено е напълно послушно на краля правителство начело с ген. П. Живкович, политическите партии се забраняват и разпускат. Кралят става единствен носител

на цялата държавна власт – изпълнителна, законодателна и съдебна, а опазването на „държавното и народното единство" – негова „свещена" задача. Страната се разделя на 9 бановини, получили наименованията си от по-големите реки (Дравска, Савска, Дунавска, Моравска, Дринска, Вардарска, Върбаска и пр.). Кралството на сърби, хървати и словенци се преименува на Кралство Югославия, премахват се общинските управи, начело на общините се поставят жупани и комисари.

Така парламентарната форма на великосръбското господство е заменена с открита монархическа диктатура като нова форма на това господство. Югославският унитаризъм като идеологическа основа и централизмът като държавно-политическа практика за „решаване" на националния въпрос намират в условията на кралската диктатура своето по-нататъшно приложение и „усъвършенстване". „Антидържавната" дейност се забранява, а противниците на абсолютизма и централистичната уредба на държавата се преследват по Закона за защита на държавата: Св. Прибичевич е интерниран, а след това заминава на лечение в чужбина, откъдето не се завръща; Вл. Мачек повече от 5 месеца е в затвора; някои хърватски сепаратисти, искащи създаването на „независима" хърватска държава, са осъдени на дългогодишна каторга; десетки дейци на комунистическото движение са избити и стотици други, осъдени по Закона за защита на държавата, по затворите и на каторга.

Конституцията от 1931 г. и възстановяване на партийнополитическия живот

И установената нова форма на великосръбското господство не довежда до вътрешнополитическо успокоение, не слага край на вътрешнополитическата криза в страната. Установяването на кралската диктатура съвпада със световната икономическа криза. Цените на селскостопанските произведения непрекъснато спадат още от 1925 г. През 1930–1931 г. кризата обхваща и югославската промишленост: спада промишленото производство, съкращава се обемът на външната търговия, нараства дезорганизацията в държавните финанси, засилва се процесът на концентрация и централизация на капитала, увеличават се безработицата (около 300 хил. души през 1932 г.) и югославската емиграция в чужбина – около 1,5 млн. души, от които повече от 1 млн. в Америка. Към вътрешно-политическите трудности, възникнали на основата на националния въпрос и унитаристко-централистичната уредба, сега отново се прибавят изострящите се социални противоречия в югославското общество. Да се управлява при това положение без „посредници" (парламента и неговите органи) се оказва много неизгодно: за всички нерешени проблеми, противоречия, трудности и неуспехи няма кой да бъде виновен освен кралят и неговото правителство.

И кралската диктатура пристъпва към нови маневри, търси нови форми и методи за притъпяване на остротата на социалните и националнополитическите противоречия. Чрез създаване на Привилегировано експортно дружество, въвеждане

на държавен монопол върху износа на селскостопански стоки, мораториум на селските дългове, митнически бариери, разширяване на държавния сектор в икономиката и пр. абсолютисткия режим в Белград се опитва да създаде впечатление, че взема енергични мерки за преодоляване отрицателните последици от кризата и подобряване положението на народа. А чрез октроиране на конституция (2. IX. 1931 г.) крал Александър се опитва да придаде „парламентарен" характер на унитаристко-централистичния държавен апарат и да узакони своята диктатура.

Конституцията от 1931 г., макар и да представлява пробив в системата на кралския абсолютизъм, не дава нищо ново: под прикритието на парламентарни учреждения се запазват великосръбското господство и кралското всевластие. Създаденото Народно представителство (парламент) се състои от две палати: Сенат и Народна скупщина. Половината от сенаторите избират околийски съветници и общински началници по бановини, а другата половина назначава кралят. Народната скупщина се избира чрез явно гласуване. В произведените на 8 ноември 1931 г. първи парламентарни избори по тази система правителствената листа получава всичките 305 мандата в Скупщината. От средите на тези депутати режимът създава и своя партия – Югославска радикално-селска демокрация, наречена впоследствие Югославска национална партия, в която се обединяват различни унитаристко-централистични групировки от политици и кариеристи, свързани с режима.

След октроирането на конституцията от 1931 г. настъпва известно политическо оживление. И отново в центъра на вниманието на политическите сили се оказва държавната уредба. През ноември 1932 г. в Загреб се провежда съвещание на ръководството на Селско-демократическата коалиция, което рязко осъжда сръбската хегемония над Хърватско и останалите югославски земи. Приетата на съвещанието резолюция иска връщане към 1918 г. като изходна база за преустройство на Югославия на федеративни основи. Диктатурата на крал Александър и санкционираното с конституцията от 1931 г. държавно устройство се осъжда и от Словенската народна партия на А. Корошец, Югославската мюсюлманска организация на М. Спахо, Демократическата партия на Л. Давидович, сръбските радикали начело с А. Станоевич и др. Всички малко или много се обявяват за ликвидиране на абсолютизма и преустройство на държавата.

Управляващата великосръбска върхушка в Белград обаче продължава стария курс. И тъй като другите средства не дават резултат, остава насилието, смазването на всяка съпротива чрез репресии. През 1933 г. редица водачи от опозицията, в това число и Вл. Мачек, Д. Йованович (от Сръбската земеделска партия), а и други, се оказват в затвора.

Независимо от репресивните мерки политическата опозиция набира сили. За редица политически дейци и партийни групировки, включително и в Сърбия, става ясно, че сръбско-хърватските противоречия лежат в основата на вътрешно-политическата криза и следователно преодоляването на тази криза трябва да се търси чрез решаване на т.нар. хърватски въпрос. Ето защо силите, които се включват

в борбата за изменение на държавната уредба, нараства. Федералистичният лагер в лицето на Селскодемократическата коалиция начело с Вл. Мачек става притегателен център за всички опозиционни партии, течения, групи и дейци, недоволни от режима в Белград. Започналият в края на 1932 г. процес на постепенно сближение и консолидиране на опозиционните сили очертава перспективата за създаване на един обединен опозиционен блок с програма за държавно преустройство на Югославия.

Срещу режима и порядките на Югославия активна дейност развиват и някои националистически сепаратистки движения – ВМРО, хърватски националисти усташи, унгарски и албански националсепаратистки елементи. За разлика от федерализма, който не излиза извън рамките на закона, националсепаратизмът се развива нелегално, а неговите отраганизатори и дейци поддържат връзки с враждебно настроени към Югославия държави и насочват усилията си към нейното разпокъсване.

Основният мотив на всички сепаратистки движения, по същество справедлив, е великосръбското господство, политиката на денационализация и асимилация на несръбските народи и малцинства, а главната тяхна слабост – откъснатостта от масите, тероризмът и заговорничеството, обвързаността на сепаратизма и неговите лидери с Италия и с други съседни на Югославия държави (България, Унгария).

Непримирим противник на режима в Белград и на порядките в Югославия остава и комунистическата партия. През втората половина на 20-те години тя говори за право на народите на самоопределение до отделяне и издига лозунги за създаване на „Независима Хърватия", „Независима Словения", „Независима Черна гора", „Независима обединена Македония" и пр. Впоследствие, през 30-те години, югославското комунистическо ръководство се ориентира към създаване на югославска федерация във възможно най-широки граници, като се обявява „против разпокъсването и разцеплението на Югославия". По инструкция от Москва в навечерието на Втората световна война то прави опити за споразумение с някои политически партии от опозицията за създаване на т.нар. народен фронт, но не постига никакъв резултат. По това време комунистическото движение в Югославия е напълно обезсилено: в годините на кралската диктатура загиват около 400 комунисти, в това число и много ръководители на ЮКП, около 1500 са осъдените по Закона за защита на държавата, през 1932–1933 г. в комунистическата партия остават да членуват не повече от 2 хиляди души, по-голямата част от които се намират по затворите или в емиграция.

Политическо развитие през средата и втората половина на 30-те години

През средата и втората половина на 30-те години вътрешнополитическата криза в Югославия навлиза в решителната си фаза. Срещу велеикосръбската хегемония и режима в Белград се възправят различни сили: федералистичната

опозиция от Хърватско, опозиционните политически партии и сили в Сърбия и други национални райони, усташкото движение от дясно, комунистите от ляво. Устоите на централизма като принцип на държавното устройство са сериозно разклатени, изострят се до краен предел националните и социалните противоречия, великосръбската хегемония, кралската диктатура и унитаризмът довеждат държавата до задънена улица.

В такъв именно момент идва смъртта на крал Александър, убит на 9 октомври 1934 г. в Марсилия от македонски терорист. Престола наследява малолетният му син Петър, а властта фактически минава в ръцете на първия регент и брат на загиналия крал принц Павел Караджорджевич. Макар това да не засяга държавното устройство и същността на режима, по силата на един извънреден случай страната се оказва избавена от главния носител на диктатурата. Образуваното малко по-късно правителство начело с дотогавашния външен министър Боголюб Йевтич декларира, че ще следва заветите на краля „обединител", но същевременно се изказва за смекчаване на вътрешнополитическата обстановка, за помирение. И наистина опозиционните партии възстановяват своята дейност, Скупщината се разпуска, насрочват се нови парламентарни избори (5 май 1935 г.).

Подготовката и произвеждането на изборите води до ново прегрупиране на партийнополитическите сили. Водачите на опозиционните партии постигат споразумение и създават т.нар. Обединена опозиция. В изборите опозицията е подкрепена от 1 милион избиратели.

Новото правителство, възглавено от М. Стоядинович (1935–1939 г.), се оказва неспособно да тръгне по линията на споразумение с Хърватската селска партия и да осъществи каквито и да било реорганизации в държавно-политическия живот. Стоядинович създава ново партийно творение – Югославско радикално обединение, в което влизат представители на различни политически партии и групи, верни на старата максима „един народ, една държава, един крал".

Обаче опозицията засилва атаките си срещу режима в Белград. През октомври 1937 г. тя създава т.нар. Блок на народното споразумение начело с Хърватската селска партия. Всъщност най-силните политически партии се изказват за изменение на държавната уредба. При това правителството на Стоядинович търпи поражение във връзка с т.нар. Конкордат: веднага след идването си на власт то сключва договор с Ватикана, като предоставя широки привилегии на католическата църква в Югославия. Срещу това реагира сръбската православна църква, избухва обща полемика в печата, а през 1936 г. – и в Скупщината. В крайна сметка Конкордатът се изоставя.

Наистина правителството на Стоядинович регистрира и редица успехи: подем в някои отрасли на леката промишленост; развитие на машиностроителната, металургичната и отчасти в химическата промишленост; строителство на военни предприятия; Закон за намаляване и регулиране на селските дългове (септември 1936 г.); разширяване на външната търговия, особено с Германия. Успехите обаче

имат съмнителна стойност, още повече че главното – хърватският въпрос – остава. И въпреки победата в изборите от 11 декември 1938 г. (1,644 млн. гласа срещу 1,365 млн. на опозицията) Стоядинович се оказва пречка. В началото на февруари 1939 г. е образувано правителство на Драгиша Цветкович, което си поставя за задача да постигне споразумение с опозицията и на тази основа да реши хърватския въпрос.

Споразумението Цветкович – Мачек

Правителството на Цветкович тръгва по линията на преговори с Хърватската селска партия, водено от редица съображения: великосръбската хегемония е заплашена от федералистичната опозиция, в която главна роля играе Хърватската селска партия; налице е реална опасност от отделяне на Хърватско от състава на Югославия. Споразумение на правителството с водача на Хърватската селска партия Вл. Мачек се налага и от международното положение, по специално от хитлеристката агресия в Средна Европа. Имайки предвид съдбата на Австрия, Чехословакия и Албания, правителството не може да си затваря очите пред непосредствената опасност от разпокъсване на страната.

Преговорите между Цветкович и Мачек започват в началото на април 1939 г. в Загреб и продължават до 26 август с.г., когато се постига споразумение за образуване на Хърватска автономна бановина. В състава на тази бановина влизат Савска и Приморска бановина и околиите Шид, Илок, Брьчко, Градачац, Дервента, Травник и Фойница. Предвижда се предаването на държавните функции от вътрешното управление, търговията, индустрията, земеделието, здравеопазването, просветата, правосъдието, физическото възпитание и пр. в компетентност на местните власти на Хърватската бановина. На Хърватско следва да се предостави и известна финансова самостоятелност, по специално в областта на приходите и разходите, предвидени по бюджета на бановината. Изпълнителната власт относно компетенциите на Хърватската бановина осъществява югославският крал чрез назначавания от него бан. Предвижда се също така и произвеждането на избори и свикването на Хърватски събор, който съвместно с краля да изпълнява законодателната власт в бановината. Всички останали компетенции се предоставят на централната държавна власт: върховното управление, външната политика, отбраната, грижата за държавната сигурност, борбата срещу „антидържавната и разорителната пропаганда", осигуряването на „обществения ред и спокойствието", законодателството за подземните богатства и пр.

Със споразумението Цветкович–Мачек от 26 август 1939 г. се прави пробив в системата на централизма и великосръбската хегемония. Създаването на Хърватската автономна бановина означава признаване на съществуването на хърватския народ като отделна нация и опит за решаване на хърватския въпрос. В този смисъл споразумението представлява известна победа на хърватския федерализъм над централизма и великосръбското господство. Централизмът в управлението на страната обаче съвсем не се премахва – във всички предели на

Югославия, с изключение на Хърватско, и след 26 август 1939 г. се запазват установените от по-рано порядки в държавното управление. Споразумението Цветкович – Мачек представлява един временен компромис за подялба на властта. На тази основа се образува т.нар. правителство на „народното споразумение", в което водачът на Хърватската селска партия Вл. Мачек заема поста заместник председател на Министерския съвет. Извършва се ново прегрупиране на политическите сили, което води до формирането на два противоположни блока – правителствен и опозиционен. При това няма единство нито в правителствения лагер, нито в лагера на опозицията. Сръбско-хърватските противоречия отново започват да се изострят. И едната, и другата страна преминават към „разрешаването" на националния въпрос чрез противопоставяне на отделните народи едни срещу други.

Всъщност споразумението от 26 август 1939 г. нищо особено не дава: Кралство Югославия се изчерпва като унитарна централистична монархия, а действително федеративно преустройство не се осъществява; сръбско-хърватските противоречия не се преодоляват, а още повече се изострят; външният фактор, започналата в Европа война, влияе за отлагане на преустройството, но не ще закъснее да изиграе решаваща роля и за разпадането на обединената държава.

III. МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

Върху международните отношения на Балканите и външната политика на отделните балкански държави оказват влияние много фактори: съотношението на силите на международната арена, противоречията между големите държави, икономическата слабост на балканските страни и тяхната зависимост от чуждестранни пазари и финансови групировки и т.н. Немалка роля в случая играят и вътрешнополитическите проблеми на отделните балкански държави. Едно или друго „решаване" на сложните икономически, финансови, национални, държавно-политически и други проблеми на Балканите винаги намира съответен международен отзвук. И това е напълно понятно, тъй като Дунавската област е район, където се кръстосват интересите на много сили, където водят борба помежду си различни влияния.

Един от най-важните фактори в международните отношения е установеното държавно-териториално и национално-политическо статукво в Средна и Югоизточна Европа, санкционирано с Версайската система от мирни договори.

1. РАЗВИТИЕ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ

Основни насоки на външната политика на балканските държави след Първата световна война

Непосредствено след Първата световна война в международната политика се очертават две тенденции: за укрепване и увековечаване на създаденото положение и за ревизия на мирните договори. От балканските държави към първата тенденция най-последователно се придържат Югославия и Румъния. Управляващите среди в Белград и Букурещ са доволни от резултатите от Първата световна война, тъй като аспирациите им в основни линии са задоволени. Наистина някои среди на обществото продължават да се стремят към нови придобивки (например от югославска страна за Солун, Албания, господство в Адриатика), но главното не е въпросът за нови завоевания, а за запазване на вече придобитото.

Ето защо политиката на Югославия и Румъния след Първата световна война е насочена към стабилизиране на следвоенното държавно-териториално статукво в Европа. Вдъхновител на тази политика на континента е Франция, която държи за точното приложение на мирните договори преди всичко с оглед на Германия, а нейни последователи освен Югославия и Румъния стават Полша и Чехословакия.

Малко по-друго е положението на Гърция: тя излиза от войната като „победителка", но аспирациите ѝ към Одринска Тракия и Смирненската област в Мала Азия остават незадоволени. Ето защо след Първата световна война по отношение на България и Ньойския договор гръцката политика е за запазване и

увековечаване на статуквото, но по отношение на Южна Албания, Додеканезите, Турция и Лозанския договор – за изменение. Едва по-късно, през 30-те години, и Гърция се отказва от „мегали идеята" и възприема статуквото като основен принцип на своята политика.

Турската външна политика от своя страна пък се придържа към принципа на статуквото, когато се отнася за Балканите, но се стреми към установяване на свой контрол в Проливите, присъединяване на Мосул, останал под английска власт, и изменение статута на санджака Александрета, включен в рамките на Сирия като френско подмандатно владение. Кемалисткото ръководство на Турция разчита на подкрепа от страна на Съветския съюз в осъществяването на своите стремежи и следва политика на добросъседство и приятелство със СССР.

Въпреки гръцко-турските противоречия и тежкото наследство от войната 1919–1922 г. за отношенията между Турция и Гърция двете държави се придържат към една и съща външнополитическа линия спрямо България и Ньойския договор: категорично отстояване на държавно-териториалното и националнополитическото статукво.

България от своя страна не може да се помири с Ньойския мирен договор: български земи и население остават в пределите на съседни на България държави, хиляди бежанци търсят подслон в страната, българската общественост поставя въпроса за премахване на наложените на България неправди и ограничения. Оттук и стремежът на българската външна политика за ревизия на създаденото с Ньойския мирен договор положение на Балканите.

Ревизионизмът на българската външна политика обаче противопоставя България на повечето от съседите ѝ. След Първата световна война тя се оказва в изолация не само на Балканите, но и извън тях. Останалите балкански държави повече или по-малко действат в единен фронт срещу стремежите на България за каквито и да било промени в нейна полза. Великите сили и преди всичко Англия и Франция като създателки на Версайската система от мирни договори също отстояват следвоенното държавно-териториално статукво в Средна и Югоизточна Европа.

Поради това за България пътят към насилствено изменение на статуквото на Балканите в нейна полза се оказва затворен: тя не може сама да наложи изменение на статуквото, тъй като не разполага с въоръжена сила за война срещу която и да било балканска държава, а още по-малко за някакви действия срещу обединените сили на съседите си, подкрепени от Франция и Англия. При това положение остава възможността да се потърсят пътища за осъществяване на едни или други придобивки с подкрепата на Италия, която през 20-те години се утвърждава като международна сила, насърчаваща настроенията в отделни страни за ревизия на статуквото. Но и съюзът с Италия не е много перспективна политика: нейните домогвания на Балканите, насочени преди всичко срещу Югославия, срещат силно противодействие от страна на Франция и нейните съюзници; всяка открита претенция

на България и всяко сближение с Италия засилват недоверието на другите балкански държави, а това на свой ред е предупреждение за ръководителите на българската външна политика да бъдат по-предпазливи.

Най-безопасна и единствено възможна за България всъщност е политиката, насочена към мирна ревизия на Ньойския договор. Като основа на тази политика се явява чл. 19 от Пакта на ОН, който предвижда възможност за ревизия на мирните договори, и чл. 48 от Ньойския договор, който задължава великите сили да „гарантират свободата на икономическите излази на България на Егейско море".

Политиката на „мирна ревизия" също има много слаби страни: тя би могла да се осъществи само при условие, че главните фактори в ОН Франция и Англия подкрепят подобна инициатива, а непосредствено заинтересованите страни (Югославия, Румъния, Гърция) дадат съгласието си за промяната, нещо, което едва ли би могло някога да се постигне. Оттук и убеждението, че мирна ревизия на Ньойския договор в духа на чл. 19 от Пакта на ОН е възможна повече теоретически, отколкото практически.

И въпреки това българската външна политика възприема „мирния ревизионизъм". Тя се страхува от нови военни конфликти и авантюри, не иска да си затваря пътя към ОН, търси изход от изолацията, но не се обвързва с никоя сила. Намирането на изход от изолацията на България става непосредствена задача, а неангажираността и необвързването с други държави и блокове – основен принцип на българската външна политика.

Малката антанта

В края на Първата световна война обстановката в Европа се оказва неблагоприятна за държавите от Съглашението: в Русия побеждава социалистическа революция, а Австро-Унгарската империя се разпада, в резултат на което в Средна Европа възниква „вакуум". Очертава се като перспектива опасността от взаимодействие и свързване на руската революция с евентуална революция в Германия, нещо, което Англия и Франция на никаква цена не желаят да се допусне. И още преди края на войната в дипломатическите канцеларии на Запад се заговаря за формиране на един блок от средноевропейски държави, наследници на Австро-Унгария, който би запълнил „вакуума" и би изпълнявал ролята на „санитарен кордон" спрямо Съветска Русия и преграда срещу евентуален руско-германски съюз.

Идеята за създаване на такъв блок минава през различни перипетии и кристализира в няколко варианта: чехословашката дипломация предлага образуването на един блок от Чехословакия, Румъния и Югославия, а румънският държавник Таке Йонеску иска привличането и на Полша и Гърция към този блок; от Париж пък се внушава концепцията за дунавска конфедерация с участието на Югославия, Чехословакия, Румъния, Австрия и Унгария.

Обаче противоречията между държавите от Средна и Източна Европа правят невъзможно формирането на предполагаемия блок в неговия най-широк обхват.

Налага се в крайна сметка чехословашката концепция за създаване на т.нар. Малка антанта от Чехословакия, Югославия и Румъния. Всъщност още от края на Първата световна война между трите държави се установява солидарност по редица проблеми на международното развитие: антисъветска насоченост на външната им политика, съдействие за потушаването на унгарската революция, съпротива срещу ревизионизма и реваншизма на хортистския режим в Унгария, противодействие срещу опитите за реставрация на Хабсбургите.

На 14 август 1920 г. в Белград е подписан чехословашко-югославски договор, който полага началото на малкоантантския съюз. Този договор предвижда: 1) съгласуваност на външната политика на двете държави; 2) сключване на договори с трети сили само след съвещание и съгласуваност на двете страни; 3) взаимопомощ в случай на непредизвикано нападение на Унгария срещу една от страните.

В края на 1920 г. и началото на 1921 г. укрепва полско-румънското сътрудничество на антисъветска основа: през януари 1921 г. е сключена полско-румънска военна конвенция, а след това и полско-румънски договор. Така се очертава формирането на два блока: чехословашко-югославски и полско-румънски. Френската дипломация полага усилия за сближение на тези два блока, но особени резултати не се постигат.

Вместо това на 23 април 1921 г. се сключва чехословашко-румънски съюзен договор, аналогичен на чехословашко-югославския. Два секретни протокола уточняват освен това, че Прага взема под внимание полско-румънския договор и няма да пречи на получаването и превозването на военни материали от Чехословакия за Румъния, ако последната се окаже във война с друга държава (СССР).

На 7 юни 1921 г. в Белград се подписва и румъно-югославски договор, който се отличава от сключените чехословашко-югославски и чехословашко-румънски договор само с това, че предвижда взаимопомощ не само в случай на непредизвикано нападение от страна на Унгария, но и от страна на България.

Взаимните задължения на Чехословакия, Югославия и Румъния са насочени главно срещу унгарския (и отчасти българския) „ревизионизъм". Този въпрос се третира и от специални военни конвенции: през юни 1921 г. се подписва чехословашко-румънска военна конвенция, през август с.г. – чехословашко-югославска, а през януари 1922 г. – румъно-югославска. Освен в случай на „непредизвикано" нападение от страна на Унгария румъно-югославската конвенция предвижда военна помощ между двете държави и в случай на конфликт с България

В действителност всяка от държавите на Малката антанта се стреми да използва сключения съюз освен за поддържане на установеното вече статукво по отношение на Унгария и България и за укрепване на своите позиции в други посоки: Югославия срещу италианската опасност, Румъния – срещу СССР заради Бесарабия, а Чехословакия – срещу отново засилващия се германски империализъм. Оттук и различните и често пъти противоположни позиции на трите съюзни държави по важни международни проблеми. Няма пълно единство и съгласуваност в

отношенията и позициите и между държавите от Малката антанта и тяхната покровителка Франция.

Опити за създаване на Балканско Локарно

Един от основните въпроси на европейската политика в средата на 20-те години става искането на Франция да получи гаранции за безопасността на своите граници. През октомври 1925 г. в швейцарското курортно градче Локарно се свиква международна конференция с участието на Англия, Франция, Белгия, Германия, Италия, Полша и Чехословакия, която се занимава с този въпрос. Работата на тази конференция завършва с подписването на редица споразумения: а) гаранционен пакт между Англия, Белгия, Германия, Италия и Франция; б) договори за арбитраж между Германия и Белгия, Германия и Франция, Германия и Полша, Германия и Чехословакия; в) гаранционни договори между Франция и Чехословакия и Франция и Полша.

Главният смисъл на Локарнските съглашения се заключава в следното: 1) договарящите се държави индивидуално и колективно гарантират границите между Германия и Белгия и Германия и Франция; 2) Германия, Франция и Белгия взаимно се задължават да не предприемат нападения една срещу друга; 3) договарящите страни решават своите спорове чрез арбитражен помирителен съд; 4) Англия и Италия гарантират постановленията на гаранционния договор, в случай че някоя от страните не се подчинява на арбитражния ред за решаване на споровете; 5) Франция и Полша и Франция и Чехословакия взаимно се задължават да си оказват помощ в случай на нарушение на Локарнския гаранционен пакт или непредизвикано нападение.

Под влияние на преговорите между западните държави и сключването на Локарнските съглашения възникват разни планове и комбинации за гаранционни договори и на Балканите. Така в края на 1924 г. и през пролетта на 1925 г. гръцката дипломация излиза с инициатива за гръцко-югославско-румънски гаранции и арбитраж на базата на съществуващите мирни договори. Малко по-късно, през есента на 1925 г., от турска страна се лансира идеята за свикване на конференция на балканските държави (Турция, Гърция, Югославия, Румъния и България), която да обсъди въпросите за мира на Балканите. Английското правителство от своя страна излиза с меморандум до ОН с предложение за Балканско Локарно и умиротворяване на Балканския полуостров на базата на гаранционни договори и договори за арбитраж в рамките на ОН и при главен гарант – една велика сила.

Обаче още с възникването си идеята за Балканско Локарно предизвиква сериозни разногласия. Франция се изказва за Балканско Локарно в по-тесен състав – между Гърция, Югославия и България, а Англия се стреми към по-широка комбинация: гаранционни и арбитражни договори между всички балкански държави и договори между тези страни и Италия при международна гаранция на Великобритания. Във връзка с това проличават стремежите на Англия и Италия да обединят усилията си да отслабят влиянието на Франция.

На още по-големи разногласия и трудности се натъква идеята за Балканско Локарно в преговорите между самите балкански държави: съществуват много спорни и неуредени въпроси, без чието предварително решаване не могат да се сключат гаранционни договори и договори за арбитраж; България не е доволна от установеното статукво и не иска да го гарантира, а напротив – да го ревизира.

Всичко това обрича идеята за Балканско Локарно на провал.

Развитие на двустранните отношения между балканските държави. Опит за българо-югославско сближение. Нишка спогодба

Задачата за преодоляване на външнополитическата изолация на България съвсем естествено поставя въпроса за външнополитическата ориентация на София: с кои балкански държави следва да се постигне сближение и благоволението на кои велики сили трябва да се обезпечи? Тъкмо по този въпрос в България няма единство. Един възможен вариант е сближение с Югославия и френската система и съсредоточаване на усилията за излаз на Егейско море. Друг вариант е постигане на добросъседски отношения с Турция и Гърция, съюз с Италия и съсредоточаване на усилията към Западните покрайнини, Македония и евентуално към Южна Добруджа.

Очевидно най-благоприятни перспективи за преодоляване на изолацията на България предлага сближението с Югославия, която играе първостепенна роля във френската система и заема ключова позиция и към Средна Европа, и към Балканите. Но българо-югославските отношения са обременени с много проблеми и много сериозни трудности. На Парижката мирна конференция Н. Пашич излиза с меморандум за „поправка" на границата с България, като иска присъединяване на Видин, Белоградчик, Цариброд, Трън, Босилеград, Струмица и Петрич към Югославия. Една от главните цели на белградската дипломация след сключването на мира е слаба и изолирана България като предпоставка за осигуряване хегемонията на Югославия на Балканите. Съществуват и други източници за противоречия: в България се установява значителна емиграция от Македония, а след Септемврийското въстание Югославия приема значителна българска земеделска и комунистическа емиграция, на българска територия активна антиюгославска дейност развива ВМРО, възниква въпросът за двувластните имоти на крайграничното население и пр.

Независимо от това в началото на 20-те години се прави решителен опит за нормализиране на българо-югославските отношения. Управлението на БЗНС начело с Ал. Стамболийски възприема външнополитическа програма, която е насочена към уреждане на отношенията със съседните държави и особено към сближение с Югославия и Франция. Това на практика е една линия за преодоляване на външнополитическата изолация на България чрез сближение с френската система и съсредоточаване на усилията за получаване на излаз на Егейско море съгласно чл. 48 на Ньойския договор. Започналият процес на българо-югославско сближение

се материализира в т.нар. Нишко споразумение от март 1923 г., предвиждащо гарантиране безопасността на границата, ликвидиране на четническото движение (осуетяване на преминаването на чети на ВМРО в Македония) и уреждане въпросите по обработката на двувластните имоти.

Следващото развитие на събитията обаче води до пълно обезценяване на Нишкото споразумение. Деветоюнският преврат в България и свалянето на БЗНС от власт изменят характера на българо-югославските отношения: настъпва период на непрекъснати противоречия, подозрения, инциденти и конфликти между двете страни. В управлението на България временно надделяват дейци, партии и групи, които се надяват на подкрепата на Италия и Англия. Но и след свалянето на БЗНС от власт българската външна политика не е последователна. Тя очаква италоюгославски конфликт и се надява на разпадане на Югославия, но все пак не се решава да се обвърже изцяло с Италия.

Проблеми на българо-турските и българо-гръцките отношения

Страхът от обвързване на България с Италия се дължи между другото и на неуредените отношения между България и нейните съседи. Наистина българската общественост със симпатии следи Кемалистката революция, между България и Турция териториални спорове няма, а през октомври 1925 г. в Анкара се подписва българо-турски договор за приятелство. Изолацията обаче не се преодолява, още повече че международното положение и на Турция през 20-те години е нестабилно. Притова и между България и Турция остават някои нелесни проблеми, произтичащи от наличието на мюсюлманско население в България.

Що се отнася до българо-гръцките отношения, положението е още по-неблагоприятно. Освен въпроса за излаз на България на Егейско море възникват и някои финансови и малцинствени проблеми, чието „решаване" непрекъснато изостря обстановката. Възниква спор относно заплащането на недвижимите имущества на изселниците по конвенцията за взаимно изселване: България държи да се заплащат недвижимите имоти на онези изселници и религиозни общини, които се изселват след подписването на конвенцията, а Гърция настоява да се заплащат имотите и на ония гръцки бежанци и религиозни общини, които са се изселили по-рано, т.е. след антигръцкото движение в България от 1906 г. Споровете са главно от финансов характер, т.е. за размера на задълженията на едната и другата държава.

Освен това от българска страна се поставя въпросът за даване на малцинствени права на българското население, останало след войната на гръцка територия. През септември 1924 г. се подписват два еднотипни протокола в Женева, по силата на които българското и гръцкото малцинство съответно в двете страни се поставят под контрола на ОН. Това обаче противоречи с политиката на Югославия в Македония, а Белград влошава отношенията си с Атина. В крайна сметка спогодбата остава неприложена, тъй като гръцкият парламент не я ратифицира. В българо-гръцките отношения подобрение не настъпва, а, напротив, напрежението се

увеличава. Това особено се проявява през октомври 1925 г., когато режимът на ген. Пангалос започва интервенция в Петричко. Само благодарение на намесата на ОН конфликтът е ограничен и гръцките войски се изтеглят, а Гърция е заставена да заплати обезщетение на България в размер на 30 млн. лв.

Не се изменя характерът на българо-гръцките отношения и след сключването на конвенцията Моллов – Кафандарис от 9 декември 1927 г. за уреждане на задълженията на България и Гърция, произтичащи от приложението на спогодбата за взаимно изселване на население: предвижда се изселниците да получат само 10% от стойността на недвижимите имоти в брой, а 90% – в облигации, които двете държави съответно да изплащат в срок от 30 години. Всъщност както България, така и Гърция се оказват неспособни нито да подпомогнат изселващото се население да устрои свои стопанства в новите си местожителства, нито пък да ликвидират взаимните си задължения и рекламации.

Открит остава и спорът относно взаимните плащания на недвижимите имоти на изселилите се съответно от двете страни религиозни общини. Този спор се разглежда дори в ОН и Постоянния международен съд в Хага, но решение не може да се намери. Едва през август 1931 г. смесената комисия решава спора в гръцка полза: възприема се принципът за заплащане на имотите и на ония гръцки религиозни общини, разтурени в България преди 1919 г., т.е. преди сключването на конвенцията за взаимно изселване на население. При това комисията оценява имотите на българските религиозни общини, останали в Македония и Тракия под гръцка власт, на около 100 млн. лв., а имотите на гръцките религиозни общини в България – на 250 млн. лв. В резултат на това България се оказва задължена на Гърция със 150 млн. лв. Българското правителство и българската общественост обаче се отнасят отрицателно към решението на смесената комисия и на практика отказват неговото изпълнение. При това през октомври 1930 г. е денонсирана от гръцка страна „временната търговска спогодба" между България и Гърция от 1927 г., в резултат на което настъпва едва ли не митническа война между двете страни.

Гръцко-турските отношения през 20-те години

С Лозанския мирен договор от 1923 г. републиканска Турция отрича някогашната Османска империя, а гръцката „мегали идея" търпи крах. С това възникват предпоставки за установяване на мирни отношения между двете държави. Но през 20-те години гръцко-турските отношения още се развиват под знака на войната от 1919–1922 г., която оставя в наследство и за двете държави твърде разстроени финанси и тежък изселнически проблем.

Конвенцията за взаимна размяна на население съвсем не отстранява противоречията между Гърция и Турция. Напротив, тази конвенция става източник на нови недоразумения и конфликти. Населението на Цариград от гръцки произход по принцип се изключва от размяната, но в края на 1924 г. турското правителство изгонва няколко хиляди цариградски гърци. Дори гръцкият патриарх Константин VI

е обявен за подлежащ на размяна и изгонен от Цариград. Във връзка с това гръцкото правителство се обръща за съдействие към ОН и Международния съд в Хага. Турското правителство от своя страна пък се оплаква от раздаването на имотите на турското малцинство в Западна Тракия на гръцките бежанци от Турция.

Правят се и някои опити за преговори и притъпявания на гръцко-турския конфликт, породен от „доброволното" взаимно изселване. През декември 1926 г. се стига и до формално споразумение, но противоречията остават още дълго. Тяхното решаване в повечето случаи става чрез поставяне на Гърция пред свършен факт: в крайна сметка тя е принудена да приеме създаденото положение.

Нещо повече, през втората половина на 20-те години гръцката политика проявява готовност да се откаже от каквито и да било претенции към Мала Азия и Цариград. През юли 1928 г. Венизелос декларира открито, че „Гърция не желае повече война, тя също не желае реванш срещу Турция. Тя е доволна от сегашните си граници... и откровено желае мир и приятелство с всичките си съседи". Две години по-късно гръцкият премиер уверява, че борбата на Гърция срещу Турция „окончателно" е изоставена, двете държави признават взаимните си граници и не възнамеряват да увеличават териториите си. От турска страна също така непрекъснато се декларира миролюбие.

Така настъпва промяна в атмосферата, създават се условия за подобряване на отношенията. На 10 юни 1930 г. се сключва гръцко-турско споразумение, което изключва от размяната всички гърци от Цариград и всички турци от Западна Тракия, останали там до 1 август 1929 г. Малко по-късно, в края на октомври 1930 г., Венизелос посещава Анкара, където е подписан Гръцко-турски договор за неутралитет и приятелство. Двете държави си обещават взаимно да не се присъединяват към никакви международни комбинации, които биха ги противопоставили една на друга. А ако една от договарящите се страни стане обект на агресия от една или повече държави, то другата страна се задължава да пази неутралитет през целия период на конфликта. Двете страни се задължават освен това да уреждат възникващите между тях спорове по мирен начин, чрез процедурата на помиряване и арбитраж.

Въпросът за Солун в гръцко-югославските отношения

Въпросът за използването на Солун от югославската търговия се третира още в Сръбско-гръцкия съюзен договор от 1913 г. Според чл. 7 на този договор сръбската търговия през Солунското пристанище получава всички улеснения за срок от 50 години. Сключва се и специална конвенция за конкретно уреждане на този въпрос. Но в условията на Първата световна война и след поражението на България в Атина не проявяват никаква ревност за изпълнение на поетите задължения и спогодбата остава неприложена. Едва след поражението на Гърция в Мала Азия, стремейки се да спечели Югославия на своя страна, предвид предстоящото сключване на Лозанския мирен договор, гръцкото правителство

отново се съгласява да предостави Солунското пристанище за югославската транзитна търговия. На 10 май 1923 г. между Югославия и Гърция се подписват нови конвенции и протоколи, които регулират въпросите около транзита на югославските стоки през Солунското пристанище.

За разлика от документите от 1913–1914 г., които говорят за „улеснения" на сръбската търговия, документите от 1923 г. учредяват югославска „свободна зона" в пристанището на Солун. Наистина тази зона се обявява за неделима част от гръцката територия и се намира под суверенитета на Гърция, но остава впечатлението, че югославският стремеж е да тури ръка върху жп линията Гевгели – Солун и да превърне свободната зона в собствено пристанище. Това, както и българо-югославското сближение, предизвиква сериозни подозрения в Атина. По време на Втората лозанска конференция през лятото на 1923 г. Югославия привидно подкрепя Гърция и дори не подписва Лозанския мирен договор. Въпреки това гръцката страна не бърза да предостави на Югославия уговорената „свободна зона" в Солунското пристанище, а гръцко-югославските отношения се влошават. Още по-малко желание за приложение на споразумението от 10 май 1923 г. показва дошлият на власт републикански режим в Гърция. Опасявайки се от евентуална югославска експанзия по посока на Солун, ръководителите на гръцката външна политика поставят въпроса за предварителни гаранции чрез проектираното през 1925–1926 г. Балканско Локарно, след което да се пристъпи към регулиране на неуредените спорни въпроси, докато от югославска страна се иска първо решаване на спорните въпроси, а след това създаване на Балканско Локарно.

През лятото на 1925 г. отново се провеждат гръцко-югославски преговори. В резултат на тези преговори на 17 август 1926 г. се подписват нови конвенции, според които Югославия увеличава своята „свободна зона" в Солунското пристанище и разширява привилегиите си. Подписва се освен това и Гръцко-югославски договор за приятелство и арбитраж, в основата на който лежи идеята за строго спазване на мирните договори и охраняване на териториалната цялост на двете държави.

Гръцко-югославските споразумения от 17 август 1926 г. представляват нов успех за югославската външна политика (освен привилегиите в Солунското пристанище Югославия получава съдействието на Гърция за защита на статуквото на Балканите, в това число евентуално и срещу италианска агресия), но и те не влизат в сила. Срещу тях възниква силно недоволство в Гърция, а няколко дни след подписването им, на 22 август 1926 г., се извършва военен преврат срещу режима на ген. Пангалос. Новото правителство на ген. Кондилис внася „сръбско-пангаловските" конвенции за разглеждане в гръцкия парламент, където на 25 август 1927 г. те са отхвърлени.

Италианската експанзия на Балканите очевидно представлява опасност както за Югославия, така и за Гърция. Това показва между другото и предупредителната краткотрайна италианска окупация на о. Корфу през 1923 г. Тази именно обща италианска опасност прави неизбежно продължаването на контактите и преговорите

между Белград и Атина. В резултат на това през 1928–1929 г. се стига до сключването на нови гръцко-югославски споразумения: търговски договор от 1 ноември 1928 г., споразумение от 17 март 1929 г., за югославския трафик по жп линията Гевгели – Солун и откриване на югославска „свободна зона" в Солунското пристанище и пакт за приятелство и арбитраж от 27 март 1929 г.

Пиротски споразумения

През 1929–1930 г. възникват положителни симптоми и в развитието на българо-югославските отношения. Техен конкретен израз става работата на българо-югославска смесена комисия в Пирот, която прави опит да реши редица конкретни въпроси на отношенията между България и Югославия (двувластнически въпрос, въпроса за охрана на границата и реда на нейното преминаване и пр.). Въпреки трудностите и противоречивите позиции на двете страни в крайна сметка се постига споразумение да се ликвидират двувластните имоти чрез доброволна продажба или размяна и се изработва правилник за реда и сигурността на границата.

Пиротските споразумения не изменят общия характер на българо-югославските отношения, тъй като главните спорни въпроси между двете страни – за положението на българското население в Югославия, за Македония и Западните покрайнини – остават открити. Югославия не проявява никаква готовност за даване на малцинствени права на българите в Македония и Западните покрайнини, а, напротив, засилва политиката на денационализация и асимилация на области. България пък поставя малцинствения въпрос на обсъждане в международните организации, подкрепя ВМРО, демонстрира българо-италианска близост. Всичко това изостря отношенията. И все пак Пиротските споразумения внасят нов елемент – елемента на преговори и постепенно нормализиране. Очертава се началото на една еволюция, която отдалечава и България от италианската политика. Българското правителство споделя идеята за ревизия на установеното с мирните договори статукво, но заедно с това разбира, че италианската политика на Балканите изхожда само от експанзионистичните планове на Италия, която не държи сметка нито за икономическите интереси на България, нито за нейното международно положение.

Албания – обект на завоевателни домогвания

След Първата световна война Албания е обект на домогванията на Италия, Гърция и Югославия, които се стремят към анексиране на отделни албански области: Гърция иска Гирокастро и Корча, Югославия претендира за северните области, а Италия окупира Вльора и настоява за получаване на мандат за управление на цяла Албания. Националноосвободителното движение на албанския народ обаче проваля плановете на съседните държави за подялба на Албания. В резултат на това движение се възстановява независима албанска държава, а упълномощена от ОН

конференция на посланиците на 4 велики сили (Англия, Франция, Италия и Япония) установява границите на Албания.

Възстановяването на албанската държава не слага край на конкурентната борба в Албания. Особено остра става тази борба след свалянето на демократичното правителство на Ф. Ноли. Макар и доведен на власт с помощта на Югославия, А. Зогу се обръща за финансово-икономическа помощ към Италия и обещава всестранна подкрепа на италианското икономическо проникване в Албания, което още през 1925 г. постига сериозни успехи. Настъпва период на всестранно икономическо и политическо подчинение на Албания на интересите на Италия. Определена роля в случая играе и английската политика на балансиране на силите, която до известна степен толерира италианската експанзия против прекомерното френско влияние на континента и посредничи в албано-италианското сближение.

Засилването на италианското влияние в Албания води към бързо и сигурно влошаване на итало-югославските отношения. Италианското проникване в Албания се следи с тревога в Белград. Появява се опасението, че Мусолини би могъл въз основа на някакво политическо споразумение с Албания да стовари свои войски на албанска територия и по този начин да се укрепи на Балканския полуостров. В далматинските градове, в Хърватско и Словения избухват протестни демонстрации. Междувременно обаче свързването на Албания с Италия продължава с пълна сила. През ноември 1926 г. в Северна Албания избухва антизогистко въстание. Белград веднага декларира „абсолютен неутралитет", но в Тирана се опасяват, че Югославия може да пристъпи към насилствено сваляне на станалия вече неудобен за нея албански „президент". В борбата против демократичните сили в страната зогисткият режим решава изцяло да се опре на Италия, която обещава по-голяма политическа и финансова помощ, отколкото Югославия. Итало-албанските политически преговори, започнати през февруари 1926 г., завършват с подписването на пакт за „дружба и безопасност" от 27 ноември с.г. С този пакт Италия гарантира териториалното, политическото и юридическото статукво на Албания.

Така итало-югославското съперничество в Албания завършва с победа на италианското влияние. Итало-албанският пакт от 27 ноември 1926 г. на практика превръща Албания в италиански протекторат. Югославия губи всякаква възможност за безнаказана намеса в албанските работи, а режимът в Тирана се поставя в пълна зависимост от Рим. Югославската политика, насочена към укрепване на влиянието на Белград в Тирана под маската на „независима" Албания и под лозунга „Балканите за балканските народи", търпи провал.

Проблеми на итало-югославските отношения. Френско-италианските противоречия на Балканите

Съгласно Рапалския договор между Италия и Югославия една смесена комисия пристъпва към уточняване на границата в Далмация и решаване на въпроса за управлението и ползването на Риечкото пристанище. Подписва се и специално

споразумение в Санта Маргерита (23 октомври 1922 г.) относно приложението на Рапалския договор. Въпреки това противоречията между двете държави остават. От италианска страна се поставя въпросът за ревизия на още неприложения Рапалски договор. Главна пречелна точка на дошлото в Рим на власт фашистко правителство начело с Мусолини става „независимата" държава Риека.

Въпросът за съдбата на „свободната" и „независима" държава Риека отново изостря итало-югославските противоречия. Изострят се и политическите борби в самия град: възниква движение за анексия на Риека към Италия и движение за автономия. В изборите за Учредително събрание от 24 април 1921 г. победа постигат автономистите начело с Рикардо Занела, но поради намесата на Италия и непрестанните фашистки изстъпления автономисткото управление на града не успява да се закрепи. През март 1922 г. е извършен преврат, властта завземат фашизирани елементи, а Р. Занела емигрира в Югославия. Започва непосредствена подготовка за ликвидиране на риечката държава и анексиране на гр. Риека към Италия.

Успоредно с това се водят и преговори между Рим и Белград относно съдбата на гр. Риека, които продължават повече от година. Идеята за „свободна" и „независима" държава Риека се изоставя и от Югославия и на 27 януари 1924 г. в Рим се подписват т.нар. Римски договори: споразумение за гр. Риека и пакт за приятелство и сърдечно сътрудничество между двете държави. С първото споразумение Югославия се отказва от каквито и да било претенции за гр. Риека, който заедно с пристанището и околността минава под италианска власт като съставна част на италианската територия. На Югославия се предоставя само пристанището Барош. С пакта за приятелство и сърдечно сътрудничество (сключен за срок от 5 години) пък двете държави си обещават взаимна помощ и сърдечно сътрудничество в усилията за запазване на установеното с мирните договори статукво в Европа. Освен това пактът изисква в случай на непредизвикано нападение срещу една от договарящите държави от трета сила другата държава да пази неутралитет. А в случай на застрашаване сигурността и интересите на една от договарящите страни вследствие на насилствено нахлуване отвън другата страна се задължава да окаже политическа и дипломатическа помощ за отстраняване външната причина на тази опасност. Предвижда се също така споразумение за мерките, които би трябвало да се вземат в случай на международен конфликт, при който общите интереси на двете държави биха били застрашени.

Както се вижда, итало-югославските спорове и борби относно австро-унгарското „наследство" в района на Словенско-Хърватското приморие и Северното далматинско крайбрежие се „решават" до голяма степен по линията на едни или други отстъпки на Югославия пред аспирациите на Италия. Една от причините за това очевидно се явява италианският натиск, реалната опасност от италианска агресия срещу Югославия, и то при неблагоприятно за последната съотношение на силите. Не по-маловажен фактор в случая обаче се оказва и липсата на единна и последователна югославска политика спрямо Италия, подкрепена от главните

политически сили в страната. Докато хърватската и словенската общественост, непосредствено застрашени от италианската експанзия и заинтересовани от развити югославски пристанища в Северното далматинско крайбрежие, се застъпват за по-решителен отпор срещу италианските домогвания, то сръбските политически среди повече се стремят към Средна Европа и осигуряване на излаз на море чрез южнодалматинските пристанища и Солун. В югославската външна политика възникват две концепции: адриатическа и континентална. Първата отдава по-голямо значение на съпротивата срещу италианските домогвания към западните краища, а втората държи повече за ориентация към Централна Европа, Южна Далмация и Солун. Надделява естествено, втората концепция, чиито носители стават крал Александър, външният министър М. Нинчич и правителството на Н. Пашич.

Освен това чрез отстъпки и уреждане на спорните въпроси за сметка на Словенско-Хърватското приморие ръководителите на югославската външна политика се стремят да спечелят Италия за „сърдечно сътрудничество" по редица други въпроси: признаване Кралството на сърби, хървати и словенци, укрепване на създаденото с мирните договори държавно-териториално и националнополитическо статукво, ликвидиране на всякакъв сепаратизъм, четничество, „насилствени" нахлувания от чужбина, съвместна борба срещу комунистическото движение, обща антисъветска политика и пр. Най-важна стъпка в това отношение безспорно представлява пактът за „приятелство и сърдечно сътрудничество" от 27 януари 1924 г. и последвалите го Нетунски конвенции от 20 юли 1925 г. като допълнителни съглашения за регулиране на все още нерешени правни, погранични, търговски, финансови, транспортни, църковни и други въпроси.

Надеждите на управляващата върхушка в Белград обаче не се оправдават. Обещаното с Римския пакт от 27 януари 1924 г. от италианска страна съдействие за укрепване на санкционираното с мирните договори държавно-териториално статукво в Средна Европа и на Балканите в действителност играе ролята само на определена цена за гр. Риека. Фашисткото правителство в Рим скоро показва, че съвсем не се ръководи от идеята за увековечаване на следвоенното статукво. Напротив, негова програма става идеята за изменение на това статукво в полза на Италия. След известна вътрешна консолидация фашисткият режим на Мусолини тръгва по линията на активна експанзионистична политика, насочена преди всичко към изместване на френското влияние от Югоизточна Европа. И първа под удара се оказва Югославия.

От средата на 20-те години Мусолини пристъпва към непосредствено „обкръжаване" на Югославия: чрез сближение и договори с югославските съседи поставяне на Югославия в международна изолация. Тази политика си поставя за цел отслабването на френското влияние, от една страна, и подготовката на условия за евентуално разпадане на Югославия, от друга, от което Италия би се възползвала като непосредствен претендент за Далмация, Хърватско и Словения и като вероятен арбитър в отношенията между балканските и средноевропейските страни.

Най-значителни успехи италианската политика постига през 20-те години в Албания. Тук именно си дават решително сражение италианският и великосръбският експанзионизъм. Оттук започва и политиката на Мусолини за „обкръжаване" на Югославия, а противоречията и борбите в Албания стават показател за общото състояние на итало-югославските отношения.

Големи грижи и трудности на югославската политика създава и развитието на унгаро-югославските отношения. Главна задача на режима на Хорти в областта на международните отношения става борбата против Трианонския мирен договор, което още в първите години след войната очертава перспективата за едно унгаро-италианско сътрудничество против Югославия. Стремейки се да осуети подобно сътрудничество, югославската дипломация предприема някои опити за унгаро-югославско сближение: през лятото на 1926 г. Белград се изказва за решително сближение с Унгария и предлага създаването на унгарска „свободна зона" в пристанището на Сплит. Но югославските усилия в това направление остават безплодни. Мусолини започва да отделя все по-голямо внимание на Унгария в провеждането на своята политика на „обкръжаване" на Югославия: доставка на въоръжение, подкрепа на унгарското искане за премахване на международния военен контрол, обещание за предоставяне на Унгария на икономически излаз на море в пристанището на Риека и пр.

Състезанието между югославската и италианската дипломация за спечелване на Унгария завършва с победа на Италия: на 5 април 1927 г. е сключен Итало-унгарски договор за приятелство и арбитраж. Унгария използва този „приятелски" пакт за подготовка на евентуална акция против Чехословакия с оглед на анексиране на Словакия, а Италия затяга обръча около Югославия.

Югославската политика не успява да намери съюзник против италианското „обкръжаване" и в лицето на Гърция. През лятото на 1927 г. новият югославски външен министър Маринкович вече е наясно, че „Гърция би искала да сключи солунско споразумение... и да получи съюза на Югославия против България, но не и да дава подкрепа на Югославия в случай на италианска експанзия...". Възниква при това идея за една конференция на заинтересовани страни, в това число и Италия, с оглед интернационализирането на Солунското пристанище, нещо, което съвсем не отговаря на интересите на Югославия. Очакванията на югославската дипломация, че експанзията на Мусолини ще се насочи към Източното Средиземноморие и Турция, не се оправдават, а, напротив, настъпва процес на гръцко-италианско и гръцко-турско сближение. Всичко това подчертава изолацията на Югославия.

Нещо повече, създава се впечатлението, че предстои разпадане на Югославия и Мусолини използва всички сили, заинтересовани от това: насърчаване на „ревизионизма" на Унгария и България, подкрепа на сепаратистките движения, създаване на усташки военни лагери, организиране на терористични акции и „въстания" и пр. Освен това Италия полага усилия да си осигури доминантно положение в Източното Средиземноморие чрез привличане на Турция и Гърция на

своя страна. Възниква идеята за формиране на турско-гръцко-италиански блок като противовес на Малката антанта, към който би се присъединила евентуално и България. Постигат се и известни успехи в това направление: подписване на Турско-италиански (30 май 1928 г.) и Гръцко-италиански (23 септември 1928 г.) договор за *приятелство и неутралитет. В резултат на тези договори Италия си осигурява* „приятелство" и неутралитета на Турция и Гърция в случай на италианско нападение срещу Югославия. Що се отнася пък до Унгария и България, то италианската политика има достатъчно основание да разчита на сътрудничество и взаимодействие с тях.

При това положение като единствен изход за Белград се очертава перспективата да се опре на Франция. Париж от своя страна също изоставя безперспективната идея за обвързване на Рим с Малката антанта и застава определено на страната на Югославия. В резултат на това на 11 ноември 1927 г. се подписва Договор за приятелство между Югославия и Франция. Този договор предвижда: ненападение и неприбягване към война (чл. 1); разрешаване на възникващите спорове по мирен начин (чл. 1); проучване на въпросите, които биха били от естество да застрашават сигурността на двете държави (чл. 3); *взаимопомощ (чл. 4); преговори в случай на промяна или опит за промяна на* съществуващото политическо статукво в Европа (чл. 5); размяна на мнения по въпросите на европейската политика; съобщаване на договорите, сключвани от двете държави с други сили в Европа, и пр. Освен това е подписано техническо военно споразумение между двете държави, което предвижда размяна на мнения между генералните щабове за военно сътрудничество в случай на конфликт, в който Югославия и Франция биха действали съвместно.

Сключването на френско-югославски договор от 11 ноември 1927 г. е значим успех на политиката на стабилизиране на следвоенното териториално и политическо статукво в Югоизточна Европа. Френско-югославското приятелство, манифестирано чрез този договор, основателно се разглежда от югославската общественост като предупреждение срещу италианските апетити към Балканите. Белград временно си отдъхва: срещу опасността от непосредствена италианска агресия на Балканите се противопоставя френско-югославското приятелство, което става постоянна основа на югославската външна политика. Сключването на т.нар. втори Тирански пакт за „съюз и отбрана" между Италия и Албания от 22 ноември 1927 г. като отговор на френско-югославския пакт с нищо не изменя създаденото вече положение.

Така през втората половина на 20-те години поляризацията на силите в Средна и Югоизточна Европа се очертава напълно: от една страна, Франция и Малката антанта, от друга – Италия и недоволните от мирните договори държави. Италианската експанзия на Балканите, насочена главно срещу Югославия, среща растящия френско-югославски отпор. Италия не успява да разбие Малката антанта чрез откъсване на Румъния от френската система, която действа повече или по-малко солидарно и срещу „ревизионизма" на Унгария и България, и срещу

реставрацията на Хабсбургите, и срещу евентуален аншлус на Австрия. При това военната слабост на Италия не позволява на Мусолини да пристъпи към непосредствени действия, а Белград полага усилия за доставка на въоръжение от чехословашката индустрия и разработва планове за отбрана в случай на италианско нападение.

При това намеренията на Рим се оказват нереални и що се отнася до Гърция и Турция: италианската експанзия на Балканите и в Източното Средиземноморие се преценява като опасност за сигурността и на тези държави; гръцко-турското сближение през втората половина на 20-те години се осъществява все по-независимо от целите и плановете на италианската политика.

Така на практика на Балканите постепенно възникват две групировки: от една страна, румънско-югославски съюз в рамките на Малката антанта и под покровителството на Франция, а, от друга страна, гръцко-турско сближение, което въпреки домоганията на Италия се развива независимо от целите на италианската политика. При това положение евентуалното привличане към България към коя да е от двете групировки придобива особено значение, тъй като неминуемо води към промяна в съществуващото „балканско равновесие".

2. НАЦИОНАЛНОМАЛЦИНСТВЕНИ ПРОБЛЕМИ В ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ

Договори за защита на малцинствата

Държавнотериториалното статукво на Балканите, установено след Първата световна война, не разрешава националния въпрос в Югоизточна Европа според принципа за съвпадение между нация, територия и държава. Колко несправедливо е това статукво се вижда от факта, че области с българско население остават в пределите на съседните на България държави, компактно албанско население се включва в рамките на Югославия и отчасти в Гърция, области с хърватско и словенско население отиват в пределите на Италия, под италианска власт се намират Додеканезите и някои други пунктове в Източното Средиземноморие, на остров Кипър продължава да господства Англия, Румъния „обединява" в границите си многобройно нерумънско население (унгарци, българи и др.), а Турция – многобройно нетурско население.

Творците на Версайската система от мирни договори съзнателно и целенасочено облагодетелстват едни държави (Югославия, Румъния, Гърция) за сметка на други (България, Албания). Същевременно те виждат, че държавните граници, които налагат и в Европа, и на Балканите, далеч не съвпадат с етническите граници. И като компенсация на останалите под чужда власт и онеправдани етноси дават т.нар. договори за защита на малцинствата. За България този договор е съставна част от Ньойския мирен договор, за Турция – съставна част на Севърския

и впоследствие Лозанския мирен договор, а с Югославия, Румъния и Гърция се сключват отделни договори за защита на малцинствата. Клаузите на тези договори са еднакви както за победените държави, така и за победителките. Техните основни положения се свеждат до следното: 1) ОН е върховен наблюдател и международен гарант за защита на националните малцинства; 2) Правителствата се задължават да осигурят елементарни гаранции на поданиците независимо от техния произход, националност, език и религия. В рамките на тези „елементарни гаранции" се включва равноправие пред законите, право на ползване на майчиния език в частните и търговските отношения, в религиозните дела и служби, в печата и печатните произведения, в публичните събрания, в съда, право на заемане на служба и упражняване на професии и пр.; 3) Гражданите, принадлежащи към етническите малцинства, имат еднакво право с другите граждани да създават, ръководят и контролират със свои средства благотворителни, религиозни и обществени учреждения, училища и други възпитателни заведения с право да ползват в тях своя език и да изповядват там своята религия; 4) Гражданите от етническите малцинства имат право на образование на своя роден език. Правителствата се задължават да осигурят в градовете и окръзите „със значително число" граждани, говорещи даден малцинствен език, благоприятни условия, така че в началните училища децата да се учат на съответния роден език. Правителствата имат право в тези училища да въведат изучаването и на съответния официален държавен език. Те се задължават също така да отделят „справедлива част" от бюджета на държавата за просветните, религиозните и благотворителните цели на гражданите от етническите малцинства.

Както се вижда, договорите за малцинствата не се изработват въз основа на принципа за самоопределение на народите. Напротив, навсякъде този принцип се заменя с понятието „защита на малцинствата". При това в конкретната си част договорите не говорят и за малцинства, а за граждани, принадлежащи към етнически (расови, езикови, религиозни) групи. Следователно тръгва се от постановката за защита на личността, а не на малцинството с неговите интереси като колектив от хора. Договорите изобщо не засягат въпроса за политическите интереси на малцинствата, не предвиждат нито автономия, нито възможност за отделяне от съответната държава и присъединяване към друга или провъзгласяване на независимост. Обемът на правата на гражданите от малцинствените групи е твърде ограничен, неопределен, неясен, много от „правата" са общи и не задължават никого с нищо. Друга не по-малко показателна постановка е, че договорите за защита на малцинствата не допускат никаква форма на съпротива. Като единствена форма за разглеждане на малцинствените проблеми и оплакване се предвижда петицията. Но ако всеки има право да подаде петиция, то не всяка петиция се приема – непременно условие за разглеждане от международните органи е петицията да произхожда от „добър" източник, да не поставя въпроса за отделяне на съответното малцинство от държавата, в която се намира, да бъде издържана в дух на лоялност

и написана в неоскърбителен тон. (През 1931 г. една петиция по македонския въпрос е оставена без последствия под предлог, че „не предлага достатъчно гаранции за автентичност".)

Така на практика излиза, че договорите за малцинствата защитават не самите малцинства, а държавите, в които те се намират. Всъщност цялата система на „покровителство" на малцинствата, твърде сложна и бюрократична, има повече за цел да легализира денационализаторската политика на правителствата спрямо малцинствата (Югославия, Гърция, Румъния), отколкото да подпомага съпротивата на потиснатите народи срещу тази политика. При това още с подписването на договорите за малцинствата е ясно, че ОН няма реална сила и не може, а може би и не желае да наложи приложението на тия договори. А държавите, в чиито предели има национални малцинства в компактни маси, приемат договорите като чиста формалност и съвсем не мислят за тяхното изпълнение.

Конвенции за взаимно изселване на население

Въз основа на чл. 56 ал. 2 от Ньойския договор между България и Гърция се сключва и специална конвенция за размяна на население, която става съставна част на мирния договор с България. Тази конвенция съдържа следните по-важни постановления.

1. Признава се правото на етническите малцинства по вяра и език да се изселят свободно в техните съответни територии.

2. Двете държави се задължават да улесняват изселването. Правото на изселване не може да накърни имотните права на изселниците.

3. Всяко лице, по-възрастно от 18 години, има право на доброволно изселване, и то в продължение на 2 години от учредяването на една смесена комисия.

4. Изселващите се имат право да пренесат своите движими имущества. Членовете на общините (църкви, манастири, училища, болници, фондации от всякакъв вид) също могат да пренесат движимото си имущество, а самите общини подлежат на разтурване.

5. Недвижимите имущества, селски и градски, принадлежащи на доброволните изселници или на общините, се ликвидират. Ликвидацията се извършва от смесена комисия, съставена от по един член, назначен от всяка страна, и по еднакъв брой членове от друга народност, от които се избира председателят. Те се назначават от ОН, при което председателят има право на два гласа. Комисията дава оценка на имуществата, които се ликвидират. (Комисията е учредена през декември 1922 г.)

6. Лицата, преселили се преди подписването на конвенцията, имат право да получат стойността на имотите, оставени от тях в страната, която са напуснали.

Тази конвенция на практика става юридическа основа, наложена от държавите победителки и под патронажа на ОН, за обезбългаряване на Западна Тракия и

Егейска Македония. Стотици и хиляди са документите, съхранявани в българските архиви, които показват, че за никакво свободно и доброволно изселване не става дума – налице е не изселническо, а бежанско движение на население, заплашено от физическо унищожение.

Подобна конвенция се сключва и между Гърция и Турция като съставна част от Лозанския мирен договор. Тази конвенция пък става юридическа основа за изгонването на гръцкия етнически елемент от Мала Азия. Българското и отчасти мюсюлманското население от Беломорието напуска родните си огнища и отива в пределите съответно на България и Турция, а гръцкото население от Мала Азия и отчасти от района на Цариград и от България идва в Гърция. Възниква т.нар. бежански въпрос, който по своята същност има две страни: 1. Настаняване и устройване на бежанците на новите им местожителства. 2. Уреждане на възникналите във връзка с това имотни и финансови въпроси между съответните държави. И двата аспекта на този въпрос се решават години наред и предизвикват много трудности както в социално-икономическото и политическото развитие на отделните страни, така и в международните отношения на Балканите.

В резултат на „взаимните" изселвания между България и Гърция и Гърция и Турция настъпват важни демографски промени, засягащи трите държави: Турция очиства своята територия от християни (българи и гърци), а Гърция – от българи и турци. На опразнените от християнския елемент територии в Турция се настаняват мюсюлмани, приижащи от балканските страни, а опразнените от българите места в Южна Македония и Западна Тракия се заемат от гърци, приижащи от Мала Азия. С течение на времето се получава съвсем ново демографско положение – Източна Тракия (Одринско) придобива турски етнически облик, Южна Македония и Западна Тракия – гръцки етнически облик, а България получава тежък бежански проблем. Насилственото изменение на етническия облик на Одринско, Беломорието и Южна Македония лишава България от национален аргумент за постигане на едни или други придобивки по направлението юг – югоизток в бъдеще. По същия начин Гърция губи националния си аргумент за претенции към Смирненската област в Мала Азия.

Националномалцинствената политика на балканските държави

Основното съдържание на националния въпрос на Балканите след войните 1912–1918 г. търпи известни изменения: национално потисничество сега се упражнява не от подлежащи на разпадане чужди империи, а от балканските национални държави, включили в пределите си инородно население; ново прекрояване на държавно-политическата карта на Балканите като близка перспектива не се очертава, а на преден план излиза въпросът за национална защита на сънародниците, останали в пределите на чужди държави като малцинства. Затова националният въпрос сега се представя като малцинствен, при което националноосвободителното движение

като фактор за решаване на този въпрос слиза от сцената – такъв фактор сега са държавите и тяхната политика.

Политиката на балканските държави по националномалцинствения въпрос между двете световни войни може да се разглежда в два аспекта – първо, като политика на отечеството към сънародниците в чужди държави и, второ, като политика към инородното население (и иноверско) на собствена територия. В първия си аспект почти във всички случаи политиката на балканските държави би могла да се изрази с понятието „защита". Тя, „защитата", очевидно кореспондира с великодържавието – въпросът е не толкова за съдбата на сънародниците в чужди държави, колкото за принадлежността на териториите, на които те живеят (Хърватското и Словенското Приморие за Югославия; Тракия и Малоазийския бряг за Гърция; Македония, Тракия и Добруджа за България, Видинско и по десния бряг на р. Дунав за Румъния).

Великодържавието от своя страна пък влиза в конфликт с народностния принцип – велика значи същевременно и многонационална, а управляващите и националистическите среди навсякъде полагат усилия за създаване на велика и същевременно еднонационална, хомогенна държава. И естествено се пристъпва към „усвояване" на завоюваното по време на войните. За постигането на тази цел има две възможности: или прогонване на инородното население и „очистване" на собствената територия, или бърза асимилация. На Балканите се опитва и едното, и другото.

Гърция и Турция се ориентират към политика на прогонване на инородното население от своя територия. Тази политика най-много засяга българите от Тракия и гърците от Мала Азия. За да се предпази от турските клането и зверства, българското население от Източна Тракия масово бяга към България. Според един рапорт на българската легация в Цариград до Балканските войни българското население в Турция възлиза на 1,5 млн. души, а в 1923 г. там са останали само 3320 души, като и те „живеят с мисълта как да се изселят". Същата участ сполетява и българите от Южна Македония и Западна Тракия – подложени на необуздан терор и застрашени от избиване и интерниране по островите, те масово бягат към България. Не е по-добра съдбата и на гърците от Мала Азия – след гръцко-турската война от 1919–1922 г. оттам са прокудени около 1,5 млн. гърци, които намират приют в Гърция. „Нова Турция иска да очисти цялата страна от християнския елемент и по радикален начин да се отърве от задълженията си към малцинствата" – докладва управляващият българската легация в Цариград през октомври 1923 г.

Другите две балкански държави, Югославия и Румъния, включили в пределите си инородно население, „усвояват" новите територии не чрез „очистване", а чрез политика на асимилация. Сърбия и Румъния нямат пришълци от други страни, които биха могли да се настанят на мястото на инородното население от завладените територии. И те се заемат не да прогонват това население, а до го сърбизират (в Югославия) или румънизират (в Румъния). Македония заедно с Косово и Метохия

е обявена за „Южна Сърбия". Западните покрайнини се разглеждат като изконни сръбски територии. Всякаква политическа дейност в краищата с българско население е строго забранена. Тук се допуска само дейността на сръбските политически партии, подкрепящи централистичната уредба на държавата и асимилаторската политика на правителствата. Българските училища, културно-просветни и църковни институции са закрити, забранена е употребата на български език в администрацията и в частния живот; разпространението на български книги и вестници се преследва, българските презимена получават сръбското окончание „ич" и се съставят списъци, по които да се кръщават новородените деца. Така българите автоматично стават „прави сърби". Осъществява се освен това аграрна реформа с националистични и асимилаторски мотиви – сръбските колонисти получават повече от 100 хиляди хектара държавни, общински и селски имоти в Македония или се настаняват върху земите на „отметници" и прокудени българи. Така се основават няколко сръбски колонии в Скопско, Прилепско и други места.

Приблизително такова е положението и в Южна Добруджа под румънска власт: затваряне на български училища и културно-просветни институции, румънска колонизация, свързана със секвестиране на български имоти, преследване на българското национално съзнание, потъпкване на всякакви прояви на движение за откъсване от Румъния и свързване с България, извънредно положение и цензура, отвличане на хора по лагери и затвори, съдебно преследване на бивши български войници, участвали във войната на страната на България, и т.н.

България от своя страна се застъпва за защита на българското население под чужда власт, като се стреми да го предпази от прогонване и асимилация. Основните положения на българската политика в това отношение се разработват още по времето на управлението на БЗНС. Едно изложение на Ал. Стамболийски до Международната конференция в Генуа от май 1922 г. рисува положението приблизително така: от 8 млн. българи 2 млн. са оставени извън границите на България, от тях 500 хиляди са бежанци. Това са революционери, четници, борци за свободата на България. Те преминават границите и никой не може да ги спре, защото населението ги подпомага, укрива и храни. По Ньойския договор са откъснати части от България, които в продължение на 40 години са имали свои училища, просветни институции и права, а сега българското население извън границите на България живее при изключително тежък режим – затворени училища и църкви, прогонени учители и свещеници, суспендирани всякакви права, въведена нова администрация в българските области под чужда власт, която насилствено осъществява денационализаторска политика. Изложението формулира накрая и исканията, които България предявява: първо, съседните на България държави да обявят амнистия, която да позволи на бежанците да се завърнат по домовете си; второ, правителствата на тези държави да осигурят връщането на отнетите на бежанците имоти и, трето, да се приложат „по възможност най-скоро" предвидените в мирните договори клаузи за запазване на правата на малцинствата (става дума за договорите за защита на малцинствата).

Искането за завръщане на бежанците по родните им места се поддържа известно време и след падането на БЗНС от власт. С течение на времето обаче става все по-ясно, че бежанският въпрос ще се решава чрез настаняване в рамките на българската държава. И българската политика съсредоточава усилията си в тази насока, като снема въпроса за връщане на бежанците по старите им местожителства. Нещо повече, България се отказва и от перспективата да пледира когато и да било в бъдеще за Източна Тракия и сключва договор за приятелство с Турция.

След изчерпване на въпроса за връщане на бежанците по старите им местожителства остава искането за приложение на договорите за защита на малцинствата. Може във връзка с това да се констатира, че Гърция и Румъния понякога признават, пряко или косвено, наличието на българи в пределите съответно на румънската и гръцката държава. Водят се и преговори ту с Гърция, ту с Румъния, които продължават години наред, без практически да се постигне нищо. В центъра на тези преговори винаги стои въпросът за съдбата на малцинствата, но заинтересованите страни пристъпват към него не с искрено намерение да се постигне положително решение, а с оглед на едни или други трудности и политически цели. Поради това и българо-гръцките, и българо-румънските преговори от междувоенния период не отиват по-далеч от размяна на меморандуми, най-често съдържащи взаимни обвинения за лошо третиране на малцинствата или прекомерни и неприемливи рекламации от финансов характер. Що се отнася до Югославия пък, то тя категорично и брутално отрича наличието на българско население на своя територия и априори отхвърля всякаква мисъл за малцинства и малцинствени права, поради което преговори по тази тема между България и Югославия не се водят.

За разлика от другите балкански държави, които разглеждат договорите за защита на малцинствата като чиста формалност, България непрекъснато ратува за тяхното последователно приложение. Тя често поставя малцинствения въпрос както в съответните органи на ОН, така и в дипломатическите среди. И при всички случаи искането е едно и също – даване на малцинствата на онния права, които договорите предписват. Твърде често действията на българската дипломация в това направление се подкрепят от петиции, изложения и молби на самото българско население под чужда власт или на организации и дейци, говорещи от негово име.

България не успява да наложи нито връщане на бежанците по родните им местожителства, нито признаване на българските малцинства в съседните държави. Единствен мимолетен успех в тази насока е т.нар. Женевски протокол от 1924 г., по силата на който българското и гръцкото малцинство съответно в двете държави се поставят под защита на ОН, като им се гарантират формулираните в договорите за малцинствата права. Гърция обаче не ратифицира този протокол и всичко се замразява. Въпреки това България е единствената балканска страна, която в междувоенния период признава наличието на чужди малцинства на своя собствена територия, като прилага договорите за защита на малцинствата по отношение на

живеещите на нейна територия гърци, арменци, евреи, каракачани, румънци, руси и турци. Официалната българска статистика сочи, че според преброяване от 1920 г. малцинствени права в България ползват 11 509 арменци, 42 074 гърци, 43 209 евреи, 6 412 каракачани, 57 312 румънци, 9080 руси и 520 339 турци. В числото на турците не се включват т.нар. помаци (българомохамедани), чиято численост е 88 339 души. Правата, които се предоставят на тези малцинства реално съществуват в българската действителност, а българското правителство често се хвали с „успехите" си в тази област.

Всичко това има своето логично обяснение. Югославия, Румъния и Гърция, а с тях и Турция, от етническа гледна точка нямат територии в пределите на чужди държави, за които биха могли да аспирират в бъдеще. Затова те приемат установеното с мирните договори статукво за окончателно. За тях по-важна е вътрешната национална консолидация (в рамките на очертаните от Версайските мирни договори граници), отколкото искането за някакви нови придобивки. Оттук и стремежът им за прогонване или асимилация на инородното население, оттук и непризнаването от тяхна страна на никакви малцинства на своя територия.

За България въпросът не стои така. Тя мисли да си възвърне, макар и в неопределено бъдеще, и Македония, и Южна Добруджа, и Тракия. Оттук и стремежът ѝ да има в тези територии българско население, което да има малцинствени права, за да не изчезне. И като цена срещу малцинствените права на инородното население на българите в съседните държави дава малцинствени права на инородното население на собствена територия. При това с изключение на мюсюлманите останалите малцинства на българска територия са нищожни групи. Мюсюлманското население в България пък е доста разпръснато и Турция трудно би могла чрез каквато и да било малцинствена политика да формулира териториални претенции към България. От друга страна, приложението на договорите за малцинствата легитимира България като държава, лоялна към международните договори, към ОН и великите сили от Съглашенския блок, в унисон с политиката на мирна ревизия.

Мюсюлманското население на Балканите в политиката на балканските държави

След оттеглянето на Османската империя от Балканите в балканските страни остава многобройно мюсюлманско население. Политиката на балканските държави към това население в повечето случаи е политика на прогонване и асимилация. В продължение на много десетилетия периодически от Балканите върви поток от мюсюлмански изселвания към Турция. След войните от 1912–1918 г. този поток намалява, но не изчезва.

Най-многобройно население с мюсюлманско вероизповедание на Балканите в междувоенния период остава в Босна и Херцеговина. То е славянско по произход, говори сърбохърватски и не смята Турция за своя родина. Югославия не разглежда

мюсюлманите си нито като национално, нито като религиозно малцинство. До 1929 г. управляващите среди в Белград третират босненските мюсюлмани като част от т.нар. триименен народ на сърби, хървати и словенци, а след това, от 1929 до 1941 г. – като „югославяни" по смисъла на унитаризма на кралската диктатура в страната. Същевременно мохамеданството като религия получава статут на равнопоставеност с православието и католицизма.

Последното масово прогонване на инородно население от Гърция се осъществява непосредствено след Първата световна война, когато 420 хиляди мюсюлмани напускат гръцка територия. В пределите на гръцката държава остават само около 100 хиляди мюсюлмани – турци, помаци и цигани, които живеят предимно в Западна Тракия.

От балканските държави само Албания е страна, която почти няма инородно и иноверско население на своя територия, по отношение на което би могла да прилага малцинствените договори. От конфесионална гледна точка нейното население се дели на мюсюлмани, православни и католици, но всички заедно образуват албанската нация, а конфесиите им се развиват в условията на определена равнопоставеност.

По стечение на обстоятелствата след войните България се оказва с два вида мюсюлмани: турци, живеещи главно в Кърджалийско и Североизточна България, и българомохамедани (помаци) от Родопската област, Ловешко и някои други места. За някаква предварително определена българска политика към мюсюлманското население на България е трудно да се говори. Онова, което на пръв поглед бие на очи, е, че българската държава (и общественост) непрекъснато се занимава с македонския въпрос и с противоречията на България със Сърбия, Румъния и Гърция, появили се около подялбата на османското наследство, а на мюсюлманския въпрос и отношенията с Турция не отделя особено внимание. Това в още по-голяма степен важи за другите балкански държави – навсякъде и управляващи среди, и опозиция работят главно за териториалното разширение на своята държава, а с въпроса за „усвояване" на територии с чуждо население почти не се занимават. Териториалното разширяване все още се разглежда едва ли не като магическо средство, което автоматически ще реши въпроса с „усвояването" и ще доведе до всеобщ просперитет и тотално разрешаване на всички съществени проблеми.

За България би могло още да се добави наличието на известна двойственост в политиката ѝ към мюсюлманското население на страната. Основните характеристики на тази политика биха могли да се резюмират, както следва: 1. Официално признаване на мюсюлманското население като малцинство, тюркоезичните като турци, българоезичните като българомохамедани; 2. Изпълнение на поетите по международните договори ангажименти, но главно по съображения от международен характер и без особено старание; 3. Неясно желание за ограничаване на броя на мюсюлманското население по пътя на изселването му в Турция; 4. Липса на каквато и да е държавна програма за икономически просперитет

и културно издигане на българските мюсюлмани и районите, в които те живеят; 5. Опити на държавната власт и на отделни юридически и физически лица да се обогатяват за сметка на изселващите се.

Що се отнася до Турция, то кемалистите чертаят планове за превръщането на страната си в развиваща се модерна европейска държава. Оттук и стремежът им за увеличаване на броя на населението ѝ чрез приемане на изселници от балканските страни. За изпълнение на тази задача турската държавна политика мобилизира различни сили. Първостепенна роля в случая играе официалната пропаганда. Раздухването на изселническата психоза сред мюсюлманското население на Балканите от време навреме придобива масиран характер. Турската политика работи за спечелване на мюсюлманите, за разширяване и утвърждаване на собственото си влияние над тях, и то не толкова на основата на исляма, колкото на основата на турската национална идея в унисон с идеологията и практиката на кемализма.

Националномалцинственият въпрос в българо-турския договор от 1925 г.

След излизането на България и Турция от Първата световна война пътищата им се разделят: едната – мир на всяка цена, подписване на Ньойския мирен договор, сервилност, лоялно изпълнение на поетите задължения; другата – национално-освободително движение, нова война, отхвърляне на Севърския мирен договор, ксенофобия, повишено национално самочувствие, нов мирен договор. Но не е само това – двете държави са на различни позиции по бежанския въпрос: Турция – за прогонване на българите от Одринско, а България – за тяхното връщане по родните им места. Няма и редовни дипломатически отношения между София и Анкара. При това Лозанският мирен договор се оказва нов триумф за кемалистка Турция и ново огорчение за България – тя губи безвъзвратно както Източна Тракия, така и обещания ѝ по Ньойския договор от великите сили икономически излаз на Бяло море.

Обективната оценка на създаденото положение принуждава България да се откаже от каквито и да било териториални претенции към Източна Тракия в бъдеще. Тъкмо такава позиция заема българската дипломация след подписването на Лозанския мирен договор. По този начин се създават условия не само за установяване на редовни дипломатически отношения между България и Турция, а и за сключване на договор за приятелство между тях. Става дума за три документа, подписани на 18 октомври 1925 г. в Анкара: Договор за приятелство, Протокол-приложение към този договор, и Конвенция за установяване. Най-важно значение има вторият документ – Протоколът-приложение, с който се прави опит за уреждане на т.нар. висящи въпроси между двете държави:

1. *За положението на малцинствата.* Правителствата на двете държави се задължават да осигурят на „мюсюлманските малцинства в България“ и на

„българските малцинства в Турция" ползването на всички разпореждания на договорите за защита на малцинствата, включени съответно в Ньойския и Лозанския мирен договор. Към тази декларация е прибавена и една тълкувателна бележка за българското малцинство в Турция – пояснява се, че става дума за „турски поданици от християнско вероизповедание, чийто матерен език е българският". Обяснение какво се разбира под „мюсюлмански малцинства в България" обаче няма. По аналогия би могло да се предполага, че се имат предвид българските поданици с мюсюлманско вероизповедание, говорещи турски език, но отсъствието на съответно тълкувание предлага на турската страна възможност в числото на т.нар. мюсюлмански малцинства да включва и българските мюсюлмани от Родопската област и други райони на България, говорещи български език. Знае се при това, че мюсюлманските малцинства в България през 1925 г. са повече от половин милион души, докато българите в Турция възлизат само на три-четири хиляди души.

2. *За поданството.* Турция признава за български поданици всички български бежанци, преселили се от турска територия в България от започването на Балканската война през 1912 г. до подписването на българо-турския договор през 1925 г., От своя страна България признава за турски поданици всички мюсюлмани, изселили се от нейна територия през същия този период (1912–1925 г.) и отишли в Турция. От това положение следва, че българите от Одринска Тракия, дошли в България и обявени за български поданици, губят право на завръщане в родните си места – право, което им се признава по Цариградския мирен договор между България и Турция от 1913 г. Така България официално признава фактическото положение на обезбългаряване на Одринска Тракия

3. *За правото на собственост.* И в това отношение договорът от 1925 г. е по-неизгоден от Цариградския мир от 1913 г. – единият признава правото на прогонените българи да разполагат с останалите им в Турция имоти, а другият ги лишава от това право. Това положение специално се фиксира за Одринска Тракия: недвижимите имоти на българите от тази област, изселили се през периода от 1912–1925 г. стават собственост на турската държава. Същото се отнася и за имотите на изселилите се по същото време от България мюсюлмани – те стават собственост на българската държава. В действителност обаче стойността на имотите на мюсюлманите изселници съвсем не е равна на оставените от българите в Източна Тракия имоти.

4. *За изселванията.* Този въпрос се третира в конвенцията за установяване. Приема се, че договарящите страни няма да създават пречки на „доброволното" изселване на турците от България и на българите от Турция. Постановява се по-нататък, че „изселниците ще имат право да изнасят със себе си движимия имот и добитъка си и да ликвидират недвижимите си имоти напълно свободно" веднага или в срок от две години от изселването. Тази клауза малко засяга българските изселници – такива след 1925 г. почти няма, а се отнася за непрекъснатите изселвания на мюсюлмани от България. Вижда се и в този случай, че българското правителство

изобщо не мисли за приобщаването на мюсюлманското население към българския народ, а по-скоро се надява по линия на изселванията да се отърве от мюсюлманите.

5. *За т.нар. установяване.* Договарящите страни дават право на поданиците си да се установяват и да пребивават в територията на другата страна. Тази клауза дава право на български и турски граждани да отиват и да се връщат от едната в другата страна и да могат наравно с местните поданици да упражняват всякакъв вид промишленост, търговия, занаяти и професии, както и да придобиват, владеят и отчуждават всякакъв вид имоти. На това положение особено наблята българската страна, обявявайки го за голям свой успех. В края на 1922 г. българският генерален консул в Одрин Т. Марков препоръчва „главната директива на българската външна политика в Източна Тракия" да бъде политиката на икономическо проникване. Както изглежда, българската дипломация още мисли, че е възможно, „както е било през всички минали векове", българите да поемат икономиката, а пък турците „да изпълняват стражарската служба". Очевидно не се отчитат настъпилите промени, не се държи сметка за новата обстановка в Турция и специално за стремежа на кемалисткото ръководство да развива независима икономика по пътя на протекционизма и етатизма и без чуждо икономическо проникване на своя територия.

След подписването на спогодбите от 1925 г. отношенията между България и Турция се канализират в съгласие с тези спогодби. Онова, което най-общо може да се каже за българската политика по това време, е, че тя е твърде пасивна. Както управляващите среди, така и българската общественост продължават да насочват вниманието си към съдбата на българското население в съседните държави, към Македония и Южна Добруджа, а на турския фактор не отдават особено значение. Всъщност до установяването на деветнайсетомайския режим през 1934 г. българската държава и нейните органи малко се интересуват от турската политика, и то не само изобщо, но и по отношение на мюсюлманското население в България. Това обстоятелство се оказва добре дошло за турската пропаганда и политика, която засилва своята активност, като тъкмо през втората половина на 20-те и началото на 30-те години създава своя организация и кадрови потенциал за влияние в България. Още през 1926 г. се основава Съюз на турските културно-просветни и гимнастически и спортни дружества „Туран" в България със седалище София. През същата година в Шумен се основава Турско младежко културно-просветно, музикално, гимнастическо и спортно дружество" под същото наименование като клон на съюза. Такива дружества възникват на много места в България. Твърде много са фактите, които показват, че тези дружества се занимават повече с политика, отколкото с благотворителна, културно-просветна, музикална и спортна дейност.

До средата на 30-те години „Туран" и мюсюлманските благотворителни дружества в България развиват своята дейност легално и имат статут на юридически личности. Официалната българска държавна власт почти не се интересува от тяхната дейност. Друго става положението след 19 май 1934 г.: политическите партии са забранени, преустановяват своята дейност и

мюсюлманските дружества, държавната власт се противопоставя на кемалистката пропаганда в България, а полицията започва да следи всички заподозрени лица, свързани с тази пропаганда. Независимо от преследванията в България възниква едва ли не кемалистка политическа партия, която развива своята дейност нелегално и работи в полза на Турция. Нейните организатори и кадри се рекрутират измежду политически по-издигнатия слой на мюсюлманското население в България, откъсващо се постепенно от влиянието на ислямския консерватизъм. Тяхната дейност се насочва към възвеличаване на кемализма и кемалистките реформи и формиране на съзнание за принадлежност на българските мюсюлмани към турската нация и държава.

По време на деветнайсетомайския режим и през следващите години кемалистката организация и пропаганда в България се натъква на сериозна съпротива от страна на българската държава и нейните органи. Всъщност тя е забранена и се третира като незаконна и антидържавна. Нещо повече, започва нейното преследване, което създава много работа и грижи на полицейските власти в страната. Възниква цяла мрежа от агенти и доносници и започва следене на всеки турски поданик, влязъл в България. Засилва се наблюдението и над местните мюсюлмански дейци, водят се следствия и разпити, пристъпва се към интернирания и пр. Освен полицията в борбата срещу туранизма и кемалистката пропаганда се включват и органите на Министерството на просветата. Първата стъпка в тази насока е подмяната на учителите по български език в мюсюлманските училища – през 1935–1936 г. се извършва масова смяна на тези учители с млади мъже, свързани с полицията, като им се възлага да следят учителите турци и всичко, което става в мюсюлманските села, в които са изпратени. През есента на 1936 г. се организира и учителска конференция в Шумен на учителите по български език в мюсюлманските училища. Висши служители на Министерството на просветата, на Дирекцията на полицията и разузнавателното ведомство на армията инструктират учителите какво да правят и как да действат. Основното наставление в случая е да не се полагат грижи за просветата и образованието: колкото по-просветени, толкова по-здраво свързани с Турция и кемализма, обратно – колкото по-малограмотни и неграмотни, толкова по-свързани с България. Има и конкретни инструкции как да се преподават история и география, как да се следят учителите мюсюлмани (турци), как да се донася на полицията и т.н. – все мерки не за приобщаване, а за изолация и потискане.

Такъв смисъл, общо взето, имат и инструкциите на държавните органи по изселванията. През 1935–1936 г. се установява, че Турция ще приема годишно по 10 хиляди изселници. Това съвсем не задоволява българската политика, тъй като броят на мюсюлманите в страната не намалява – годишният прираст се оказва доста по-голям от броя на изселващите се. И следват указания да се издават масово документи за изселване, да се улесняват изселниците, като се съдейства за ликвидиране на всичките им имотни и административни въпроси, дори да се пускат да заминават и без документи. Появяват се и посредници, водачи до граничните

пунктове за преминаване на турска територия. Нищо особено обаче по тази линия не може да се постигне – Турция не ги иска, а и те невинаги искат да напускат земята и дома си, с които са свързани, България е родината им, а Турция – чужбина, неизвестност.

Както се вижда, декларираното приятелство между Царство България и Турската република с българо-турския договор от 1925 г. е само фасада, зад която се крие постоянно разминаване и противопоставяне между двете държави. И ако в по-широк план обект на това разминаване е статуквото в Югоизточна България, то в двустранен българо-турски план главен обект е малцинственият въпрос. След 1925 г. за български бежанци от Източна Тракия вече не става дума. Интересът към този въпрос рязко пада, и то във вреда на България. За сметка на това бързо се качва цената на българските мюсюлмани – те трайно влизат в сметките и на турската, и на българската политика, при което Турция най-често прибира актива, а за България остава пасивът.

Главното в случая е, че както в България, така и на други места на Балканите вече повече от едно столетие християни и мюсюлмани, българи и турци живеят като две общности, затворени в себе си и изолирани една от друга. Всъщност за някаква вътрешна интеграция между религиозни и етнически общности не може сериозно да се говори. Наистина съществува взаимна лоялност, налице са сътрудничество, взаимопомощ и добросъседство, но съществуват и преграда, недоверие, неприязън, а нерядко и омраза. За всичко това има много причини: негативно историческо наследство, различия в начина на живот, в бита и културата, консерватизъм в мисленето и пр. Огромна в това отношение е и ролята на държавната политика, българска и турска. Със своята двойственост, с проявите на натиск за „покръстване“ или изселване, с различни форми на дискриминация българската политика не съдейства за приобщаване на мюсюлманското българско население към България, за неговото сближаване и интеграция с българите, не води към преодоляване на отчуждението между християнската и мюсюлманската общности наследено от миналото. Напротив, съзнателно или не тази поли тика тласка мюсюлманите, особено тюркоезичните, към консолидация на затворена общност с поглед повече към Турция, отколкото към България. Тъкмо на тази цел служи и турската националистическа политика и кемалистка пропаганда от междувоенния период.

3. БАЛКАНСКИ ПАКТ

Изменения в международните отношения в началото на 30-те години

През 20-те години Италия се очертава като главна сила, следваща експанзионистична политика и насърчаваща ревизионистичните настроения в Средна Европа и на Балканите. В началото на 30-те години към такава политика, особено след идването на Хитлер на власт, се ориентира и Германия. Общата идеологическа основа на режимите в Германия и Италия и общата им експанзионистична политика обуславят единодействието на двете държави по редица международни проблеми. Противоречията между тях в Дунавската област и по австрийския въпрос обаче са много силни, което не позволява още през първата половина на 30-те години да се постигне устойчив германо-италиански съюз.

От друга страна, западните държави Англия и Франция остават на позицията за запазване на съществуващото положение, но не се оказват в състояние ефикасно да го бранят. При това в Европа няма единство по проблемите на европейската сигурност: едни настояват за съюз на Англия, Франция и други заинтересовани страни със СССР за общи действия срещу германската агресия, а други се стремят към сговор с Хитлер и Мусолини за сметка на Съветския съюз и малките държави. Връх взема в крайна сметка т.нар. политика на „умиротворяване", която се характеризира с непрестанни отстъпки пред агресивните действия на Германия и Италия. Основният замисъл на тази политика е да се постигне някакъв компромис между фашистките държави и западните демокрации, а главен неин плод – засилването на Германия и Италия и увеличаването на техните претенции и апетити.

Друг фактор, който буди сериозно безпокойство, е отслабването на Обществото на народите, което в началото на 30-те години бързо губи значение на арбитър при решаване на международните проблеми. Наистина в ОН се говори за безопасност, арбитраж, разоръжаване, гаранции за мир и пр., но все по-очевидно става, че се готви война, която женевският институт няма сили да предотврати. Единствен конструктивен елемент в международното развитие в началото на 30-те години се оказва политиката на колективна сигурност. Съществена проява на тази политика става очертаното се през 1933 г. съветскофренско сближение, както и подписването на конвенция за определяне на агресора в началото на юли 1933 г. в Лондон. За агресор се обявява държавата, която би извършила едно от следващите действия: 1) обявяване на война на друга държава; 2) нахлуване с въоръжени сили, макар и без обявяване на война, в територията на друга държава; 3) нападение със свои сухопътни, морски или въздушни сили, макар и без обявяване на война, срещу територията, морските или въздушните кораби на друга държава; 4) предприемане на морска блокада на бреговете и пристанищата на друга държава; 5) оказване на подкрепа на въоръжени банди, които биха нахлули в територията на друга държава, или отказ да вземе всички мерки на своя територия, за да лиши тези банди от

помощ и покровителство. Възникват известни предпоставки за обединяване на усилията на СССР с тези на Франция и Англия и създаване по този начин на общ фронт срещу агресивните държави.

Измененията в международните отношения в Европа намират отражение и на Балканите: преоценка и нови моменти в политиката на някои балкански държави, възникване и развитие на нови тенденции, прегрупиране на силите и формиране на т.нар. балканско съглашение.

Балкански конфедерации

В условията на световната икономическа криза и нарастване на опасността от германска агресия настъпват известни изменения в балканската политика на Англия: ако през 20-те години английската дипломация толерира италианското проникване в Албания и води политика на „балансиране" между Франция и Италия, то в началото на 30-те години Лондон възприема порезервирана позиция спрямо италианската експанзия на Балканите и съгласува своята балканска политика с Париж. Нещо повече, Англия и Франция започват да упражняват натиск върху балканските държави за помирение и взаимно разбирателство. На тази основа и под влияние на европейския пацифизъм и идеята за „Паневропа" възниква пацифистко движение за балканско разбирателство – говори се за „балканска федерация" или „конфедерация", популяризира се лозунгът „Балканите за балканските народи", препоръчва се сключването на пакт между балканските държави и пр.

Главна проява на движението за балканско разбирателство от началото на 30-те години се явяват т.нар. балкански конференции. Те се свикват под патронажа на Международното бюро на мира, като в работата им участват общественици от балканските страни. Поради това създаденият институт и организация на това учреждение има обществен характер, а приеманите решения остават само като пожелания и съвети към правителствата.

Първата балканска конференция се свиква през октомври 1930 г. в Атина в присъствието на делегации от всички балкански страни. Постига се съгласуваност занапред балканските конференции да се свикват ежегодно. Говори се за тясно икономическо сътрудничество между балканските страни, за създаване на частичен митнически съюз, за сключване на пощенски съюз и пр.

Главният въпрос, който стои в центъра на работата на балканските конференции, още от самото начало става идеята за постигане на балканско обединение. Първата балканска конференция обсъжда този въпрос най-общо, на Втората балканска конференция (Цариград и Анкара, октомври 1931 г.) се разглежда гръцки проект за пакт между 6те балкански държави, а Третата балканска конференция (Букурещ, октомври 1932 г.) приема текста за Балкански пакт, съдържащ принципите на ненападение, решаване на спорните въпроси по мирен начин и взаимопомощ, в случай че някоя балканска държава наруши принципа на ненападение.

Въпросът за сключването на Балкански пакт разкрива сериозни противоречия. Българската делегация настоява предварително да се разрешат съществуващите на Балканите национални проблеми и едва тогава да се пристъпва към сключване на Балкански пакт. Тя остро критикува проекта и предлага създаване на една междубалканска комисия по въпросите на малцинствата. Разгарят се остри спорове, а българската делегация присъства на Третата балканска конференция само като наблюдател. В крайна сметка към текста за балканския пакт, приет на тази конференция, е включен пункт за съблюдаване „статута на малцинствата, изработен и приет от ОН".

Въпреки това балканското „разбирателство" от началото на 30-те години не отива подалеч от добрите пожелания, а балканските проблеми и противоречия остават неразрешени. В целия сложен комплекс от взаимоотношения между балканските държави централно място заема България, понеже има спорни въпроси с почти всички съседи.

Гръцкотурско сближение и опити за създаване на тристранен пакт на Балканите

През 1932–1933 г. италианската дипломация форсира идеята за създаване на директория на великите сили, съставена от Великобритания, Франция, Германия и Италия. Съдържанието и целите на тази идея се определят от плановете на Италия чрез споразумение между големите европейски държави да осъществи нова подялба на сферите на влияние. Проектът на Мусолини предполага „сътрудничество" между четирите държави (Италия, Германия, Франция и Англия), „по всички европейски и извъневропейски, в това число и колониални въпроси", възможност за ревизия на мирните договори в духа на чл. 19 от Пакта на ОН и „равенство" в правата на Германия в областта на въоръжаването. След дълги преговори през юли 1933 г. се подписва т.нар. Пакт на четирите, но поради противоречия между подписалите го и съпротива от страна на Малката антанта и Полша той остава нератифициран.

Макар и неуспешен, опитът за създаване на директория на великите европейски държави оказва влияние върху международното развитие на Балканите. Не само Румъния и Югославия, но и Турция и Гърция възприемат Пакта на четирите като опасност и по-определено тръгват по линията на сближение с Малката антанта и Франция. Нещо повече, турската дипломация предлага организиране на тристранен блок между Турция, Гърция и България, който като цяло да започне преговори с румъно-югославската групировка с оглед създаването на общобалкански регионален блок.

Ръководейки се от тази перспектива, турският външен министър Р. Арас предлага на България да сключи пакт за приятелство, неутралитет и арбитраж с Турция и Гърция. Подобен пакт от турска страна се предлага и на Югославия, което Белград приема. Така турската инициатива се развива в две направления: първо, по линия на създаване на тристранен пакт, и, второ, по линия на сближение с

Малката антанта. А главната цел е да се постигне общобалканско споразумение за гаранция на границите.

Турският проект за създаване на тристранен турско-гръцко-български пакт напомня италианските опити от края на 20-те и началото на 30-те години засъздаване на подобна групировка. Целите на турското предложение обаче са качествено различни от тези на италианската дипломация: докато Рим се стреми да създаде тристранен блок под свое влияние и като противовес на Малката антанта, то Анкара разглежда гръцко-турско-българската групировка като трамплин към споразумение с малкоантантските съюзници и създаване на общобалкански блок.

Реализирането на турската инициатива в най-голяма степен се поставя в зависимост от България. Политиката на неангажираност не позволява на българската дипломация участие в едни или други комбинации, а искането за ревизия на мирния договор в духа на чл. 19 от Пакта на ОН не допуска повторно потвърждаване на териториалното статукво чрез влизане в каквито и да било блок, макар и неутрален, който би бил изграден въз основа на взаимна гаранция на границите на балканските държави. Освен това в началото на 30-те години българската външна политика и българската общественост разглеждат излаза на България на Егейско море като жизнен въпрос и първостепенна цел. Поради това София отхвърля турската инициатива за създаване на тристранен турско-гръцко-български блок.

Отказът на България обаче не води до окончателно проваляне на турската инициатива: подготвя се двустранно турско-гръцко споразумение, което допада на Гърция повече, отколкото сключването на тристранен пакт, който би изисквал по-тесни контакти с България и евентуални концесии в нейна полза. През май 1933 г. Гърция и Турция се споразумяват по принцип за сключване на двустранно споразумение за гарантиране на неприкосновеността на границата между двете държави. Същевременно турското правителство предлага и на България сключване на подобен двустранен договор за гарантиране на българо-турската граница.

На 14 септември 1933 г. се подписва гръцко-турското споразумение за гаранции, като отново се прави предложение за присъединяването и на България. С такава мисия турските ръководители И. Иньоню и Р. Арас посещават София. Но българската дипломация преценява гръцко-турското споразумение като преграда за осъществяване на стремежите на България за излаз на Бяло море, българската общественост реагира отрицателно, атмосферата е доста хладна, а Н. Мушанов отказва да подпише не само тристранен пакт, но и двустранно споразумение за гаранция на границите с Турция.

Българо-югославското сближение от 1933 г.

Независимо от разните цели, планове и комбинации за българската дипломация в началото на 30-те години става ясно, че положението на България на Балканите в значителна степен зависи от характера на отношенията ѝ с Югославия и Румъния, които съставят здраво ядро в рамките на Малката антанта и имат значително

влияние в Югоизточна Европа. Това става още по-ясно след подписването на т.нар. Организационен пакт на Малката антанта и успешно завършилите акции на тази организация по линия на проваляне на опитите за създаване на Пакт на четирите.

Следователно усилията на България за намиране на изход от изолацията могат да дадат резултат, ако се разбие обкръжението от север и запад и се подобрят отношенията с малкоантантските съюзници. Тази политика предоставя определени възможности за активизиране на контактите и с Франция, което за България е от голямо значение предвид нейните финансови и стопански трудности. От гледна точка на целите на българската политика едно сближение с малкоантантския блок също изглежда перспективно: с Югославия могат да се намерят допирни точки за проникване към Егейско море. Освен това едно сближение с Югославия и Румъния би облекчило транзита на български стоки от Средна и Западна Европа и би разрешило някои въпроси, свързани с възстановяването на българската армия и нейното въоръжаване.

Малкоантантските съюзници от своя страна също проявяват стремеж за сближение с България. По този начин те се стремят да си осигурят безопасност откъм българска страна и да бъдат с развързани ръце в случай на усложнения в Средна Европа или конфликт с Италия. Между Югославия и Румъния обаче никога не се установява пълно единодействие в отношенията им към България. Напротив, съществува обстановка на постоянно недоверие, съперничество и състезание, при което двете страни се стремят всяка за себе си да спечелят България на своя страна. В края на 1932 г. румънската дипломация излиза с инициатива за българо-румънско сближение, което предизвиква недоволство в Белград. През втората половина на 1933 г. се очертава перспективата на българо-югославско сближение, което на свой ред пък сериозно безпокои Румъния.

При това положение пред българската дипломация се създава известна възможност за избор: наклонност към Малката антанта и Франция чрез сближение само с Румъния или само с Югославия, или пък и с двете едновременно. София отдава предпочитанията си на едно българо-югославско сближение. Тя преценява, че Югославия играе във френската система от съюзи по-важна роля от Румъния. Освен това българската дипломация не без основание разчита да получи известна подкрепа от Югославия не само по посока към Бяло море, но и с оглед възвръщането на Южна Добруджа на България.

Но и българо-югославското сближение се оказва много трудно: отношенията между двете държави на Балканите определя един сложен комплекс от политически, териториални, националномалцинствени, църковни и други въпроси, наследени от миналото. Запазва се положението на напрегнатост, взаимно недоверие, инциденти, обвинения и пр. Едва през втората половина на 1933 г. тази нерадостна картина постепенно се изменя, а българо-югославското сближение става политика на управляващите среди както в България, така и в Югославия. Във връзка с това веднага трябва да се отбележи, че югославската дипломация държи само на такова

сближение с България, което се основава на съществуващото териториално статукво, установено с мирните договори. Нещо повече, някои среди на югославското общество крият хегемонистични планове и разглеждат сближението с България само като стъпка към нейното погълщане от Югославия.

За възприемането на политиката на българо-югославско сближение в София и Белград определена роля играят също така внушенията на някои външни сили. Франция се стреми чрез помирение и сближение между България и Югославия да нанесе удар върху италианското влияние на Балканите и да засили позициите на балканските си съюзници от Малката антанта. Затова френската дипломация насърчава българо-югославското сближение и дава импулс за него. По същите съображения и Чехословакия подкрепя българо-югославското сближение и дори посредничи в българо-югославските отношения. Английската дипломация също дава да се разбере, че много държи на българо-югославското помирение и сближение. Дори Германия, стремейки се да спечели Югославия на своя страна и да я използва за разлагане на френската система от съюзи и изолация на Чехословакия, одобрява политиката на българо-югославско сближение. От великите сили само Италия по понятни съображения се оказва противник на тази политика.

Собствените интереси на България и Югославия, от една страна, и внушенията на външни фактори, от друга, налагат българо-югославското сближение като важен елемент в международните отношения на Балканите. Първите прояви на това сближение датират от пролетта на 1933 г.: в края на април 1933 г. в България пристига делегация от сръбски духовници, която води преговори с българския митрополит Стефан и е приета от цар Борис. Като пълномощен министър в Белград се установява Г. Кьосеиванов, изтъкван от режимите в двете страни като способен и тактичен дипломат, привърженик на политиката на добросъседски отношения и сближение. Правителството в София взема известни мерки за ограничаване на терористичната дейност на иванмихайловистите, а от Белград се съобщава за югославското решение от 15 юни 1933 г. да се открие границата за двувластниците. Инцидентите по границата намаляват, а взаимните обвинения постепенно изчезват от страниците на печата.

Значителна манифестация на българо-югославското сближение от есента на 1933 г. са двете поредни срещи между цар Борис и крал Александър (на 18 септември на Белградската гара и в началото на октомври в Евксиноградския дворец във Варна). Създава се впечатление, че двамата монарси проявяват решителен стремеж към сближение и споразумение. Успоредно с това възниква обществено движение за сближение и взаимно опознаване. В Белград се основава Югославско-българска лига, а в София – българо-югославско дружество. Организират се взаимни посещения на стопански, спортни, културни и други делегации, разширява се културният обмен.

В разгара на тази кампания през декември 1933 г. цар Борис, придружен от Н. Мушанов и други официални лица, прави посещение в Белград. Водените там

преговори завършват с решение двете страни „да пристъпят" към „уговаряне на търговски договор и ветеринарна конвенция, към опростяване на паспортните формалности, за да се улеснят отношенията между двата народа, и към развитие и подобряване на съобщителните средства" между България и Югославия.

Всичко това обаче не може да прикрие различията. От българска страна се поставя въпросът за малцинствени права на българското население в Македония и Западните покрайнини и се намеква за „поправка на границата на юг от Пирот", т.е. за връщане на Цариброд и Босилеград на България, а от югославска страна категорично се възразява и срещу едното, и срещу другото. Освен това политиката на българо-югославското сближение се натъква на противници в лицето на другите балкански държави В крайна сметка шумно прокламираното българо-югославско сближение, „приятелство" и „братство" се обрича на неуспех: съществуващите между двете страни проблеми остават нерешени, а другите балкански държави форсират подготовката за създаване на по-широка балканска групировка и с това поставят българо-югославското сближение в зависимост от общобалканското международно развитие.

Дипломатическа подготовка и сключване на Балканския пакт

И така в международното развитие на Балканите през 1933 г. постепенно се очертават три основни тенденции: укрепване на гръцко-турския блок, сближение между малкоантантския съюз и гръцко-турската групировка и българо-югославско сближение. Първата тенденция води до сключване на гръцко-турското споразумение от 14 септември 1933 г., втората – до известно единодействие между Румъния, Югославия, Турция и Гърция на международната арена, което се проявява например във връзка с подписването на дефиницията за определяне на нападателя и подготовката на румъно-турско и турско-югославско споразумение за приятелство и арбитраж, а българо-югославското сближение възбужда недоверието на Гърция, Румъния и Турция, които се опасяват, всяка с оглед на своите интереси от неблагоприятни изменения в съотношението на силите на Балканите. Оттук и стремежът на Букурещ, Атина и Анкара да не допуснат прекомерно и неконтролирано сближение между България и Югославия. Като най-привлекателна в случая се представя идеята за създаване на една общобалканска групировка, която, от една страна, да гарантира държавно-териториалното статукво на Балканите, и, от друга страна, да постави българо-югославското сближение в някакви общобалкански рамки и под контрола на останалите балкански държави.

Така в Гърция, Турция и Румъния се очертава известна общност на интереси относно българо-югославското сближение – всички се опасяват от него. Освен това вече съществува общност на интереси на четирите балкански държави (Румъния, Гърция, Турция и Югославия) по линия на борбата против териториалния ревизионизъм, за запазване и гарантиране на съществуващото статукво на Балканите. По този въпрос югославската дипломация върви заедно с дипломацията на другите

три държави – заинтересована е от по-широка балканска групировка, особено ако тази групировка би имала антииталианска насоченост.

При така очертаните се тенденции се свиква заседание на Постоянния съвет на Малката антанта в Синая (23–27 септември 1933 г.). В хода на преговорите относно бъдещата политико-дипломатическа дейност на Балканите възникват две концепции: румънска – за сключване на гаранционни договори, т.е. за такова решаване на балканските проблеми, което изключва участието на България и е насочено против нея, и югославска – за създаване на защитна комбинация на Балканите с антииталианска насоченост.

Въпреки различията малкоантантските съюзници активизират своята дейност на Балканите. След заседанието на Постоянния съвет на Малката антанта в Синая и срещата си с цар Борис в Евксиноград крал Александър заминава за Турция и Гърция, където започва преговори за създаване на една общобалканска комбинация. Няколко дни по-късно румънският външен министър Титулеску пристига в София, а след това посещава Анкара, Атина и Белград. Главният резултат от неговото пътуване по балканските столици е уговарянето на пакт между Румъния, Гърция, Турция и Югославия за взаимна гаранция на балканските им граници.

След първия импулс, даден по време на обиколката на крал Александър из балканските страни, югославската дипломация не проявява особена настойчивост на всяка цена да създаде балкански гаранционен блок. Наистина Белград приема със задоволство съгласието на Турция и Гърция за такъв блок, но не се отказва от идеята за сближение с България. Между Белград и Букурещ се манифестира „солидарност" само по линията на гарантиране на статуквото на Балканите, но не и по отношение на България. По време на разговорите с Титулеску в Белград (26–27 октомври) югославският външен министър Йевтич настоява въпросът за балканския гаранционен блок да не се представя пред България като свършен факт, а да се поведат преговори за нейното участие, докато румънският външен министър смята това за „излишно губене на време" и „напразна надежда".

Въпросът за създаване на един балкански гаранционен блок за първи път се поставя официално пред българската външна политика по време на разговорите между цар Борис и Н. Мушанов, от една страна, и крал Карол и Н. Титулеску, от друга, състояли се на 30 октомври 1933 г. на Дунав при Русе. Въпреки съвета на Йевтич балканският гаранционен пакт да не се представя като свършен факт, крал Карол дава на цар Борис да разбере, че пактът е вече уговорен без България. Титулеску пък предлага на Н. Мушанов България да подпише договор „за гарантиране на днешните граници" не само с Румъния и Югославия, но също и с Турция и Гърция. Като компенсация румънската външна политика обещава на България „мост на Дунав и всички възможни стопански изгоди" – транзит през Румъния и Югославия, стопанско споразумение с Гърция и пр.

България обаче не приема. Макар и много умерена и подчертано отбранителна, българската външна политика остава вярна на позицията за неучастие в пакт,

изграден въз основа на принципа за гарантиране на границите на балканските държави. Прокламирала вече линията на сближение с Югославия, българската дипломация полага усилия да осуети съюза на останалите балкански държави въз основа на един ясно изразен антиревизионистичен договор. В това отношение дори се очертават известни надежди, тъй като някои страни (Франция, Чехословакия, Югославия, Англия) проявяват разбиране към положението на България. Но вместо изоставяне на идеята за балканска групировка, към което се стреми София, отвсякъде се правят внушения за присъединяване или в най-добрия случай – изработване на друга формула, при която би било възможно българското участие.

След дълги сондажи и преговори в крайна сметка през януари 1934 г. се налага становището за сключване на готвения гаранционен пакт на Балканите без България. Наистина от югославска страна се настоява „да се направи всичко", за да стане възможно и нейното участие, но перспективи в това отношение не се откриват. По време на разговорите си с Титулеску на 29 януари 1934 г. Н. Мушанов предлага вместо Балкански пакт да се сключат двустранни пактове за ненападение между балканските държави. Непосредствено след това българските пълномощни министри в балканските столици съобщават на съответните правителства, че България е готова да сключи двустранни договори за ненападение с тях освен с Турция, с която има пакт за приятелство. Прибавя се във връзка с това, че България няма агресивни намерения против съседите си, че тя не мисли за война, но не може да се откаже от чл. 19 на Пакта на ОН, който допуска възможност за ревизия на мирните договори.

Активизирането на българската външна политика по линия на намиране на подходяща „формула" обаче се оказва закъсняло. То идва, след като останалите балкански държави вече са решили да подпишат пакта, със или без България. И, естествено, българското предложение е оставено без последствие. Министрите на външните работи на четирите държави разглеждат това предложение в началото на февруари 1934 г. на съвместните си заседания в Белград. Тук именно окончателно се налага тезата за гаранционен пакт, а Кьосеиванов получава идентични писма от министрите на външните работи на балканските страни, в които се съобщава, че те вече са парафирали пакта „за военна гаранция и за сигурността на балканските им граници". В същите писма министрите обясняват, че предложеният от българска страна пакт за ненападение не бил достатъчен, за да замести пакта за териториална гаранция, но че те са готови допълнително да сключат поотделно с България договори за ненападение по образеца на Лондонските споразумения от 3 и 4 юли 1933 г.

Така в крайна сметка окончателно се налага решението за подписване на Балканския пакт без България. Що се отнася до Албания, то и в този случай най-заинтересована се оказва Югославия: чрез присъединяването си към балканската групировка Албания би демонстрирала независимост спрямо Италия, което на свой ред би създало предпоставки, ако не за скорошно реализиране на определени

придобивки за Белград в югоизточна посока, то поне за осигуряване на безопасността на югославската граница с Албания. Затова Белград твърде болезнено реагира на искането на Гърция за изключване на албано-югославската граница от предвижданата взаимна гаранция. Естествено Югославия не би се съгласила с подписването на един пакт, чиито гаранции биха се разпростирали върху балканските граници без албано-югославската граница, откъдето италианската опасност се очертава най-реално. Този въпрос също заплашва да осуети създаването на Балканския пакт. Намесва се обаче френската дипломация, която не иска да допусне провалянето на преговорите, в резултат на което балканските граници на Албания са включени в гаранцията.

Разногласия между договарящите страни се очертават и по въпроса, дали Албания въобще да бъде поканена за присъединяване към Балканския пакт. Йевтич настоява Балканският пакт да се формулира по такъв начин, че да се избегне „изключването на Албания под каквато и да била форма". Титулеску обаче се обявява против незабавното присъединяване на Албания към пакта и допуска възможност за нейното приемане в бъдеще.

Против влизането на Албания в готвения Балкански пакт се обявяват и Гърция и Турция: изтъква се, че Албания е зависима от Италия, а Атина и Анкара не желаят да се противопоставят на Рим. Така поради съпротивата на Гърция, Турция и Румъния албанското правителство остава непоканено да участва в преговорите за Балканския пакт.

По време на преговорите между министрите на външните работи на четирите държави в началото на февруари 1934 г. в Белград е приет окончателният текст на Балканския пакт. А на 9 февруари с.г. в Атина става самата церемония по неговото подписване между Гърция, Румъния, Турция и Югославия.

Сключването на Балканския пакт създава ново положение на Балканите: четири държави образуват т.нар. Балканско съглашение, две балкански държави – България и Албания – остават вън от него, а „равновесието" в Югоизточна Европа временно се накланя в полза на френската система от съюзи.

Основни положения в Балканския пакт

В текста на Балканския пакт, подписан на 9 февруари 1934 г. в Атина, се подчертава, че Гърция, Румъния, Турция и Югославия са твърдо решени да осигурят зачитането на вече съществуващите договорни задължения и поддържането на териториалния ред, установен понастоящем на Балканите. Според член 1 от пакта четирите държави взаимно си гарантират „сигурността на всичките си балкански граници". Специален протокол-приложение пояснява, че става дума за гаранция на съществуващите граници между Румъния и България, Румъния и Югославия, Югославия и Гърция, Албания и Югославия, Албания и Гърция, Югославия и България, Гърция и България, Гърция и Турция, България и Турция. Така се прецизира, че гаранцията засяга двустранните балкански граници на държавите от Балканското

съглашение и между тях и останалите вън от съглашението Албания и България. Пактът не предвижда гаранции за извънбалканските граници на четирите държави. При това държавите от Балканското съглашение са едновременно и гаранти, и страни, за чиито балкански граници се отнася гаранцията.

Според чл. 2 на Балканския пакт четирите държави следва да се съвещават „относно мерките", които би трябвало да се вземат „в случай на евентуалности от естество да засегнат техните интереси". Освен това подписалите Балканския пакт се задължават да не предприемат „никакво политическо действие по отношение на всяка друга балканска държава", неподписала пакта, без предварително взаимно предупреждение и да не поемат никакво друго задължение спрямо всяка друга балканска държава без съгласието на останалите договарящи страни. Очевидно взаимните съвещания се предвиждат не само при „засягане интересите" на държавите от съглашението от страна на България или Албания, но и от страна на някоя небалканска сила (например Италия), докато задължението да не се предприема „никакво политическо действие" и „никакво друго задължение спрямо всяка друга балканска държава" ясно визира само България и Албания. Следователно никоя от държавите – членки на Балканското съглашение, не може да урежда отношенията си с България или Албания или да сключва каквито и да било договори с тях без предварителното съгласие на другите три държави.

Член 3 на Балканския пакт постановява, че той влиза в сила от момента на неговото подписване и ще бъде ратифициран „колкото е възможно по-скоро". Приема се също така, че Балканското съглашение „ще бъде открито за всяка друга балканска страна, чието присъединяване ще бъде предмет на благоприятно проучване от страна на договарящите страни и ще влезе в действие веднага щом другите подписали страни нотифицират своето съгласие".

Освен официалният текст на Балканския пакт на 9 февруари 1934 г. в Атина се подписва и Допълнителен протокол, който временно остава в тайна. Този протокол уточнява, че за агресор ще бъде смятана страната, която би извършила едно или повече действия, посочени в Лондонската конвенция за нападателя от 3 и 4 юли 1933 г. Тайният протокол по-нататък декларира, че Балканското съглашение не е насочено против никоя държава и че неговата цел е да гарантира „сигурността на балканските граници срещу всяка агресия на една балканска държава". При все това, ако някоя от четирите държави от съглашението бъде нападната от небалканска сила и „ако една балканска държава се присъедини към тази агресия, било едновременно, било впоследствие", Балканският пакт ще влезе в действие „по отношение на тази балканска държава" (чл. 3). От това положение следва, че в случай на нападение например срещу Югославия от страна на Италия, то Гърция, Румъния и Турция са длъжни да се намесят в подкрепа на съюзницата си Югославия само ако към агресията се присъединят Албания или България. Те обаче не са длъжни да действат срещу небалканската сила Италия, а единствено срещу нейните евентуални балкански съюзници, намиращи се извън Балканското съглашение.

Член 4 от Допълнителния протокол предвижда сключването на военни конвенции, „пригодени към целите, преследвани от Пакта за балканско споразумение". Протоколът уточнява, че преговорите за тези конвенции ще започнат в срок от 6 месеца след подписването на Балканския пакт.

Що се отнася до срока на валидността и начините за денонсиране на Балканския пакт, то документите, подписани в Атина на 9 февруари 1934 г., формулират доста сложна и неясна процедура, от която все пак се разбира, че Балканският пакт поначало се сключва за 7 години, след което ще следва неговото подновяване или евентуално денонсиране.

Сключването на Балканския пакт подкрепя онези тенденции в международната политика, които в една или друга степен са насочени против агресията на фашистките сили. В дадения момент проблемът за териториалната цялост на Балканите е неделима част от същия проблем в Европа и затова, защитавайки териториалното статукво в балканския регион, създаденото съглашение косвено застава срещу експанзията на фашистките сили. Така се създават формални предпоставки за включване на балканските държави в една система за колективна безопасност. В нито една балканска страна обаче не се създават условия за реализиране на подобна политика. Балканският пакт не представлява опит за решаване на балканските проблеми, а само опит за консервиране на завареното статукво. Съглашението става временна групировка от малки държави с ограничени цели от политико-дипломатически характер, насочени преди всичко по отношение на България. Негова първостепенна задача е не осигуряването на балканските граници против евентуална българска акция за момента (през 1933–1934 г. тя не представлява практическа опасност за никого), а против евентуални аспирации на България в бъдеще. Но ако се говори за български аспирации и искания за ревизия като опасност за мира, то с не по-малко основание може да се изтъква стремежът на останалите балкански държави да гарантират завладените след Първата световна война територии и да увековечат несправедливите постановления на Ньойския договор, неспособността и нежеланието им да разрешат малцинствените и други проблеми и пр. – факти, служещи за мотив на българския ревизионизъм, които са не по-малко опасни за мира и спокойствието в Югоизточна Европа.

Политико-дипломатически борби по повод на ратификацията на Балканския пакт

На пръв поглед подписаните на 9 февруари 1934 г. в Атина документи решават всички основни въпроси. Скоро обаче привидната хармония в току-що създаденото Балканско съглашение е нарушена: различното приемане и тълкуване на взаимните задължения, формулирани в Балканския пакт и Допълнителния протокол към него, са главното, което непрекъснато предизвиква разногласия, поражда недоверие и несъгласуваност между четирите държави.

Още в деня на подписването на Балканския пакт от името на анкарското правителство турският външен министър Ружди Арас официално декларира, че при никакви обстоятелства Турция не ще воюва срещу Съветския съюз. Министрите на външните работи на Гърция, Румъния и Югославия приемат тази декларация като неразделна част от Балканския пакт. Това на практика означава, че Румъния не може да разчита на каквато и да било подкрепа от турска страна в случай на румъно-съветски конфликт заради Бесарабия.

Приемането на турската декларация напълно задоволява анкарското правителство и то първо пристъпва към ратификация на Балканския пакт. На 6 март 1934 г. Турското национално събрание на тържествено заседание единодушно одобрява пакта.

Гърция обаче посреща другояче Балканския пакт. Непосредствено след подписването му гръцката опозиция започва кампания против него. Главен неин аргумент против политиката на Цалдарис – Максимос в началото на 1934 г. става опасението, че Балканският пакт съдържа риска Гърция да бъде въвлечена в конфликт с Италия. Венизелистите не се обявяват изобщо против пакта, но при условие че се избегне всякакъв повод за подозрение, „че Гърция се обвързва с една групировка на големите европейски държави" или пък че поема каквито и да било извънбалкански ангажименти. Венизелос обвинява правителството, че преди сключването на Балканския пакт не е изяснило „достатъчно" становището на Италия и не е успяло да осигури участието на България, „без което пактът не добавя нищо съществено към съществуващите двустранни съглашения".

Раздвижването на гръцката опозиция заставя атинското правителство да вземе мерки за успокояване на духовете: обяснения на Цалдарис пред шефовете на политическите партии, доклад на Максимос пред правителството, обещание за свикване на парламентарната комисия по външните работи, пред която да се направи изложение по Балканския пакт и пр. В тази акция се включва и румънският външен министър Н. Титулеску: след подписването на пакта той остава известно време в Атина, среща се с водачите на гръцката опозиция, дава обяснения за взаимните задължения в рамките на Балканското съглашение, подготвя почвата за ратификация на подписаните в Атина документи и пр. Въпреки това подетата в Гърция кампания по външната политика на страната не стихва. Гръцката общественост научава за съществуването на таен Допълнителен протокол към Балканския пакт, което още повече изостря обстановката. На 21 януари 1934 г. от о. Крит в Атина се завръща водачът на опозицията Венизелос и веднага пристъпва към посещения на чуждите легации в гръцката столица с намерение да се информира по-добре за задълженията, поети от Гърция по Балканския пакт. На 26 февруари с.г. в Атина се открива конференция на правителството с партийните водачи, по време на която Максимос убеждава шефовете на опозицията, че „в Рим не му било направено никакво възражение по отношение на Балканския пакт" и че този пакт няма военен характер, а цели само да гарантира балканските граници на подписалите го държави.

Опозицията от своя страна твърди, че Италия не одобрява Балканския пакт, че по този въпрос Максимос неправилно информира обществеността, че преговорите трябвало да се водят в съгласие с Рим, при което пактът можел да се подпише и по-късно, но с участието на България и Албания и пр. Венизелос изтъква, че е направена „катастрофална историческа грешка", която може да доведе до „нещастни усложнения". Ръководителите на опозицията намират, че Гърция би могла да поправи допусна „грешка", като още преди ратификацията на пакта се освободи от всякакви военни задължения. Те настояват законопроектът по ратификацията да съдържа категорична декларация, че новопоетите задължения не противоречат на „досегашната система на приятелства на Гърция" и не засягат „свободата и независимостта ѝ спрямо големите европейски държави".

Съпротивата на гръцката опозиция срещу външната политика на правителството в Атина заплашва ратификацията на Балканския пакт в гръцкия парламент: без съгласието на венизелистите, които имат мнозинство в Сената, пактът не би могъл да получи санкция от гръцките законодателни тела. Това обстоятелство заставя правителството на Цалдарис – Максимос да търси пътища за компромис с опозицията.

При това противоречията между правителството и опозицията в Гърция не са непримирими: българо-югославското сближение е еднакво неприятно както за правителството, така и за опозицията; към освобождение на Гърция от „извънбалкански ангажименти" се стремят и опозицията, и правителството. Оттук и предпоставките за компромис, постигнат на основата на т.нар. тълкувателна декларация – правителството приема, че Гърция не може да влезе в конфликт с извънбалканска сила по задължения, произтичащи от този пакт. След известни нови уточнения на текста на тая „тълкувателна" декларация в началото на април 1934 г. гръцкият парламент ратифицира Балканския пакт.

Приемането на „тълкувателната" декларация в Гърция, наложено от венизелистката опозиция, предизвиква силна реакция в другите балкански страни. Най-силно раздразнение и безпокойство от гръцките резерви към Балканския пакт проявява Югославия. И това е напълно разбираемо: щом Гърция отказва да се намеси в балкански конфликт, в който би била замесена Италия, то Балканският пакт загубва стойността си за Югославия. Това разколебава доверието на Югославия не само към Гърция, но и към Балканското съглашение като цяло. Оттук и нежеланието на Белград да ратифицира Балканския пакт, преди да разбере истинския смисъл на „тълкувателната" декларация в Гърция. И през средата на април 1934 г. югославският външен министър Йевтич предприема посещение в Анкара с намерение да се информира за становището на Турция по гръцките резерви. Във връзка с това се поставя въпросът Гърция да се изясни, т.е. правителството на Цалдарис – Максимос да даде съответни разяснения на партньорите си от Балканския пакт какви задължения всъщност поема Атина в рамките на Балканското съглашение. Използват се при това различни средства за натиск от страна на Турция,

Румъния и Югославия върху гръцкото правителство с оглед да изостави резервите си и лоялно да изпълнява поетите вече задължения: от Анкара заплашват с изоставяне на турско-гръцкото „приятелство", от Букурещ се заканват с „друга политика", а от Белград отлагат ратификацията на пакта и отново си служат с българо-югославското сближение като най-сигурна заплаха спрямо Гърция, а и спрямо Турция и Румъния.

При посещението си в Анкара Йевтич получава „успокояващи" уверения от турска и гръцка страна относно Балканския пакт. Въпреки това вместо ратификация на пакта след завръщането си от Анкара Йевтич прави посещение в София. Това силно разтревожва дипломацията на другите държави–членки на Балканския пакт. Възниква опасност от разпадане на току-що създаденото Балканско съглашение, и то не толкова поради гръцките резерви, колкото поради проявите на българо-югославското сближение, продължени и след подписването на Балканския пакт. Затова в началото на май 1934 г. вече не Белград, а Атина, Букурещ и Анкара предприемат решителни стъпки за „изясняване" на положението в балканската групировка.

Инициативата този път се поема от Гърция, която дължи на партньорите си от Балканския пакт едно „изясняване" на гръцките резерви. На 5 май 1934 г. в Анкара пристига гръцкият военен министър ген. Кондилис, който дава нужните обяснения от гръцка страна: Гърция ще изпълнява всички задължения, произтичащи от Балканския пакт; венизелистката опозиция е чисто вътрешен гръцки въпрос; „тълкувателните" декларации са дадени само за вътрешнополитическа консумация, т.е. за успокояване на опозицията. Едновременно с тези обяснения гръцкият представител моли Р. Арас да поеме ролята на посредник, т.е. да изясни гръцката позиция пред Титулеску и Йевтич и да въздейства в Белград за по-скорошна ратификация на пакта.

В същото време положението на Гърция в Балканския пакт „изяснява" самият гръцки външен министър Максимос: в едно писмо от началото на май 1934 г. до Титулеску, което се прави достояние и на другите две държави от съглашението като официален документ, се съобщава, че „тълкувателните" декларации в гръцкия парламент с нищо не изменят смисъла и значението на Балканския пакт.

Тези уверения от гръцка страна дават основание на Букурещ и Анкара да предприемат съвместен натиск върху Белград за по-скорошна ратификация на Балканския пакт. Титулеску проявява особено безпокойство от предстоящото посещение на Йевтич в София. Според него югославската дипломация не може да спечели България за Балканското съглашение, а едно българо-югославско споразумение би било възможно само за сметка на Гърция, което „не е в интерес на Балканския пакт". Оттук и убеждението в Букурещ, че „на всяка цена" Гърция трябва да остане в пакта, че без нея този пакт би загубил всякакво значение. Турският външен министър от своя страна пък уверява, че в случай на итало-югославски конфликт Гърция ще запази „въоръжен неутралитет", но за сметка на

това Турция би се включила на страната на Югославия с всички средства, „с които разполага".

Така в началото на май 1934 г. Балканският пакт отново се оказва в зависимост от Югославия. Поведението на Белград пък на свой ред в известна степен се обуславя от позициите на България. В София, естествено, Балканският пакт основателно се разглежда като опасност за България: насочен е против искането за ревизия на Ньойския договор и заплашва не само с изолация, но и с обкръжение. От това обаче не следва, че България ще промени своето държание спрямо балканските си съседи и ще изостави политиката на сближение с Югославия. Правителството на Мушанов разбира, че единствено политиката на мир и продължаване на сближението с Югославия би могла да притъпи антибългарското острие на Балканското съглашение и да готви почвата за преодоляване на външнополитическата изолация на страната. Както в другите балкански държави, така и в България полемиката в Гърция по Балканския пакт се следи с голямо внимание. Но за разлика от Белград, Букурещ и Анкара, където критиката на венизелистката опозиция срещу пакта се осъжда, в София, тъкмо напротив, приема се като добре дошла. Във връзка с това възниква и надеждата, че правителството на Цалдарис може би няма да успее да проведе ратификацията на пакта и съглашението ще се разпадне. След ратификацията на пакта в Атина българското правителство отново отправя своя поглед към Югославия: на 8 април 1934 г. на път за Западна Европа Мушанов се среща с Йевтич на Белградската гара и намеква за възможността да се сключи „някакъв пакт за ненападение" между България и Югославия, подобен на наскоро подписания германо-полски договор. Очевидно София се надява чрез отделен пакт с Югославия да подсили разногласията в балканската групировка. С такава надежда до голяма степен българското правителство приема и посещението на Йевтич в София.

Освен споразумение за железопътни тарифи, преговори „с оглед скорошен успех за сключване на търговски договор и ветеринарна конвенция", опростяване на паспортните формалности и пр. друго от посещението на Йевтич в София обаче не се пости га. Наистина, разисква се българското предложение за двустранни пактове за ненападение, но става ясно, че Белград, в съгласие с дипломацията на другите балкански държави държи, за приемането на Лондонската дефиниция за нападателя, а София възразява срещу пункт 5 на тази дефиниция. Макар и да приема българското схващане, че подписването на Балканския пакт е станало прибързано, Йевтич съветва в крайна сметка България „да прецизира своята политика и да пристъпи към балканска солидарност".

Не показва особена настойчивост югославският министър и относно развитието на двустранните българо-югославски отношения. Става ясно, че Белград е още твърде далеч от едно решение за сключване на двустранно политическо споразумение със София и само използва българо-югославското сближение като средство за натиск върху държавите от Балканското съглашение.

И наистина в това отношение посещението на Йевтич в София постига целта си. На 9 май 1934 г. Р. Арас пристига в Букурещ, откъдето, придружен от Н. Титулеску, на 13 май с.г. допътува до Белград. Двамата дипломати уверяват югославските си домакини, че в случай на итало-югославски конфликт Турция би подпомогнала Югославия с всички свои въоръжени сили, а Гърция би запазила „благожелателен неутралитет", което би означавало, че ще защитава Солун, ако Италия се опита оттам да нападне Югославия. Югославската дипломация приема доводите на Анкара и Букурещ като задоволителни. На 15 май 1934 г. в Белград се подписва съответен протокол, който се съобщава в Атина. Максимос от своя страна отговаря, че е съгласен да се срещне с външните министри на другите държави от Балканския пакт за обсъждане на взаимните задължения в рамките на Балканското съглашение. Тази среща на четиримата министри се осъществява на 3 юни 1934 г. в Женева. Неин резултат се явява подписването на нов протокол, който потвърждава, че „политическото значение" на Балканския пакт остава незасегнато от гръцките резерви.

Едва след всичко това на 16 юни 1934 г. крал Александър подписва ратификацията на Балканския пакт от страна на Югославия. В същия ден пактът е ратифициран и от Румъния. Взаимното недоверие в Балканското съглашение обаче си остава.

4. БАЛКАНСКОТО СЪГЛАШЕНИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ В СРЕДАТА НА 30-ТЕ ГОДИНИ

Международното положение в Европа и балканските държави

В средата на 30-те години в международните отношения в Европа настъпват нови изменения. Опитите на Франция да изгладе споровете си с Италия и да се сближи с нея с цел да създаде противовес на Германия завършват със споразумението Лавал – Мусолини от 7 януари 1935 г.: потвърждаване независимостта на Австрия, проект за дунавски пакт, свобода на действие на Мусолини за експанзия против Абисиния. Въпреки това Италия все по-определено става съюзник на Германия в борбата за ревизия на следвоенната уредба на света. Дори в Дунавския басейн, където противоречията между двете сили изглеждат непримирими, положението постепенно се изменя: Италия губи позициите си в Австрия и Унгария и макар и неохотно, постепенно отстъпва пред икономическата и политическата експанзия на Германия.

Сближението и свързването между фашистките държави външно се проявяват преди всичко като паралелизъм в действията: в Германия се въвежда задължителна военна повинност, създава се огромна военна промишленост, започва усилена военна подготовка; Италия предприема агресии в Етиопия, последвани от хитлеристка окупация на Рейнската област. Паралелизмът в действията извиква на живот

взаимната подкрепа между Берлин и Рим, което служи като основа за бъдещия военнополитически съюз между двете агресивни държави.

При тези условия единствената реална основа, върху която следва да се гради мирът, се явява политиката на колективна сигурност: на фашистката агресия трябва да се противопоставят мощни сили, обединени в регионални пактове за взаимопомощ; агресията срещу която и да било държава автоматично следва да ангажира останалите участници против агресора. През средата на 30-те години тази политика печели известни успехи: преговори за сключване на т.нар. Източен пакт, влизане на СССР в ОН, сключване на Съветско-френски и Съветско-чехословашки договор за взаимопомощ, осъждане на италианската агресия в Етиопия и въвеждане на икономически санкции срещу Италия.

Независимо от това от 1935 г. и в Лондон, и в Париж връх взема политиката на „умиротворяване", която спомага за засилването на фашисткия блок. Вместо спечелване на Италия за съпротива срещу германската експанзия споразумението Лавал – Мусолини увеличава опасенията на балканските държави от Италия и недоверието им към Франция. Следващ, още по-съществен момент, който укрепва недоверието на балканските страни към западните държави, е поведението на Англия и Франция по време на абисинската криза: Англия настоява в ОН за осъждане на Италия и за налагане на санкции, изостря се англо-италианските отношения, възниква опасност от конфликт в Средиземно море; Франция обвинява Англия, че чрез политиката си спрямо Италия тласка последната към съюз с Германия. При това става ясно, че и Англия не иска да предприеме крайни мерки срещу Италия и да си затваря пътя за евентуално съглашение с нея за сметка на Абисиния.

Участието на балканските държави в икономическите санкции срещу Италия е още един аргумент за намаляване на доверието на тези държави към Англия и Франция, колективната сигурност и ОН. Непоследователността и самият начин на провеждането на санкциите показват, че западните държави въвличат малките страни от Средна и Югоизточна Европа в това мероприятие, като по този начин засилват италианската неприязненост към тях, а, от друга страна, не предприемат решителни мерки срещу италианската агресия. Освен това Англия и Франция не правят нищо съществено за облекчаване на стопанското положение на балканските страни чрез изкупуване на техните селскостопански излишъци и компенсиране на загубите им, предизвикани от затварянето на италианския пазар за тях.

Решаващ момент в развитието на международните отношения в Европа през пролетта на 1936 г. са едностранното отхвърляне на Локарнското споразумение и окупацията на Рейнската област от страна на Германия. Във връзка с това отново се разкриват разногласията между Англия и Франция и тяхната нерешителност: френското правителство се колебае и не предприема военни действия, а Англия се обявява за решаване на кризата чрез преговори и действа като посредник. Става ясно, че Англия и Франция са неподготвени нито за отбрана на своите интереси, нито за защита на интересите на страните от Средна и Югоизточна Европа. Франция

възприема дефанзивна политика, изразена в изграждането на система от укрепления по границите ѝ с Германия, което по същество означава, че на Берлин се предоставя свобода на действие на изток и югоизток. Съотношението на силите на международната арена като че ли започва да клони в полза на фашистките държави.

Разколебаното доверие към Франция и Англия се оказва благодатна почва за засилване на германското влияние в Средна и Югоизточна Европа. Икономическото проникване на Германия на Балканите се улеснява и от стремежа на самите балкански държави да намерят сигурен пазар за своите селскостопански произведения – въпрос, който има не само икономическо, но и важно политическо значение. А икономическата конюнктура от средата на 30-те години създава благоприятни условия за Германия, която успешно се представя пред света като страна, правеща услуга на балканските държави – изкупува селскостопанските им стоки, осигурява добър пазар.

Активизира се и германската дипломация, която си поставя за цел, ако не да спечели всички балкански държави на своя страна, то поне да не позволи присъединяването им в предстоящия конфликт на страната на англо-френския блок. И веднага проличава особеното внимание към Югославия: Берлин възприема становището за съществуването на „силна" Югославия, което се подкрепя с предупреждения към Будапеща, Рим и София, че Третият райх не одобрява териториалните претенции спрямо тази страна. Вниманието на хитлеристката дипломация към Югославия е лесно обяснимо: „освобождаването" на Белград от френското „опекунство" е необходимо за Германия с двояка цел – разлагането на френската система от съюзи и изтласкване на Италия от Дунавския басейн.

Стремежът за спечелване на балканските страни и преди всичко на Югославия оказва своето влияние върху германската дипломация при оценката на балканските проблеми: Берлин не одобрява създаването на Балканския пакт като многостранен съюзен договор, предпочита сключването на двустранни договори, подкрепя политиката на българо-югославско сближение. Ръководителите на германската външна политика предугаждат, че българо-югославското сближение би могло да се използва за постигане на целите на хитлеристката дипломация в Югоизточна Европа. Главното условие за това естествено е Югославия и България да започнат да гравитират към Берлин вместо към Париж.

Засилването на Германия и нейният интерес към Средна и Югоизточна Европа намират непосредствено отражение във външната политика на балканските страни. Белград със задоволство приема германската позиция за „силна" Югославия и макар и да декларира вярност към Франция и нейната система от съюзи, тръгва по линията на сближение с Германия. Тази тенденция, проявила се още през първата половина на 30-те години, се засилва по време на управлението на Стоядинович: външната търговия се ориентира към Германия, нараства германското икономическо и политическо влияние в Югославия, а белградската дипломация провежда благоприятна за Берлин линия в международните отношения – отказ от нови

задължения в рамките на Малката антанта и постепенно отдалечаване от френската система на съюзи. Засилва се германското влияние и в България. През 1935 г. в София се извършват важни вътрешнополитически промени, които довеждат до *укрепване на позициите на цар Борис и монархията.* Успоредно с това се изменят и схващанията относно външнополитическата ориентация на страната. Наистина основните концепции на българската външна политика – мирна ревизия, неутралитет, неучастие в блокове и пр. – се запазват, но докато през 1933–1934 г., особено по време на деветнайсетомайския режим, България се ориентира към сътрудничество с антиревизионистичния блок, то през 1935–1936 г. профренската ориентация постепенно се изоставя, като се засилват контактите с Германия и Англия.

От балканските страни в средата на 30-те години най-неподатлива за германското влияние се оказва Румъния. Румънската външна политика, ръководена *от Н. Титулеску, влиза в преговори със Съветския съюз за сключване на договор за* взаимопомощ и предоставяне на коридор на съветските войски в случай на нужда за оказване на помощ на Чехословакия. В Румъния обаче няма единство по въпросите на външната политика, позициите на Титулеску отслабват и през лятото на 1936 г. той е сменен от поста външен министър.

Що се отнася до Гърция и Турция, то тук нараства влиянието на Англия. Изобщо балканските страни започват да градят своята политика в унисон с политиката на „умиротворяване". Главното съдържание на тази политика се определя от предположението, че в крайна сметка Англия и Германия ще се споразумеят помежду си.

Взаимните задължения на държавите от Балканското съглашение

Организационното изграждане на Балканското съглашение завършва по време на сесията на министрите на външните работи на четирите държави в Анкара (30 октомври – 2 ноември 1934 г.). В хода на тази сесия се приема и публикува Статут на Балканското съглашение: основен ръководен орган на общата политика става *Постоянният съвет; съставен от четиримата външни министри; решенията се вземат* единодушно; заседанията се свикват най-малко два пъти годишно; председателят има право да свиква и извънредни заседания; пръв председател е гръцкият външен министър Максимос, а след това на този пост се редуват външните министри на Румъния, Турция и Югославия; гарантира се абсолютно равенство между четирите държави. Създава се и Икономически съвет на Балканското съглашение като спомагателен орган на Постоянния съвет.

Сключват се освен това и военни конвенции според чл. 4 на Допълнителния протокол на Балканския пакт. На съвещанието на министрите на външните работи *на четирите държави в Женева в началото на юни 1934 г. е постигнато споразумение* на следната основа: в случай на итало-югославски конфликт Гърция поема задължението да пази „въоръжен неутралитет", а Турция – да предостави „неограничена помощ" на Югославия. Това споразумение служи като база за

сключване на турско-югославска и турско-румънска военна конвенция. От военна конвенция между Югославия и Румъния не става нужда, тъй като между тях има такава, в това число и против България, сключена в рамките на Малката антанта. Що се отнася до Гърция, то тя временно е оставена настрана при по-нататъшно уточняване на взаимните задължения. Уговаря се само гръцко-турско военно сътрудничество.

Уточняването на военните задължения в рамките на Балканското съглашение през 1934 г. се осъществява не от военни експерти, а от външните министри на четирите държави. Всъщност те обсъждат и решават въпроса, в кои случаи съюзните държави ще си оказват помощ. Подробни военнотехнически конвенции, в които се говори за количеството на войските на всяка страна и районите на действие при едни или други предполагаеми варианти на военен конфликт на Балканите, се подготвят по-късно: в края на ноември 1935 г. в Белград се организира турско-югославско-румънска военна конференция, която съвпада с конференцията на генералните щабове на държавите от Малката антанта в югославската столица. Тогава именно се парафира тристранно военно споразумение (Румъния, Турция и Югославия) в рамките на Балканското съглашение.

През пролетта на 1936 г. след разгрома на венизелистката опозиция и Гърция изоставя някои от резервите си и поема по-широки ангажименти в Балканското съглашение. На поредната сесия на Постоянния съвет на съглашението през май 1936 г. в Белград от името на Гърция Метаксас се задължава активно да влезе във война против България или Унгария, ако някоя от тях нападне държава – членка на Балканския пакт. В случай на конфликт, в който би участвала някоя велика сила, Гърция се задължава да пази неутралитет, а ако на страната на нападната държава се намесят Англия и Франция – да действа съвместно с останалите държави от Балканското съглашение.

Балканското съглашение и българо-югославските отношения

Солидарност и хармония в Балканското съглашение обаче не се установяват. Очерталото се още при подготовката на Балканския пакт противоречие между Югославия и другите три държави относно Албания не намира никакво решение. На сесията на Постоянния съвет в Анкара (октомври – ноември 1934 г.) от югославска страна отново се повдига въпросът да се покани Албания да се присъедини към Балканския пакт. Това предложение единодушно е отхвърлено от представителите на Гърция, Румъния и Турция. Няма единство в Балканското съглашение и относно външнополитическата линия на Франция и политиката на колективна сигурност. По-голяма склонност за приемане на тази линия показват Румъния и Турция, Югославия е резервирана, а Гърция – решително против. Това особено се проявява по повод на идеята за сливане на Малката антанта с Балканското съглашение – гръцката дипломация остава на позицията за ненамеса

в европейските проблеми и се противопоставя на каквито и да било комбинации, неотговарящи на интересите на Италия и Англия.

Още по-сериозни разногласия и различни тенденции в Балканското съглашение се очертават относно България. Уточняването на взаимните задължения в рамките на Балканското съглашение през 1934 г. съвпада с деветомайския режим, който проявява подчертан стремеж за сближение с Югославия. През пролетта на 1934 г. става ясно, че политиката на българо-югославско сближение ще продължи, и то извън и независимо от Балканското съглашение. За това говорят редица нови прояви: срещи и разговори между ръководители на българската и югославската политика, взаимни посещения, изявления за приятелство, сключване на търговски договор и ветеринарна конвенция. При това режимът на деветнайсетомайците ликвидира македонската терористична организация и с това изпълнява едно от главните условия на Югославия за сближението ѝ с България.

Най-важна проява на българо-югославското сближение през 1934 г. е посещението на крал Александър и югославския външен министър Б. Йевтич в София (27–30 септември). Контактите и преговорите завършват с конкретни споразумения: а) за откриване на нови пропускателни пунктове на границата – един северно и два южно от главната жп линия Драгоман – Цариброд; б) за по-нататъшно опростяване на паспортните формалности; в) за проучване на въпроса за свързване на българските и югославските железници при Видин – Неготин и Гюешево – Куманово. Разисква се и въпросът за отношението на България към Балканския пакт, при което българското правителство и този път подчертава своето становище за приятелско сътрудничество с всички съседи, но без присъединяване към балканската групировка.

Прави впечатление, че управляващите среди в Белград се отнасят с известен скептицизъм и недоверие към деветнайсетомайския режим. Силно влияние в това отношение упражняват и някои антимонархически тенденции на този режим и неговото нестабилно вътрешнополитическо положение. Противоречията между правителството и царя, както и липсата на единство в армията обуславят изчаквателната, макар и не негативна позиция на Югославия към политическото развитие в България.

Предпазливостта на Белград в отношенията му със София се обуславя и от друго обстоятелство – недоверието на другите балкански държави към деветнайсетомайския режим и политиката на българо-югославско сближение. Най-силно безпокойството на Румъния, Гърция и Турция се изразява по време на посещението на крал Александър в София през септември 1934 г. И въпреки че не се постигат особени резултати в развитието на българо-югославските отношения, разногласията в Балканското съглашение относно България временно нарастват. През 1934 г. те се проявяват главно при разглеждането на българското предложение за сключване на двустранни пактове за ненападение: Белград приема българското

становище за двустранни пактове при известни изменения на Лондонската дефиниция за агресора, а Букурещ, Атина и Анкара настояват за един многостранен пакт за ненападение и присъединяване на България към Балканското съглашение.

Българската дипломация от своя страна не проявява готовност нито за приемане на Лондонската дефиниция за агресора, нито за влизане в Балканското съглашение. Негативното си отношение към Лондонската дефиниция българското правителство мотивира с положението на Балканите: Турция била водела антибългарска пропаганда, между България и Гърция имало едва ли не митническа война, Румъния не давала отговор на българските предложения за решаване на спорните въпроси, пунктът за т.нар. въоръжени банди (чл. 2 ал. 5 от Лондонската дефиниция) при балканските условия можел да доведе до усложнения, тъй като група от 5–6 души би могла да мине границата, да вдигне мост във въздуха или да направи атентат, а това щяло да се използва после като мотив за обвиняване на България в агресия, макар и тя да води миролюбива политика. При това, докато в края на януари 1934 г. Мушанов предлага сключването на двустранни пактове безусловно, като доказателство за това, че България няма агресивни намерения, впоследствие тези пактове постепенно се поставят в зависимост от предварителното разрешаване на съществуващите спорни финансови, културно-национални и други въпроси с Гърция и Румъния, Турция и Югославия обикновено не се визират. С първата България има формален договор за приятелство от 1925 г., а за втората се изтъква, че тя по-добре разбирала положението и че в резултат на политиката на българо-югославското сближение вече се постигнало взаимно доверие.

Така до лятото на 1934 г. позициите на балканските държави напълно се очертават: България е за двустранни пактове за ненападение, без чл. 2 ал. 5 на Лондонската дефиниция за агресора и при условие за предварително уреждане на „текущите" спорни въпроси; в рамките на Балканското съглашение Югославия е най-благосклонна към България, с известна готовност за приемане на българската позиция, а останалите три държави държат за сключване на многостранен пакт за ненападение при подписване на Лондонската дефиниция и от България. Но въпреки разногласията в рамките на Балканското съглашение отново се постига компромис относно България: под натиска на Румъния, Гърция и Турция югославската дипломация се отказва от първоначалното си намерение да сключи отделен пакт за ненападение с България, а другите държави обещават да пристъпят към преговори с българското правителство за разрешаване на „текущите висящи въпроси".

Особен напредък обаче не се отбелязва нито в българо-румънските, нито в българо-гръцките, нито дори в българо-турските отношения, а през 1935 г. и българо-югославските отношения изпадат в криза. Наистина сближението продължава – заседания на смесена комисия в София, преговори за разпространение на български книги и вестници в Югославия, откриване на нови пропускателни пунктове на границата, чести взаимни посещения и пр., но общо отношенията между двете страни се влошават. Управляващите среди са погълнати повече от настъпилите

след смъртта на крал Александър и падането на деветнайсетомайския режим и в двете страни вътрешни промени, отколкото от грижи за разрешаване на съществуващите между България и Югославия проблеми. В Белград са доволни, че всички нишки на държавното управление в България се съсредоточават в ръцете на цар Борис, но се страхуват от възстановяване на македонската организация и са проникнати от антипатия към правителството на А. Тошев. В началото на октомври 1935 г. идва опитът на Д. Велчев за преврат, в който се оказват замесени и някои югославски органи. Това дава храна на печата за взаимни обвинения, отношенията охладняват, обстановката отново се изостря.

Така българо-югославското сближение, което през 1933–934 г. толкова много безпокои Гърция, Румъния и Турция, не само че не постига успехи, а се оказва в задънена улица. Поради съществуващите противоречия и наслоени враждебни настроения България и Югославия не могат да стигнат до споразумение за сътрудничество, следователно установеното „равновесие" ще се крепи по линия на засилване на „солидарността" в рамките на Балканското съглашение. До този извод стигат не само Букурещ, Атина и Анкара, но до голяма степен и Белград. Влошаването на българо-югославските отношения през 1935 г. кара югославската дипломация да оказва по-активна подкрепа на тази балканска „солидарност".

Балканското съглашение и въпросът за въоръжаването на България

Балканската „солидарност" през 1935 г. най-напред се проявява във връзка с венизелисткия бунт в Гърция: турското правителство концентрира войски на гръцко-турско-българската граница в Тракия, предоставя самолети и военно оборудване на правителството в Атина за потушаване на бунта, засилва антибългарската кампания, подета от турския печат; Югославия подсилва своите военни части в Македония и също предоставя военно снаряжение на режима на Цалдарис; румънският външен министър Титулеску като пореден председател на Постоянния съвет на Балканското съглашение, както и пълномощните министри на Румъния, Югославия и Турция в гръцката столица, декларират, че Балканският пакт е на страната на Гърция и не ще допусне никаква промяна на статуквото на Балканите.

Едва заглъхнал отзвукът от дрънкането на оръжия по повод на венизелисткия бунт, възниква нова кампания – на дневен ред се поставя въпросът за ревизия на военните клаузи на мирните договори. Дипломацията на балканските държави пак е погълната почти изцяло от проблема за България и нейното въоръжаване.

Въпросът за военните клаузи на мирните договори придобива особена актуалност във връзка с едностранното въвеждане на всеобща военна повинност в Германия и конференцията в Стреза (11–14 април 1935 г.): представителите на Англия, Франция и Италия формално осъждат едностранния акт на Германия и препоръчват „на заинтересованите държави" да разгледат въпроса за ревизията на военния статут на Австрия, Унгария и България, определен с мирните договори, и „да го уредят по

договорен път в рамките на общите и областните гаранции за сигурност". Това решение на конференцията в Стреза незабавно е съобщено от Мусолини (като неин председател) на българския външен министър К. Батолов. Българското външно министерство от своя страна проявява жив интерес към въпроса, кои държави се считат „заинтересовани": София се стреми да докаже, че Турция трябва да се изключи от числото на „заинтересованите" държави по отношение на България, тъй като не е подписала Ньойския договор, но никъде този аргумент не среща подкрепа.

Въпреки декларацията на Батолов, че България ще спазва мирния договор, че няма нападателни намерения „и не иска да бъде поставена в една редица с Германия и Унгария", София получава доста обезпокоителни информации: през първата половина на май 1935 г. българското консулство в Цариград съобщава, че „по сведения, черпени от достоверен източник", ако България последва примера на Германия, „уговорено е между турското и гръцкото правителство... да настъпят съвместно с войски в България по изработен вече план". Съобщава се също така, че в Цариград „има свикване на запасните набори", че край Чаталджа са разположени „неизвестни" пехотни части, че „гръцката кавалерия била събрана в Серес, тежки оръдия изпратени в Дедеагач и пехотни полкове засилили гръцко-българската граница, че в Тракия са свикани на обучение „доста запасни офицери" и пр.

Наред с Гърция и Турция против ревизията на военните клаузи на мирните договори се оказват Румъния, Чехословакия и Югославия. Още преди конференцията в Стреза Румъния, Югославия и Чехословакия решават, че в случай на едностранно денонсиране на военните клаузи на мирните договори от страна на България, Унгария и Австрия държавите от Малката антанта ще пристъпят към блокада и подготовка за интервенция.

Въпросът за въоръжаването на България става предмет на специални разисквания на сесията на Постоянния съвет на Балканското съглашение в Букурещ (10–13 май 1935 г.). По сведения, получени в София, външните министри на Гърция, Румъния, Турция и Югославия се противопоставят „на всяко разрешение от страна на великите сили на въпроса за въоръжаването на Австрия, Унгария и България", но изразяват готовност да преговарят по този въпрос, като поискат допълнителни гаранции за сигурност. Впоследствие на заседанието на Постоянния съвет на Балканското съглашение през май 1936 г. в Белград четирите държави се договарят, ако България направи стъпка, подобна на тази на Германия, т.е. ако денонсира военните клаузи на Ньойския договор или се опита да ревизира границите и да получи излаз на Егейско море, Балканското съглашение да приложи военни мерки – най-напред мобилизация, след това затваряне на границите с нея и отзоваване на дипломатическите представители от София.

При това положение България не може да си позволи едностранно да отмени военните клаузи на Ньойския договор. Остава перспективата за отменяне на тези

клаузи чрез споразумение със „заинтересованите" страни. В такъв случай би трябвало да се дадат допълнителни гаранции от българска страна: признаване на статуквото на Балканите, отказ от чл. 19 на Пакта на ОН и чл. 48 на Ньойския договор и евентуално влизане в Балканското съглашение. Това обаче българското правителство на никаква цена не иска да приеме.

Поради всичко това България заема изчаквателна позиция. Тя приема като основа на своята външнополитическа линия решенията на конференцията в Стреза и декларира, че няма нападателни намерения и ще спазва мирните договори. При това София се ръководи от разбирането, че военните клаузи на мирните договори рано или късно ще бъдат отменени глобално. Следователно, щом въпросът получи разрешение за другите разоръжени държави, той автоматично ще бъде решен и за България. А дотогава тя може да се въоръжава „тайно", като закупува военно оборудване според финансовите си възможности от онния страни, които проявяват готовност за доставка на въоръжение за българската армия.

Изменение на статута на Проливите и взаимоотношенията между балканските държави

Важен въпрос на турската външна политика в средата на 30-те години става искането за изменение на статута на Проливите. Този въпрос се поставя в неговите два аспекта: 1. за корабоплаването праз Проливите; 2. запремахване на демилитаризираната зона, т.е. за предаване на Босфора и Дарданелите в управление на Турция, включително и предоставяне на право на турското правителство да строи укрепления и да държи войски там.

Политиката за запазване на статуквото на Балканите не пречи на турската дипломация да поиска ревизия на клаузите на Лозанския мирен договор относно Проливите: още през 1932 г. на международната конференция по разоръжаването Анкара поставя този въпрос. Тогава поради съпротивата главно на Англия изменението на статута на Проливите се отлага. Едва през лятото на 1936 г. е свикана международна конференция в Монтрьо, която изработва нов статут за Проливите: демилитаризираната зона се премахва, Турция става пълен господар на Проливите с право да държи военни сили там и да строи укрепления. Турция получава правото да контролира движението през Босфора и Дарданелите, а Международната комисия за Проливите се разпуска.

Що се отнася до режима на корабоплаване през Проливите, конвенцията, подписана на 20 юли 1936 г. в Монтрьо, дава право само на търговските кораби свободно да преминават от Средиземно в Черно море и обратно. В мирно време право на безпрепятствено преминаване през Проливите имат и военните кораби и подводници на черноморските държави. Нечерноморските държави могат да вкарат в Черно море само леки надводни кораби и малки бойни и спомагателни съдове. Максималният тонаж на едновременно преминаващите през Проливите плавателни съдове на нечерноморски държави се свежда до 15 хил., а числеността им – на

девет бройки. Общият тонаж на намиращите се в Черно море военни кораби на всички нечерноморски държави не може да надхвърля 30 хил., а на корабите на една нечерноморска държава – 20 хил. При това военните кораби на нечерноморските държави не могат да остават в Черно море повече от 21 дни. Във военно време преминаването на военни кораби на воюващите държави през Проливите се забранява, ако Турция е невоюваща държава. А ако и Турция е участник във войната, тогава тя по свое усмотрение допуска или забранява преминаването на чужди военни кораби през Босфора и Дарданелите. Конвенцията за Проливите от 1936 г. по същество представлява победа не само на Турция, но и на Съветския съюз: Англия постепенно губи позициите си в Проливите и се оттегля. Възникват обаче предпоставки за англо-турско сближение и отдалечаване на Турция от СССР.

От балканските държави конференцията в Монтрьо засяга пряко само Турция, но намира отражение и в междубалканските отношения. Заинтересовано от подкрепата и на България за ревизия на Лозанския мирен договор относно Проливите, още в края на 1935 г. турското правителство прекратява антибългарската кампания в турския печат. Същевременно Анкара обяснява, че военните мерки в Тракия били свързани с подготовката за изменение на режима на Проливите. Българската дипломация от своя страна заема благоприятно становище, тъй като това се явява в унисон с политиката на мирна ревизия на договорите. На тази основа българо-турските отношения се подобряват. От останалите балкански държави най-благосклонно отношение към турската инициатива за изменение на режима на Проливите има Югославия. Управляващите среди в Гърция, макар и открито да не се противопоставят, показват известни резерви, и то главно поради опасението да не би България да се възползва от турското искане за изменение на режима на Проливите и да постави въпроса за излаз на Бяло море. До голяма степен по същите съображения и Румъния се колебае, което има за резултат значително охладняване на румъно-турските отношения.

По време на подготовката за изменение на режима на Проливите в някои дипломатически среди се лансира старата идея за присъединяване на България към Балканското съглашение. Българското правителство обаче отхвърля подобни внушения и отново изтъква по-раншните си възражения и резерви към Балканското съглашение. Нещо повече, през лятото на 1936 г. вече и Югославия не показва заинтересованост от евентуално присъединяване на България към Балканския пакт. И това е лесно обяснимо: Белград се ориентира към двустранно сепаративно българо-югославско споразумение, поради което привличането на България към балканската групировка става безпредметно и нежелателно.

5. БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИЯТ ПАКТ ЗА „ВЕЧНО" ПРИЯТЕЛСТВО И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ (1937–1938)

Външнополитическите концепции на правителството на Г. Кьосеиванов

Правителството на Кьосеиванов основателно преценява международното положение на България като неблагоприятно. На Балканите тя се намира в изолация и дори във враждебно обкръжение, а в Европа се формират два противостоящи един на друг военнополитически блока. Нараства опасността от всеобщ военен конфликт, а по-нататъшното международно развитие остава неясно: компромис между двата блока на антисъветска основа, война между тях или пък съюз между западните демокрации и СССР срещу фашисткия блок? И при трите възможности българската външна политика има да решава едни и същи проблеми – да обезпечи сигурността на България и същевременно да подготви условията за ревизия на Ньойския договор.

Като най-подходяща за решаването на тези проблеми правителството на Кьосеиванов смята политиката на неангажираност и неутралитет към конфликта на великите сили; тази политика осигурява безопасността на България поне за известно време, до момента на избухването на конфликта на Балканите; тя позволява на българското правителство да не потвърждава повторно териториалното статукво и да не се включва в каквито и да било регионални групировки за гаранция на границите; дава възможност за изчакване и лавиране, докато не се изясни съотношението на силите.

Правителството на Кьосеиванов отхвърля авантюристичните методи във външната политика и се придържа към концепцията на мирния ревизионизъм. То очаква, че един ден Англия и Германия ще се споразумеят, че политиката на „умиротворяване" ще доведе до по-глобално изменение на статуквото, от което следва да се възползва и България за ревизия на Ньойския договор. А това изисква осигуряване на подкрепата на Германия и благоволението на Англия, неучастие в блоковете и същевременно поддържане на добри отношения с всички. В действителност България има диференциран подход към отделните велики сили – игнориране и дори отричане на СССР, формално добри, а всъщност анемични *отношения с второстепенните партньори в двата блока – Италия и Франция*, засилване на връзките с Германия и Англия. Така политиката на неангажираност прераства в политика на балансиране между Берлин и Лондон, и то при известно предпочитание към Германия.

Приблизително такава е политиката на България и на Балканите: формално добри отношения с всички съседи, но с предпочитание към Югославия и Турция и съсредоточаване на усилията за ревизия спрямо Гърция и Румъния. Подходяща атмосфера за мирно разрешаване на териториалните проблеми на Балканите

очевидно би могла да възникне едва след ликвидиране на обкръжението на България, наложено от антибългарската насоченост на Балканския пакт. Оттук и усилията на българската външна политика за постигане на българо-югославско споразумение, което би ускорило процеса на вътрешно разложение на Балканското съглашение и би съдействало за преодоляване на изолацията.

Тази насока на българската външна политика се диктува и от усилията на Германия да привлече Югославия на своя страна. В София е известно становището на хитлеристкото ръководство за съществуването на „силна" Югославия, от Берлин често се правят внушения да не се предприема нищо против нея, а това влияе върху правителството на Кьосеиванов за по-смело водене на политиката на българо-югославско сближение. В тази насока въздейства също така и настъпилата през 1936 г. промяна в итало-югославските отношения: повече не може да се очаква разпадане на Югославия, особено след като Германия и Италия са в добри отношения с нея, следователно трябва да се сключи споразумение с нея.

Външнополитическият курс на Стояднинович и българо-югославските отношения

Външнополитическият курс на Стояднинович се оказва благоприятен за реализиране на намеренията на българската външна политика. Очевидно правителството на Стояднинович разбира, че главната опасност за статуквото на Югославия си остават фашистките държави. То обаче започва да отстранява тази опасност не чрез укрепване на регионалните съглашения и в съюз с Франция, СССР и другите антифашистки сили в света, а чрез „уреждане" на отношенията си с Германия и Италия, т.е. с онния държави, чиято външнополитическа концепция е насилственото изменение на съществуващите граници. По този начин югославската дипломация фактически напуска статуквото като принцип в европейската политика и се заема да отстоява само статуквото на Югославия. Въпросът за недопускане на един или друг прецедент на изменение на статуквото въобще губи значение за Белград, щом не засяга непосредствено Югославия.

Политиката на Стояднинович на създаване на „нови приятелства" има предвид на първо място Балканите. Приятелството с България би му развързало ръцете за изоставяне на съществуващите многостранни съюзи и за преминаване към двустранни договори (с Италия, Унгария). Така споразумението с България се превръща в пробен камък за новата външнополитическа ориентация на Югославия.

За разлика от предшествениците си, чиято политика спрямо България не отива по-далеч от „постепенно" сближение, Стояднинович решава „да върви с бързи крачки към разрешаване на откритите въпроси" с нея. През втората половина на 1935 г. наистина се откриват отдавна оповестените пропускателни пунктове, допуска се, макар и с ограничения, разпространение на български вестници в Югославия, ликвидират се възникналите във връзка с процеса срещу Д. Велчев основания за взаимни търкания и нападки. Освен това югославската дипломация дава твърде

успокояващи декларации пред София относно участието на Югославия в Балканското съглашение: то било построено върху хипотези, които едва ли ще се осъществят; Балканският пакт бил средство, с което „гърци и турци затварят излаза на Югославия и България към Бяло море, а Румъния си запазва свободата да кове интриги", Югославия нямало „да позволи на нито един от съседите на България да ѝ причини каквото и да било зло", тя разбирала добре мотивите на България за неучастие в Балканския пакт и не настоявала за това и пр.

Всичко това има за цел да покаже, че Югославия желае споразумение с България независимо от съпротивата на другите държави от Балканското съглашение. Стремейки се да открие готовността си за подобна стъпка и да разсее някои опасения на българското правителство, Стоядинович бърза да увери, че не споделя „проповедите за т.нар. интегрална Югославия". „Ние стоим решително на позицията: „две държави, две династии" – заявява той пред българския представител в Белград. Югославският премиер категорично изтъква, че е „далеч от всяка мисъл за каквато и да било намеса или влияние" във вътрешнополитическия живот на България и ще води политика „само с официалните представители на българския народ". Заедно с това Стоядинович формулира и югославските искания към България – отказ от каквито и да било аспирации към Македония. „Има една аспирация, към която ние ще останем непримирими – аспирацията за Вардарската долина."

Въпреки готовността си за сепаративно споразумение с България правителството на Стоядинович не желае заради това да се допусне разпадане на Балканското съглашение. Оттук и задачата да се сключи българо-югославско споразумение на двустранна основа, като същевременно се запази и Балканското съглашение. Оттук и задачата да се работи за „примиряване" на двете крайности. И югославската дипломация предприема определени стъпки именно в това направление – от балканските си съюзници прикрива истинските си намерения към България, а от София – истинското си място в Балканското съглашение; Румъния, Турция и Гърция се уверяват, че едно българо-югославско споразумение не би било насочено против техните интереси и не би намалявало значението на Балканското съглашение, а България – че югославската дипломация не отдава голямо внимание на балканската групировка.

Освен това правителството на Стоядинович създава впечатлението, че Югославия много държи на подобряването на отношенията между България и останалите ѝ съседи. Това изглежда необходимо за Белград по две съображения. На първо място, разрешаването на т.нар. висящи въпроси между България и нейните съседи би било в унисон с югославските уверения, че българо-югославското сближение не е насочено срещу останалите балкански държави. В такъв случай очакваната съпротива на държавите от Балканското съглашение срещу намеренията на Стоядинович да сключи сепаративно споразумение с България не би била голяма. На второ място, подобряването на отношенията между България и останалите ѝ

съседи би дало възможност на Стоядинович да се представи като радетел на мира на Балканите и заедно с това като покровител на София.

През 1936 г. наистина се правят някои опити в тази насока. Освен подобряване на българо-турските отношения настъпва известно смекчаване и в отношенията между България и Гърция. Конкретни резултати обаче не се постигат. От гръцка страна се иска България безусловно да се присъедини към Балканския пакт, „ако не завинаги, то поне за 10 години", а от българска страна се настоява за решаване на „висящите" въпроси.

Неблагоприятно се развиват и българо-румънските отношения. Вместо обещания още през ноември 1934 г. ферибот при Русе – Гюргево започват румъно-югославски преговори за свързване на румънските с югославските железници през Дунав при Кладово – Турну Северин, като се подписва и съответна конвенция. Предвиденото посещение на крал Карол в София в отговор на визитата на цар Борис в Румъния, направена в края на януари 1934 г., не се осъществява, а водените почти през цялата 1936 г. преговори по спорните въпроси в рамките на учредената българо-румънска комисия завършват безплодно. Едва след падането на Титулеску от поста външен министър се появяват някои признаци на снижаване на напрежението, но конкретни резултати в българо-румънските отношения не се постигат.

Подготовка и подписване на българо-югославски пакт

Преценявайки международното положение като благоприятно, през есента на 1936 г. правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович пристъпват към непосредствена подготовка за сключване на двустранно политическо споразумение. На път от Женева за София на 12 октомври 1936 г. Кьосеиванов се отбива в Белград, където предлага сключването на българо-югославски договор.

Наскоро след това Стоядинович предприема посещение в Турция. В разговорите си с И. Иньоню и Р. Арас на 30 октомври 1936 г. в Анкара той се информира за становището на Турция към България. Турските ръководители изтъкват, че държат за приемането относно България в балканската групировка. Стоядинович обаче се отнася скептично към тази идея и смята, че София няма да приеме. Във връзка с това той заявява: „Съществува турско-български договор за приятелство. Ако България предложи на други държави такъв договор, какво да се прави?" На това Иньоню и Арас отговарят: „Ние нямаме нищо против такива договори, но при условие, че съгласно Балканския пакт дадат съгласието си и другите държави."

Това изявление на турските ръководители Стоядинович приема с голямо задоволство. На връщане от Турция той отсяда в Кричим, където е посрещнат от цар Борис и Г. Кьосеиванов. Тук започнатите по-рано българо-югославски преговори продължават и завършват с уговарянето на пакт за „вечно приятелство."

Подписването на българо-югославския пакт се натъква на сериозни трудности: задълженията, произтичащи от Малката антанта и Балканското съглашение, предполагат предварително съгласие от страна на югославските съюзници за сключването на пакта с България. Затова веднага след кричимските разговори Стоядинович възлага на югославските представители в столиците на държавите от Малката антанта и Балканското съглашение да информират съответните правителства и да издействат съгласието им. На това първа реагира Чехословакия – съгласна е, но при условие че съгласие даде и Румъния. От останалите съюзници на Югославия Турция също не създава трудности, а Р. Арас предлага услугите си за посредничество в Атина. Но Румъния и Гърция реагират отрицателно, като изразяват безпокойство относно бъдещата съдба на Балканското съглашение. Румънският външен министър В. Антонеску иска да се предвиди пункт, който да позволява включването и на Румъния и Гърция в българо-югославския договор. Настоява се освен това въпросът да се обсъди на предстоящото заседание на Постоянния съвет на Балканското съглашение, насрочено за средата на февруари 1937 г. в Атина.

Стоядинович обаче заплашва съюзниците си, че ще подпише българо-югославски пакт и без тяхното съгласие, което оказва силно въздействие върху дипломацията на „заинтересованите" страни. Стремейки се да задържат Югославия и да въвлекат България в орбитата на френското влияние, те приемат българо-югославския пакт с намерение да го поставят в унисон със съществуващата френска система от съюзи. С тази именно надежда френската дипломация упражнява натиск върху Букурещ да даде съгласие за подписване на уговорения пакт, а турският външен министър Р. Арас посещава Атина и уговаря Метаксас да прекрати съпротивата. В Париж се допуска, че българо-югославският пакт би могъл да стане „нов елемент на мира" в Югоизточна Европа, като освободи държавите от Малката антанта от грижата относно България. За Ке д'Орсе, разбира се, най-доброто решение е влизането на България в Балканското съглашение, но след отказа на българското правителство да се присъедини към балканската групировка и сключването на двустранни договори на Балканите не е за пренебрегване. Наличието на неразрешени въпроси между България и нейните съседи Гърция и Румъния отдалечава перспективата за сключване на такива договори с тия страни, следователно френската политика трябва да се задоволи на този етап само с българо-югославския пакт. Оттук и усилията на Франция да не позволи на Румъния да постави пакта между България и Югославия в зависимост от българо-румънско споразумение.

Въпросът за българо-югославския пакт става основна тема на разговорите между външните министри на Франция и Румъния по време на посещението на В. Антонеску в Париж (16–18 декември 1936 г.). Френските политици Делбос и Леже не споделят румънските внушения подписването на българо-югославския пакт да

се отложи, като се уговори евентуално включването на Румъния и Гърция в него. Те основателно смятат, че предявените от румънска страна условия ще се натъкнат на съпротива от Белград, което би могло да доведе до сериозни последици – или проваляне на българо-югославския пакт, или неговото подписване без съгласието на „заинтересованите страни", което крие сериозни опасения за съдбата на Балканското съглашение. Затова те предлагат друго решение: да се прибави към българо-югославския пакт чл. 2, чийто текст би бил: „Настоящият договор с нищо не засяга правата и задълженията на договарящите страни, произтичащи от Пакта на ОН, сключени от едната или другата страна с други сили." Този текст според Делбос с нищо не би затруднявал нито Югославия, нито България и заедно с това би задоволил Румъния.

Подобно решение обаче не задоволява Букурещ, поради което отговорът на югославското искане за сключване на българо-югославски пакт от румънска страна се забавя. Затова в края на декември 1936 г. Стоядинович прави посещение в Решица, където се среща с ръководителите на румънската външна политика и издейства тяхното съгласие за подписването на уговорения пакт. Тогава румънското „съгласие" обаче се дава след споразумение с Гърция за условията, които да се поставят на Югославия: иска се Белград да направи декларация, че българо-югославският пакт не нарушава югославските задължения, произтичащи от Балканския пакт. Тази декларация следва да се приложи към протоколите на предстоящата конференция на Балканското съглашение в Атина.

След „съгласието" на Румъния гръцкото правителство също прекратява съпротивата срещу пакта. Атина обаче успява да получи уверения от турския външен министър при посещението му в гръцката столица, че „Турция и след сключването на българо-югославския пакт ще продължи да се противопоставя на каквато и да е промяна, която би заплашила общата турско-гръцка граница". След тази турска декларация и след като правителството на Стоядинович енергично отхвърля искането, преди подписването му българо-югославският пакт да се обсъди от конференцията на Постоянния съвет на Балканското съглашение в Атина, гръцкото правителство също дава „съгласие".

За осигуряване на гръцкото „съгласие" определена роля играе и Англия: английската политика дава да се разбере, че нейното положително отношение към българо-югославския пакт не подлежи на съмнение, английските журналисти хвалят пакта между България и Югославия като принос за мира и сътрудничеството на Балканите, а английското правителство съветва Гърция да не прави „голяма опозиция". По този начин и Англия подпомага Стоядинович в усилията му да издейства съгласието на „заинтересованите страни" за сключване на българо-югославския пакт. Официалното „съгласие" на Румъния и Гърция, получено в края на декември 1936 г., дава възможност на правителствата в София и Белград да пристъпят към подписването на уговорения пакт. На 31 декември 1936 г. Кьосеиванов обявява по Българското радио, че е постигнато споразумение между България и

Югославия за сключване на пакт за „вечно" приятелство. Подписването на този пакт става на 24 януари 1937 г. в Белград. „Ще съществува ненарушим мир и искрено и вечно приятелство" между България и Югославия – тази декларация е единственото изречение на пакта, без никакви други клаузи, протоколи или приложения.

българо-югославският пакт и Балканското съглашение

българо-югославският пакт не изяснява взаимните задължения между България и Югославия, нито пък уточнява каквито и да било права или облаги за договарящите страни. Поради своята декларативност този пакт не дава отговор на съществуващите въпроси: в какво направление ще се развиват по-нататък българо-югославските отношения, какви са перспективите на българо-югославското приятелство, дали по време на подготовката и подписването на българо-югославския пакт правителствата на Кьосеиванов и Стоядинович са разисквали въпроса за някаква съвместна акция за излаз на Бяло море и за връщане на Южна Добруджа на България, дали е бил обсъждан въпросът за признаване на статуквото на Югославия от българска страна или за положението на българите в Югославия и пр.

За съжаление документи, които биха позволили да се даде категоричен отговор на тези и други въпроси от този род, все още не са открити. Очевидно пактът за „вечно" приятелство не ще да е бил само едно платоническо излияние на приятелски чувства. Няма съмнение, че поставените по-горе въпроси в една или друга форма са били повдигани и, естествено, определена съгласуваност на мненията е била налице – иначе до сключването на пакта не би се стигнало.

Има немалко данни, които дават основание да се предполага, че между Стоядинович, от една страна, и цар Борис и Кьосеиванов, от друга, е била постигната съгласуваност (по всяка вероятност без подписи) относно стремежа на България и Югославия за съвместен излаз на Бяло море. Може да се предполага също, че Стоядинович е давал някои неопределени обещания на българското правителство относно Южна Добруджа. Що се отнася до македонския въпрос и Западните покрайнини, то югославското правителство разглежда пакта с България като признаване на статуквото на Югославия и снемане на малцинствения въпрос от българска страна. Българското правителство и българската общественост от своя страна тълкуват „вечното" приятелство като път към постигане на „културни и просветни свободи" за българите в Югославия. Всъщност във връзка с подписването на пакта с Югославия правителството на Кьосеиванов не прави никакви декларации, официални или неофициални, за признаване на статуквото на Югославия и снемане на малцинствения въпрос. Очевидно тези въпроси не са били подробно разисквани, статуквото на Югославия ще да се е подразбирало от само себе си, а българското правителство мълчаливо е приемало съществуващото положение в очакване на по-добри международни условия за реализиране на определени придобивки в бъдеще.

И така въпреки декларираното „вечно" приятелство македонският въпрос остава. Поради това именно „вечното" приятелство не дава осезаеми резултати и се натъква на съпротива: в България почти всички политически партии желаят приятелство с Югославия, но не на всяка цена, а Югославия си остава на позициите на великосръбската хегемония. Точно това се оказва най-съществената пречка за някакво споразумение по македонския въпрос и по този начин откриване на перспективи за действително сближение и приятелство между двете страни, което да се развие като нещо устойчиво и трайно.

Неяснота и неопределеност възниква от сключването на българо-югославския пакт и в международните отношения на Балканите. Единственото, което по силата на логиката следва от пакта между България и Югославия, е, че щом като се установява „вечно" приятелство и ненарушим „мир", то при никакви обстоятелств не може да възникне състояние на война между тях.

Следователно в случай на конфликт на Балканите и в света, в който би била замесена една от двете държави, другата не би могла да се намеси като съюзник на противниковия лагер. Така Югославия поема задължението да поддържа „вечен" и „ненарушим" мир с България. Но като член на Балканския пакт тя е обвързана с друго, напълно противоположно задължение: ако България влезе във война с една от държавите от Балканското съглашение, Югославия е длъжна да оказва помощ на съюзника си от съглашението. Оттук и въпросът, на кое от двете взаимно изключващи се задължения Югославия ще остане вярна, или с други думи – какво остава от нейните задължения към Балканското съглашение.

Поради своята лаконичност и декларативност българо-югославският пакт за „вечно" приятелство се оказва задача с много неизвестни. Официалното „съгласие" на „заинтересованите" страни съвсем не означава спокойствие и задоволство. Напротив, подозренията към българо-югославското „вечно" приятелство вземат все по-широки размери. Едно от най-съществените възражения срещу пакта е, че той се намира под патронажа на Германия и разлага системата на колективна сигурност. На този момент най-много наблягa съветската дипломация, и то с основание: българо-югославският пакт е двустранен договор, а политиката на двустранни договори, поддържана от Германия, е антипод и средство за осуетяване на политиката на колективна сигурност; правителствата на Стоядинович и Кьосеиванов прилагат хитлеристката концепция на двустранни договори и към Югославия и България. Друго не по-малко важно възражение предизвикват взаимно изключващите се задължения на Югославия – „вечен" приятел на България и „съюзник" на Румъния, Гърция и Турция в рамките на Балканското съглашение. На този момент най-много наблягат „заинтересованите" страни, особено Румъния и Гърция. В Атина и Букурещ пактът между България и Югославия се преценява като гарантиране на югославските граници от българска страна и българо-югославска договореност за териториални ревизии на Балканите – съвместен излаз на Бяло море и възвръщане на Южна Добруджа на България. Затова гръцката

дипломация настоява София да даде гаранции, че „в бъдеще" не ще предявява никакви „претенции спрямо Дедеагач и Тракия", а румънската външна политика иска уверения, че и след българо-югославския пакт Балканското съглашение „запазва антиревизионистичната си насоченост и ще се противопостави на всяко териториално преобразуване".

Нараства недоверието и на Франция и Чехословакия към българо-югославското „вечно" приятелство. Париж подкрепя Югославия за сключване на пакта с България между другото и под влияние на преговорите за сключване на пакт за взаимопомощ между Франция и Малката антанта от края на 1936 г.: срещу подкрепата за българо-югославския пакт се иска обвързване на Белград с нови ангажименти във френската система. Надеждите на френската дипломация обаче не се оправдават, Югославия отказва да поеме нови задължения и проваля френската инициатива за сключване на пакт за взаимопомощ с Малката антанта. Става ясно, че Стоядинович се стреми не към засилване на връзките и сътрудничеството с френската система, а към освобождаване от френското влияние, което засилва френско-чехословашките подозрения, че зад българо-югославския пакт стои Германия.

Така и след подписването на българо-югославския пакт успокоение на Балканите не настъпва: съюзниците на Югославия са недоволни от пакта, а Стоядинович заплашва, че в случай на „по-сериозна опозиция" щял да напусне Балканския пакт, защото „за него и за Югославия много по-голямо значение" имали отношенията с България. Всъщност с българо-югославския пакт се поставя под въпрос по-нататъшната съдба на Балканското съглашение. Напразни остават усилията на Белград да представи споразумението си със София като „щастливо допълнение" на регионалните съглашения в Средна и Югоизточна Европа. Още в началото на 1937 г. става ясно, че пактът между България и Югославия трудно ще съжителства с Балканското съглашение. Още по-трудно и дори невъзможно се оказва единодействието и координацията между двете групировки – балканската и българо-югославската на Балканите.

И все пак опит в това отношение се прави. Въпреки заплахите Белград още не желае открито да манифестира разколническата си дейност във френската система от съюзи, и то не само предвид международното положение, а и по причини от вътрешнополитическо естество. Най-добрият изход за югославската дипломация безспорно е успоредно с българо-югославското „вечно" приятелство да се запазят и „старите" приятелства на Югославия. Затова Стоядинович изразява готовност „на всички поотделно да потвърди и писмено, че Балканският пакт остава и по-нататък напълно да важи".

Този въпрос става предмет на обсъждане на поредната конференция на Балканското съглашение, състояла се през февруари 1937 г. в Атина. По настояване на Румъния и Гърция Стоядинович декларира, че: 1. Българо-югославският пакт с нищо не изменя задълженията на Югославия, произтичащи от договорите ѝ с останалите балкански държави; 2. Българо-югославският пакт е само инструмент

на мира; 3. България е готова да сключи подобни пактове и с останалите си съседи, но след предварително уреждане на т.нар. висящи въпроси с тях.

Конференцията на Балканското съглашение в Атина може да се оцени и като успех за Стоядинович и за останалите три държави. От една страна, на тази конференция се узаконява положението на Югославия като член на Балканското съглашение да бъде същевременно и „вечен" приятел на България. От друга страна пък, Гърция, Румъния и Турция изтръгват от Белград обещанието, че българо-югославският пакт не засяга задълженията на Югославия, произтичащи от Балканския пакт. С това по същество се прави опит по-скоро да се изясни положението, а не да се поставят двата пакта – българо-югославският и Балканският – в хармония.

„Изясняването" обаче съвсем не успокоява Гърция, Турция и Румъния, понеже не прецизира ясно и категорично какво ще бъде поведението на Югославия в случай на конфликт на Балканите, предизвикан от България. Освен това югославската декларация се дава не във формата на отделен документ, а като съставна част на общия протокол от заседанията в Атина. Затова и резултатите от конференцията на Балканското съглашение се оценяват като малко задоволяващи.

Загубили доверие в Югославия след сключването на българо-югославския пакт, Гърция, Турция и Румъния започват да търсят пътища за осигуряване безопасността на своите граници извън Балканското съглашение. Правителството на Стоядинович пък, легализирало българо-югославския пакт, смята, че са създаде ни по благоприятни предпоставки за Югославия при уреждане на нейните отношения с Италия, Германия и Унгария, и съсредоточава главните си усилия в това направление.

Що се отнася до България, то българо-югославският пакт се явява известен успех и за нейната външна политика: България не се отказва от ревизионизма си, в това число и спрямо Югославия, отслабва Балканското съглашение и нарушава изграденото преди това на антиревизионистична и антибългарска основа единство на съседите си. С това се създават условия, които дават известни предимства на България в отношенията ѝ с останалите балкански държави.

Българо-югославският пакт и германо-италианското влияние на Балканите

Направлението изток – югоизток става едно от най-главните направления на хитлеристката експанзия през 30-те години. Аншлусът на Австрия, завладяването на Чехословакия, установяването на пълна икономическа и политическа хегемония на Третия райх в Средна и Югоизточна Европа – ето основните предварителни звена в политиката на Берлин, без осъществяването на които трудно може да се разчита на успех в борбата за ликвидиране на СССР и за победа над Франция и Англия. Установяването на хитлеристкото господство в Средна и Югоизточна Европа на свой ред пък предполага провал на политиката на колективна безопасност

и обезсилване на съществуващите в този район многостранни съюзи (Малка антанта и Балканско съглашение).

Ръководителите на германската външна политика приемат, че решаването на тази задача трябва да се осъществи чрез засилване на германското икономическо и политическо влияние в Югославия и Румъния. Но тъй като Румъния през средата на 30-те години се оказва още неотстъпчива, хитлеристката дипломация насочва главните си усилия към Югославия. При това за Белград аншлусът на Австрия е по-малко зло, отколкото реставрацията на Хабсбургите, а унгаро-югославските и българо-югославските противоречия са по-слаби, отколкото противоречията между Румъния и нейните съседи България и Унгария. Всичко това дава основание на хитлеристката дипломация да се надява, че след уреждане на своите отношения с България, Италия и Унгария Югославия ще загуби интерес към Малката антанта и Балканското съглашение и може да напусне тези регионални организации.

Сключването на българо-югославския пакт наистина съдейства за отдалечаване на Югославия от френската система на съюзи и засилване на германо-италианското икономическо и политическо влияние на Балканите. Нова стъпка на Югославия в тази посока е сключването на политическо споразумение с Италия. Въпреки острите противоречия в близкото минало през втората половина на 1936 г. отношенията между двете страни се подобряват. Започват преговори, които завършват с посещение на италианския външен министър граф Чано в Белград и подписване на итало-югославското споразумение от 25 март 1937 г. Съгласно това споразумение Италия и Югославия се задължават взаимно да зачитат своите граници, а ако една от двете държави се окаже обект на непредизвикано нападение, то другата обещава да се въздържа от каквито и да било акции, които биха били от полза за агресора. Освен това договарящите страни взаимно се задължават „да не търпят всяка на своя територия, нито да подпомагат по какъвто и да било начин дейност, насочена против териториалната цялост или против съществуващия ред на другата договаряща страна", което на практика означава, че Италия се отказва от по-раншните си намерения за разпокъсване на Югославия и прекратява подкрепата си за усташите на А. Павелич.

През март 1937 г. започват преговори и между Унгария и Югославия: унгарското правителство предлага сключването на пакт между двете страни, който не съдържа клауза за признаване на статуквото между тях, но изключва унгарско нападение срещу Югославия. Унгарският проект предвижда също така и някои мерки за задоволяване на исканията на унгарското малцинство на югославска територия. Първоначално Стоядинович дава съгласие за сключване на този пакт, но след това се отказва от това си намерение, като обяснява, че двустранните му договори с България и Италия, както и сближението му с Германия, дотолкова дискредитирали правителството му, че сключването на подобен пакт с Унгария би преляло чашата. Въпреки това контактите продължават, линията на сближение и с

Унгария постепенно се утвърждава, при което германската дипломация оказва значително въздействие и в Будапеща, и в Белград.

През 1937–1938 г. хитлеристката дипломация постига значителни успехи в осъществяването на своите планове в Средна и Югоизточна Европа. Тя успява да изтласка Италия от Дунавския басейн и да превърне Югославия в троянски кон във френската система от съюзи, което подготвя почвата за аншлуса на Австрия и за изолацията на Чехословакия. Съществен момент в осъществяването на германската политика тук се явява визитата на германския външен министър Нойрат в Белград, София и Будапеща през юни 1937 г., както и посещението на югославския премиер Стоядинович в Берлин през януари 1938 г. Германското влияние в Средна и Югоизточна Европа придобива първостепенно значение, а държавите от Дунавската област и Европейския югоизток стават главен доставчик на селскостопански произведения и суровинна база на Третия райх.

По-нататъшна диференциация в Балканското съглашение. Солунска спогодба

Българо-югославският пакт не изменя съществено характера на българо-югославските отношения. Наистина говори се за разширяване на сътрудничеството, лансира се идеята за митническа уния, обсъждат се и някои проекти – за сътрудничество в областта на пощите и съобщенията, за правна защита и административна помощ по фискални въпроси, за избягване на двойното данъчно облагане и т.н., но преговорите се водят бавно, редят се проекти след проекти, до сключване на спогодби не се стига. В действителност пактът между България и Югославия се оказва „книжен мир, вечно приятелство на книга". Въпреки това той нарушава балканското равновесие и предизвиква укрепване на гръцко-турския съюз. През май 1937 г. И. Иньоню посещава Гърция. Правят се във връзка с това декларации за приятелство и взаимна вярност. Впоследствие, през октомври 1937 г., се подписва Гръцко-турска военна конвенция, в която централно място се посвещава на „опасността" от север. А през април 1938 г. се сключва т.нар. Допълнителен договор между Гърция и Турция. Така в отговор на българо-югославския пакт се задълбочава гръцко-турският съюз, а на Балканите се очертават едва ли не две групировки – българо-югославска и гръцко-турска. Към последната в повечето случаи, когато се отнася за Балканите, гравитира и Румъния.

В същото време английската дипломация се насочва към обединяване на балканските държави, необходимо като преграда срещу по-нататъшното икономическо и политическо проникване на Германия в Югоизточна Европа. Най-перспективно в случая изглежда разширяването на Балканското съглашение чрез привличане и на България към него, и то под патронажа на Англия. Осъществяването на тази цел ,естествено, не може да се постигне без определени концесии и първоначално Лондон смята, че цената за влизане на България в една общобалканска групировка би могла да бъде равна на премахването на военните клаузи на Ньойския

договор. Затова английската дипломация се отнася благосклонно към въпроса за отменяне военните клаузи на Ньойския договор и легализиране на българското въоръжаване, в резултат на което България би се изравнила с другите балкански държави и биха се създали предпоставки за включването ѝ в Балканското съглашение. Оттук и предложението на Великобритания чрез посредничеството на Турция да започнат преговори между България и Балканското съглашение. И на заседанието на Постоянния съвет на Балканското съглашение, състояло се на 27 февруари 1938 г., турският външен министър Р. Арас предлага срещу получаване на равноправие във въоръжаването България да направи декларация за ненападение по отношение на съседите си. Решението на този въпрос обаче се отлага: държавите от Балканското съглашение решават, докато не се изяснят и ликвидират въпросите около българското въоръжаване, нито една от тях в това отношение да не прави никакви отстъпки пред България.

В началото на май 1938 г. Д. Баяр и Р. Арас посещават Белград, а на връщане оттам се спират в София, където водят разговори с цар Борис и Г. Кьосеиванов. Посещението се предприема с оглед да се покаже, че гръцко-турският съюз „в дадената ситуация вече не е израз на недоверие спрямо Югославия и България". Същевременно турските представители информират българското правителство за намеренията на Балканското съглашение да постигне споразумение с България за равноправие във въоръжаването срещу сключване на пактове за ненападение.

Инициативата на Турция се приема със задоволство от България, като се изразява готовност за започване на преговори. Двете страни приемат преговорите да се водят между българското правителство и Метаксас, като пореден председател на Балканското съглашение. Преговорите обаче се затрудняват, тъй като Румъния формулира известни резерви към идеята за премахване на военните клаузи на Ньойския договор. Румънската дипломация настоява за по-категорични декларации, че България се отказва от каквато и да било политика на агресивност. Освен това управляващите среди в Румъния изтъкват, че отменянето на военните клаузи на Ньойския договор може да стане опасен прецедент в международните отношения, като се използва и от Унгария.

Под натиска на Англия обаче румънската дипломация е принудена да отстъпи. След известни уточнявания на предложената от Метаксас декларация на 31 юли 1938 г. в Солун се подписва спогодба. България и държавите от Балканското съглашение поемат задължението във взаимните си отношения да се въздържат от употреба на сила. Освен това те се отказват взаимно от военните, морските и военновъздушните постановления на Ньойския договор, както и от постановленията на Лозанската конвенция от 24 юли 1923 г. за демилитаризираната зона в Тракия.

Премахвайки военните клаузи на Ньойския договор, Солунската спогодба фактически само узаконява съществуващото положение, тъй като България се въоръжава и преди това, а Турция и Гърция укрепват демилитаризирана зона в Тракия. От друга страна, тя е логическо следствие от пробива, направен в

Балканското съглашение с българо-югославския пакт. Със Солунската спогодба обаче България съвсем не се приближава към Балканското съглашение. Намеренията на английската дипломация чрез сближение на България с останалите балкански държави да се предотврати по-нататъшното германско проникване на Балканите се осуетяват, България си остава вън от Балканското съглашение, а самата балканска групировка все по-очевидно се разпада.

6. МЮНХЕН, АНГЛИЙСКАТА ПОЛИТИКА НА ГАРАНЦИИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ

Германската експанзия в Средна Европа през 1938 г. и балканските държави

Съотношението на силите през 1937–1938 г. продължава да се изменя в полза на агресивните фашистки държави. Това намира израз преди всичко във формирането на прословутата ос Рим–Берлин и първите крупни победи на германо-италианския блок: утвърждаване на господството на Италия в Абисиния, германо-италианска интервенция в Испания и налагане на режима на ген. Франко, аншлус на Австрия, Мюнхен и разпокъсване на Чехословакия. Агресивният фашистки блок набира сили и смелост, излиза на сцената като фактор с големи икономически и военни възможности.

В същото време Англия и Франция продължават политиката на „умиротворяване": ненамеса в Испанската гражданска война, прекратяване на икономическите санкции против Италия, признаване на аншлуса на Австрия, мюнхенски сговор с Хитлер. Съветският съюз от своя страна е за оказване на помощ на жертвите на агресията и държи за колективни мерки срещу агресивните държави, но подобна политика не се подкрепя нито от Англия и Франция, нито от другите заинтересовани държави.

Успехите на германската експанзия на изток и югоизток през 1937–1938 г. се обуславят не само от мюнхенската политика на западните сили. Голямо значение придобива също така поведението на малките държави от Средна и Югоизточна Европа, които, макар и непосредствено заплашени от хитлеристката агресия, заемат напълно благоприятна за Германия позиция. Австрия, загубила надежда за получаване на помощ от западните държави и Италия, капитулира пред Хитлер. Унгария, разчитайки на териториални придобивки, прави опити да съгласува действията си с тези на Третия райх, Чехословакия пък въпреки подготовката за съпротива и антигерманските настроения в страната пасивно предава съдбата си в ръцете на мюнхенци.

Аншлусът на Австрия и чехословашката криза от 1938 г. засягат пряко и две балкански държави – Югославия и Румъния – като членки на Малката антанта.

По време на посещението си в Берлин през януари 1938 г. Стоядинович недвусмислено декларира, че Югославия няма да се присъедини към никакъв блок и няма да приеме никакви задължения, насочени против Германия. А по време на германското нахлуване в Австрия югославското правителство официално обявява, че австрийският въпрос е чисто вътрешен въпрос на „германския народ", който не засяга Югославия. Нещо повече, Югославия уверява, че „е щастлива да види на своите граници благодарение на политиката си спрямо Германия не 80 милиона врагове, а 80 милиона приятели".

Благоприятна за Германия позиция заема правителството на Стоядинович и по време на чехословашката криза. То неведнъж подчертава, че в случай на локален германо-чехословашки конфликт ще запази неутралитет и ще разглежда судетския въпрос като вътрешногермански дело. Показателно в това отношение е становището на Белград към намеренията на управляващите среди в Унгария да вземат участие в кампанията против Чехословакия. За да осигури неутралитета на Югославия, правителството в Будапеща предлага на Стоядинович гарантиране на унгаро-югославските граници. Югославската дипломация не се решава да приеме тази сделка, но внушава на Унгария да се въздържа от преждевременни действия и по този начин да освободи Югославия от задължението да се намеси в конфликта в помощ на Чехословакия съгласно договорите в рамките на Малката антанта. Стоядинович направо съветва Унгария да не бъде инициатор, а да се възползва от предизвикания от Хитлер конфликт и да се намеси по-късно, след Германия, което да се използва от югославска страна като мотив за ненамеса.

Примерът на Югославия се следва и от Румъния. Наистина през средата на 30-те години Букурещ, общо взето, стои на линията на многостранните съюзи, а Титулеску води преговори със Съветския съюз за включване на Румъния във френско-съветско-чехословашката система на пактове. Основен въпрос в тия преговори е въпросът за предоставяне на коридор на съветските войски през румънска територия в случай на необходимост за оказване помощ на Чехословакия. Румъния обаче проявява колебание, а през есента на 1936 г. Титулеску е сменен от поста външен министър, преговорите със СССР се прекратяват, укрепва полско-румънското сътрудничество на антисъветска основа, настъпва процес на сближение с Германия. В рамките на Малката антанта през 1937–1938 г. Румъния се приближава повече до Югославия, отколкото до Чехословакия – отказ от каквито и да било нови задължения, отдалечаване от Франция, подчертаване на югославско-румънската солидарност.

Всичко това дава основание и на Германия да измени позицията си към Румъния: през 1937–1938 г. хитлеристката дипломация започва да въздържа унгарския ревизионизъм не само по отношение на Югославия, но и по отношение на Румъния. На тая основа възникват предпоставки за установяване на „модус вивенди" и в румъно-унгарските отношения. С това изолацията на Чехословакия се засилва. Наистина Прага участва в преговорите на Малката антанта с Унгария, които

завършват на 23 юли 1938 г. в Блед със споразумение за премахване на военните клаузи на Трианонския мирен договор, но това с нищо не изменя положението. В Букурещ, също както в Белград, предпочитат „мирно" разрешаване на чехословашката криза или в краен случай локален германо-чехословашки конфликт, без намеса на Унгария, което формално би ги избавило от задължението да окажат помощ на Чехословакия. Онова, което буди най-голямо безпокойство сред управляващите в Букурещ среди, е възможността от намеса на СССР в евентуален конфликт, което би изисквало от Румъния да разреши преминаването на съветски войски през румънска територия.

Другите балкански държави през втората половина на 30-те години повече или по-малко се придържат към политиката на неутралитет и неангажиране в конфликта между великите сили. Въпреки че България води тази политика с оглед на ревизията на Ньойския договор, а другите балкански държави – с оглед на запазване на съществуващото статукво, за всички политиката на неутралитет се представя като средство против въвличането им в какъвто и да било военен конфликт. Затова по отношение на главните международни събития (окупацията на Рейнската област, Испанската гражданска война, аншлуса, Мюнхен) всички държави от Югоизточна Европа застъпват еднаква позиция – привидна незаинтересованост, лавиране, стремеж за поддържане на добри отношения с всички велики сили.

Няма съмнение, че външнополитическата концепция на балканските държави, в това число и Югославия и Румъния, изхожда от перспективата за удовлетворяване на хитлеристките амбиции в Средна Европа чрез аншлус на Австрия и ликвидиране на Чехословакия, след което Вермахтът да се насочи на изток срещу СССР. В основата на тази концепция лежи предпоставката за англо-германско помирение и разбирателство. Тъкмо към такова разбиране на международното развитие насочва балканските режими и английската политика на „умиротворяване". Англо-германските контакти и преговори от 30-те години пък укрепват надеждата за скорошно „обединение" на Европа срещу СССР. Нещо повече, редица сведения говорят, че някои държавни ръководители от Балканите и лично се ангажират с ролята на посредници в англо-германските отношения.

Мюнхен, България и взаимоотношенията на Балканите

В София Мюнхен се преценява като победа на политиката на „умиротворяване", а предателството на западните сили спрямо Чехословакия се представя като голям миролюбив акт. В Мюнхен се постига споразумение между водещите западни сили и временна изолация на СССР, т.е. налага се тъкмо онази тенденция в международното развитие, на която българската външна политика възлага най-много надежди. В Европа се извършват териториални изменения по „мирен" начин, което се явява пръв и реален пример и за мирния ревизионизъм на България, още повече, че в резултат на Мюнхен се стига и до първия Виенски арбитраж, на основата на който се извършва ревизия на Трианонския мирен договор в полза на

Унгария – на 2 ноември 1938 г. представителите на фашистките сили Рибентроп и Чано принуждават Чехословакия да отстъпи част от своята територия на Унгария. Така ревизията всъщност облагодетелства и една малка държава. Всичко това подхранва илюзията, че и България би могла да осъществи своите ревизионистични искания по мирен начин, ако постави този въпрос навреме и в съгласие с политиката на великите сили, без да се обвързва непосредствено с която и да било от тях.

Събитията в Европа от есента на 1938 г. не водят към изменение на концепциите на българската външна политика: тя си остава политика на неучастие в блокове, неутралитет и балансиране между Англия и Германия. Същевременно правителството на Кьосеиванов остро се противопоставя на всякакви ревизионистични демонстрации в България. Въпреки това София изменя позицията си по въпроса за териториалните ревизии: докато до есента на 1938 г. въпросът за ревизия на Ньойския договор се отстоява в общи линии само теоретично, то след Мюнхен българската дипломация пристъпва към формулиране на конкретни искания. В края на 1938 г. българските представители в столиците на редица страни повеждат неофициални разговори по този въпрос. Освен в Германия и Англия българската дипломация сондира и в Съветския съюз.

Що се отнася до съдържанието на българските териториални искания, то в края на 1938 и началото на 1939 г. те се формулират с оглед възстановяването на България в границите ѝ от 1913 г. Така по време на своите сондажи в Берлин българският пълномощен министър там определено изразява надеждата, че Германия ще прояви разбиране към българските искания за възвръщане на Южна Добруджа и получаване на излаз на Бяло море. Същевременно се намеква, че „при по-нататъшно задълбочаване на съществуващите българо-югославски отношения" може да се очаква, че Югославия доброволно ще отстъпи Западните покрайнини (Цариброд и Босилеград) на България. По същия начин българската дипломация формулира в края на 1938 г. исканията си и пред другите велики сили, както и пред Югославия при срещата Кьосеиванов – Стоядинович в Нишка баня (октомври 1938 г.), а по-късно, в началото на 1939 г., и пред Турция.

Решителна подкрепа обаче България не получава отникъде. Германия и Италия насърчават българския ревизионизъм само общо, но по конкретните въпроси запазват пълна резервираност. Франция пък открито се обявява против каквито и да било териториални концесии в полза на България. Съветският съюз изразява оправдан скептицизъм относно възможността да се задоволят българските искания по мирен начин. В Москва се приема, че България е свързана с Германия и очаква с нейна помощ да осъществи своята ревизионистична програма, което СССР, естествено, не може да подпомага.

В края на 1938 и началото на 1939 г. единствено английската дипломация проявява известно разбиране към българските искания, и то само по въпроса за възвръщане на Южна Добруджа на България. Главната цел на Форин офис в случая е на основата на териториални концесии да се задоволи България и по този начин да

се подготви включването ѝ в Балканското съглашение, да се подобрят отношенията между балканските държави и да се образува един балкански блок, формално неутрален, но в действителност с антигерманска насоченост.

Гърция и Румъния от своя страна твърдо отстояват статуквото, като се обявяват против каквито и да било териториални изменения на Балканите. Наистина след сключването на Солунската спогодба започват разговори по някои спорни въпроси между България и Гърция. Метаксас дори уверява българския пълномощен министър в Атина, че е готов на жертви, но и този път никакъв резултат не се постига. Подозрение в Гърция предизвиква срещата между Стоядинович и Кьосеиванов в Нишка баня. Гръцката дипломация допуска, че България и Югославия установяват обща линия спрямо Германия и разискват въпроса за реализирането на българските искания. Безпокойството на Гърция обаче се оказва почти напразно: Англия и Франция по принцип се противопоставят на излаза на България на Егейско море, тъй като се опасяват, че в такъв случай би възникнала възможност за създаване на германска морска база в този район. Освен това и Турция се противопоставя на българските искания спрямо Гърция.

Малко по-трудно се оказва положението на Румъния. С изключение на Франция, великите сили проявяват разбиране към идеята за задоволяване на българските искания относно Южна Добруджа. При това в самото Балканско съглашение вече няма единство по този кардинален въпрос. Турция изменя на позицията си за стриктно спазване на териториалното статукво на Балканите и възприема идеята за съгласуване на Солунската спогодба с Балканския пакт. През октомври 1938 г. турският външен министър вече се обявява в подкрепа на едно „приятелско“ споразумение между Румъния и България относно Южна Добруджа. Благоразположението на Турция към България по този въпрос се споделя и от Югославия, а Стоядинович проявява готовност да въздейства върху Румъния.

Югославският премиер загатва освен това, че биха могли да се направят известни отстъпки на България и от югославска страна, що се отнася до Царибродско и Босилеградско. Но за Македония „не може и дума да става“. Стоядинович обаче не скрива, че принц-регентът Павел е против каквито и да било отстъпки, тъй като искал да предаде на престолонаследника Петър кралството такова, каквото го е получил от баща му Александър.

От обещанията на Стоядинович на практика естествено не се изпълнява нищо. Причините за това се крият не само в несъгласието на регента Павел и съпротивата на Румъния. Парламентарните избори от 11 декември 1938 г. задълбочават вътрешнополитическата криза в Югославия, което води в крайна сметка и до падане на правителството на Стоядинович. Новото правителство на Цветкович се заема с „решаването“ на хърватския въпрос, като в областта на българо-югославските отношения се задоволява само с най-общи словесни манифестации в полза на „вечното“ приятелство между Югославия и България. По време на срещата си с цар Борис при завръщането на последния от Рим през февруари 1939 г. принц-регентът

Павел изобщо отказва да разисква въпроса за задоволяването на българските искания, а на заседанието на Балканското съглашение в Букурещ (20-22 февруари 1939 г.) югославската дипломация се солидаризира с останалите си балкански партньори за „сътрудничество между всички държави на полуострова върху основата на пълно равенство и абсолютно зачитане на техните гаранции".

Английската политика на гаранции и балканските държави

През пролетта на 1939 г. настъпват нови изменения в международното развитие в Европа. На 15 март Германия *пристъпва към окончателна окупация* на Чехословакия: Чехия и Моравия стават германски протекторат, Словакия се обявява за „независима" държава, а Задкарпатска Украйна е окупирана от Унгария, която установява *обща граница с Полша*. На 22 март Хитлер *заставя Литва да отстъпи* гр. Мемел на Германия. Същевременно хитлеристката дипломация и военщина все по-открито поставят въпроса за Данциг и полския „коридор". Започва подготовка за агресия против Полша по предварително разработен подробен план. Италия от своя страна формулира претенции, непосредствено засягащи френски и английски интереси – Джибути, Суец, Тунис, Корсика, Ница, Савоя. На 7 април 1939 г. италиански войски влизат в Албания. Възниква италианска база на Балканите за бъдещо настъпление срещу Гърция и Югославия. Укрепва съюзът между Германия и Италия (на 22 май 1939 г. се подписва т.нар. Стоманен пакт между Берлин и Рим), които усилено се готвят за военни действия в големи мащаби.

Всичко това довежда мюнхенската политика на западните държави до задънена улица. Става напълно ясно, че чрез отстъпки Хитлер не може да се „умиротвори", че неговата цел не е „обединението" на германския народ, а господство в Европа и в света. При това събитията от пролетта на 1939 г. не дават основание да се очаква, че германската експанзия ще се насочи на изток, срещу СССР, към което се стремят определени кръгове на запад. Напротив, съвсем основателно се допуска, че след Средна и Източна Европа, след Полша и евентуално Румъния Германия ще обърне експанзията си на Запад, срещу Франция, Англия и Америка.

Разтревожени за своята безопасност и под натиска на общественото мнение правителствата на Франция и Англия активизират своята дейността си на международната арена. Провеждат се преговори между Париж и Лондон, които завършват на 22 март 1939 г. с размяната на ноти, съдържащи взаимни задължения за взаимопомощ в случай на война. На 31 март с.г. английският премиер Чембърлейн чрез специална декларация, прочетена в парламента, дава гаранции на Полша – в случай на каквато и да било акция, заплашваща независимостта на Полша, и при положение че полското правителство започне действия със своите въоръжени сили, Англия се задължава *незабавно да подпомогне Полша с всички средства*, с които разполага. Тази гаранция скоро прераства в Англо-полски договор за взаимопомощ, към който се присъединява и Франция.

Английската политика на гаранции не се ограничава само с Полша. През март–април 1939 г. Лондон и Париж насочват усилията си към включването и на балканските държави в орбитата на тази политика. Най-съществено основание за това предлагат германският натиск върху Румъния, от една страна, и италианската окупация на Албания, от друга.

След Мюнхен управляващите среди в Букурещ още по-определено тръгват по линията на сближение с Германия. По време на неофициалното си посещение в Германия в края на ноември 1938 г. крал Карол предлага задълбочаване на румъно-германските отношения, особено в икономическата област. По същото време обаче в Букурещ избухва метеж на прохитлеристката Желязна гвардия на К. Кодряну. След завръщането си в страната крал Карол предприема арести. Кодряну и редица дейци на Желязната гвардия са убити. Във връзка с това настъпва известно охлаждане в германо-румънските отношения. Не желаейки повече да изостря отношенията си с Берлин, Букурещ става по-отстъпчив. На 10 декември 1938 г. се подписва изгоден за Германия търговски договор, а през февруари 1939 г. започват румъно-германски преговори по икономически въпроси в по-широк план. При това германската дипломация се стреми към по-нататъшно обвързване на румънската икономика с Германия и установяване на германско господство върху румънския нефт. Нещо повече, в дипломатическите среди в Лондон става известно, че в средата на март 1939 г. Германия е предала ултиматум на Румъния с искане за незабавно приемане на германските условия. Наистина Букурещ отрича наличието на ултиматум и на 23 март 1939 г. подписва договор „за укрепване на икономическите връзки между Румъния и Германия", но въпреки това се налага впечатлението, че това не е действителен договор, а капитулация, в резултат на която румънската икономика се поставя под контрола на Третия райх. Възниква същевременно и опасение, че хитлеристка Германия няма да се задоволи с този „договор" и ще поиска пълно подчинение и окупация на Румъния.

Италианската окупация на Албания пък непосредствено засяга безопасността на Гърция и Югославия. В началото на април 1939 г. в някои италиански среди открито се говори за предстояща окупация на остров Корфу. Надеждите на управляващи кръгове в Белград за участие на Югославия в подялбата на Албания не се оправдават, а напротив, влошава се нейното стратегическо положение – тя се оказва заобиколена почти отвсякъде от фашистки държави с едни или други искания и претенции. При това през пролетта и лятото на 1939 г. Италия установява контакти с хърватската опозиция и отново се връща към идеята за разпокъсване на Югославия. Освен това италианските експанзионистични планове в Източното Средиземноморие засягат интересите на Англия и Турция. Наистина във връзка с подготовката и осъществяването на окупацията на Албания италианската дипломация дава уверения, че няма нападателни намерения, че ще развива приятелски отношения с другите балкански страни, че ще зачита тяхната териториална цялост и пр. Никого обаче тези уверения вече не могат да заблудят.

Навсякъде възникват опасения, че германо-италианската агресивна политика рано или късно ще засегне и други държави и ще доведе до загубване на тяхната независимост, още повече че Балканският полуостров се очертава като „жизнено пространство" на двете фашистки сили. Дори в България нарастват опасенията от предстояща война, чувства се несигурност поради бруталния начин на „решаване" на международните проблеми, а в София избухват студентски демонстрации с изключителна антифашистка насоченост и в защита на Чехословакия.

Всичко това открива определени перспективи за засилване на английското влияние на Балканите и включване на балканските държави или поне на част от тях в системата на английските „гаранции". През март – април 1939 г. английската дипломация постига известни успехи в това отношение, що се отнася до Румъния и Гърция като най-заплашени от фашистката агресия страни. По предварително споразумение с правителствата в Букурещ и Атина на 13 април с.г. Англия предоставя едностранни гаранции на тези две страни – в случай на агресия срещу тях и при гръцка и съответно румънска въоръжена съпротива Англия поема задължението незабавно да окаже помощ на гръцкото и румънското правителство с всички свои сили. Декларация с подобно съдържание получават Румъния и Гърция и от страна на Франция. Тези декларации обаче остават едностранни – страхувайки се от засилване на германо-италианския натиск и за да не предизвикват недоволството на Берлин и Рим, Румъния и Гърция не се обвързват с Англия и Франция във формата на договори за взаимопомощ.

Английската дипломация предлага гаранции също и на Югославия. Управляващите среди в Белград обаче продължават политиката на приспособяване към „непрекъсната еволюция на международните политически условия", угодничат пред Берлин и Рим и отказват да участват в каквито и да било действия, които биха могли да имат отрицателен отглас в Германия и Италия. Страхът от фашисткия блок е една от главните причини, поради които югославското правителство проявява изключителна сдържаност във връзка с германския натиск над Румъния през март 1939 г. На въпроса на Форин офис какви мерки би предприела Югославия в случай на германско нападение срещу Румъния, регентът Павел дава неопределен отговор – трябвало да се посъветва с военните специалисти, да се консултира със съюзниците си, искал да знае какво в такъв случай би направила Англия. Югославският дипломатически представител в Лондон пък убеждава английската дипломация да не дава гаранции на Югославия, тъй като това още повече щяло да влоши и без това нейното „деликатно" положение. В крайна сметка Лондон е принуден да се съобразява с „доводите" на Белград и повече не настоява за даване на гаранции на Югославия.

От балканските държави Турция отива най-далеч по линия на обвързване с Англия. Известно е, че до средата на 30-те години съветско-турската „дружба" е главната опорна точка на турската външна политика. В навечерието на войната и особено след смъртта на Мустафа Кемал (10 ноември 1938 г.) обаче връх вземат

прозападно настроените политици, в резултат на което връзките на Турция със западните държави се засилват. Това улеснява започналите през пролетта на 1939 г. англо-турски преговори за включване на Турция в английската система на гаранции. Преговорите завършват успешно и на 12 май 1939 г. е подписана англо-турска декларация, според която в случай на война в района на Средиземно море Англия и Турция се задължават да си сътрудничат с всички средства (чл. 3 от декларацията). Освен това двете страни признават необходимостта от гарантиране на сигурността и на Балканския полуостров, т.е. задължението за взаимопомощ влиза в сила в случай на разширяване на агресията и на Балканите (чл. 6 от декларацията).

Подготвя се същевременно и подобна френско-турска декларация. Нейното подписване обаче се отлага, тъй като Анкара настоява, преди това да се върне санджакът Александрета на Турция. Под натиска на Англия и заинтересована от сътрудничеството с Турция, предвид заплахата от Германия и Италия, Франция е принудена да отстъпи: на 23 юни 1939 г. в Париж се публикува френско-турска декларация за взаимопомощ, идентична на англо-турската декларация от 12 май с.г., а в Анкара – френско-турско съглашение за включване на санджака Александрета в територията на Турция. Така Турция определено се насочва към англо-френския блок, но сключените споразумения за взаимопомощ имат предвид не изобщо агресията на фашистките държави, а само агресия, засягаща Турция и интересите на Англия и Франция в Средиземноморието и на Балканския полуостров.

През пролетта и лятото на 1939 г. положението на Балканите се очертава така: Албания вече не съществува като държава, Румъния и Гърция приемат едностранни английски гаранции, Турция подписва декларации за взаимопомощ с Англия и Франция, Югославия не приема предложените ѝ гаранции, а България не е и поканена за участие в английската „гаранционна" система. Същевременно продължава съществуването си Балканското съглашение като регионален съюз на четири държави, което официално стои на позицията на неутралитет към конфликта между великите сили.

Балканското съглашение, България и англо-германското съперничество на Балканите

Съставна част на английската инициатива за гаранции е стремежът да се постигне разширяване на Балканското съглашение чрез привличане на България в него. По този начин английската дипломация възнамерява да формира блок от държави, формално неутрален, но под патронажа на Англия и като преграда срещу по-нататъшното проникване на Германия на Балканите. Решаването на този проблем се поставя в зависимост както от България, така и от другите балкански държави.

Българската дипломация разглежда събитията от март – април 1939 г. като крах на мюнхенската политика: постигнатото в Мюнхен примирие между четирите велики държави се оказва краткотрайно, започва ново разместване на силите, войната става близка опасност. Пред българската външна политика императивно се поставя

въпросът, накъде да се върви, каква линия да се следва? България явно се стреми към териториални изменения на Балканите в своя полза, но в същото време търси решение, при което страната би могла да остане незасегната от очертаващия се голям военен конфликт. Такова именно „решение" правителството на Кьосеиванов изпраща на българските пълномощни министри в чужбина под формата на директива № 19 от 19 април 1939 г.

Освен българските териториални искания (Южна Добруджа, границата в Тракия от 1913 г. и по възможност районите на Цариброд и Босилеград) тази директива съдържа генерални указания за основните насоки и проблеми на българската външна политика: България и Балканското съглашение, България и въпросът за създаване на нова общобалканска групировка, България и съществуващите в Европа блокове. Директивата ясно постановява, че България не може да влезе в Балканското съглашение, защото то гарантира граници, с които тя не е съгласна. Следователно *въпросът за присъединяване на България към* съществуващата балканска групировка без териториални промени и без ревизия на клаузите на Балканския пакт не подлежи на разискване. Остава алтернативата за създаване на ново балканско съглашение, за участието си България предявява две съществени условия: 1. Предварително задоволяване на българските териториални искания, т.е. възстановяване на България в границите ѝ от 1913 г.; 2. България не граничи с извънбалкански държави и не ще поеме задължение да брани външните граници на новото балканско съглашение. Що се отнася до очерталите се в Европа блокове, правителството на Кьосеиванов изхожда от предпоставката за следване на „самостоятелна" и „изчакателна" политика „дотогава, докато това е възможно". А накъде ще се тръгне, когато това все пак един ден стане невъзможно? Отговорът е: *не против Германия и Италия.*

Всъщност през 1939 г. българската дипломация вече и не търси други алтернативи и окончателно възприема принципа да стои настрана от каквито и да било инициативи с антигерманска насоченост. Оттук и становището, че в случай на създаване на ново балканско съглашение България не би поела ангажимент да брани външните балкански граници, т.е. не би вързала в общобалканска групировка с извънбалкански задължения. Тъкмо тази позиция на София не кореспондира с английската инициатива за разширяване на Балканското съглашение и превръщането му в антигерманска комбинация.

Относно териториалните си искания правителството на Кьосеиванов стига до извода, че по-перспективно е искането за Южна Добруджа. Затова, макар и да *отстоява програмата за възстановяване на България в границите ѝ от 1913 г.*, то степенува исканията си: на първо място, Южна Добруджа, на второ, излаз на Бяло море през Западна Тракия и като трето желание – доброволно отстъпване на Цариброд и Босилеград от югославска страна. Първото искане се поставя по-непосредствено, а другите имат повече или по-малко характер на пожелание за бъдещето. При това и през пролетта и лятото на 1939 г. България не се решава

официално да предяви своите искания, тъй като смята, че още не са назрели условията за това.

Че през 1939 г. действително няма условия за реализиране на българските искания, показва отношението на Германия и Англия към този въпрос и към България въобще. Берлин разглежда българските искания в зависимост от отношенията на Третия райх с другите балкански държави. Конкретна подкрепа на България Германия не обещава, но подпомага въоръжаването на българската армия и дава неопределени надежди за бъдещето. При това Берлин и Рим вече не се задоволяват с неутралитета на България и настояват за ясна прогерманска ориентация на София и дори присъединяване към антикоминтерновския пакт. Главните усилия на германската дипломация очевидно са насочени към проваляне на английската инициатива за обединяване на балканските държави в блок с антигерманска насоченост. Затова по време на посещението на Кьосеиванов в Берлин през юли 1939 г. Хитлер направо внушава България да координира действията си с Германия и да насочи експанзията си срещу Турция.

Англия от своя страна пък, макар и да си дава сметка, че реализирането на идеята за въвличане на България в каквато и да било общобалканска комбинация може да се осъществи само след определени териториални отстъпки в нейна полза, решително не се ангажира в тази насока, а само дава съвети, като се стреми да създаде впечатление, че София би могла да осъществи част от своите искания, ако приеме сътрудничество с Англия и държавите от Балканското съглашение. При това английската инициатива се лансира не под формата на двустранни контакти с България, а с останалите балкански държави. Очевидно Форин офис възнамерява най-напред да постигне съгласуваност в рамките на Балканското съглашение и тогава да преговаря с България.

Но да се постигне съгласуваност в рамките на Балканското съглашение през 1939 г. се оказва невъзможно. Югославия, Румъния и дори Гърция отказват да приемат задължения, заставящи ги да бранят общобалканските граници. Нещо повече, Югославия и Румъния заемат отрицателно отношение към англо-турската декларация от 12 май 1939 г. Главното опасение на Белград и Букурещ в случая произтича от факта, че една от балканските държави – Турция, напуска линията на неутралитет, с което косвено се нарушава „неутралитета" на целия Балкански полуостров. Под предлог да не се дава повод на Германия и Италия за натиск и агресивни действия на Балканите, Югославия и Румъния повеждат борба против чл. 6 на англо-турската декларация. Югославският външен министър Ал. Ц. Маркович дори заплашва, че Югославия може да напусне Балканското съглашение и да влезе в една унгарско-югославско-италианска комбинация. Неуспели да осуетят англо-турския съюз, Югославия и Румъния засилват връзките си с фашисткия блок. Особено усърдие в това отношение полага югославската дипломация: засилване на търговско-икономическите връзки, непрестанно възвеличаване на Германия и Италия и декларации за приятелство с тях, посещения на регента Павел и външния

министър Ал. Ц. Маркович в Берлин и Рим, обещания за неутралитет и оказване на икономическа помощ на фашисткия блок в случай на война и пр.

Освен това Румъния продължава да се противопоставя на английския план за териториални отстъпки в полза на България. Основните аргументи на румънската дипломация се свеждат до следното: териториални отстъпки на България биха предизвикали реакция в Унгария, която би предявила искания за Трансилвания, България не би се задоволила само с Южна Добруджа, вместо разширяване и укрепване Балканското съглашение още повече би се разстроило. И понеже от българска страна многократно се подчертава, че наистина не става дума само за Южна Добруджа, а за възстановяване на България в границите от 1913 г., Англия, а с нея и Турция възприемат румънските аргументи и прекратяват разговорите за териториални промени на Балканите.

Така английският план за разширяване на Балканското съглашение и превръщането му в антигерманска комбинация търпи провал. Вместо приближаване, позициите на балканските държави се раздалечават още повече. Поради страха си от Италия Метаксас не желае открито да се обвързва с Англия и Франция. Въпреки нарасналата опасност за сигурността на Гърция от италианска страна след окупацията на Албания управляващите среди в Атина не вземат мерки за укрепване на албано-гръцката граница, а строят укрепления по границата с България. Югославия пък, макар че години наред ратува за взаимни гаранции в рамките на Балканското съглашение в случай на италианска агресия на Балканите, приема италианската окупация на Албания без никакви възражения, държи се колкото може по-настрана от англо-френския блок и засилва линията на сближение с Германия и Италия. Същото до голяма степен важи и за Румъния. Въпреки английските гаранции нейната сигурност остава застрашена – далеч от малко загрижените за съдбата ѝ западни гаранти, на пътя на германската агресия, тя не се оказва в състояние да потърси друга алтернатива освен политиката на угодничене и капитулантство пред Германия. А България от своя страна, неосъществила мирна ревизия, все по-определено възприема схващането, че в сътрудничество с фашистките сили ще успее най-добре да осъществи своите териториални искания. Наистина правителството на Кьосеиванов не приема германските внушения за присъединяване към антикоминтерновския пакт и официално не изменя на политиката си на неангажираност и неутралитет, но тенденцията за неучастие в комбинации с антигерманска насоченост сигурно води България към окончателно обвързване с германо-италианския блок. В действителност остава само Турция, която по-определено се обвързва със западните страни. Въпреки усилията на Англия германското влияние в Югоизточна Европа през 1939 г. решително нараства. За разлика от англо-френския блок, който на практика не може да предложи нищо на балканските държави в икономическата област, фашистките сили едва ли не установяват пълен монопол върху селскостопанските произведения и суровинни източници на Балканите (над 60% от външнотърговския оборот на България,

Югославия и Румъния се осъществяват с Германия) и респектират режимите на малките страни от Средна и Югоизточна Европа със своята антикомунистическа програма и брутална, но все още успешна агресивна политика.

Съветската политика и балканските държави

Агресивните актове на фашистките държави от пролетта на 1939 г. и английската политика на „гаранции" обуславят активизирането на съветската външна политика. Веднага след получаването на информация за германски натиск върху Румъния, на 18 март 1939 г., съветското правителство излиза с предложение да се свика съвещание на представители на СССР, Англия, Франция, Полша, Румъния и Турция, което да обсъди мерките за борба против агресията. В случая Съветският съюз се стреми към три неща: 1) подписване на пакт за взаимопомощ между Англия, Франция и СССР; 2) Англия, Франция и СССР дават гаранции на държавите от Средна и Източна Европа, в това число и на прибалтийските страни; 3) сключване на споразумение между Англия, Франция и СССР за формите и размерите на помощта, която в случай на агресия ще си оказват една на друга, както и на държавите, на които са дали гаранции. Англия и Франция обаче искат Съветският съюз незабавно да влезе във война с Германия, в случай че те бъдат принудени да воюват заради Полша, Румъния, Гърция, Турция и Белгия, на които са дали гаранции, без да поемат ангажимент за оказване на помощ на СССР, в случай че той заради изпълнението на своите задължения се окаже въвлечен във война. Освен това Лондон и Париж отказват да дадат гаранции на прибалтийските страни и не желаят да поемат никакви задължения спрямо СССР в случай на германска агресия в този район. Водените през лятото на 1939 г. преговори между Англия, Франция и СССР в Москва се провалят, след което съветското правителство решава да сключи пакт с Германия.

Голямо внимание съветската политика отделя и на Балканите. На 27 април 1939 г. заместник-комисарят на външните работи на СССР М. Потемкин пристига в Анкара. Разменят се мнения и взаимни информации. Потемкин одобрява сближението на Турция с Англия и Франция и подчертава, че за Съветския съюз би било желателно: 1. Споразумение между Великобритания, Франция, СССР и Турция; 2. Споразумение между СССР, Турция и останалите страни от Балканското съглашение; 3. Ако първото и второто не се осъществят, то пряко споразумение между СССР и Турция. Турското правителство от своя страна характеризира подготвящото се англо-турско съглашение за взаимопомощ в Средиземно море и евентуалното обединяване на балканските държави за противодействие срещу агресията като средство за разбиване на фашистката ос и спасяване на мира. Капитално значение в случая Анкара отдава на поведението на България. И. Иньоню настоява във връзка с това да се положат всички усилия, щото Румъния да отстъпи Южна Добруджа на България, в резултат на което би се постигнало ако не друго, то поне неутрализация на последната, а това би имало голямо значение за бъдещото

поведение на Югославия – ако България се присъедини към Балканското съглашение, Югославия по-активно ще защитава своята независимост. Турският президент се обръща към Потемкин с молба да се отбие в София и да заяви на Кьосеиванов, че никога и при никакви обстоятелства Турция и СССР няма да се противопоставят по между си, че без турско-съветското сътрудничество не може да се обезпечи мирът на Балканите и че ако България се подчини на германското влияние, „ще загине като самостоятелна държава и свободна нация".

В началото на май 1939 г. Потемкин пристига в София. Целта на неговото посещение тук очевидно е да се проучат стремежите на българската външна политика, в това число и възможностите за присъединяване на България към Балканското съглашение. Изглежда, че в разговорите с Потемкин цар Борис не се ограничава само с искането за възвръщане на Южна Добруджа, а поставя българските претенции в по-широк план съгласно директивата от 19 април 1939 г. Това заключение се налага от факта, че съветският ръководител обвинява София в максимализъм и преценява българските искания като пречка за сближението на България с останалите балкански държави. Във връзка с това Потемкин ясно дава да се разбере, че СССР няма да подкрепя никаква агресивна политика спрямо която и да било държава, независимо дали исканията са справедливи или не. Съветският съюз няма доверие на българската политика и непрекъснато изразява опасения относно нейното по-нататъшно развитие, които впоследствие се и оправдават.

Заслужава във връзка с това да се отбележи, че недоверието е взаимно, тъй като София с още по-голяма неприязън следи отделните стъпки на съветската външна политика. Правителствените кръгове и царският двор се страхуват от всяка проява в международните отношения, която се осъществява с участието на Съветския съюз. Оттук и подчертаното недоверие на София не само към преговорите между СССР и западните държави, но и към установените след тяхното пропадане германо-съветски контакти.

Това в същата степен важи и за Югославия, Румъния и Гърция. Управляващите среди в Белград непрекъснато изтъкват на преден план комунистическата опасност и априори отхвърлят всяка мисъл за преговори и участие в някаква гаранционна система с участието на СССР. Нещо повече, югославското правителство дори до Втората световна война не признава Съветския съюз и отказва да установи нормални дипломатически и търговски отношения с него. Румъния проявява по-голяма трезвост в това отношение, но заради Бесарабия и тя не си позволява да се опре на Съветския съюз в борбата за защита на своята независимост пред германската агресия. Що се отнася до Гърция, то въпросът за евентуално участие на СССР в някаква гаранционна система спрямо нея не се и поставя. Приел английските гаранции, режимът на Метаксас на практика игнорира Съветския съюз и продължава линията на лавиране между Германия и Италия, от една страна, и Англия и Франция, от друга.

Единствено Турция от балканските страни проявява известна готовност за сътрудничество със СССР. Но и тя отдава предпочитанията си на сътрудничеството с Англия и Франция. Това става доминираща тенденция в турската външна политика след неуспеха на плана за разширяване на Балканското съглашение и особено след провалянето на англо-френско-съветските преговори от лятото на 1939 г. Турското правителство изразява готовност да подпише пряко двустранно съглашение между СССР и Турция, при което Анкара недвусмислено подчертава, че желае бъдещият турско-съветски договор да има „ограничен обсег на действие и ограничена отговорност", като в крайна сметка се постави в зависимост от договорите на турската република със западните държави. Започналите по този въпрос консултации съвпадат с избухването на Втората световна война и са продължени през септември 1939 г., вече при нови условия.

Нежеланието на малките държави от Средна и Югоизточна Европа да търсят сътрудничеството на Съветския съюз против агресията на фашистките държави има съдбоносни последици. Гаранциите на Англия и Франция нямат голяма стойност, тъй като западните държави през 1939 г. не са в състояние сериозно да защищават нито Полша, нито Румъния, нито Гърция и Турция. Войната заплашва всички, не се оказват достатъчни нито английските „гаранции", нито декларациите за „приятелство" с Германия и Италия. Никаква увереност и спокойствие за утрешния ден не може да вдъхне и политиката на „неутралитет", формално следвана от балканските държави – неутралитетът в условията на пряка военна конфронтация става невъзможен.

7. БАЛКАНСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ И МЕЖДУНАРОДНОТО РАЗВИТИЕ В ЕВРОПА

Балканското общество се разкъсва от остри вътрешни противоречия не само що се отнася до социално-икономическото и държавно-политическото развитие на Балканите. Няма единство на възгледите и действията между различните слоеве и партийно-политически групировки и течения и в областта на външната политика на отделните балкански държави. Всъщност още от Възраждането възникват и повеждат борба помежду си различни и най-често противоположни една на друга външнополитически концепции и направления – славянофилство, германофилство, англофилство и пр.

Проблемите на международните отношения стоят в центъра на вниманието на балканското общество и в периода между двете световни войни. Особена актуалност те придобиват през 30-те години, когато държавно-политическото развитие на балканските държави навлиза в период на остра криза, а в Европа започва фашистка агресия и се подготвя война. Наред с вътрешнополитическите проблеми сега с цялата си острота се поставят въпросите, как да се запази статуквото

(за едни) или как да се постигнат придобивки (за други), как да се избегне войната, как да се предпазят балканските народи от поробване, как да се запазят суверенитетът и политическата независимост на държавите на полуострова, по какъв път да се върви и с чия помощ да се търси решение на проблемите.

Противоречията по международната политика в навечерието на Втората световна война намират редица остри прояви – интерпелации и разисквания в парламентите (там, където ги има и доколкото ги има), дискусии по събрания и в печата, митинги и демонстрации, пропагандни материали, обясняващи една или друга външнополитическа концепция и пр. Навсякъде централно място заемат въпросите за общия курс, за съюзниците и противниците, за европейската и балканската политика на правителствата и т.н. Въпреки това проблемите на външната политика в нито една балканска страна преди войната не излизат и не завладяват улицата, не стават достояние на народните маси. Това е така, защото в условията на диктаторските режими правителствата навсякъде елиминират политическите партии, задушават всякаква критика, като налагат воденето на външната политика само от т.нар. отговорни фактори, т.е. само от държавните глави и техните министър-председатели и външни министри.

Поляризацията на силите в балканското общество по проблемите на международната политика в периода между двете световни войни се задълбочава в няколко основни направления: първо, по линия на СССР. След победата на Октомврийската революция комунистическата алтернатива става официална държавна политика на една велика сила, която води към задълбочаване на поляризацията в обществото по външнополитическите проблеми; второ, по линия на различните пактове, т.нар. френска система на съюзи. Поляризацията тук всъщност е във връзка с отношението на балканското общество към френската и италианската политика на Балканите, т.е. за статуквото или за ревизия; трето, по линия на Германия и фашистката агресия, т.е. за обвързване с агресивните сили или против това, за обединяване на демокрацията против фашизма и войната.

Балканското общество и СССР

След победата на Октомврийската революция балканското общество се разделя на две основни обществено-политически групировки, защитаващи коренно противоположни външнополитически програми и тенденции: за Съветския съюз и неговата външна политика или против. Политически представител и най-последователен проводник на първата линия са комунистическите партии в отделните балкански страни. Към тази групировка често гравитират и отделни обществени и държавници, които смятат, че Съветският съюз може да бъде опора на балканските народи срещу експанзията на западни сили. Втората линия, антисъветизмът и антикомунизмът във външната политика, става програма на управляващите среди. Тази линия се поддържа от почти всички политически партии,

правителствени и опозиционни. Нейна основна характеристика са подозрението, игнорирането, непризнаването, антисъветизмът.

Тази втора линия е същевременно официална държавна политика, докато линията на комунистическите партии – опозиционна и нелегална. Оттук и различията във формите и методите на действие: чрез устно и печатно слово едните популяризират делото на Октомври, защитават Съветския съюз от хули и нападки, оправдават съветската политика и нейните конкретни стъпки на международната арена, а другите чрез органите на държавната власт и официалната дипломация следват враждебна на СССР политика и сурово потъпкват всяка проява на симпатия към съветската държава. Изключение правят само Народнореспубликанската партия и кемалисткият режим в Турция, който възприема курс на добросъседство и приятелство със СССР

Въпреки общата линия на антисъветизъм и антикомунизъм в политиката на балканските държави към Съветския съюз още от първите години след Октомври възникват две тенденции: тенденция на отричане, изолация, организиране на блокове с антисъветска насоченост и пр. и тенденция за нормализиране на отношенията и установяване на делови икономически и политически контакти. И ако през 20-те години господстваща е първата тенденция, то през следващото десетилетие побеждава втората, което се обуславя от факта, че СССР става световна сила на международната арена.

В зависимост от надмощието на едната или другата тенденция в развитието на балкано-съветските отношения между двете световни войни биха могли да се очертаят няколко етапа:

1. ***От 1917 до 1924 г.*** – очертаване на двете тенденции и установяване на определено „равновесие" между тях. Антисъветизмът и антикомунизмът намират през този период израз в редица действия, насочени против съветската държава: въвличане на повечето балкански държави в антисъветската политика, използване на Балканите като база за интервенция против Съветска Русия, даване на убежище на разгромените белогвардейски части, непризнаване на СССР, полско-румънски съюз на антисъветска основа, създаване на Малката антанта и т.н. Твърде силна през този период е и другата тенденция: установяване на добросъседски отношения между СССР и Турция, прояви на благосклонност на правителството на БЗНС в България към Съветска Русия, нормализиране на гръцко-съветските отношения след победата на гръцката „революция", благоприятно отношение на правителството на Фан Ноли след победата на демократичната революция в Албания към СССР и пр. Силата на тенденцията за нормализиране на балкано-съветските отношения през 1917–1924 г. идва от подема на революционното и националноосвободителното движение на Балканите като цяло и във всяка балканска държава поотделно.

2. ***От 1925 до 1932 г.*** – надмощие на негативната тенденция в балкано-съветските отношения. През този период в повечето балкански страни се налагат ре жими, чиято държавна политика се отличава с подчертан антисъветизъм и

антикомунизъм: непризнаване и игнориране на Съветския съюз, опити на Румъния да намери международни „гаранти" за присъствието си в Бесарабия, преговори на Ал. Цанков в Белград и Букурещ за сключване на българо-югославско-румънска конвенция против комунистическата пропаганда и СССР, опити за създаване на *Балканско Локарно на антисъветска основа и под егидата на Англия и Италия и пр.* Положителната тенденция в балкано-съветските отношения през този период се оказва представена само от Турция: сключване на Турско-съветски договор за дружба и неутралитет (1925 г.), взаимни информации и взаимна подкрепа на международната арена, срещи и разговори между високопоставени ръководители на двете страни и пр. Наистина и Гърция от 1924 г. установява дипломатически отношения със СССР, но не отива по-далеч от това, а управляващите среди в Атина залагат на враждебна на Съветския съюз карта.

3. ***От 1932 до 1939 г.*** – надмощие на тенденцията за нормализиране на балкано-съветските отношения. Това е време, когато почти всички балкански държави се отказват от крайно негативната си позиция към Съветския съюз, започват да сътрудничат със съветската дипломация на международната арена и накрая установяват дипломатически, икономически и други отношения със СССР. Така през 1932 г. между Румъния и Съветския съюз се повеждат преговори за сключване на пакт за ненападение, през юли 1933 г. редица държави, в това число Румъния, Турция и Югославия, подписват със Съветския съюз конвенция за определяне на агресора, а през 1934 г. България и Румъния установяват нормални дипломатически отношения със съветската държава. От балканските държави само Югославия до Втората световна война продължава да не признава официално Съветския съюз.

Нормализирането на балкано-съветските отношения през 30-те години не се дължи на някакво надмощие на просъветски сили на Балканите. Напротив, навсякъде господстват крайно реакционни и диктаторски режими. Народните маси и комунистическите партии, както и по-рано, упражняват натиск върху правителствата за признаване на СССР и сближение с него, което оказва своето влияние. Главното обаче се оказва не това, а измененията в международната обстановка в Европа – възраждане на германския империализъм, агресивна експанзионистична политика на Германия и Италия и сближение между тях, френско-съветско сътрудничество и политика на колективна сигурност. Загрижени за своята безопасност, малките държави от Средна и Югоизточна Европа не могат повече да пренебрегват Съветския съюз, още повече, че големите европейски държави отдавна се съобразяват със съветската държава и търсят участието на съветската дипломация при решаването на световните проблеми.

Установяването на нормални дипломатически отношения между балканските държави и СССР обаче съвсем не води до отказ на управляващите среди на Балканите от антисъветска и антикомунистическа политика. Напротив, нито едно правителство на Балканите не се оказва способно да превъзмогне страха и

подозренията си към СССР. Дори Турция в навечерието на Втората световна война се отдалечава от Съветския съюз и се обвързва с ангажименти към Англия и Франция.

Балканската общественост и френската система от съюзи

Политиката на регионални пактове (Малка антанта, Балканско съглашение) получава най-голяма подкрепа в лицето на югославската и румънската общественост. И това е напълно разбираемо – френската система от пактове укрепва статуквото, което е главна цел и на правителствата, и на опозицията в тези страни. Политиката на съюз с Франция, Малката антанта и Балканското съглашение, следвана от режимите в Белград и Букурещ, се представя като единствено възможна и безспорна, поради което не предизвиква особени противоречия в Югославия и Румъния.

През втората половина на 30-те години положението обаче се променя. Официалната югославска дипломация тръгва по линията на установяване на нови „приятелства", което на практика води към разбиване на регионалните пактове. Във връзка с това настъпва раздвоение в обществото по проблемите на външната политика. Очертават се две главни вътрешнополитически сили, всяка от които се стреми да наложи своя външнополитическа програма: правителството на Стоядинович, а след това на Цветкович и привържениците на новия курс, от една страна, и прозападно ориентираната групировка от привърженици на „традиционната" югославска политика на съюзи с Франция, Малката антанта и Балканското съглашение, от друга. Значителна част от югославската общественост, в това число някои среди на висшето офицерство, интелигенцията, чиновничеството и пр., идейно и икономически са свързани със западните демокрации, с Франция, Англия и Чехословакия. Всичко това обуславя формирането на силна прозападна външнополитическа ориентация за отстояване на „традиционната" линия на югославската външна политика.

Цялата буржоазна опозиция в Югославия фактически не одобрява новия курс на Стоядинович и остава на позициите на „традиционната" политика. Редица видни дейци и обществени остро критикуват правителството, че води неясна и колеблива политика, политика на дипломатическо флиртуване на всички страни, че изоставя старите и изпитани приятели, за да търси нови, несигурни и опасни „приятели". Важно място в противоречията и споровете заемат българо-югославският пакт и балканската политика на Стоядинович. В тази област също възникват две противоположни оценки: правителствена, която доказва, че пактът приближавал България до Балканското съглашение и не представлявал опасност за мира, и опозиционна, която критикува режима, че не развива българо-югославското приятелство в унисон с профренската ориентация и в рамките на Малката антанта и Балканското съглашение.

Сериозни противоречия относно регионалните пактове и френската система от съюзи през 30-те години възникват и в румънското общество. Профренската политика на Титулеску за укрепване на статуквото чрез система от регионални пактове се натъква на все по-нарастващата съпротива на Желязната гвардия и поддръжниците на профашистката ориентация на страната. Освен това Титулеску си спечелва много врагове сред буржоазно-земевладелската олигархия в Румъния заради политиката на сближение със СССР и румъно-съветските преговори за сключване на пакт между двете страни. След падането на Титулеску (1936 г.) и румънската политика търпи определени изменения: укрепване на полско-румънските контакти на антисъветска основа, отрицателно отношение към чехословашката инициатива за разширяване на задълженията в рамките на Малката антанта, отхвърляне на предложенията за сключване на пакт за взаимопомощ между Франция и Малката антанта като цяло и пр. Изобщо румънската политика тръгва повече в унисон с югославската, отколкото с френската или чехословашката. Всичко това предизвиква тревога сред румънската общественост – какво ще стане с регионалните блокове, в които участва Румъния, няма ли тяхното разстройване да доведе до териториални изменения във вреда на румънската държава?

Особено остро реагира румънската общественост на сключването на българо-югославски пакт. Тезата на Стоядинович, че този пакт е в интерес на Малката антанта и Балканското съглашение, не се приема от никого. Напротив, смята се, че се слага край на Балканското съглашение, от което най-много можела да пострада Гърция, тъй като България и Югославия щели да осъществяват натиск по линията Вардар – Солун – Дедеагач. Тези прогнози обаче не намират място в печата, понеже правителството конфискува всичко, което би се оказало в противоречие с неговото официално „съгласие", дадено на Стоядинович за сключване на пакта. Допуска се само една бележка на Н. Йорга в списанието му, в която се казва, че Титулеску не би позволил сключването на българо-югославския пакт. Пред чехословашкия представител в румънската столица Йорга остро критикува правителството на Тътъреску и обвинява югославския премиер, че се движи „само по периферията на Малката антанта". Дори румънският крал упреква Тътъреску, че дал съгласие на Стоядинович за българо-югославския пакт, без да осигури поне сключването и на българо-румънски договор.

Остри борби около регионалните пактове се водят през 30-те години и в Гърция. Първоначално венизелистката опозиция повежда кампания против антиталианските ангажименти, поети от правителството в рамките на Балканския пакт, и раздвижва широки слоеве от гръцкото общество. Впоследствие през 1937 г. опозицията, макар и разстроена от диктатурата на Метаксас, заема враждебно и непримиримо отношение към българо-югославския пакт. Веднага след оповестяването на този пакт едно съвещание на водачите на опозицията констатира, че се изменя положението на Балканите във вреда на Гърция. Опозицията обвинява Метаксас, че не е предвидил и предотвратил това, и настоява за образуването на ново

правителство, „кабинет на народното единение". През март 1937 г. един от гръцките политически дейци – Михалакопулос, предава меморандум на краля, в който обвинява правителството, че не се консултира с политическите дейци по външната политика на страната. Същевременно той бие тревога: правителствените комюникета и коментари по българо-югославския пакт притъпяват бдителността; разлага се Балканската антанта, образувана навремето за да осуети българо-югославското сближение; Югославия и България се съюзяват и насочват усилията си на юг; България се въоръжава и разгурва македонските, но не и тракийските комитети; чрез жп линията Кюстендил – Куманово тя щяла да се свърже със Солун през югославската свободна зона и т .н.

За разлика от другите страни българската общественост е против многостранните регионални пактове. Особено болезнено реагира българското обществено мнение на сключването на балканския пакт. Позицията на правителството на Н. Мушанов за неподписване на този пакт намира всеобщо одобрение в страната. Нерядко дори балканският пакт се тълкува като ревизия на Ньойския договор и на чл. 19 от Пакта на ОН във вреда на България. Освен това българската общественост непрекъснато отстоява исканията за даване на малцинствени права на българското население, останало извън пределите на българската държава, за изпълнение на мирните договори и в ония клаузи, които дават предимства на България, за уреждане на т.нар. висящи въпроси със съседите и т.н. Така че българската външна политика – мирна ревизия, неутралитет, неангажираност и пр., има реално покритие и подкрепа в българското общество.

Това, естествено, не значи, че в България няма противоречия относно регионалните пактове. Има немалко гласове за сближение на България с Малката антанта и Балканското съглашение. През 1936 г. дори избухва полемика в печата по повод на идеята за присъединяване на България към балканския пакт. Общественото мнение отстоява позицията за добросъседство и разбирателство между балканските държави, разсъждава върху някои препоръки на обществени дейци и печатни органи за влизане в балканския пакт, но общо взето приема, че мирът на Балканите не може да се изгражда във вреда на България. Тази си позиция българската общественост защитава и по-късно, във връзка със сключването на българо-югославския пакт през 1937 г. и Солунската спогодба през 1938 г.

Що се отнася до комунистическото движение, известно е, че през втората половина на 20-те и началото на 30-те години силно влияние в някои комунистически партии имат отделни сектантско-догматични разбирания и концепции, в това число и по проблемите на международната политика. Интересна е във връзка с това оценката, която централните комитети на балканските комунистически партии дават на Балканския пакт: заявява се, че както „всички други по-рано образувани или в последно време образуващи се групировки на капиталистическите държави не е никаква гаранция за мира, а оръжие за война". Съвместна декларация на централните комитети на Румънската, Югославската, Българската, Гръцката и Турската

комунистическа партия, публикувана през лятото на 1934 г., по този повод уверява, че балканският пакт е създаден за борба против „народната революция на работниците и селяните". Документът завършва с възгласите: „Долу всички лъжливи империалистически пактове! Долу фашизмът! Долу войната! За революция!..." Наистина балканският пакт има редица недостатъци. Това обаче не дава основание за неговото безусловно отричане. Очевидно централните комитети на балканските комунистически партии през 1934 г. още не отчитат, че балканското съглашение могло да изиграе определена роля като преграда срещу германо-италианската фашистка агресия на Балканите.

Впоследствие, особено след Седмия конгрес на Коминтерна, позицията на балканските комунистически партии към балканския пакт се изменя. Критикувайки външната политика на режимите и осъждайки завоевателните и хегемонистичните стремежи на управляващите среди на Балканите, комунистическите партии разработват своя външнополитическа програма, основното съдържание на която е искането за следване на политика на колективна сигурност, а съществен момент – укрепване на системата на Малката антанта и Балканското съглашение и техният съюз със СССР, Франция и други демократични страни. Освен това комунистическите партии издигат лозунга „за братски съюз на всички балкански народи" и сключване на пакт за дружба и сътрудничество между тях.

Във връзка с това е и безпокойството на комунистическото движение на Балканите, че българо-югославските преговори за сключване на пакт се водят без знанието на другите балкански държави. Настоява се по този повод българо-югославското споразумение да се проведе с оглед на укрепването на мира и в духа на равноправието, истинската свобода и демокрация. А след като става ясно, че българо-югославският пакт не е оръдие на мира, „Работнически вестник" призовава балканските народи да противопоставят на „предателската фашистка политика на балканските династии и на чуждите фашистки агенти" своето движение за „истинско братско сближение, за запазване на мира и възстановяване на демокрацията".

Балканската общественост и фашистката агресия

През 30-те години главен въпрос на международната политика става въпросът за фашизма, агресията и войната. През призмата на този въпрос се пречупват всички останали проблеми, а отношението към формиращите се военнополитически групировки в Европа се превръща във водораздел между различните обществено-политически сили и течения в обществото. Във връзка с това в навечерието на войната в балканското общество се очертават три основни направления: профашистко, прозападно и комунистическо.

Първото направление се представя от проводниците на политиката на сближение и свързване с Германия и Италия. Социалната база на това направление не е особено широка: отделни капиталисти, предприемачи, търговци, земевладелци и др., свързани с германската индустрия и пазар, разни фашистки партийни

групировки и екстремистко-националистически елементи, някои интелигентски среди и възпитаници на германски университети и др. При това в самия профашистки германофилски лагер няма единство. Правителството на Кьосеиванов, само привърженик на сближението с Германия, се критикува от дясноекстремистките елементи заради неговата умереност; Желязната гвардия в Румъния е в остър конфликт с кралската диктатура и нейната политика на лавиране. Въпреки това външнополитическата линия на сближение и свързване с Германия и Италия придобива твърде силни позиции на Балканите. Всъщност тази линия става официална политика на Югославия и България, а до известна степен и на Румъния. Силни позиции печели германофилството сред управляващите среди и в Гърция в лицето на диктатурата на Метаксас.

Прозападната външнополитическа ориентация пък се представлява от привържениците на западните демокрации и съюза с тях. И трябва веднага да се констатира, че по своята мощ и влияние тази ориентация далеч не е по-слаба от германофилството и фашизма. Силата на прозападната ориентация се корени в поддръжката, която тази ориентация получава от свързаната икономически, политически, военно, морално и идейно със Запада буржоазия. В Турция прозападната външнополитическа линия се налага като господстваща, а в останалите балкански страни (без Албания) запазва силно влияние не само извън правителствените среди, но и в самите правителства.

Въпреки настъплението на фашизма и засилването на неговите позиции югославската общественост остава искрено с прозападна и дори с русофилска ориентация. Политиката на Стоядинович се натъква на ожесточена съпротива от страна на цялата опозиция. През 1936–1937 г. избухва остра полемика във връзка с подготвяния конкордат с Ватикана, редят се демонстрации с външнополитически лозунги по повод на посещенията на Чано, Бенеш и Нойрат в Белград, разгръща се силно протестно движение по повод на аншлуса на Австрия и разпокъсването на Чехословакия. Общественото мнение основателно преценява германския „дранг нах остен" и италианската експанзионистична политика като голяма опасност. Оттук и подозрението към политиката на сближение с Германия. Един депутат в Югославската скупщина – Л. Йованович, не напразно пита: Нима правителството на Стоядинович допуска, че хитлеристка Германия ще се откаже от антиславянската си политика, нима не се знаят най-обидните думи на Хитлер за славянството, нима премиерът не е чел „Майн кампф"?

Съпротивата на югославската опозиция срещу правителствената политика не се основава само на сантиментални чувства. Фактът, че в миналото Германия и Италия най-често са били в лагера на противниците на югославските народи, не е без значение, но не е решаващ. Предпочитанието на западната „демокрация" пред фашизма от страна на определени среди в страната също играе малка роля. Главен аргумент на опозицията за отстояване на „традиционната" линия на югославската външна политика е предвижданото, че Германия и Италия ще търпят поражение в

предстоящата война и следователно при една съпротива срещу тях Югославия би могла да разчита на подкрепата на Англия, Франция и САЩ не само по време на войната, но и след нея, на мирната конференция.

Старите политически партии и лидери в Гърция, макар и доста отслабени и разпръснати от диктатурата на Метаксас, също не изменят на прозападната си външнополитическа ориентация. Цялата гръцка общественост основателно преценява германо-италианския фашизъм като главна външна опасност за страната, а главна нейна опора естествено остава Англия. Дори режимът на Метаксас, фашистки по съдържание и дух, не става открит проводник на една профашистка външна политика, а запазва значителни резерви към Англия. Същото до голяма степен важи и за Румъния: лидерите на политическите партии в мнозинството си остават англофилски и франкофилски, а правителствата, макар и да следват благоприятен за Германия курс, още не се определят изцяло на нейна страна. Силни позиции прозападната ориентация в навечерието на Втората световна война има и в България – БЗНС, „Звено", демократи, народняци и други нефашистки партии и организации явно симпатизират на западните държави, не одобряват агресивните действия на Германия и Италия, ратуват за разбирателство и мир на Балканите.

Що се отнася до комунистическото направление във външната политика, то неговото основно съдържание в годините преди Втората световна война се определя от идеята за колективна сигурност. Комунистическите партии са за запазване на „неделимия световен мир", за колективен пакт на „големи и малки страни", с „еднакви и равни признати права и интереси" на балканските народи. Те са убедени, че фашистката опасност би могла да бъде отстранена и мирът запазен само в съюз със СССР, че свободата и независимостта на балканските народи биха могли да се отстояват само ако те се опрат на съветската мощ. Затова борбата на Съветския съюз против настъплението на фашизма, за създаване на система на колективна сигурност, за оказване на помощ на жертвите на агресията и пр. намира най-широк отзвук сред балканските народи. Цялата дейност на балканските комунистически партии – за създаване на народни фронтове в отделните страни, в подкрепа на испанската революция, против аншлуса на Австрия и разпокъсването на Чехословакия и пр., се намира в непосредствена връзка и под влияние на международното комунистическо движение и външната политика на Съветския съюз. Главната перспектива в случая е едно сближение и съюз на демократичните и антифашистките сили както по страни, така и на международната арена, с оглед ликвидирането на фашистката опасност, укрепването на мира и налагането на демократичното начало в развитието, при активното участие и с помощта на СССР.

Изхождайки от принципите на политиката на колективна сигурност, балканските комунистически партии непрекъснато изтъкват необходимостта от единство на действията на всички балкански народи в борбата против фашистката опасност. Още от създаването си балканските комунистически партии стоят на позицията за „братски съюз" на балканските народи, като през 30-те години придават на този

лозунг антифашистко съдържание. В комунистическото движение на Балканите през 1939 г. известна популярност добива идеята за превръщане на Балканското съглашение в един блок на отбраната против фашистката агресия. Предлага се във връзка с това една платформа като основа за изграждане на подобен блок – разрешаване на взаимните спорове чрез преговори, изключване на насилието като средство за постигане на едни или други претенции, взаимно уважение на националната и държавната независимост, всестранно развитие на икономическите връзки, културно сътрудничество, национално равноправие във всяка страна поотделно и между държавите на блока, мирно сътрудничество и т.н. Макар и приемлива, тази идея, както и цялата политика на колективна сигурност, не се реализира.

Така в навечерието на Втората световна война на Балканите се оформят два нефашистки потока – единият на прозападната буржоазия и върхящите след нея маси, другият – комунистически. Общото между тях е борбата против фашизма, агресията и войната, против обвързването на балканските държави с Германия и Италия, а различното – предпочитанията в избора на велики сили като опора и съюзници – Англия и Франция за нефашистката буржоазия, СССР за комунистическите партии.

В действителност двата нефашистки потока още не са разграничени и се допълват един друг. При това комунистическите партии полагат усилия не за разграничаване, а за обединение на антифашистките сили в един народен фронт, за създаване на общо антифашистко движение. В това отношение се постигат известни успехи, народнофронтовското движение печели много привърженици във всички среди на обществото, в това число и в лагера на най-десните буржоазни среди. Разбирането, че без СССР не може да се обуздае фашистката агресия и да се защитят свободата и независимостта на балканските народи, става политическо верую на редица дейци от буржоазния лагер в балканските страни, а това създава благоприятни предпоставки за разширяване на антифашисткото движение и превръщането му в истинска преграда срещу агресията.

И все пак преди войната народнофронтовската линия на Балканите никъде не се налага. Това е така, защото нефашистката буржоазия и нейните политически представители навсякъде се отнасят към предложенията на комунистите за съвместна дейност с подозрение или враждебност. Всъщност в отношенията между прозападната и комунистическата линия във външната политика преди Втората световна война надделява не общото между тях – борбата против фашизма, а различното – класовата тенденция, от една страна, и ориентацията съответно към Англия и Франция или към СССР, от друга.

Следва във връзка с това да се констатира, че и между профашистката и прозападната външнополитическа линия на Балканите има нещо общо – антикомунизмът и антисъветизмът. И ако до открит разрив между тези две линии

през 30-те години не се стига, то тази именно обща черта на профашистката и прозападната ориентация играе немалка роля. Избягването на открития разрив още до 1939 г. се намира при това в пълно съответствие с международното развитие в Европа: още няма открит разрив и между фашисткия блок и блока на западните демокрации, а политиката на умиротворяване създава илюзията, че е възможно споразумение между двата блока, в резултат на което да се избегне войната на Балканите. Това респектира и правителствата, и опозицията, и профашистката, и прозападната ориентация. Станала свидетел на непрестанно проявяваната слабост от страна на Англия и Франция и отчитайки засилващата се мощ и агресия на Германия, балканската общественост, профашистка и прозападна, до голяма степен възприема линията на непредизвикване на фашистките сили.

И така до Втората световна война не се стига до пълно разграничаване нито между профашистката и прозападната външнополитическа линия, нито между неофашистките буржоазни партии и комунистическото движение. Пълно очертаване и поляризация на силите настъпва едва след избухването на войната и нейното разширяване на Балканите през пролетта на 1941 г.

ЧАСТ ТРЕТА

БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

1. БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ ПЪРВИЯ ЕТАП НА ВОЙНАТА (1939–941)

Проблеми на вътрешнополитическото развитие на балканските държави в началото на войната

На 23 август 1939 г. Германия сключва пакта „за ненападение" със Съветския съюз. Хитлер получава свобода на действие за война с Полша и нейните „гаранти" (Англия и Франция), без да се опасява от съветско нападение от изток. И на 1 септември 1939 г. Вермахтът напада Полша. В Европа започва голяма война, която скоро ще стане световна. През есента на 1939 г. положението се очертава така: полската армия търпи поражение, Германия и Съветският съюз делят и окупират Полша, поради своята неподготвеност Италия временно остава „невоюваща" държава, а Англия и Франция обявяват война на Германия, но не започват активни военни действия, техните войски се съсредоточават зад линията „Мажино" в очакване на германска офанзива, а правителствата им се готвят за война и срещу СССР като евентуален съюзник на Третия райх.

Втората световна война минава през два основни периода на развитие: първият – от 1 септември 1939 г. до 22 юни 1941 г., т.е. от избухването на войната до победата на антихитлеристката коалиция над Германия и нейните съюзници. От своя страна първият период може да се раздели на два етапа: първия – от началото на войната до поражението на Франция, наричан още „странна война", и втория – от поражението на Франция до германското нападение срещу Съветския съюз.

Избухването на Втората световна война заварва балканските държави с диктаторски режими, установени през 30-те години: в България – авторитарен режим на цар Борис, в Гърция – диктатура на Метаксас, в Румъния – диктатура на крал Карол и т.н. Тези режими обаче навсякъде остават без солидна социална база. В

нито една балканска държава народните маси не застават зад режимите. При това освен от ляво – от комунистическото движение, диктатурите и правителствата им се атакуват и от дясно – от разни фашистки групировки, поддържани от фашистка Германия и Италия, или пък от политици и партии от опозицията.

Поради всичко това и в условията на диктаторските режими вътрешнополитическите борби на Балканите не стихват. Напротив, противоречията все повече се изострят, възникват сериозни кризисни моменти. Нещо повече, вътрешнополитическата криза в някои страни, особено в Румъния и Югославия, дотолкова се задълбочава, че се поставят под съмнение сключените по-рано съюзи и следваната външна политика и дори понякога целостта и границите на държавата.

Главните усилия на кралската диктатура в Румъния през 1938–1940 г. във вътрешнополитическата област са насочени към създаването на необходимата социална база на режима. Основният от нея през 1938 г. Фронт на националното възраждане като казионна и единствена политическа партия установява политически монопол в страната, предприема поголовно записване на всички граждани за свои членове, учредява военизирани формирования, наречени „Национална гвардия", въвежда униформа по подобие на фашистките партии от онова време и пр. Въпреки това новоизлюпената фашистка партия на Карол II не може да извоюва авторитет. Лидерите на т.нар. исторически партии (Д. Брътиану, Ю. Маниу, Михалаке и др.), макар и да не водят борба против диктатурата, не влизат в правителствения „фронт". Всъщност старите партии продължават негласно да съществуват, а „фронтът", създаден от горе, при това твърде разнороден, не може да се превърне в движение, което да увлече масите.

Един от най-невралгичните пунктове на кралската диктатура в Румъния през 1938–1940 г. остават взаимоотношенията и с легионерското движение (Желязната гвардия). Действително борбата между кралската камарила и Желязната гвардия се печели от крал Карол II, установил на 10 февруари 1938 г. своя диктатура. Водачите на легионерското движение открито не се обявяват против фашистките мероприятия, но и не се подчиняват на режима. Вместо сговор с краля, подкрепян и от Германия, лидерите на Желязната гвардия подготвят преврат.

Те създават терористични военизирани подразделения, съставят списъци на лицата, подлежащи на избиване след установяване на тяхната диктатура, и т.н. Заговорът е разкрит, а състоялият се през май 1938 г. публичен процес осъжда К. Кодряну и други заговорници на 10 години каторга. Няколко месеца по-късно, в края на ноември 1938 г., осъдените са разстреляни в затвора „при опит за бягство", а новият водач на Желязната гвардия Хорио Сима намира убежище в Германия.

След това крал Карол II отново прави опит да постигне споразумение с Желязната гвардия. За тази цел той изпраща свой емисар в Германия за преговори с Хорио Сима. Но преговорите завършват неуспешно: действайки по указание на Берлин, Х. Сима иска незабавно и безусловно сближение на Румъния с фашистка Германия, което кралската диктатура в този момент не е в състояние да приеме.

Съвместно с Гестапо железногвардейците отново пристъпват към организиране на заговор, като на 21 септември 1939 г. извършват убийството на А. Калинеску – министър-председател, министър на вътрешните работи и военен министър в правителството на кралската диктатура. Властта обаче и този път им се изплъзва от ръцете. Сега режимът предприема жестоки мерки против конкурентите си: въвеждане на извънредно положение, масови арести на железногвардейци, публични разстрели на повече от 200 активисти на Желязната гвардия.

Румънската управляваща върхушка обаче не смее да отиде до крайност в преследването на легионерското движение: то се подкрепя от Германия, озовала се след разгрома на Полша в близост до Румъния. Затова кралската диктатура започва да угодничи пред Берлин, като отново показва готовност за сговор с Желязната гвардия. От друга страна, отслабнала след репресиите, организацията на легионерите също проявява склонност към споразумение. Започват преговори, които завършват през март 1940 г. с постигането на компромис: легионерското движение декларира вярност към короната и се присъединява към Фронта на националното възраждане, железногвардейците са амнистирани и пуснати от затворите, завърналият се от Германия Х. Сима и други железногвардейски лидери влизат в правителството.

С това кралската диктатура като че ли укрепва своите вътрешнополитически позиции. През юни 1940 г. Фронтът на националното възраждане се преобразува в Партия на нацията, възглавявана от самия крал Карол II. В тази „партия" се включват както железногвардейци, така и някои представители на „историческите" партии, в това число и националлибералният лидер Д. Брътиану. Същевременно са предприети мерки за ново масовизиране на кралската „партия", а чиновниците, които откажат да членуват в нея, се уволняват. „Сътрудничеството" между кралската диктатура и Желязната гвардия обаче се оказва много нетрайно: в началото на юли 1940 г. Х. Сима излиза от правителството. Разчитайки на подкрепа от Берлин, легионерското движение отново повежда борба за установяване на своя власт. От друга страна, и някои кръгове от буржоазията изразяват недоволство от политиката на крал Карол, а възникналият още през 1938 г. конфликт между краля и ген. Й. Антонеску се изостря. Така въпреки всички усилия кралската диктатура не преодолява вътрешнополитическата си изолация и не може да изведе страната от политическата криза, в която тя изпада още в средата на 30-те години. Търпи провал освен това и външната политика на крал Карол, международното положение на Румъния в началото на войната и особено през лятото на 1940 г. рязко се влошава, което в крайна сметка води и до падане на кралската диктатура.

Остра вътрешнополитическа криза в началото на войната изживява и Югославия. Наистина със споразумението Цветкович – Мачек от 26 август 1939 г. монархическият институт и правителството постигат известни успехи по линия на *консолидиране на вътрешнополитическия живот*: Хърватската селска партия прекратява опозицията си, извършва се прегрупиране на политическите сили, създава се нова правителствена коалиция, която има възможност поне за известно време,

използвайки лозунгите на споразумението, да държи в заблуждение вътре в страната и да маневрира на международната арена. Всичко това обаче още не означава преодоляване на вътрешнополитическата криза, в която Югославия се намира от първите години на съществуването си.

Правителството на Цветкович – Мачек има характер на временна компромисна коалиция, чиято основна задача във вътрешнополитически план е приложението на споразумението от 26 август 1939 г. Изпълнението на тази задача се оказва много трудно между другото и поради това, че споразумението не е окончателно и оставя за допълнително решаване редица важни въпроси: за териториалния обсег на прокламираната автономна Хърватска бановина, т.е. за принадлежността на Босна, Херцеговина и Войводина, за по-нататъшното преустройство на държавата, т.е. създаването на други автономни единици, за парламентарните избори и изборите за Хърватски събор, за финансовите и други компетенции на Хърватската автономна бановина и пр.

Съставено от различни партийнополитически групировки на основата на подялба на властта, правителството на Цветкович – Мачек се оказва напълно неспособно да пристъпи към действително решаване на тези въпроси. Ръководството на Хърватската селска партия, осигурило си икономическо и политическо господство в учредената бановина, продължава да говори за „преустройство", „федерализиране", парламентарни избори, автономия на Словения и пр., но вече не проявява особена настойчивост. Всъщност хърватските политически дейци повече се интересуват от присъединяването на Босна, Херцеговина и Войводина към Хърватската бановина, отколкото от действително преустройство на Югославия и изграждането ѝ като федеративна демократична държава. Нещо повече, хърватските лидери продължават своята двулична игра и след подписване на споразумението от 26 август 1939 г.: официално ръководните кръгове около Мачек изразяват задоволство и следват политика на споразумение със сръбската страна, а неофициално преценяват създаденото положение като първи етап за постигане на „крайните цели на хърватското народно движение", т.е. за създаване на „свободна и независима хърватска държава". Дошло на власт, ръководството на Хърватската селска партия и не мисли за селячеството, за демократизирането на обществено-политическия живот и за разрешаването на назрелите проблеми, а върви по линията на укрепване на политическите си позиции чрез използване на държавния апарат.

Другите партийнополитически групировки, представени в правителството на Цветкович – Мачек, също разглеждат въпроса за приложение на споразумението от 26 август 1939 г. и за по-нататъшното преустройство на държавата от теснопартийни интереси. Ръководната върхушка на словенската част на управляващата партия (Югославско радикално обединение) начело с Корошец и Куленович поставя въпроса за създаване на автономна Словенска бановина, а мюсюлманската буржоазия иска автономия за Босна и Херцеговина.

В лагера на сръбските политически сили няма никакво желание за нови отстъпки: и след 26 август 1939 г. по-голямата част от сръбската буржоазия и нейните политически представители остават на позициите на централизма и великосръбската хегемония; управляващата групировка на Цветкович се опитва да балансира между сръбската и хърватската буржоазия, но освен създаването на Хърватска автономна бановина за никакво друго преустройство на държавата не мисли; почти всички останали сръбски политически партии и групи се обявяват против споразумението от 26 август 1939 г. От бившата сръбска Обединена опозиция само Земеделската партия на И. Йованович подкрепя споразумението Цветкович–Мачек.

Така на практика споразумението от 26 август 1939 г. води до ново прегрупиране на силите и оформяне отново на два противоположни политически блока – правителствен и опозиционен. При това няма единство нито в правителствения, нито в опозиционния лагер. Политическите сили и от едната, и от другата страна пристъпват към „разрешаване" на националния въпрос чрез противопоставяне на отделните народи един на друг. Сръбската интелигенция, обединена около Сръбския културен клуб и в. „Сръбски глас", открива ожесточена кампания против споразумението и хърватските аспирации към Босна и Херцеговина под лозунга „Сърби, обединявайте се!". Хърватските политически сили от своя страна издигат знамето на хърватския национализъм, шовинизъм и сепаратизъм, при което "мачековистите" не се различават в това отношение много от усташите и клерофашистите.

При такава вътрешна обстановка трудно може да се очаква разрешаване на предстоящите проблеми. Наистина правителството на Цветкович – Мачек се занимава с въпросите за изработване на нов избирателен закон, за избори и свикване на Скупщината, която да се изкаже относно бъдещото преустройство на страната. В началото на ноември 1939 г. дори се създават комисия по изработване на новия избирателен закон и комисия по преустройството на страната, а през януари 1940 г. регентът Павел подписва указ, одобряващ Закона за избиране на Хърватския събор. Впоследствие обаче групата на Цветкович в правителството налага отсрочването на този въпрос. В ръководните среди на сръбската страна си пробива път схващането, че първо трябва да се разреши възникналият след създаването на Хърватската бановина сръбски въпрос, т.е. да се създаде „Велика Сърбия", а след това да се произвеждат избори. През пролетта на 1940 г. възниква и проект за формирането на сръбска автономна единица, т.е. за обединяване на всички територии извън Хърватската бановина и Словения под общото наименование „сръбски земи" със столица Скопие. Но и този проект не се реализира. Всъщност политическите сили, както и правителството на Цветкович – Мачек не успяват да се издигнат над своите вътрешнополитически безпринципни борби и не осъществяват никакво преустройство на страната. При създалото се вътрешно и международно политическо положение през 1939–1940 г. въпреки острите

противоречия между съставляващите я групи правителствената комбинация не се разпада, но и съществуващите проблеми се замразяват: единственият изход от положението правителството намира в отлагането на преустройството и другите проблеми на вътрешнополитическото развитие за по-благоприятни времена, т.е. след войната или практически никога.

За разлика от Румъния и Югославия устоите на диктаторските режими в България и Гърция в началото на Втората световна война се оказват по-стабилни. Това се обяснява с факта, че тези страни не страдат от особени национални противоречия. Освен това режимите тук нямат сериозни конкуренти в лагера на опозицията: в Гърция тя е разгромена и обезсилена в резултат на репресиите на диктатурата на Метаксас след 4 август 1936 г., а българската опозиция, макар изцяло и да не одобрява диктатурата, не води борба против нея, врьх вземат силите, които очакват под ръководството на цар Борис и с помощта на Германия да се извършат териториални промени на Балканите в полза на България.

Като обща тенденция във вътрешнополитическата линия на управляващите среди в балканските държави през 1939–1940 г. се наблюдава засилването на репресивните мерки: издаване на закони за защита на държавата, създаване но концентрационни лагери, забрана на професионалните организации, стрелби срещу стачки и демонстрации, арести на политически противници и т.н. Освен това поради настъпилите изключителни трудности в икономиката и снабдяването, породени от войната и икономическата блокада, правителствата издават специални наредби за контрол на цените, правят опити да се противопоставят на спекулата и скъпотията, въвеждат задължително изкупуване на стоки по държавни цени, създават специални органи за разпределение на хранителни и други стоки сред населението и т.н. Същевременно режимите вземат известни мерки за засилване на военната мощ: милитаризация на стопанството, частични мобилизации, увеличение на разходите за издръжка на армиите и за закупуване на оръжие, строителство на укрепления по границите, разни видове „граждански мобилизации“ и пр.

Едновременно с това правителствата в някои балкански страни се реорганизират предвид настъпилите международни изменения и в зависимост от външнополитическите цели на отделните страни. Така през октомври 1939 г. цар Борис разпуска Народното събрание, в което ориентираната към Англия и Франция политическа групировка има известни позиции, и насрочва нови избори. В произведените от 28 декември 1939 г. до 28 януари 1940 г. в България избори гласуват едва 67% от избирателите, от които за правителството – 58%. Режимът си осигурява послушен парламент – 140 правителствени депутати срещу 9 от парламентарната група на Българската работническа партия и 6 от „легалната опозиция“. След това на 15 февруари 1940 г. правителството на Г. Кьосеиванов е заменено с кабинет начело с Б. Филовв – екип от германофили със задача за по-нататъшното обвързване на България с Германия.

В навечерието и в началото на войната промени настъпват и в Турция. Започналият през втората половина на 30-те години процес на сближение с Англия се задълбочава. Още при правителството на Д. Баяр (1937–1938 г.) Турция сключва нови икономически и финансови съглашения със западните държави, амнистират се видни противници на кемалисткото движение, улеснява се проникването на чуждия капитал в икономиката на страната и пр. Тази тенденция в развитието на Турция се засилва след смъртта на Мустафа Кемал. Новият президент на републиката И. Иньоню отстранява дългогодишния външен министър Р. Арас от поста му, след това сменя Д. Баяр като министър-председател и назначава ново правителство на Р. Сайдам, бившите ръководители на антикемалисткото движение получават парламентарни и правителствени постове, реакцията засилва своите позиции. Турция постепенно и неласно изоставя политиката на етатизъм, предоставя привилегии на чуждите капиталисти, строи промишлени предприятия с чужди заеми (английски кредит от 16 млн. фунта стерлинги от 1938 г., германски заем от 150 млн. марки, през януари 1939 г., англо-френски заем от 43,5 млн. фунта стерлинги, октомври 1939 г.) и пр. При това още в началото на войната турското правителство прокарва закон за „национална защита" и създава т.нар. Координационен комитет, който получава изключителни пълномощия по линия на милитаризиране на стопанството. Въвежда се принудителен труд за работниците и селяните в промишлеността, шахтите, строителството, селското стопанство, изземва се голяма част (около 35%) от продукцията на селяните под формата на принудителни наряди, повишават се данъците, увеличава се числеността на армията до 1 млн. души, около 55–60% от държавния бюджет се отделят за армията и въоръжаване.

Външната политика на балканските държави по време на „странната война". Провал на опитите за създаване на балкански неутрален блок

Независимо от различията в интересите през септември 1939 г. балканските държави застават върху еднаква платформа: всички без изключение се стремят да останат настрана от конфликта и да обявяват неутралитет. На 4 септември 1939 г. в Белград се публикува служебно комюнике по външната политика: правителството обещава да работи, че „Югославия да остане неутрална в конфликтите, които не засягат нейната независимост и териториална цялост", и да поддържа приятелски отношения с всички велики сили. Два дни по-късно след заседание на коронния съвет Румъния обявява решението си строго да спазва принципите на неутралитет в избухналата война. В отговор на концентрацията на италиански войски в Албания в първите дни на септември 1939 г. правителството на Метаксас съсредоточава войски към границата, но скоро се изяснява, че Италия остава „невоюваща" държава. Както от гръцка, така и от италианска страна се правят успокоителни декларации, разменят се ноти и уверения за приятелство. Гърция следва примера на другите балкански държави за спазване на строг неутралитет. Макар и обвързана с Англия и Франция чрез двустранни декларации за взаимопомощ, правителството на Турция

също официално обявява, че страната ще остане неутрална, докато не бъде нападната или войната не засегне Балканите и Средиземноморието. През средата на септември и България официално декларира, че „продължавайки миролюбивата си политика, ще остане неутрална".

Балканският неутралитет в началото на войната до голяма степен отговаря на интересите на великите сили: Италия ревностно пази Средиземноморието и Балканите като свой периметър и няма интерес от разширяване на конфликта в този район още преди нейната собствена намеса във войната. От друга страна, състоянието на „странна война" на Запад и италианската „ненамеса" дават възможност на Италия отново да демонстрира самостоятелност по отношение на Германия и същевременно да изпробва различни комбинации за изтръгване на отстъпки от двата вече воюващи блока в своя полза. Изхождайки от свои съображения, Германия също държи за балканския неутралитет – запазването на мира в този район осигурява приток на суровини и продоволствие за Третия райх и свобода на действие на Запад, без разпиляване на силите на различни фронтове. Англо-френският блок от своя страна пък, като не успява да спечели балканските държави за по-тясно сътрудничество и съюз, се задоволява с неутралитета им. Същевременно Англия и Франция се противопоставят на германското проникване на Югоизток и заплашват с военни действия срещу всеки опит на Германия да завладее Балканите. И Съветският съюз няма интерес от разширяване на конфликта на Балканите, от приближаване на военния пожар към неговите граници, поради което също благоприятно приема неутралитета на балканските държави. Така неутралитетът на практика се превръща в удобна форма за продължаване на установеното още преди войната международно равновесие в Югоизточна Европа.

Неутралитетът на балканските държави в редица случаи има прогермански интерпретация. България, макар и лоялно да се придържа към принципите на неутралитет, има различно отношение към великите сили: симпатия и надежда към Германия, респект към Англия, страх и подозрение към СССР. Правителството в София продължава линията на балансиране между Англия и Германия, но предпочитанията му явно минават на германска страна. Под влияние на германо-съветския пакт за ненападение България засилва контактите си със СССР. Когато през септември 1939 г. до София стигат слухове за предстоящ англо-френски десант в Солун и евентуална окупация на България от Турция и другите балкански държави, българската дипломация се обръща за съдействие към Съветкия съюз. В отговор на това съветското правителство предлага (20 септември 1939 г.) сключването на пакт за взаимопомощ между България и Съветския съюз, който да гарантира българската безопасност срещу военните приготовления на западните държави и Турция на Балканите. Обаче, страхувайки се от СССР и нежелаейки да се обвързва с него чрез никакви политически и военни договори, българското правителство отхвърля това предложение Към края на 1939 г. от Берлин пристигат внушения за ограничаване на българо-съветските отношения, които София охотно приема.

Изобщо българската дипломация започва априори да отхвърля всички инициативи на международната арена с антигерманска насоченост и задълбочава икономическата, политическата и военната обвързаност на България с Германия.

Същото в значителна степен може да се каже и за Югославия. Наистина след избухването на войната в Белград настъпва известно колебание: правителствената групировка на Цветкович – Мачек не е сигурна в крайната победа на Германия и след сключването на Германо-съветския пакт се съмнява в мисията на Третия райх като международен жандарм. Освен това в правителството са представени политически групи с прозападни настроения, които не одобряват политиката на сближаване с германо-италианския блок, а Англия и Франция организират икономическата блокада срещу Германия и упражняват натиск върху малките държави, в това число и върху Югославия. При това положение правителството на Цветкович – Мачек следва линия за поддържане на добри отношения с двете воюващи групировки, като същевременно взема мерки за защита на своя неутралитет и осигуряване на безопасността и отбраната на страната: въоръжаване на армията, повикване на различни части от запаса за обучение и строително укрепителни работи по на границите, забраняване на публикуването на статии в печата, които биха могли да предизвикат недоволството на някоя от воюващите страни, пречки за транспортирането на германско оръдие през югослависка територия, посредничество за смекчаване на напрежението по унгаро-румънската граница и взаимно оттегляне на унгарските и румънските войски от граничния район и пр. Нещо повече, югославските военни и политически ръководители поддържат тайни връзки със западните държави, сключват се търговски договори и договори за плащания с Гърция и Франция, а след това и с Румъния, разширява се търговията с Англия. И въпреки всичко това ръководната групировка в правителството на Цветкович – Мачек в крайна сметка отдава предпочитанията си на политиката на „приятелски отношения и близко икономическо сътрудничество с Германия". Реалното съдържание на тази политика се заключава в отказа на Югославия да поеме каквито и да било ангажименти към западните държави, в разширяването на икономическите отношения с Третия райх: Белград не приема английските внушения за икономическа блокада на Германия и поема нови задължения (октомври 1939 г.) за износ за нуждите на Райха – мед, олово, железни руди, кожи, зърнени храни, свине, соя, конопи и т.н. Още в края на 1939 г. всички стъпки на югославската политика в Дунавския басейн и на Балканите се поставят в зависимост от германо-югославското „приятелство".

В действителност по времето на „странната война" от балканските държави само Турция гравитира към противниците на Германия. Нещо повече, турското правителство се отдалечава и от установеното приятелство със Съветския съюз за сметка на приятелството със западните държави. В края на август 1939 г. СССР предлага сключване на двустранен договор за взаимопомощ с Турция. На 24 септември с.г. турският външен министър Сараджоглу посещава Москва за

преговори по този въпрос. Съветският съюз предлага сключването на независим от Англия и Франция двустранен съветско-турски договор при следните условия: 1) обща защита на Проливите; 2) закриване на Проливите за военни кораби на нечерноморски държави; 3) уговорка, че турско-съветският пакт за взаимопомощ пряко или косвено не ще доведе до въоръжено сблъкновение с Германия. Турция от своя страна иска със закъснение да играе ролята на свързващо звено между Англия и Франция, намиращи се вече във война с Германия, и Съветския съюз, сключил пакт за ненападение с Третия райх и останал вън от конфликта. В крайна сметка правителството в Анкара избира приятелството и съюза със западните държави. На 19 октомври 1939 г. се подписва Англо-френско-турски договор за взаимопомощ, който по същество представлява военен съюз на трите държави против Германия и Италия. По силата на този договор Англия и Франция се задължават да окажат военна помощ на Турция, в случай че тя бъде нападната; трите договарящи страни се задължават взаимно да си окажат помощ в случай на война в Средиземноморието; Турция поема ангажимент да окаже помощ на Англия и Франция, в случай че бъдат принудени да влязат във война заради гаранции, дадени на Румъния и Гърция. Освен това договорът съдържа уговорка, че Турция не може да бъде въвлечена заради изпълнение на задълженията си към Англия и Франция във война със Съветския съюз.

Обаче Турция не остава безрезервно вярна на западните държави. В действителност и тя както другите балкански държави възприема политиката на лавиране между двата блока, но през 1939–1940 г. с явно предпочитание към Англия и Франция. Такова, общо взето, е положението ѝв Гърция. За разлика от Анкара управляващите среди в Гърция не се обвързват открито със съюзнически задължения със западните държави, на власт в Атина остава германофилски настроеното правителство на Метаксас, но Англия запазва силни позиции в икономиката и политиката на гръцката държава.

Що се отнася до Румъния, то в периода на „странната война" нейната външна политика търпи голяма еволюция. В началния период на войната тя се колебае между двата воюващи блока, снабдява Германия с нефт и продоволствия, но поддържа тесни връзки с англо-френските управляващи среди. След разгрома на Полша на румънска територия минават полското правителство и много полски бежанци, а румънският външен министър Гафенку не приема искането на хитлеристката дипломация от името на Балканското съглашение като негов пореден председател да подкрепи германското предложение за „мир" със западните държави. В Берлин сериозно се отчита възможността Румъния да отиде на страната на англо-френския блок и се разработват планове за нейната евентуална окупация.

Важно място в румънската политика през есента на 1939 г. заема въпросът за създаване на блок на неутралните държави. Тази идея всъщност най-напред се подема от италианската дипломация, която предлага създаването на неутрален блок начело с Италия. Най-голяма подкрепа на проектите за такъв блок дава Англия

– възниква тенденция на обща англо-италианска политика на Балканите, при която един балкански неутрален блок, макар и под егидата на Италия, би могъл да се превърне в антигерманска комбинация. А най-голяма активност за реализирането на идеята за такъв блок развива Румъния. Създаването на един блок от държави в дунавско-балканската област под егидата на Италия и при съдействието на Англия и Франция би се оказало твърде изгодно за Румъния: защита против Съветския съюз с оглед продължаване на господството над Бесарабия и Северна Буковина, елиминиране на исканията на България и Унгария относно Южна Добруджа и Трансилвания, преграда срещу германската агресия на Югоизток. Изхождайки от тези съображения, в края на октомври 1939 г. румънската дипломация изработва проект за обединение на дунавско-балканските държави в един неутрален блок при следните условия: 1) пълен неутралитет на влизащите в блока държави; 2) запазване на по-ранните задължения и договори, поети от държавите, включващи се в блока; 3) благожелателен неутралитет, в случай че някоя от държавите–членки на блока, бъде нападната от друга държава, намираща се извън блока; 4) взаимно оттегляне на войските на участничките в групировката от вътрешните граници на блока.

Усилията на румънската дипломация за създаване на такъв блок търпят пълен крах. Германия, макар първоначално да одобрява намеренията на Мусолини, се опасява от превръщането на проектирания блок в антигерманска комбинация и решително се противопоставя на румънската инициатива. По внушение на Берлин италианската дипломация също се отдръпва, като дава вид на незаинтересованост. Така зад идеята за образуване на неутрален блок остава англо-френската дипломация, а Румъния – повече или по-малко проводник на нейните планове. Що се отнася до държавите, предполагаеми участнички в проектирания блок, то те със скептицизъм приемат румънската инициатива, като в повечето случаи се придържат към позицията на изчакване. България и Унгария определено дават да се разбере, че в никакъв блок не ще участват преди задоволяване на териториалните им искания. Югославия и Гърция се страхуват от въвличането на Италия в балканските работи и не искат да участват в блок под нейно ръководство. Освен това нито Унгария, нито България и Югославия биха приели да участват в нежелателна за Германия групировка от държави. Единствено Турция, следвайки съветите на Лондон и Париж, приема да влезе в проектирания блок. Това обаче съвсем не радва румънската дипломация: и Букурещ не желае създаване на блок с явна антигерманска насоченост; Турция като съюзник на Англия и Франция се поставя вън от неутралитета; нейното участие в блока би се приело като предизвикателство спрямо Германия.

От друга страна, управляващите среди в Букурещ не проявяват никаква готовност за компромис със заинтересованите държави по териториално-националните въпроси. В началото на войната вестник „Румъния“ категорично заявява: „Ние нищо от никого не искаме. Ние нищо никому не дължим. Ние нищо никому не даваме.“ Тъкмо в името на запазването на статуквото на Румъния се

появята и проектът за създаване на балкански неутрален блок. Обаче непреодолимите противоречия между дунавско-балканските държави и отрицателното отношение на Германия и СССР към проектирания блок обричат румънската инициатива на неуспех. В края на ноември 1939 г. румънската дипломация снема проекта за образуване на блок на неутралниЪЪЪ държави.

Но и след това, в края на 1939 г. и началото на 1940 г., Букурещ продължава да търси международни „гаранти" за статуквото на Румъния, и то главно с оглед на Бесарабия. През декември 1939 г. румънската дипломация предявява искане за разширяване на англо-френските гаранции и в случай на румъно-съветски конфликт. На това искане Англия отговаря, че гарантирането на източните румънски граници зависи от две условия: 1) от съгласието на Турция да помага в такъв случай на западните си съюзници и 2) от поведението на Италия, която не трябва да противодейства на англо-френската помощ. Този английски отговор насочва Румъния към преки преговори с Турция и Италия: румънският представител в Анкара иска турска помощ в случай на румъно-съветски конфликт, а В. Антонеску заминава за Рим, като моли Италия да влияе върху Унгария да не заплашва румънските граници от запад. Особени резултати обаче не се постигат: турското правителство отхвърля румънското предложение, като отказва да се ангажира в каквато и да било акция, която би могла да доведе до турско-съветски конфликт; Унгария обещава неутралитет в случай на румъно-съветски конфликт, но заплашва да „реши" трансилванския въпрос, ако в Румъния избухнела „революция" или пък тя отстъпи на СССР Бесарабия и на България Южна Добруджа.

От всичко това румънската дипломация прави извода, че няма друга сила освен Германия, на която тя би могла да разчита в случай на война със СССР. Букурещ очаква Германия да въздържа Унгария и България от нападение срещу Румъния при евентуален конфликт със Съветския съюз и да не пречи на Италия да й оказва помощ. Остава освен това надеждата, че въпреки Германо-съветския пакт за ненападение Германия ще се противопостави на съветските искания за Бесарабия и ще защити Румъния. Оттук и еволюцията в румънската външна политика: от края на 1939 г. Румъния започва постепенно да се отдалечава от западните си „гаранти" и да търси покровителството на Германия, което намира израз в редица прояви: сервилност към Берлин, нови икономически отстъпки, увеличаване на износа на нефтопродукти за Германия, помирение с железногвардейците и пр.

Балканските държави и поражението на Франция. Виенски арбитраж.

Сервилността на балканските държави към Германия нараства след влизането на Италия във войната и поражението на Франция. И това е лесно обяснимо: германо-италианският блок става господар на положението на континента, а един от главните крепители на довоенното статукво в Европа изчезва. Сега безопасността на балканските държави в най-голяма степен се поставя в зависимост от направлението

на главния удар на германо-италианската военна машина. Задоволяването на едни или други искания за териториални промени също така в най-голяма степен зависи от политиката на Германия, която става решаващ арбитър в споровете между отделните държави в Средна и Югоизточна Европа.

Поражението на Франция води към по-нататъшната еволюция в политиката на балканските държави в полза на германо-италианския блок. Най-отчетливо това се проявява в поведението на Турция и Румъния. През пролетта на 1940 г., т.е. до германската офанзива срещу Франция, Турция зраво държи на западните си съюзници, сключва търговски и клирингови съглашения с тях, разширява икономическите си връзки с Англия и Франция и пр. Въпреки това очакванията 1940 г. Турция да се намеси на тяхна страна във войната не се оправдават. На 10 юни в конфликта се намесва Италия, военните действия се разпространяват и в Средиземно море, възникват условия за турска намеса съгласно англо-френско-турския договор от 19 октомври 1939 г. На 14 юни 1940 г. правителствата на Франция и Англия се обръщат към турското правителство с молба да започне военни действия против германо-италианския блок. Турция обаче отказва да изпълни задълженията си. Поражението на Франция и слабостта на Англия утвърждават в Анкара схващането, че за Турция по-изгодно би било да остане вън от конфликта и да положи усилия за сближение с Германия. От положение на „неутрална" държава, което напълно отговаря на интересите на германската дипломация. Освен това през лятото на 1940 г. сключва с Германия ново търговско съглашение и започва да разширява икономическите си връзки с Третия райх. Създават се условия за засилване на позициите на фашистките държави в Турция и евентуално насочване на турската политика в сфера на интересите на германо-италианския блок.

Още по-показателно в това отношение е поведението на Румъния. Надявайки се, че Германия ще съдейства за запазване на господството на Румъния над завзетите от Първата световна война територии, управляващите среди в Букурещ напълно се ориентират към фашистския блок. Те задоволяват германските искания за рязко увеличаване на доставките на нефт за нуждите на Третия райх. На 27 май 1940 г. е сключен т.нар. Нефтен пакт между Германия и Румъния. Веднага след това, на 28 май, румънският министър-председател Тътъреску заявява на германския представител в Букурещ, че румънското правителство се отказва от политиката на неутралитет и възприема ясна ориентация към разширяване на сътрудничеството с Германия. Един ден по-късно коронният съвет в Букурещ се изказва за „приспособяване към действителността", т.е. за споразумение с Германия. Същевременно външният министър Гафенку, свързан с румънската политика на балансиране, е сменен с И. Джигурту, известен като приятел на Германия.

Очакванията на кралската камарила в Букурещ, че чрез отстъпки и сервилност ще спечели благоволението на Хитлер, обаче не се оправдават. Като цена на германското „приятелство" Берлин иска „умиротворяване" на Балканите, т.е. задоволяване на желанията на България и Унгария. А на 26 юни 1940 г. съветското

правителство поставя въпроса за връщане на Бесарабия на Съветския съюз. Във връзка с това Румъния се обръща към Германия, Италия, Югославия, Гърция и Турция с молба да изяснят позицията си, но всички съветват Букурещ по мирен път да уреди въпроса. Берлин уверява при това, че отстъпката щяла да бъде временна, че по-късно „руският гигант" щял да бъде унищожен. В крайна сметка румънското правителство дава съгласие за влизане на съветски войски в Бесарабия.

Загубата на Бесарабия води до правителствена промяна в Букурещ. В началото на юли 1940 г. Тътреску минава в оставка. Новото правителство възглавява И. Джигурту. Сега управляващите среди възприемат още по-еднострaнна прогерманска ориентация. Румъния се отказва от англо-френските „гаранции", дадени ѝ през пролетта на 1939 г., и декларира, че излиза от балканския пакт. Една от главните задачи на румънската външна политика става идеята за сключване на съглашение с Германия с оглед „спасяването" на Южна Добруджа и Трансилвания.

И този път обаче хитлеристката дипломация не застава на страната на Румъния. В писмо до крал Карол Хитлер съветва първо да се постигне „разумно" решаване на спорните въпроси с България и Унгария, а след това да се върви към „по-тясно сътрудничество" между Германия и Румъния. На 26 юли 1940 г. се провежда среща между Хитлер и Джигурту, по време на която румънският премиер изразява готовност за отстъпки, но поставя условие Германия да даде „гаранции" за Румъния.

От друга страна, и Унгария, и България търсят съдействието на Германия. На 10 юли 1940 г. унгарските държавници Телеки и Чаки посещават Хитлер и Рибентроп. Основен въпрос в унгаро-германските преговори става искането на Унгария за присъединяване на Трансилвания. Малко по-късно, на 26 юли с. г., Б. Филов и Ив. Попов заминават за Германия и водят преговори с германското ръководство относно връщането на Южна Добруджа на България. Във връзка с това може да се отбележи, че Германия и Италия разглеждат България и Унгария като свои потенциални съюзници и се стремят да задоволят исканията им. При това Берлин със задоволство приема да играе ролята на главен арбитър в отношенията между държавите от дунавско-балканската област.

Под натиска на Германия през август 1940 г. румънското правителство се съгласява на преговори с Унгария и България по спорните териториални въпроси. Разрешаването на тези въпроси обаче се натъква на много трудности. Особено непримирими се оказват румъно-унгарските противоречия: унгарската страна настоява за цяла Трансилвания, а румънската предлага само частични отстъпки. На 23 август 1940 г. преговорите за Трансилвания са прекъснати. Наскоро след това Хитлер издава заповед за бърза подготовка на германските въоръжени сили за евентуално влизане в Румъния. При това положение управляващите среди в Букурещ отново са принудени да отстъпят: на 30 август 1940 г. се осъществява т.нар. Виенски арбитраж – в ролята си на помирители и арбитри Германия и Италия упражняват натиск върху Румъния да отстъпи Северна Трансилвания (43 хил. км^2 територия и 2,6 млн. население) на Унгария и Южна Добруджа (7695 кв^2 и 350 хил.

жители) на България, след което Хитлер и Мусолини „гарантират" останалите румънски територии.

С връщането на Южна Добруджа на България се отстранява една национална несправедливост, наложена на България след войните от 1913–1918 г. Що се отнася до Трансилвания обаче, Виенският арбитраж не държи сметка за националния принцип и не задоволява нито Унгария, нито Румъния.

Виенският арбитраж и последвалите го териториални промени предизвикват нови вътрешни вълнения в Румъния. Избухват антиправителствени демонстрации, по време на които се издигат искания за отстраняване на кралската диктатура. Германия от своя страна също изразява недоволството си от „неопределеното" държание на крал Карол и поставя въпроса за неговото детрониране. Управляващите среди в Букурещ се ориентират към още по-тесен контакт с Германия и подкрепят нейните внушения. И крал Карол II е отстранен от румънския престол: на 4 септември 1940 г. той възлага на ген. Антонеску да състави правителство и предава част от прерогативите си на новоизлюпения румънски „водач" – кондукетор. Два дни по-късно, на 6 септември, кралят абдикира в полза на сина си крал Михай II. Новият крал подписва указ, който предоставя изключителна власт на ген. Антонеску, обявил се за „водач на румънската държава". В съставеното на 14 септември с.г. правителство на ген. Антонеску се включват и легионерски водачи начело с Х. Сима. Желязната гвардия се обявява за единствената политическа партия в страната. Така кралската диктатура е заменена с военно-фашистки режим на ген. Антонеску. Румъния става тоталитарна държава, в която „вождът", облечен в диктаторски пълномощия и опрян на генералитета, висшата държавна бюрокрация и технократи специалисти, сам решава основните въпроси на държавното управление и политиката.

След тази промяна Румъния напълно се свързва с хитлеристка Германия. На нейна територия от октомври 1940 г. постепенно започват да се настаняват германски военни части. Още от есента на 1940 г. Румъния започва да се превръща в база на замисленото вече в Берлин нападение срещу Съветския съюз. При това румънската военнофашистка върхушка и управляващата олигархия активно съдействат на германските планове за война на изток, като се надяват да получат придобивки за сметка на Русия.

Събитията в Европа от пролетта и лятото на 1940 г. намират непосредствено отражение и в другите балкански страни. Въпреки уверенията на Германия и Италия за „приятелство" с Югославия и Гърция безпокойството в Белград и Атина нараства. През 1940 г. Югославия е вътрешно нестабилна, военно неподготвена, а на международната арена изолирана – френската система от съюзи вече не съществува, на западните държави малко може да се разчита, а със Съветския съюз дори нормални дипломатически отношения не са установени.

До Втората световна война Югославия покровителства руската белогвардейска емиграция и не признава болшевишкия режим в Русия. През 1940 г.

обстоятелствата налагат да се ревизира тази позиция. Факторите, които обуславят подобна ревизия, са вътрешни и международни. Към първите се отнасят стопанските трудности на Югославия, предизвикани от войната, от една страна, и искането на широки слоеве от населението за установяване на търговски и дипломатически отношения със СССР, от друга. Към външните фактори, действащи от по-рано, в началото на войната се прибавят нарасналата роля на Съветския съюз в световната политика и международната изолация на Югославия. При това след сключването на Германо-съветския пакт за ненападение хитлеристката пропаганда започва да произнася гръмки фрази относно германо-съветските отношения.

Всичко това подтиква правителството на Цветкович – Мачек да установи връзки със СССР. През пролетта на 1940 г. за Москва заминава югославска стопанска делегация, която подписва договор за търговия и мореплаване и съглашение за стокообмен и плащания между двете страни за 1940–1941 г. Непосредствено след това започват преговори за установяване на дипломатически отношения: на 31 май 1940 г. в Белград пристига съветският дипломатически представител в София Лаврентиев, който се среща и разговаря с регента Павел, министър-председателя Цветкович, неговия заместник Мачек и външния министър Ал. Маркович. Постига се споразумение за установяване на редовни дипломатически отношения между Югославия и Съветския съюз (25 юни 1940 г.).

Правителството на Цветкович – Мачек обаче не тръгва по линията на задълбочаване на югославско-съветските отношения, а си остава на своите стари антисъветски позиции. След намесата на Италия във войната и поражението на Франция профашистката външнополитическа ориентация на групата на Цветкович–Мачек в югославското правителство започва да доминира. От втората половина на 1940 г. неутралитетът на Югославия става все по-съмнителен. На 26 август 1940 г. Белград публикува комюнике, в което вече не става дума за неутралитет на Югославия, а се говори за желание на правителството на Цветкович – Мачек да вземе участие в изграждането на „новия ред" в Европа. Едновременно с декларациите за приятелство с Германия и Италия югославското правителство осъществява редица мероприятия, правещи добро впечатление на Берлин и Рим: отстраняване на някои министри с прозападни настроения от кабинета, борба с масонските ложи, въвеждане на немски и италиански език в училищата, разпоредби срещу евреите, фаворизиране на немското малцинство в Югославия, създаване на концентрационни лагери и пр.

Гърция пък се оказва пред прага на непосредствено италианско нападение. След поражението на Франция италианската експанзия отново се насочва към Балканите. Първоначално Мусолини замисля окупиране на Йонийските острови и разчленяване на Югославия. Този план обаче се натъква на противодействие от страна на Германия. Наистина и през втората половина на 1940 г. Хитлер признава Средиземноморската област, в това число и Югославия и Гърция, като район на италианските интереси. Но подготовката за нападение срещу СССР (план

„Барбадоса") предполага не война на Балканите, а установяване на господството на Германия в Югоизтока по „мирен" начин. Затова Хитлер въздържа Мусолини от военни действия в този район, докато не бъде решен „английският въпрос" или докато не му дойдело времето. Особена ревност хитлеристкото ръководство на Германия проявява по на отношение Югославия. Ето защо в Рим решават да отложат временно „югославския въпрос" и избират като жертва само Гърция.

Подготвяйки агресията против Гърция, италианската военщина полага усилия да представи акцията си на Балканите като принудителна стъпка. През юли и август 1940 г. Италия организира серия от провокации и инциденти по гръцко-албанската граница, бомбардира гръцкия флот на о. Крит, в Лепанто, в Коринтския провлак и пр. Същевременно италианският печат разгръща кампания, обвинявайки Гърция, че потиска албанското малцинство, намиращо се в пределите на гръцката държава. На няколко пъти възниква реална опасност итало-гръцките отношения да прераснат във въоръжен конфликт.

Превдид противодействието на Германия обаче, през лятото и началото на есента на 1940 г. Мусолини все още се въздържа от нападение срещу Гърция. Решението за тази съдбоносна стъпка окончателно узрява в средата на октомври 1940 г. Неосведомен относно бъдещите планове на Германия и недоволен от влизането на германски части в Румъния, Мусолини прави отчаян опит да защити „правата" на Италия на Балканите като самостоятелен фактор и равностоен партньор във фашисткия блок. „Хитлер винаги ме поставя пред съвършен факт, но този път ще му платя със същата монета – ще науча от вестниците, че съм окупирал Гърция" – заканва се италианският диктатор по повод на зминаването на германска военна мисия за Букурещ в първите дни на октомври 1940 г. При това Мусолини твърдо вярва, че Гърция не може де се съпротивлява и ще бъде превзета лесно и бързо. И тази увереност не е неоснователна: Гърция е малка страна, във военно отношение слаба и без надеждни съюзници държава – Балканското съглашение вече не съществува, Турция отклонява изпълнението на съюзническите си задължения и стои настрана, Англия сама изпитва неимоверни трудности и не може да окаже реална помощ. На всичко отгоре България има претенции за Западна Тракия и е потенциален противник на Гърция от север.

Итало-гръцката война и балканските държави

В 3 часа сутринта на 28 октомври 1940 г. Италия връчва ултиматум на Гърция, предаден от италианския представител в Атина Метаксас: Мусолини иска да окупира със свои сили (докато трае конфликтът с Англия!) някои стратегически пунктове на гръцка територия. При това въпросните стратегически пунктове не се и упоменават, а на гръцкото правителство се дава 3-часов срок за отговор. И още неизминали тези три часа, Италия напада Гърция.

Нападението си Италия започва с 8 дивизии – 6 пехотни, една танкова и една горностелкова, със 163 танка, 686 оръдия, 380 самолета. Италианският

план предвижда бърза победа над гръцката армия в района на Епир и Македония, овладяване на главните артерии и окупация на Гърция. Главния удар италианската армия нанася в направлението Янина и Мецово. Освен това против Гърция действат 54 италиански военни кораба и 34 подводници, базирани в Адриатическо море и на о. Ларос.

На тези сили Гърция противопоставя първоначалнф 120-хилядна армия в Епир и Македония, 156 самолета, 1 броненосец, 1 крайцер, 9 ескадрени миноносеца, 6 подводници. Местните погранични части оказват съпротива на италианската агресия, но съотношението на силите е в полза на Италия и италианските войски правят пробив на един 50-километров участък на албано-гръцката граница,като се насочват към гръцки Епир и Македония. Италианското настъпление се съпровожда от бомбардировки на Солун, Патрас, Лариса, Корфу.

За Гърция войната е справедлива, отечествена и освободителна, поради което бързо прераства във война на целия гръцки народ срещу италианските нашественици. Социалнокласовите и партийнополитическите противоречия в гръцкото общество временно отстъпват на заден план, възниква мощен патриотичен подем за спасяване на страната и нацията от поробване. Главното командване начело с ген. Папагос нарежда обща мобилизация, правителството допуска като командири и отстранени от армията през 1935 г. офицери венизелисти, а комунистическата партия призовава масите на безпощадна борба срещу врага. „Днес ние, гърците, се сражаваме за своята свобода, чест и независимост. Борбата ще бъде много трудна и жестока. Но всяка нация, която иска да живее, трябва да се бори независимо от опасностите и жертвите. Нека всяка клисура в тила, всяка долина, всяка хижа в селото и всеки дом в града стане опора на борбата за национално освобождение" – такъв е призивът на компартията.

И неочаквано настъпва обрат. На 1 ноември 1940 г. гръцкото главно командване нанася контраудар на противника по левия му фланг. След тежки двудневни боеве италианските войски в района на гр. Корча са отбити. Същевременно започват ожесточени сражения в Епир, където италианското настъпление също е спряно. След неколкодневни упорити боеве инициативата минава в ръцете на гръцката армия. На 7 ноември 1940 г. италианското командване нарежда спиране на активните действия. Настъпва временно затишие, а на 14 ноември гръцките войски минават в контранастъпление, което се увенчава с успех – италианските войски са изтласкани от Гърция и фронтът се пренася на албанска територия. Възникват предпоставки за изтласкване на италианската армия и от Албания, но гръцкото командване прекратява настъплението и фронтът се стабилизира.

Италианската агресия в Гърция внася нови елементи в отношенията между Германия и Италия и политиката им към Балканите. Недоволен от италианската акция в Гърция и разтревожен от неуспеха на Мусолини, Хитлер решава да

ликвидира „балканския въпрос" със сила. Това предполага съсредоточаване на германски войски в Румъния и България за нахлуване в Гърция и неутрализиране на Турция. Акцията си германското командване възнамерява да проведе през пролетта на 1941 г. За целта предварително трябва да се осъществи присъединяване на България и Югославия към Тристранния пакт (Германия, Италия и Япония), подписан на 27 септември 1940 г. в Берлин. Мусолини пък не желае германска намеса в Гърция и се опитва сам да реши битката в полза на Италия. Затова през януари 1941 г. италианската армия прави опит да пробие гръцката отбрана на фронта в Албания, но атаката завършва безрезултатно. Впоследствие, на 9 март с.г. италианското командване започва „генерално" настъпление, но и то не донася успех на нашественика. След всичко това Мусолини е принуден да се откаже от амбицията за „самостоятелност" и да приеме помощта на по-силния си съюзник.

Неуспехът на италианската офанзива в Гърция дава възможност, от друга страна, и на Англия да активизира своята дейност на Балканите. Първоначално в Лондон не отдават нужното значение на гръцкия фронт. На гръцкото искане за помощ Англия отговаря с изпращане на 4 ескадрили самолети, дебаркира на остров Крит, стоварва малко войски (4230 души) в Солун и обещава месечна субсидия за нуждите на войната в размер на 5 млн. фунта стерлинги месечно. По-голямо внимание Чърчил отделя на привличането на Турция във войната. През януари 1941 г. Англия излиза с предложение за създаване на английски военновъздушни и военноморски бази на турска територия и обединяване на силите на Гърция, Турция и Югославия за обща съпротива срещу Германия и Италия.

Турция и Югославия обаче не показват никаква готовност да се притекат на помощ на Гърция. Турция отклонява искането за създаване на английски бази на нейна територия, а отказа си за намеса във войната мотивира с военна неподготвеност. При това в Анкара и Белград изтъкват, че агресорът е небалканска сила, следователно балканският пакт (вече банкрутилал) и гръцко-турските договори не предвиждат намеса на страната на нападнатия съюзник. Единственото, което на практика се осъществява, и то независимо от Англия, е укрепването на Проливите и съсредоточаването на турски войски в Тракия с предназначение за неутрализиране на България.

Тази мярка в действителност се оказва излишна. Макар и ориентирана към Оста Берлин – Рим, и през есента на 1940 г. България избягва да поема конкретни задължения. Онова, което в момента има най-голямо значение за София, е стремежът България да остане настрана от конфликта. Затова на поканата на Мусолини да се намеси в кампанията против Гърция, за да реализира „старата и справедлива аспирация за Егейско море", цар Борис отговаря отрицателно. Българското правителство, разбира се, не се отказва от „свещените права" на България, но решава да действа „крайно предпазливо и благоразумно". Като мотив за това си решение българската дипломация използва военната неподготвеност

на страната и несигурността откъм Турция. Освен това цар Борис все още запазва респект към Англия, като и дава сметка, че си Съветският съюз не би останал равнодушен. Същите мотиви използва София, за да отклони и искането на Германия за присъединяване на България към Тристранния пакт, предявено едновременно с поканата на Мусолини за съвместна акция против Гърция.

Ненамесата на България в итало-гръцката кампания твърде много облекчава Гърция: още преди започването на операциите гръцкото командване прехвърля част от войските си, предназначени за действия срещу България (линията „Метаксас") на гръцко-албанската граница. Впоследствие, в хода на войната, то прехвърля нови сили от северната граница на Гърция на фронта в Албания, което му дава възможност успешно да устоява на италианския натиск.

Много голямо значение придобива позицията на Югославия: в случай че се определи на страната на Англия и Гърция и нападне италианските сили в Албания, италианската агресия ще претърпи поражение; това може да въздейства и на Турция да влезе във войната против Германия и Италия. И обратното, в случай че се присъедини към Тристранния пакт, ще се създадат условия за поражение на Гърция и утвърждаване на господството на фашисткия блок на Балканите.

Италианската агресия в Гърция предизвиква основателна тревога в Белград: военните действия се пренасят в близост до Югославия; при един разгром на Гърция и завладяването на Солун от Италия обръчът около Югославия напълно се затваря. От всичко най-много в този момент правителството на Цветкович–Мачек желае да запази Югославия настрана от конфликта. На 2 ноември 1940 г. то официално декларира, че ще продължи да „полага усилия за запазване на мира". В същото време в Белград не желаят завладяването на Солун от Италия. Затова веднага след италианското нахлуване в Гърция югославската дипломация прави запитване в Берлин дали Германия би била готова да въздейства върху Италия да не напада Югославия и да ѝ предаде Солун. Германският отговор се забавя, а регентът Павел изпраща в Рим свой емисар с предложението: демилитаризация на Адриатическия бряг от югославска страна в полза на Италия срещу предаването на Солун на Югославия.

Гръцко-италианската война обаче се затяга и това изменя ситуацията. Мусолини става по-отстъпчив и дава съгласие да гарантира границите на Югославия и да ѝ предаде Солун, ако тя се присъедини към Тристранния пакт, извърши демилитаризация на Адриатика и вземе участие в операциите против Гърция. Хитлер се въодушевява от тази идея и през ноември 1940 г. мисли да „реши" гръцкия въпрос с помощта на Югославия. Правителството в Белград обаче не се решава да отиде толкова далеч в сътрудничеството си с Оста и след първите неуспехи на Италия отново заема позиция на изчакване и лавиране. Но и за Югославия вече няма никакво спокойствие. Вместо Солун тя е поканена да се присъедини към Тристранния пакт. Стремейки се да отклони тази покана, югославското правителство предлага пакт за ненападение с Германия, а на 12 декември 1940 г. подписва пакт за приятелство

с Унгария. Ала това съвсем не задоволява Хитлер и той отново поставя въпроса Югославия незабавно да се присъедини към Тристранния пакт.

Англия пък, като не успява да склони Турция и Югославия за война против фашисткия блок, сключва на 23 февруари 1941 г. споразумение с Гърция за съвместни военни действия срещу силите на Оста. В съгласие с това споразумение на гръцка територия се стоварва 50-хиляден военен корпус в помощ на Гърция. С това обаче положението съществено не се изменя. Всъщност през пролетта на 1941 г. събитията на Балканите в най-голяма степен се диктуват не от Англия, а от нейните противници, от Германия и Тристранния пакт.

Тристранният пакт и балканските държави

Подписаният на 27 септември 1940 г. между Германия, Италия и Япония Тристранен пакт предвижда създаването на „нов ред" в Европа и Азия. Членките на пакта се задължават да се подпомагат взаимно „с всички политически, стопански и военни средства" за победа в голямата война. И веднага след подписването на този пакт малките държави от Средна и Югоизточна Европа са подложени на систематичен натиск за присъединяване към него.

От балканските държави най-напред към Тристранния пакт се присъединява Румъния. Под формата на военна мисия за обучаване на Румънската армия през октомври 1940 г. на румънска територия се установяват 13-а моторизирана и 16-а бронетанкова дивизия на Вермахта, които са разквартирувани недалеч от Букурещ, в нефтените райони на Прахова, Плоещ и други места. Малко по-късно, на 23 ноември 1940 г., заедно със Словакия и Унгария Румъния официално се присъединява към Тристранния пакт. През зимата на 1940–1941 г. пристигат нови германски военни съединения, така че съставът на германските войски в Румъния достига половин милион души. В действителност Румъния де юре остава независима държава, но на практика се оказва подчинена на Германия.

Опряна на германската сила, военнофашистката диктатура на ген. Антонеску отменя конституцията и разпуска парламента, действали в условията на кралската диктатура, забранява демонстрациите, въвежда смъртно наказание, пристъпва към масов терор, разгонва всички организации, в това число и религиозните и цеховите организации от корпоративен тип. Легионерската полиция като спомагателна организация към държавната полиция пък продължава започналите от по-рано политически убийства. На 24–26 септември 1940 г. са извършени разстрели в затворите и помещенията на полицията на 67 бивши сановници и висши служители, свързани със свалената кралски режим. До януари 1941 г. легионерите избиват около 900 души свои противници и завземат насилствено повече от 3 хил. домове, предприятия и друго имущество на стойност над 1 млрд. леи.

Но и това не води до умиротворяване на страната и укрепване на позициите на военнофашисткия режим на ген. Антонеску. В края на 1940 и началото на 1941 г. избухва остра борба между двете крила на диктатурата: военнофашисткият лагер

на ген. Антонеску и Желязната гвардия. На 21 януари 1941 г. легионерите вдигат бунт срещу военната групировка на ген. Антонеску. Престъпленията и хулиганските прояви на легионерите компрометират Желязната гвардия, поради което усилията на хитлеристка Германия да създаде от нея политическа основа на фашисткия режим в Румъния се провалят. Затова Хитлер не подкрепя бунта на железногвардейците. Той предпочита да остави властта на ген. Антонеску и да се опре на военнофашистката групировка в Румъния, предвид предстоящото нападение срещу СССР и подготвяното участие на румънската армия в него. По настояване на специалния представител на Хитлер в Букурещ Нойбахер на 23 януари 1941 г. Х. Сима подписва възвание за прекратяване на „въстанието". Метежът е потушен, а Желязната гвардия е отстранена като конкурент за властта. Ген. Антонеску става неограничен фашистки диктатор и верен изпълнител на волята на хитлеристкото ръководство на Германия. Надявайки се да възстанови господството си над Бесарабия и да завоюва нови съветски територии, военнофашистката диктатура подготвя въвличането на Румъния в предстоящата германо-съветска война.

След влизането на германски войски в Румъния и предвид неуспеха на Италия във войната с Гърция, въпросът за присъединяването и на България към Тристранния пакт става твърде актуален: германската офанзива срещу Гърция се предвижда да се осъществи от Румъния и България. Освен това решението на България за присъединяване към Тристранния пакт би повлияло на Югославия да влезе в него и същевременно би неутрализирало Турция. Имайки предвид всичко това, Германия засилва натиска си върху цар Борис и правителството на Б. Филов за неотложно определяне на България на страната на фашисткия блок.

През есента на 1940 г. българското правителство отклонява германските искания с познатите вече доводи: несигурност откъм Турция, неподготвеност на България, опасност от реакция на Съветския съюз и пр. Цар Борис настоява същевременно да се отложи присъединяването на България към Тристранния пакт до момента на навлизането на германски войски в страната, при което това навлизане да стане със значителни сили, за да се парират всякакви изненади.

В края на 1940 г. София трябва да вземе решение и по един друг въпрос: Съветският съюз се противопоставя на разширяването на войната на Балканите и предлага на България пакт за взаимопомощ. На 25 ноември 1940 г. представител на съветското правителство, А. Соболев връчва в София това предложение на Б. Филов и цар Борис. Съветския съюз обещава на България всякаква помощ, включително и военна, срещу нападение или заплаха, отпускане на заем и разширяване на износа на български стоки. Освен това още през юли 1940 г. съветското правителство заявява, че признава справедливоста на българските искания не само относно Южна Добруджа, но и за излаз на Бяло море. Поради страха от засилване на съветското влияние в страната цар Борис и Б. Филов отхвърлят предложението за пакт за взаимопомощ със СССР.

При това германският натиск се засилва. От друга страна, хитлеристката дипломация полага усилия да изключи опасността откъм Турция като мотив за отлагане на присъединяването на България към Тристранния пакт. За това спомага настъпилото от втората половина на 1940 г. подобряване на германо-турските отношения. В началото на 1941 г. Турция сключва нови стопански съглашения с Германия. В рамките на тази нова ориентация на Анкара на 17 февруари 1941 г. е подписана и специална българо-турска декларация, според която България и Турция взаимно се задължават: 1) да се въздържат от всякакво нападение; 2) да развият още повече добросъседските си отношения; 3) да съдействат за разширяване на стопанското сътрудничество; 4) печатът в двете страни да се вдъхновява от взаимното приятелство и доверие между тях.

Българо-турската декларация по същество развързва ръцете на България – тя може да влезе в Тристранния пакт, без да се опасява от турско нападение. И на 1 март 1941 г. правителството на Б. Филов подписва протокола за присъединяване към Тристранния пакт, а в България влизат германските войски.

Всичко това поставя Югославия пред необходимостта да направи своя избор: или присъединяване към Тристранния пакт, или война с Германия. Наистина в края на 1940 г. и в началото на 1941 г. Белград още лавира. Вместо присъединяване към Тристранния пакт югославската дипломация предлага пакт за ненападение с Германия. След неуспеха на тази маневра Югославия се изказва за пакт с Италия, който щял да улесни присъединяването и в бъдеще към Оста. А когато и този опит за отлагане на крайното решение пропада, министър-председателят Цветкович и външният министър Ал. Ц. Маркович правят на посещение в Германия (14 февруари 1941 г.), като предлагат югославско посредничество за създаване на един блок на Балканите, насочен против английското проникване в този район. Нищо обаче не се оказва в състояние да задоволи Хитлер, който настоява за незабавно присъединяване на Югославия към Тристранния пакт – тя трябвало да използва „единствения исторически случай окончателно и за всички времена да определи мястото си в Европа... в реда, който са предначертали Германия и Италия".

Цветкович и Маркович все още не намират смелост да приемат внушенията на Хитлер. Затова на тайна среща с Хитлер заминава първият югославски регент принц Павел (4 март 1941 г.). На тази среща Хитлер уверява събеседника си, че присъединявайки се към Тристранния пакт, Югославия нямало да поеме никакви ангажименти, от нея не се искало нищо, не се предвиждало и нейното участие във войната, а напротив, Германия щяла да даде гаранции за нейната териториална цялост и да ѝ осигури излаз на Егейско море, като ѝ предаде Солун.

След завръщането на принц Павел от Германия в Белград се свиква коронен съвет (6 март 1941 г.), който се изказва за присъединяване на Югославия към Тристранния пакт, но при условие че Германия даде обещаните гаранции. Единствено един от регентите, д-р Станкович, се обявява против това решение, като предлага „символична" война с Германия – правителството със 100-хилядна армия да се прехвърли в Гърция,

да се свърже с британските части там и заедно с Англия да участва във войната докрай, което би му позволило, опирайки се на английската помощ, да се върне след завършването на войната като победител. Това предложение се отминава без внимание и се пристъпва към уточняване на „гаранциите", които Германия и Италия ще предоставят на Югославия.

Уточняването продължава около две седмици и завършва с постигане на конкретни споразумения: 1. Германия и Италия ще зачитат „за всички времена суверенитета и териториалната цялост на Югославия"; 2. През течение на войната правителствата на силите на Оста „няма да отправят искане към Югославия да резреши преминаването или транспортирането на войски през югославска територия"; 3. „Германия и Италия... по своя инициатива няма да предявяват никакво искане" към Югославия за военна помощ по време на войната; 4. При новото уреждане на границите на Балканите „ще се държи сметка за интересите на Югославия за териториална връзка с Егейско море чрез разширяване на нейния суверенитет над града и пристанището Солун". Първите две гаранции подлежат на публикуване едновременно с подписването на протокола за присъединяването на Югославия към Тристранния пакт, а третата и четвъртата остават строго секретни.

След всичко това се осъществява церемонията по официалното присъединяване на Югославия към Тристранния пакт, състояла се на 25 март 1941 г. във Виена. Изведнъж обаче се оказва, че не всичко е предвидено. На сцената се появява друг фактор, който обърква сметките и на Берлин, и на Белград.

Балканските народи и войната. Превратът от 27 март 1941 г. в Югославия

През първия етап на Втората световна война във всички балкански страни доста ясно се очертават оформилите се още през 30-те години три главни политически сили, всяка от които има своя външнополитическа програма: 1) Профашистка групировка и привърженици на сближаване и свързване с Германия и Италия; 2) Прозападно ориентирани среди и привърженици на политиката на съюз с Англия, Франция и САЩ; 3) Комунистическо движение, привърженици на политиката на сближение и съюз със СССР.

Съотношението на силите между тези групировки в отделните балкански страни е твърде различно. В Турция най-силни позиции запазват националната буржоазия и управляващите среди, чиито искрени симпатии са на страната на западните държави. Германофилската тенденция в турската политика, развила се от втората половина на 1940 г., няма особено дълбоки корени в турското общество, а „приятелството" с Германия придобива повече конюнктурен характер. Външнополитическата линия за съюз със СССР в Турция също, общо взето, остава слаба. Кемалисткото движение като носител на тази линия се оказва много непоследователно, а народът, притиснат от мизерия и безпросветност, или върви след буржоазията, или въобще не участва в определянето на насоките на външната политика на страната. И ако Турция избягва

участието в антисъветски комбинации и задължения, то това се дължи не на някакво влияние на леви сили, а е пряк резултат от предпазливостта на управляващите среди в Анкара.

Съвсем друго е положението в останалите балкански държави: навсякъде кипи остра борба между различните обществени слоеве и групировки по проблемите на външната политика. Борбата между профашистката и прозападната външнополитическа ориентация продължава с неотслабващ темп все до германската офанзива на Балканите през пролетта на 1941 г., а и след това. Поради своята слабост прозападно ориентираната част на обществото в България и Румъния постепенно губи своето влияние и двете страни се свързват с Тристранния пакт. В Гърция, въпреки че режимът на Метаксас симпатизира на Германия, побеждава англофилската линия на съюз с Англия. Официалната профашистка линия в Югославия пък се натъква на ожесточена съпротива от страна на прозападно ориентираното югославско обществено мнение. Още по времето на Стоядинович в Югославия възниква сериозна опозиция, която настоява за политика на тясно сътрудничество със западните държави. След споразумението Цветкович – Мачек мнозинството от представителите на великосръбската буржоазия не изменят на прозападната си външнополитическа линия. В състава на югославската армия също силно влияние имат прозападно настроените офицери. Освен това в самото правителство на Цветкович – Мачек остават министри с прозападни настроения, които на 21 март 1941 г. подават оставка и предизвикват правителствена криза. В същото време в армията възниква заговор начело с ген. Д. Симович за сваляне на правителството чрез преврат.

Различна по сила в отделните балкански страни е и просъветската ориентация. Независимо от това навсякъде тя има една и съща характеристика: по своята същност тя е антифашистко движение на леви сили, организирани и ръководени от комунистическите партии. Съдържанието на борбата на тези сили и през 1939–1941 г. се определя от задачата за защита на жизнените интереси на народа. Навсякъде обаче стачките и другите акции, макар че в основата им стоят икономически искания, се превръщат в общи политически стачки и демонстрации против политиката на правителството, против оскъдицата, скъпотията и глада, за мир, хляб и свобода.

Успоредно с борбата за прокомунистическо разрешаване на вътрешнополитическите проблеми в отделните балкански страни антифашисткото движение на Балканите разгръща активна дейност и в областта на външната политика. И това е напълно разбираеми предвид нарастващата опасност от въвличането на балканските народи в започналата в Европа война. В този момент пред балканските страни с цялата си сериозност застава въпросът: накъде? В съюз с фашистките държави или със западните демокрации? Или пък сближение и съюз със СССР?

В предвоенния период комунистическите партии на Балканите разобличават германо-италианската фашистка агресия и призовават народите си да се притекат на помощ на страните, оказали се жертва на тази агресия. Разбира се,

антифашисткото движение разобличава и мюнхенската политика на англо-френския блок, но главното острие на борбата до 1939 г. се насочва против фашистките държави. След избухването на войната положението обаче се изменя: комунистическите партии характеризират войната като империалистическа, като не успяват своевременно да забележат нейното прерастване в справедлива и освободителна. Усилията на комунистите през 1939–1940 г. се насочват към разобличаване на двата военнополитически блока, като откриват доста силна кампания против англо-френския блок, а атаките срещу германо-италианския фашизъм намаляват. В комунистическото движение се утвърждава постановката, че центърът на международната реакция се бил преместил на Запад, че сега Англия и Франция играели ролята на подпалвачи на война и пр.

Тези промени във външнополитическите възгледи на комунистическите партии на Балкание са продиктувани от измененията в международната обстановка, от нарастването на опасността от въвличане на балканските държави във войната. Освен това изводите и оценките на балканските комунистически партии се обуславят от позициите на Коминтерна, който също в началото на войната подценява опасността от германо-италианския фашизъм и надценява опасността от англо-френския блок. Всъщност всичко зависи от политиката на Съветския съюз и пакта му за ненападение с Германия.

Колебанието относно главната опасност обаче се оказва временно. От втората половина на 1940 г., макар още да продължават да поставят „двата империалистически блока“ на една дъска, балканските комунитически партии насочват острието на своята пропаганда повече против германо-италианския блок. През октомври 1940 г. органът на БКП „Работническо дело“ вече разобличава „новия ред“ на Хитлер и предупреждава, че опасността от пренасяне на войната на Балканите нараства, че „навсякъде германските и италианските империалисти установяват режим на фашистко безправие и потисничество...“. В своите документи и материали ЮКП бие тревога, че „новият Версай“, създаван от Хитлер, е „по-лош и по-кървав от стария Версай“, че народите на Югославия са обкръжени с неприятели, че германските и италианските империалисти искат „да поробят всички балкански народи и да укрепят базата си за по-нататъшно проникване на Изток“ и пр. Румънската комунистическа партия пък осъжда капитулантската политика на управляващите среди в Букурещ, призовава румънците на борба срещу откъсването на Северна Трансилвания от Румъния, срещу военнофашисткия режим на ген. Антонеску и неговата политика на обвързване с Германия. А Гръцката комунистическа партия решително се хвърля в огъня на войната против Италия за спасяване на независимостта на страната.

Според комунистическите партии и антифашисткото движение на Балканите фашистката опасност може да бъдае отстранена и мирът запазен само ако балканските държави се опират на Съветския съюз. Това искане се отстоява по време на стачки и демонстрации и в някои страни получава широка гласност. Така

в България се развива т.нар. Соболева акция, по време на която се събират подписи с искания да се приеме съветското предложение за сключване на пакт за взаимопомощ между България и СССР. Антифашистките сили в Югославия също водят борба за сключване на пакт за взаимопомощ със Съветския съюз. *Югославската комунистическа партия непрекъснато доказва*, че СССР е единствената велика сила, на която балканските народи могат да се опрат. „Нито Лондон, нито Рим, нито Берлин, а Москва!" – това е лозунгът на ЮКП.

Освен това комунистическите партии на Балканите много говорят за мирно сътрудничество и дружба между балканските народи. Те издигат лозунга за братски съюз на народите на полуострова и предлагат сключването на пакт за дружба и сътрудничество между тях. „Вместо да се сплотят пред общата опасност от войната на базата на общите интереси на балканските народи за запазване на свободата и независимостта... и вместо да пристъпят към мирно уреждане на спорните балкански въпроси въз основа на правото на самоопределение, балканските държави стоят настръхнали една срещу друга, пълни с недоверие и готови да се хвърлят в междуособна война..." – пише „Работническо дело" през юни 1940 г. Единствен изход БКП вижда в откъсването на балканските държави от двата враждуващи империалистически блока и сплотяването им около СССР, което щяло да създаде условия „за мирно решаване на спорните балкански въпроси" и да съдейства „за изграждане на дружното семейство на свободни и независими народи" на Балканите. Такава е позицията и на другите комунистически партии на Балканите. „...Балканските народи могат да завоюват национална независимост пред лицето на всички империалистически държави само при съвместна борба и при *поддръжката на великата страна на социализма* – СССР" – пише през октомври 1940 г. органът на Румънската комунистическа партия „Скънтея".

От друга страна, в края на 1940 и в началото на 1941 г. отново в материалите на комунистическите партии на Балканите се появява лозунгът за единен фронт, но не като идея за общ фронт с буржоазните партии, а като искане за обединяване на демократичните сили „от долу". В действителност както левите сили, така и прозападно ориентираните среди на Балканите са против присъединяването на балканските държави към Тристранния пакт. Никъде обаче левите сили с *прокомунистическа ориентация и прозападните среди на обществото не установяват* единодействие помежду си срещу фашизма, агресията и войната.

И въпреки това през пролетта на 1941 г. прокомунистическата и прозападната *външнополитическа линия в Югославия* се оказват в един фронт срещу правителствената политика на присъединяване на страната към Тристранния пакт. В отговор на подписването на протокола за присъединяване към този пакт народът произнася своята дума: по цялата страна избухват масови демонстрации с лозунгите „По-добре война, отколкото пакт", „По-добре гроб, отколкото роб", „ Съюз със СССР" и пр. На 27 март 1941 г. Белград осъмва със 100-хилядна демонстрация. В същото време се осъществява предварително подготвеният от военните преврат –

регентството е свалено, крал Петър II е провъзгласен за пълнолетен, образува се ново правителство начело с ген. Душан Симович като коалиция от различни политически партии с прозападна ориентация. А на улицата народът акламира Съветския съюз и бурно скандира своите лозунги. Така на практика в хода на самата борба се осъществява единодействие без предварителни споразумения против външната политика на управляващата върхушка и хитлеристката агресия. Благодарение на това борбата против капитулантската политика на правителството на Цветкович – Мачек придобива масов характер и завършва с победа.

Правителството на Д. Симович проявява голяма колебливост и нерешителност в провеждането на оная линия, в името на която то идва на власт. Първа негова грижа е да възстанови „реда" и да запази коалицията между сръбската и хърватската буржоазия, създадена в резултат на споразумението на 26 август 1939 г. Докато левите сили начело с ЮКП се борят за поврат наляво и очакват спасение в един съюз със СССР, то правителството търси опора в западните държави. Непосредствено след завземането на властта ген. Симович се обръща към Англия и САЩ за помощ в случай на германско нападение. В същото време той изпраща делегат за преговори в Турция и представители на Генералния щаб за преговори с Гърция и Англия в Атина. Заминава югославска делегация и за Москва, където на 5 срещу 6 април 1941 г. е подписан договор за дружба и ненападение между Югославия и СССР. От друга страна, новият правителствен екип в Белград се опитва да убеди Германия и Италия, че превратът от 27 март в Югославия е следствие на вътрешнополитически борби и няма нищо общо с външната политика на страната. Нещо повече, правителството на ген. Симович изразява готовност да съблюдава сключените договори, в това число и протокола за присъединяването на Югославия към Тристранния пакт от 25 март 1941 г. Нищо обаче не е в състояние да умилостиви Хитлер.

Германо-италианската офанзива на Балканите през април – май 1941 г.

Събитията в Югославия от края на март 1941 г. се посрещат различно в отделните страни на света. „Докато немските моторизирани дивизии се намират на границите им, то славяните се осмелиха да хвърлят новия ред на бунището, където му е мястото" – пише в. „Ню Йорк хералд трибюн" по повод на преврата от 27 март 1941 г. Чърчил с патос съобщава на ръководството на Консервативната партия „голямата новина", че „югославската нация отново е намерила себе си" и че в Белград се извършва „революция". Югославското „не" на Тристранния пакт се посреща със симпатии и от балканските народи. Във връзка с преврата от 27 март в Румъния се отбелязват редица прояви на солидарност с Югославия, включително и една студентска манифестация пред югославското посолство, организирана от лидера на Румънската националцърнистка партия Ю. Маниу. Още по-значителен е отзвукът на 27 март в Гърция: „ Това, което става в Югославия, представлява едно от най-светлите събития в най-новата история" – пише атинският в. „Акрополис".

Превратът от 27 март 1941 г. намира широк отзвук и в България. Управляващите среди посрещат съобщението за преврата неприязнено, като започват да раздухват стари националистически и шовинистични страсти, да подготвят общественото мнение за намеса в събитията. Българската демократична общественост пък веднага застава на страната на югославските народи. БКП се противопоставя на правителството на Б. Филов, като го обвинява в подготовка на „братоубийствена война против братска Югославия". На пропагандата на управляващите среди комунистическата партия противопоставя друга картина за събитията в Белград. Нейният орган „Работническо дело" публикува разказ на „очевидец" за демонстрациите в югославската столица на 27 март 1941 г. Същевремено БКП непрекъснато призовава за „братска солидарност" между балканските народи – в един комунистически позив от онова време например се казва: „Българският народ стиска братски ръката на югославския трудещ се народ, който мъжествено се бори за защита на своята свобода и независимост. Той не ще допусне българските реакционери и авантюристи да раздухват омраза и шовинизъм, да го хвърлят в престъпна братоубийствена война... Той няма да престане да подкрепя всички вътрешни и международни сили, които се борят за мир и братско сътрудничество между народите на Балканите и в целия свят."

Превратът от 27 март 1941 г. , както може да се очаква, предизвиква силна изненада в Берлин. В отговор на югославското „не" на Тристранния пакт Хитлер свиква съвещание на генералитета и диктува своето решение: ликвидиране на Югославия „във военно и политическо отношение". В съгласие с това решение се разработва т.нар. План „Марита" за война с Гърция. Предвиждат се „концентрирани операции от Риека – Град, от една страна, от района на София, от друга" с общо направление към Белград.

Изпълнението на този план изисква ново прегрупиране на силите: Хитлер иска да удари „с безмилостна жестокост" и да осъществи офанзива срещу Югославия и Гърция със „светкавична бързина", та по този начин да сплаши Турция, да респектира противниците си и да подготви условията за нападение срещу Съветския съюз. Предвижда се за нападение откъм България, по направлението София – Ниш – Скопие да бъдат използвани „всички налични сили" в Румъния, с изключение само на една дивизия, която трябва да остане да охранява румънските нефтени райони. За нападение от района на Граци-Целовац пък се използват силни военни формации, разположени в Австрия и Унгария. Всичко това налага операцията „Барбароса" за нападение срещу СССР да се отложи за повече от един месец – от 15 май за 22 юни 1941 г.

Изгледите за успешна съпротива на Гърция и Югославия срещу комбинираната германо-италианска офанзива се оказват малки. Освен срещу Италия на албанския фронт и по море сега гръцката армия трябва да отбива атаките на моторизирани германски дивизии откъм България, на линията „Метаксас", и откъм Югославия, по долината на р. Вардар, и то при явно превъзходство на агресора. Английската помощ е крайно недостатъчна за спиране на германската офанзива, а Гърция и Югославия

сами трудно могат да се съпротивляват на Вермахта. Съзнанието за собствената слабост ражда от своя страна капитулантски настроения. Впрочем още по време на итало-гръцката война управляващите кръгове в Атина проявяват колебливост. Сед смъртта на Метаксас капитулантската тенденция в действията на гръцкото правителство и командване не се преодолява. Назначаването на Коризис за министър-председател (29 януари 1941 г.) с нищо не изменя характера на режима, трудностите, породени от войната, нарастват, армията изпитва остра нужда от модерно въоръжение и редовно снабдяване, в страната действат германски шпиони, а сред управляващите кръгове и висшето командване се ширят капитулантски настроения.

Това в още по-голяма степен важи за Югославия. Правителството на ген. Симович започва тайна мобилизация, но тя се осъществява много мудно – до германо-италианското нападение над Югославия е мобилизирана едва половината от общата военна сила на страната. При това въоръжението на югославската армия се оказва старо и недостатъчно, а моралният дух на войската – на ниско ниво: националните противоречия и разпри, характерни за югославското общество, намират непосредствено отражение в армията. През последните дни на март и началото на април 1941 г. тези противоречия и разпри се подсилват от германската пропаганда, която започва да тръби, че Германия е противник само на сръбското правителство, което било в служба на Англия, че германското оръжие ще се употреби не против хърватите и другите несръбски народи, а идва да ги спаси от „сръбските шовинисти" и пр. Целият държавен апарат, в това число и командването, гъмжи от чиновници, политически и стопански дейци, офицери и др., свързали се още през втората половина на 30-те години с Германия. Всичко това предопределя разгрома на Югославия в предстоящата война.

На 6 април 1941 г. германските и италианските войски започват обща комбинирана офанзива срещу югославия и Гърция. Белград и други градове са подложени на ожесточена бомбардировка. Германското настъпление откъм България се осъществява в две главни направления: София – Ниш – Белград и Кюстендил – Крива паланка – Солун и по на юг към Кочани – Шип – Дойранското езеро – Солун. Същевременно германските войски от района на Австрия предприемат офанзива към Марибор – Загреб, а оттам – на югоизток към Босна. Други германски съединения от Румъния през Вършац се насочват направо към Белград, а оттам – на юг и запад към Западна Сърбия и Босна. Само за три дни агресорът овладява Вардарската долина и се насочва към Тетово и Прилеп, нахлува в Гърция и стига до Солун. На 10 април без никаква съпротива пада Загреб, на 13 април италиански части влизат в Любляна, германски – в Белград, а унгарски – в Нови Сад, на 15 април България скъсва дипломатическите си отношения с Югославия, а на следващия ден германски моторизирани части влизат в Сараево. Съпротивата на югославската армия е сломена напълно. На 17 април 1941 г. се подписва безусловна капитулация, и то след като правителството на ген. Симович и водачите на политическите партии в мнозинството си са напуснали страната и са заминали в емиграция.

Едновременно с войната срещу Югославия продължава германската офанзива и в Гърция. Още в първите дни на сраженията, макар и след упорита съпротива, германските войски пробиват гръцката отбрана и нахлуват в Гърция. На 12 април настъпващите от север германски и от югозапад италиански части се съединяват, а гръцката армия в Западна Македония слага оръжие. След тежки боеве гръцката отбрана на линията „Метаксас" също е разкъсана. Настъпва обща разруха и дезорганизация, правителството губи контрол върху развоя на събитията, министър-председателят Коризис се самоубива, а новото правителство начело с либерала Ем. Цудерос подготвя бягството си от Гърция. На 23 април то напуска Атина и се установява на гръцкия остров Крит, а ген. Чолакоглу подписва капитулацията на епирската армия, постигнала немалко победи в сраженията на албанския фронт през зимата на 1940–1941 г. Завладели Термопилите, на 27 април 1941 г. хитлеристите влизат в Атина и развяват пречупения кръст над Акропола.

Така германо-италианската офанзива на Балканите през 1941 г. въвлича в орбитата на Втората световна война и балканските държави. Само Турция се оказва извън обсега на военните операции. Германското командване не разширява завоеванията си към Близкия изток, тъй като това би забавило и без това закъсняващото нападение срещу СССР.

Военната офанзива на Балканите през пролетта на 1941 г. създава нови предимства за Германия: тя става господар и на тази част на Европа, осигурява си десния фланг при предстоящото нахлуване в СССР, а „самостоятелността" на Италия като партньор в Тристранния пакт губи значение. В действителност обаче „предимствата" са само привидни. Край на войната на Балканите не настъпва, поставя се началото на общонародна съпротива срещу окупацията и „новия" ред на Хитлер, която набира сили и става своего рода „втори фронт" срещу фашисткия блок.

2. БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ ПРЕЗ ВТОРИЯ ЕТАП НА ВОЙНАТА (1941–1945)

Окупация и окупационна система на Балканите

Германо-италианската офанзива на Балканите от пролетта на 1941 г. завършва с окупация на по-голямата част на Балканския полуостров. Създават се две окупационни зони – германска и италианска. Демаркационната линия между тях започва от Алпите, минава през Словения и Хърватия, пресича Босненските планини и продължава на югоизток, достига до Централна Гърция и островите в Средиземно море. Цялата северна и източна половина на Балканския полуостров, в това число България и Румъния, останали като независими държави, се оказва под прекия контрол на Германия. При това целият полуостров, включително и италианската окупационна зона, е подчинени във военно отношение на германското командване на Югоизток със седалище в Белград.

От балканските държави първа Албания опитва плодовете на „новия ред". След окупацията на страната от Италия през април 1939 г. албанската държава фактически престава да съществува. Съставеното в първите дни на окупацията „албанско" правителство начело с крупния феодал Шефкет Верляци всъщност е само „Временен административен съвет" като помощен орган на италианския наместник в Тирана. Провъзгласява се персонална уния между Италия и Албания, Виктор Емануил III става същевременно и албански крал, всички международни функции на албанската държава се поемат от правителството на Мусолини, цялата „държавна" дейност на Албания се концентрира в Рим. Успоредно с политическото „обединение" се извършва истинска икономическа, политическа, военна и идеологическа инвазия на италианския фашизъм в Албания. Редица промишлени и финансови обединения от Италия откриват свои филиали на албанска територия, засилва се експлоатацията на природните богатства на страната, осъществява се сливане на митническите служби, въвежда се в обращение италианската лира, създава се „албанска" фашистка партия, възникват политически и „културни" организации, които предприемат настъпление срещу националните чувства на албанския народ и насаждат фашистка идеология в страната.

През пролетта на 1941 г. „новият ред" на Хитлер и Мусолини е наложен по отношение на Югославия и Гърция: те са прегазени, армиите им са разбити, разпръснати или откарани в плен, ликвидиран е целият дотогавашен държавно-териториален, национален и политически статут, създава се ново държавно-териториално и национално-политическо положение. При това, прекроявайки картата на Балканския полуостров по свое усмотрение, Хитлер и Мусолини се позовават на националните противоречия и борби между балканските народи, което им дава възможност да се представят едва ли не за освободители и благодетели. Като насочват острието на пропагандата си главно срещу сърбите и правителствата на Югославия и Гърция, свързали съдбата си с Англия, те тръгват по линията на разпокъсване на завладените територии. Едни от тях са направо анексирани, други се учредяват като марионетни държавни творения, трети са под непосредствена германска или италианска окупация, четвърти се преотстъпват на Унгария и България като съюзници по Тристранния пакт.

Държавно-териториалният и национално-политическият статут, създаден през пролетта на 1941 г. на Балканите, добива следния облик: Северна Словения, областите Горенско и Долна Щаерска с Марибор окупира Германия. През май 1941 г. тези области са обявени за съставна част на Третия райх. Италия заграбва Южна Словения с главния ѝ град Любляна, както и Далмация и Хърватското приморие. Южна Словения тя обявява за своя „Люблянска провинция", Хърватското приморие и Кварнерските острови съставляват т.нар. провинция Риека а Задар, Шибеник, Сплит, Далматинските острови и Котор – отделна административна единица като съставна част на Италия начело с губернатор. Целият балкански бряг на Адриатика, в това число и Йонийските острови, отнети от Гърция, се оказва под непосредствена

италианска власт, влиза в състава на т.нар. Адриатически крайбрежен пояс. Освен това Италия окупира Черна гора и разширява окупационната си зона в района на Албания. Чрез присъединяване на Косово, някои черногорски и македонски територии, както и областта Чамерия, взета от Гърция, се създава „велика Албания" в рамките на общата италианска окупация.

Хортистка Унгария и царска България като съюзници на Оста Берлин–Рим и членки на Тристранния пакт също участват в разпокъсването на Югославия. Бачка, Барная, Междумурието и Прекомурието са присъединени към Унгария, а западните покрайнини, Струмишко, Македония и част от Източна Сърбия – към България. Позовавайки се на етническия признак, Хитлер задоволява за сметка на Югославия амбициите на съюзниците си, като им позволява да заемат територии, които в миналото са влизали в състава съответно на унгарската и българската държава. От своя страна освен Северна Словения Германия окупира Сърбия и Банат, като държи под свой контрол до голяма степен и областите, дадени на Унгария и България.

Освен чрез пряко анексиране, осъществявано под формата на освобождение от сръбско робство и хегемония, Хитлер и Мусолини разпокъсват Югославия и чрез създаването на марионетни държави. На 10 април 1941 г. Хърватско се провъзгласява за „независима" държава. В рамките на тази държава се включват и Босна и Херцеговина. Организират се хърватска администрация, полиция и войска, създава се привидна държавност, необходима за налагане на „новия ред". Властта в тази независима държава се поверява на Анте Павелич и неговото усташко обкръжение. Сърбия също е отделена като самостоятелна административна единица. Първоначално тя е поставена под управлението на един граждански комисариат, подчинен пряко на германските окупационни органи. Впоследствие, в края на август 1941 г., в Белград се създава „сръбско" правителство начело с ген. Милан Надеич, бивш началник-щаб на югославската армия. Хитлер и Мусолини предвиждат отделянето и на Черна гора като самостоятелна държавна единица начело с бившата династия на Петровичи и под контрола на Италия. Избухването на антифашисткото въстание през лятото на 1941 г. и изобщо разгръщането на партизанско движение в Югославия осуетява реализирането на този замисъл, в резултат на което Черна гора си остава особен окупационен район, т.нар. губернаторство, под контрола на Италия.

Подобна е съдбата и на Гърция. Германия окупира района на Солун на юг до Олимп и островите Лумнос, Лесбос, Хиос, Крит, полуостров Атика, северното крайбрежие на Пелопонес, островите Саламин, Егина, Порос, пристанището Пирея и др., а Италия – Епир, Тесалия, част от Централна Гърция, Пелопонес, Евбея, Цикладските острови и пр. Същевременно Италия анексира островите в Йонийско море. България от своя страна присъединява Беломорска Тракия с островите Тасос и Самотраки и част от Гръцка Македония. Още в хода на германо-италианската офанзива срещу Гърция, през април 1941 г. е създадено гръцко правителство начело

с ген. Чолакоглу, съставено от отявлени капитуланти и предатели. Юрисдикцията на това правителство се простира върху окупираните от Германия и Италия гръцки територии. То именно става опора на окупационния режим в страната. При това през цялото време на войната фашистките държави държат значителни военни сили в Гърция – нейното стратегическо значение за военните действия в Северна Африка е голямо.

Що се отнася до България и Румъния, то те остават формално независими държави. Държавно-административният апарат, армията и полицията на тези държави остават непокътнати и след навлизането на германските войски в тях. Нещо повече, присъствието на хитлеристки войски засилва позициите на правителствата и режимите в България и Румъния, а присъединяването на нови територии (Македония, Беломорието, Западните покрайнини и Източна Сърбия към България, Бесарабия и други съветски територии към Румъния) създава предпоставки поне временно за успешна пропаганда в полза на правителството. В действителност обаче и България, и Румъния губят част от суверенитета и независимостта си. Свързали веднъж съдбата си с Германия и станали нейни съюзници, приели на своя територия германските войски, те нямат възможност за самостоятелно държавно развитие, жизненоважни въпроси на тяхната държавна и международна политика се решават при пряката намеса и под диктата на Берлин, тяхната администрация, армия и полиция, техните територии, пристанища, летища, стопанство и пр. се използват според интересите на Германия и в зависимост от едни или други решения и планове на германското командване, най-често неизвестни на правителствата в София и Букурещ.

От балканските държави всъщност само Турция остава извън сферата на германо-италианската окупация. За да въвлече турските държавници във водовъртежа на войната, Хитлер обещава да отстъпи на Турция гръцки територии по протежение на десния бряг на р. Марица от Свиленград до Дедеагач. Първоначално той оставя в този район една „неутрална зона", която възнамерява да даде на Турция, ако тя се присъедини към Тристранния пакт и влезе във войната на страната на Германия. Този план обаче не се реализира – Турция остава настрана от конфликта, а силите на Германия и Италия не стигат за овладяване на Предна Азия и Близкия изток.

„Новият ред" на Хитлер и Мусолини на Балканите представлява катастрофа за балканските народи. Освен загуба на националната независимост този „ред" носи със себе си небивала стопанска разруха и дезорганизация, предизвикана от войната. Общата икономическа политика на Германия е насочена към ограничаване на промишленото развитие на Югоизточна Европа, ограбване богатствата на балканските страни и подчиняване на икономиката им на интересите на германското военновременно стопанство. Тази политика се отразява пагубно както на прегазените и непосредствено окупирани страни, така и на съюзниците и сателитите. Икономическото положение на народа навсякъде рязко се влошава, настъпва време

на необикновена мизерия, глад и смърт. Особено страшна е зимата на 1941–1942 г. в Гърция: хранителни стоки по магазините няма, добитъкът е изклан, транспортните средства са реквизирани, черната борса взема широки размери, обезумелият народ продава всичко, каквото има, за парче хляб. Гладната смърт става повсеместно явление – през зимните месеци на 1941–1942 г. от глад и болести измират неколкостотин хиляди гърци.

„Новият ред" на Хитлер и Мусолини означава също така масово преследване на цели народи и насилствено унищожение на десетки и стотици хиляди хора. Изобщо насилието, националната нетърпимост, шовинизмът и расизмът придобиват изключителни размери, нараства националистическата вълна сред всички народности на Балканите, възниква реална опасност от междуособно изтребление на балканските народи.

Положението и ролята на марионетните държави и правителства на Балканите

Основното предназначение на създадените през пролетта и лятото на 1941 г. марионетни куислинговски правителства на Хърватско, Сърбия и Гърция е да служат на Германия и Италия до победа във войната. Ролята на тези правителства се свежда в крайна сметка до помощни органи на окупатора. Чрез тях окупационната власт осъществява контрол върху завладените територии, създава местен административен и военно-полицейски апарат, необходим за поддържане на *вътрешния ред, насажда фашистка идеология, ограбва богатствата* (хранителни стоки, суровини, полезни изкопаеми и т.н.) на съответните страни и пр. Особено необходими се оказват марионетните държави и правителства от гледна точка на военните действия на другите фронтове – те се явяват своего рода заместител на окупатора, който се стреми да освободи войските си от Балканите, за да може да ги прехвърля на други фронтове. Освен това марионетните държави и правителства играят значителна роля в пропагандата на окупатора, служат като оправдание на германо-италианското насилие, създават привидна национална окраска и държавноправна законност на въведения „нов ред".

През цялото време на Втората световна война марионетните държави и правителства на Балканите остават без каквато и да било международна позиция. Те са военновременни държавни творения, непризнати от никакви международни актове и договори. Най-силна измежду тези държавни творения е „Независимата хърватска държава" на А. Павелич, която създава свои държавни органи и закони (правителство, местен административен апарат, войска и жандармерия, държавни знаци, дори парламент в лицето на Хърватския събор), но и тя получава формално признание само от държавите–членки на Тристранния пакт. Всъщност от международноправна гледна точка извършените от фашисткия блок през пролетта и лятото на 1941 г. на Балканите промени остават недействителни и невалидни, а

марионетните държави и правителства не се превръщат в субекти на международната политика.

От друга страна, между марионетните държави и правителства, както и изобщо между държавите от фашисткия блок, се развиват остри противоречия и борби: Хърватско и Италия са в спор относно принадлежността на балканския бряг на Адриатика, между Унгария и държавата на А. Павелич възникват противоречия относно разграничаването на двете държави, България и „велика Албания" (т.е. Италия) си съперничат за някои райони в Югозападна Македония и пр. При това марионетните държави и правителства съвсем не са в състояние да защитят интересите на съответните страни и народи, които се опитват да представляват. Създадени по волята на фашисткия блок и преди всичко на Германия, те, също както и останалите съюзници на Хитлер, не играят самостоятелна роля при решаването на жизненоважни свои проблеми, а приемат решения, които им се диктуват от Берлин.

Освен това, макар и подчинени на Германия, марионетните държави и правителства често действат в името на различни и дори противоположни една на друга „национални" концепции и програми. Усташите на Павелич се представят за носители на хърватското национално движение и държавен суверенитет. Тяхната „независима хърватска държава" е призвана да заеме място в състава на католическия Запад като „национално чиста" и верски единна държава. Главният удар в тази държава се насочва срещу сърбите, докато мюсюлманите в Босна се обявяват за „цвят на хърватството", който щял да служи като връзка между Европа и ислямската цивилизация в Азия и Северна Африка. В същото време правителството на ген. Недич се стреми да заслужи благоразположението на Берлин с оглед спасяването на сърбите от физическо изтребление и в полза на една „велика Сърбия" в „новия ред" след победата на Германия във войната. Създаването на тази „велика Сърбия" ,естествено, не може да се мисли без Босна и Херцеговина и други територии, влезли през 1941 г. в състава на „независимата Хърватска държава".

Като обща характеристика на всички марионетни правителства на Балканите в годините на Втората световна война може да се посочи тяхната крайна реакционност. Правителството на Недич в Сърбия се опира на най-реакционните елементи от старата югославска, великосръбски ориентирана администрация и полиция. Неговата главна задача е да организира собствени въоръжени сили, т.нар. държавна стража, за разгром на подетото и развиващо се на територията на Сърбия народоосвободително партизанско движение, оглавено от ЮКП. Марионетните правителства на Гърция (на ген. Чолакоглу до 15 ноември 1942 г., на Логофетопулуст до 7 април 1943 г. и на Йоанис Ралис след това) също непрекъснато сътрудничат на окупатора за поддържането на „реда" и „спокойствието", участват в мероприятията на фашистките сили за сломяване на гръцката антифашистка съпротива, създават жандармерия и специални части за борба срещу гръцкия народ. Вместо защита на народа от изстъпленията на окупационните власти гръцките реакционери марионетки

подпомагат хитлеристките окупатори в провеждането на т.нар. граждански мобилизации, чието предназначение е отвеждането на гръцка работна сила на принудителна работа в Германия. Освен това те се опитват с помощта на окупационните власти да организират „доброволчески легион" за участие във войната на страната на Германия на Източния фронт. А що се отнася до изхранването на населението, то единствената мярка остава въвеждането на официално снабдяване, което осигурява само по няколко десетки грама царевичен хляб дневно на човек. Подобна „дейност" развиват също така свързаните пряко с германската и италианската окупация албански и хърватски марионетки и куислинговци.

Основното средство, с което и окупаторът, и неговите местни агенти и помагачи си служат, навсякъде се оказва едно и също – масов безогледен терор. Прогонвания и депортации на расистка и националистическа основа, затваряне на противници на окупацията и марионетния режим в концлагери, инквизиции и масови публични разстрели „за назидание", откарване на хиляди хора на принудителна работа в Германия, грабежи, плячкосвания и мародерства от всякакъв вид – това е приблизителният списък от престъпления, с които са свързани „новият ред" и „дейността" на марионетните държави и правителства. Въпреки всичко обаче създаденото положение не може да се закрепи. Марионетните правителства, изявили се като продажници и съучастници на Хитлер и Мусолини, нямат достатъчна опора в съответните страни и не могат да организират що-годе солидни сили за поддържане на желания от окупатора „ред" и „мир".

Балканските съюзници на Германия в хода на войната

Като съюзници и сателити на Германия от балканските държави до лятото и есента на 1944 г. остават България и Румъния. Икономическото положение на тези държави в годините на Втората световна война рязко се влошава. Освен задължението да осигуряват изхранването на хитлеристките войски на тяхна територия по силата на редица договори и съглашения двете държави са принудени непрекъснато да увеличават износа на хранителни продукти, нефт (от Румъния) и различни видове суровини за Германия. Цялата румънска и българска външна търговия се оказва монополизирана от Третия райх, при което износът от България и Румъния ежегодно нараства, докато германският внос в тези срани от година на година намалява. Получава се така, че по-слабите в икономическо отношение партньори стават кредитори и доставчици на големия си съюзник. Всъщност икономиките на България и Румъния изпадат в пълно подчинение на германските цели – те стават в значителна степен зависими от Германия като доставчици на продоволствие и суровини, необходими за германската военна машина.

От друга страна, големите военни разходи и увеличаването на данъчното бреме, както и непрестанните реквизиции и съкращаването на производството поради липса на суровини водят до бързо влошаване на материалното положение на народа. Стоките от първа необходимост изчезват от пазара, нараства скъпотията, разширява

се черната борса, появява се глад. Правителствата прибягват до въвеждането на купонна система, пускат нови книжни пари в обращение, установяват контрол върху някои страни на стопанската дейност и пр., но нищо не помага – нормализиране на стопанския живот не може да се постигне, а напротив, стопанската дезорганизация и разруха непрекъснато се задълбочават.

Ако в икономическата област положението в България и Румъния е приблизително еднакво, то във военнополитическата област могат да се отбележат някои съществени различия. Наистина както в България, така и в Румъния на власт е свързаната с Германия буржоазно-реакционна върхушка, опряна на държавния апарат, армията и полицията. Освен това и двете държави се включват във войната като съюзници на Германия. Мотивите, формата и мащабите на участието им в конфликта обаче се оказват различни.

България влиза в Тристранния пакт и става съюзник на Германия в името не толкова на завоевателни, колкото на национални цели. За нея „новият ред" на Балканите означава преди всичко присъединяване на Западните покрайнини, Македония и Беломорска Тракия, т.е. осъществяване на старата идея за национално обединение, тъй като става дума за области с българско население или по-рано влизали в състава на българските територии и признавани за български. Бедата е там, че националното обединение не е единственият мотив, че българската държава се стреми към хегемония на Балканите, че в хода на войната българската армия окупира и чисто сръбски и гръцки земи. Освен това правителството на Б. Филов, свързано с най-реакционните сили в Европа, „осъществява" националното обединение на антидемократична и антинародна основа, в съюз с германския фашизъм, станал носител на кърваво робство на народите.

България става съучастник на Германия и Италия в разпокъсването и окупацията на Югославия и Гърция, а българската армия участва в преследването на партизанските съединения. По този начин тя съдейства за поддържането на „новия ред" в Югоизточна Европа, както и за освобождаването на германски войски от този район и прехвърлянето им на други фронтове. При това авторитарният режим в София води война не само срещу югославската и гръцката, но и срещу българската антифашистка съпротива. Освен това в угода на Берлин през декември 1941 г. правителството на Б. Филов обявява „символична" война на Англия и Съединените щати. Във войната против Съветския съюз България обаче не се решава да влезе. Не се позволява също така поголовното унищожение на евреите, както това става в много други страни, попаднали в сферата на германската армия – колкото поради силна съпротива на българския народ, от една страна, толкова и поради колебливост на цар Борис и управляващите среди в София, от друга.

Неучастието във войната срещу Съветския съюз, разбира се, с нищо не извинява българските управници в София. Те предоставят пристанищата Варна и Бургас, железопътните линии и летищата в страната на хитлеристите за воденето на антисъветската война. Това положение, както и състоянието на война със западните

държави от антихитлеристката коалиция и с антифашистката съпротива на Балканите, води България към опасна катастрофа, още повече че Германия търпи поражение след поражение на Източния фронт, а военновъздушните сили на Англия и САЩ започват терористични бомбардировки на София и други градове в България. Единственият изход при тези условия е скъсването на съюза с фашисткия блок и присъединяването на страната към противниците на Германия. Управляващите среди в България обаче се оказват неспособни да направят това. След внезапната смърт на цар Борис III през август 1943 г. се съставя регентство (княз Борис, Б. Филов и ген. Михов) и ново правителство под председателството на Добри Божилов, което продължава политиката на запазване на съюза с Германия и война срещу партизанското движение. Не изменя на тази линия и правителството на Ив. Багрянов, образувано на 1 юни 1944 г.

Заслужава да се отбележи в случая, че цар Борис III и други български държавници и политици още от началото на 1943 г. се наясно, че Германия губи войната. Във връзка с това нараства и желанието за отдръпване от Берлин, скъсване с Тристранния пакт и излизане от войната. И още от пролетта на 1943 г. се установяват контакти с представители на съюзническите сили в Швейцария и Турция и започват сондажи и преговори за евентуално примирие, присъединяване към Антихитлеристката коалиция или капитулация. През зимата на 1943 г. вече става дума за изпращане на оторизирана българска делегация в Кайро за преговори със съюзниците. Сондажите и преговорите обаче не остават скрити за германските тайни служби и Хитлер упражнява силен натиск върху цар Борис, а след неговата загадъчна смърт и върху регентите за запазване на българо-германския съюз. Аргументите на Фюрера вървят в две посоки: уверения, че ще настъпи обрат в хода на войната в полза на Германия; заплаха че без съюза с Германия България се излага на комунизиране. Германските тайни служби подготвят и резервен вариант – евентуален преврат и довеждане на Ал. Цанков на власт в София.

Въпреки неверието в крайната победа на Германия българската политика не се решава да скъса с Тристранния пакт. За колебанията, изчакването и отлагането важна роля играе страхът от германски репресии и окупация, както и евентуалното превръщане на България в арена на военни операции. Друг фактор е разминаването между България и държавите от Антихитлеристката коалиция по условията на скъсването с Германия: съюзниците искат безусловна капитулация и изтегляне на българските войски и администрацията от присъединените към България през 1941 г. територии, а от българска страна още се бленува за отдавна проиграното национално обединение – Македония, Беломорие, Поморавие. Едва на 19 август 1944 г. Стойчо Мошанов, бивш председател на Народното събрание и известен англофил, озовал се в Истанбул, получава пълномощия за започване на преговори за мир. Същия ден правителството в София е уведомено, че е разкрит заговор за прогермански преврат. А един ден по-късно започва съветската офанзива в Румъния. Следва смяна на правителството на Ив. Багрянов с това на К. Муравиев, а Ст. Мошанов се отправя

към Кайро с пълномощия за започване на дълго отлаганите преговори. Но вече е късно – не примирие с Англия и САЩ, а състояние на война и със Съветския съюз.

За разлика от България Румъния непосредствено участва във войната на Източния фронт. Военнофашистката диктатура на ген. Антонеску подготвя това участие в тясно сътрудничество с Германия още от есента на 1940 г. Мотивите ѝ за влизане във войната биха могли да се очертаят така: 1) ненавист към Съветския съюз, стремеж да се помогне с всички средства на Германия за неговото унищожаване; 2) завоюване на нови територии и създаване на „велика Румъния" в „новия ред" на Хитлер. При това претенциите на Букурещ отиват твърде далеч, те нямат почти нищо общо с етническите граници на румънския народ – Бесарабия, Северна Буковина, т.нар. Трансистрия (т.е. областта между р. Днестър и Южен Буг с център Одеса) до Днепър и дори до Урал на изток, Северна Трансилвания (дадена през 1940 г. на Унгария) и Банат на запад, поречието на Тимок и Вардар до Солун на юг. През юни 1941 г. ген. Антонеску предлага обособяването на „румънска област" под румъно-германо-италиански кондоминиум, в която се включва Северо-източна Сърбия с Тимошката долина, Ниш, Скопие и на юг до Солун. Повечето от тези претенции не могат да се обосноват с национални мотиви.

Първоначално германското командване предвижда скромно участие на румънската армия във войната срещу Съветския съюз – взаимодействие с немската група армии „Юг" и временна спомагателна служба за завладяване на съветски територии. Провалянето на германския план „Барбароса" за „светкавична" война обаче заставя Хитлер непрекъснато да иска увеличение на „приноса" на Румъния в усилията за разгром на СССР. Увеличават се, разбира се, обещанията за завладяване на нови съветски територии. И военнофашисткият режим на ген. Антонеску полага всички усилия да заслужи „щедростта" на германския Фюрер. Към началото на есента на 1941 г. е удвоена числеността на румънските войски на германо-съветския фронт. Те достигат 26 дивизии, 43 бригади и много други специални части с обща численост 700 хил. войници и офицери.

След завладяването на Бесарабия, Северна Буковина и „провинция Трансистрия" с Одеса ген. Антонеску обявява, че войната завършва „победоносно". В Букурещ се организира „парад на победата", фашистките управници пристъпват към демобилизация на част от армията, а румънската общественост е въодушевена и раболепно одобрява политиката на режима. Желаната победа обаче се оказва недостижима – германското настъпление към Москва е отбито, налага се събирането на нови резерви за продължаване на войната. И през пролетта на 1942 г. на фронта отново са хвърлени 26 румънски дивизии, които се бият заедно със своите „братя по оръжие" от Вермахта на Дон, при Сталинград, в Кубан и пр. И, разбира се, навсякъде търпят поражение и понасят огромни загуби – само през 1942 г. загиналите и безследно изчезналите румънски войници и офицери се изчисляват на близо 130 хил. души.

И ако все пак през 1941–1942 г. Вермахтът, а заедно с него и войските на другите държави от фашисткия блок, в това число и тези на Румъния, отбелязват редица успехи на бойното поле, то през 1943–1944 г. съотношението на силите явно се променя в полза на Съветския съюз и другите държави от Антихитлелистката коалиция. Съветската армия нанася удар след удар на германските войски, като прогонва нашествениците от своя територия и се доближава до границите на Румъния, румънските войски бързо се топят, загиват в боевете, попадат в плен или дезертират от фронта, Италия капитулира, а англо-американската авиация подлага на унищожителни бомбардировки румънските петролни полета и градове. Става ясно, че не победа, а скорошно поражение очаква Германия, че за никаква „велика Румъния" не може да се мисли, че настава последният час за скъсване с фашисткия блок и присъединяване към Антихитлеристката коалиция. Това разбират и някои среди на румънската буржоазия, в това число и някои висши офицери, дворцови кръгове в столицата, отделни дейци от т.нар. исторически партии.

Още през август 1943 г. представители на тези среди замислят свалянето на ген. Антонеску от власт и разрива с фашистка Германия. С тези именно среди влиза в контакт Румънската комунистическа партия, която настоява за мобилизация на по-широки маси и сваляне на режима. Същевременно водачът на Националцърнистката партия Ю. Маниу изпраща свой емисар в Кайро за преговори с Англия и САЩ за условията, при които Румъния би се присъединила към Антихитлеристката коалиция. Водените през март – април 1944 г. по този въпрос преговори обаче не дават резултат: Маниу иска прехвърлянето на англо-американски десантни части в Румъния като предварително условие за скъсването ѝ с Германия, което западните държави по това време не са в състояние да приемат. През лятото на 1944 г. опозиционната организация се разширява, включват се редица висши офицери, представители на двора на крал Михай и дейци на Националцърнистката и Националлиберална партия. Подготвя се почвата за въвличане на войнишките маси и народа в движението за сваляне на режима на ген. Антонеску и скъсване с Германия. Реализирането на този план се осъществява през втората половина на август 1944 г. едновременно с Яшко-Кишиневската операция на Съветската армия.

Англия, емигрантските правителства на Югославия и Гърция и положението на Балканите

И след разгрома на Югославия и Гърция по време на германската офанзива от пролетта на 1941 г. Балканите играят извънредно важна роля в политиката на Англия. Привърженик на т.нар. периферна стратегия, Чърчил разглежда Балканския полуостров като бъдещ район на действие, откъдето следва да се нанесе удар на Германия, като същевременно се прегради пътят на Съветската армия на запад. Това е необходимо за укрепване на позициите на Британската империя в Европа, Близкия и Средния изток, в Индия и др.

Осъществяването на този замисъл, естествено, не може да мине без сериозни вътрешнобалкански сили, на които английската политика би могла да се опре. На първо място в това отношение се поставят емигрантските правителства на Югославия и Гърция. Особени надежди Англия възлага на династията на Караджорджевичи – крал Петър II е млад, политически некомпрометиран, а династията се подкрепя от почти всички политически партии с англофилска ориентация. При това Чърчил е недоволен и от югославския крал и правителството поради бързата капитулация на Югославия през април 1941 г. Въпреки това той дава пълна финансова и политическа подкрепа на емигрантските правителства на Югославия и Гърция, установили се в Лондон. Неговото намерение е да използва тези правителства за организиране на англофилска въоръжена съпротива на Балканите срещу фашисткия блок, което е необходимо на Англия по редица съображения: подпомагане на съюзниците на Антихитлеристката коалиция за разгром на Германия; връщане на англофилската буржоазия в Югославия и Гърция на власт; обезпечаване влиянието на Британската империя в Югоизточна Европа в следвоенното политическо устройство на света.

Емигрантските правителства на Югославия и Гърция от своя страна не признават извършените от силите на Оста държавно-териториални промени на Балканите и продължават да действат като единствени законни представители на своите страни. Те си остават в състояние на война с Германия, подписват заедно с останалите съюзнически държави Атлантическата харта и стават съучредители на ООН. Емигрантските правителства очевидно очакват да се повторят събитията от Първата световна война. Тяхната крайна цел е завръщане съответно в Югославия и Гърция и възстановяване на стария порядък под покровителството на западните им съюзници.

Положението и дейността на емигрантските правителства на Югославия и Гърция се определят освен от глобалната военнополитическа стратегия на Англия и от някои специфични особености, обусловени от различията в двете страни. По своя състав и дух правителството на ген. Симович, както и последвалият го през февруари 1942 г. кабинет начело със Сл. Йованович, има повече великосръбски, отколкото общоюгославски характер. Неговият стремеж обаче не е „велика Сърбия", а „велика Югославия", т.е. присъединяване на Триест, Горица, Истрия, Корушка, Албания и България към кралството. То възнамерява да формира югославска войска в чужбина, която да включи във войната в състава на съюзническите сили, но до реализиране на този замисъл не се стига – на разположение на правителството се оказват незначителен брой офицери и войници, избягали от Югославия през пролетта на 1941 г. За сметка на това пък в самата Югославия възниква националистическо четническо движение с англофилска ориентация, което става опора както на югославското правителство в емиграция, така и на английската политика на Балканите. Това движение се обявява за „Югославска кралска войска", а неговият основател и водач Дража Михайлович,

полковник от старата югославска армия, получава чин генерал и е включен в правителството на Сл. Йованович като министър на войната.

За разлика от ръкъводителите на Югославия в емиграция крал Георг II и правителството на Цудерос остават почти без опора в страната, която представляват. Политическите партии с англофилска ориентация в Гърция се обявяват против връщането на краля в страната след войната, докато чрез референдум не се реши въпросът за формата на бъдещото управление. На 30 март 1942 г. лидерите на гръцките партии (Т. Суфулис от Либералната партия, Г. Кафандарис от Партията на прогресивните либерали, П. Ралис, С. Стефанопулос, Г. Попандреу, П. Канелопулос и Ал. Милонас от по-малките партии и групи) подписват протокол в този смисъл, който е официално предаден на британското правителство в Лондон. Водачите на гръцката буржоазия след капитулацията на Гърция в по голямата си част се оказват в емиграция, но докато роялистите се установяват в Лондон и вървят след краля и правителството, то републиканците се съсредоточават в Кайро и критикуват Англия заради безрезервната подкрепа, която оказва на гръцката монархия.

При това положение обединението на гръцката политическа емиграция под ръководството на Георг II и правителството на Цудерос изглежда трудна задача. Въпреки това английската политика тръгва именно по тази линия. Под натиска на Англия гръцкото емигрантско правителство се разграничава от авторитарното диктаторско управление на Метаксас и възстановява формално конституционната монархия, а крал Георг II обещава да „върне свободата и благоденствието". В началото на 1942 г. е извършена „реконструкция" на правителството, министрите, останали в кабинета от времето на Метаксас, са отстранени, значителна част от представените в новото правителство политически дейци са републиканци. Най-убеден привърженик на монархията в новия кабинет остава министър-председателят Цудерос. Освен това от евакуираните гръцки войски в Египет са комплектувани пехотни бригади, военноморски и военновъздушни части, съсредоточени главно в района на Александрия и Суецкия канал с щаб в Кайро. Техен главнокомандващ остава крал Георг II, който през март 1942 г. заедно с министър-председателя Цудерос посещава Египет като проява на особен интерес към намиращите се под „командата" му части.

Въпреки всичко обаче значителна част от гръцките политици запазват своя резерви към крал Георг II и правителството му. А в самата Гърция започва антифашистка съпротива, която се развива независимо от емигрантското правителство. Наистина и тук, както в Югославия, възниква некомунистическа организация на съпротивата, т.нар. ЕДЕС, но за разлика от движението на Д. Михайлович тя е много слаба и при това първоначално се изявява като републиканска.

Освен емигрантските правителства на Югославия и Гърция в сметките на английската политика определено място заемат англофилски ориентираните

политически среди и в другите балкански страни. В Лондон се установява албанско монархическо правителство, което получава надежди, че след войната ще бъде възстановено на власт в Албания. През пролетта на 1941 г. в услуга на Англия се поставят някои дейци на БЗНС „Пладне" начело с Г. М. Димитров. Те образуват национален комитет под името „Свободна и независима България", като откриват остра пропагандна кампания против цар Борис и правителството на Б. Филов. На тях именно Чърчил разчита в осъществяването на своя замисъл за ликвидиране на Кобургската династия и включване на България след войната в състава на Югославия. В услуга на английската политика се поставят също така Н. Момчилов, бивш български пълномощен министър в Лондон, както и Г. Гафенку, бивш румънски външен министър.

Главна грижа на Англия, както и на емигрантските англофилски среди от балканските страни от есента на 1941 г. става комунистическата опасност: Съветската армия спира германското настъпление на Изток и минава в контранастъпление, а на Балканите възниква антифашистка съпротива, организирана и ръководена от комунистическите партии. На тази опасност Чърчил противопоставя идеята за образуване на дунавско-балканска конфедерация като буфер против проникването на СССР в Европа. В състава на тази конфедерация се предполага участието на страните в Централна и Югоизточна Европа от Прибалтика до Егейско море. Първата стъпка към осъществяването на този план е сключването на гръцко-югославски и полско-чешки договор за съюзи, подписани в началото на 1942 г. от съответните емигрантски правителства в Лондон. Политическа основа на прогнозираната конфедерация става т.нар. Селска програма: през лятото на 1942 г. група емигрантски водачи на селски партии и движения в Средна и Югоизточна Европа, в това число от България, Югославия, Гърция и Румъния, събрани в Лондон, приемат програма, според която властта след войната в съответните страни ще се упражнява от земеделските партии, ще се осигури участието на народа в управлението, ще се даде земя на селяните, ще се издигне материалното и културното ниво на масите и пр. На основата на тази именно програма се прави опит за мобилизиране на селяните и обединяване на англофилските сили за осъществяване на английските планове на Балканите.

Реализирането на всички тези планове и комбинации обаче се натъква на непреодолими пречки. Съществуват твърде много нерешени проблеми и противоречия, при което всеки от предполагаемите участници в бъдещата балканоскодунавска конфедерация се стреми да играе доминираща роля в нея. Освен това английските планове за подобна конфедерация се посрещат с подозрение и съпротива от страна на Съветския съюз, още повече че се предвижда влизането и на прибалтийските съветски републики Литва, Латвия и Естония в тази конфедерация. Единствената реална сила, на която Англия и емигрантските правителства със сигурност залагат, остават четническото движение на Д. Михайлович в Югославия и отрядите на ЕДЕС начело с ген. Зервас в Гърция. Те се

стремят да направят ръководените от Михайлович и Зервас сили едва ли не единствен фактор на съпротивата на Балканите. Оттук и всестранната подкрепа (оръжие, парични средства, облекло, медикаменти, радиовръзка, популяризация чрез емисиите на Радио Лондон и пр.), която Михайлович и Зервас получават, както и искането съпротивата с антифашистка комунистическа ориентация да се постави под тяхно ръководство и контрол. Постигането на тази цел при едно въвличане на Турция във войната и осъществяване на т.нар. балкански вариант на втори фронт би изиграло решаваща роля за реализирането на английските планове относно Балканите.

Турция между Оста и англо-американския блок

Германо-италианската офанзива през пролетта на 1941 г. не стига до Турция. Въпреки това Анкара е подложена на силен натиск от страна на двете воюващи групировки. Максималното, към което Германия се стреми, е свързването на Турция с фашисткия блок. Това би осигурило на Хитлер южния фланг във войната срещу СССР и същевременно би означавало удар срещу Англия в Близкия изток. Като няма възможност за понататъшно разгъване на военните операции към Източното Средиземноморие и Предна Азия през пролетта на 1941 г., Хитлер прави опит да убеди турските държавници доброволно да присъединят Турция към Оста. Оттук и уверенията на Берлин, че действията на Германия не са насочени против Турция, а напротив, Анкара може да разчита на Вермахта за защита на Проливите от съветска опасност и да получи териториални придобивки за сметка на Гърция по десния бряг на р. Марица. Срещу тези обещания за „защита" и „придобивки" се иска само едно – сключване на германо-турски договор за дружба и пропускане на германски военен транспорт и персонал през турска територия. Това се оказва важно за Германия между другото с оглед предоставяне на военна помощ на прогерманското правителство на Рашид Гайлани в Ирак, създадено след преврата на 2 май 1941 г. Англия пък се страхува, че Германия може да избере най-късия път към Близкия изток през територията на Турция. Затова от Лондон настояват Турция да се противопостави на германското настъпление и заедно с Югославия и Гърция да образува общ фронт на Балканите.

Турското правителство не приема исканията в нито на едната, нито на другата страна. То се страхува от нападение на Германия и дава да се разбере, че в такъв случай страната ще се защитава – армията е мобилизирана и в състояние на „зорка бдителност", издава се дори заповед за разрушаване на мостовете в Одринска Тракия. Въпреки това Турция все повече пренебрегва Англия и отдава предпочитанията си на Германия. Между Хитлер и Иньоню се разменят послания с взаимни уверения за добронамереност и пожелания за подобряване на отношенията. Настъпва процес на германо-турско сближение, който се материализира в договор за приятелство, подписан на 18 юни 1941 г. Германия и Турция се задължават „взаимно да зачитат интересите и неприкосновеността на

териториите си" и „да не предприемат никакви мероприятия, насочени пряко или косвено" една срещу друга. Наистина турското правителство не приема германското искане за транспорт на военни материали и персонал през територията на Турция, но този въпрос губи първоначалната си стойност, тъй като правителството на Гайлани в Ирак е свалено, като се възстановява английското влияние там. За сметка на това пък Турция става потенциален съюзник на Германия и доставчик на селскостопански произведения и дефицитни за военната промишленост на Третия райх суровини, от които най-голяма важност има хромът, необходим за изработването на танкове и военни кораби. С това Англо-турският съюзен договор от 1939 г., макар и неденонсиран формално, губи значение.

След нападението на Германия над Съветския съюз, на 25 юни 1941 г. турското правителство декларира, че Турция ще пази неутралитет в Германо-съветската война. Тази декларация е в унисон с желанието на управляващите среди в Анкара да останат вън от военния конфликт или поне да отложат намесата си, докато не се изясни окончателно чия ще бъде победата. Въпреки „неутралитета" обаче симпатиите на турското държавно ръководство към Германия значително нарастват: висши представители на турската държава и военната администрация с възторг се произнасят за германските успехи на Източния фронт, в страната се разгръща широка пантюркистка пропаганда и за намеса на Турция във войната на страната на Германия и заграбване на съветски територии с тюркоезични народи (Задкавказието, Средна Азия), турският печат величае могъществото на хитлеристката армия и предсказва поражение на Съветския съюз и пр. Турското правителство от своя страна пропуска военни кораби на държавите от фашистския блок през Проливите, сключва нови договори за доставка на германско въоръжение срещу износа на мед и хром от Турция за германската военна промишленост, а през лятото на 1942 г. съсредоточава 26 свои дивизии на турско-съветската граница, което подпомага германската кампания към Сталинград и Северен Кавказ – сковава част от съветските войски, които иначе биха се сражавали срещу силите на Вермахта.

Надеждите на Анкара обаче, че ще се формира общ антисъветски фронт, не се оправдават, а напротив, възниква мощна Антихитлеристка коалиция. Съветската армия пък преодолява първия устрем на противника и през 1943 г. тръгва като мощна лавина от Сталинград през Орел – Курск на запад. Настъпва коренен прелом във войната, който идва като студен душ и действа отрезвяващо върху държавните мъже в турската столица. Вярно на своята линия да бъде винаги на страната на силния, турското правителство постепенно започва да се отдръпва от Германия, като отново си спомня за Англо-турския съюзен договор от 1939 г.

От това, естествено, бърза да се възползва Чърчил. Още през януари 1943 г. той иска от Турция да предостави на съюзническите сили авиационни бази на своя територия с оглед бомбардирането на румънските петролни полета. Освен това Чърчил обещава от името на Англия и САЩ военна помощ на турската армия, в случай че тя започне военни действия против Германия. Впоследствие през лятото

и есента на 1943 г. английският премиер непрекъснато и много настойчиво се застъпва за влизането на Турция във войната. Особено актуален става този въпрос след капитулацията на Италия през септември 1943 г. На Техеранската конференция (края на ноември 1943 г.) Чърчил излага своя план пред Сталин и Рузвелт приблизително така: турската армия, подпомогната от съюзническата авиация и флот и английските войски в Египет, овладява Додеканезите и прогонва германските войски от Егейско море; отварят се Дарданелите и се установява непосредствен контакт между съюзническите сили и Съветската армия; съюзническите войски на италианския фронт влизат в Рим, овладяват острови и пристанища в Далмация, а след това настъпват през западната част на Югославия към Дунав и Виена; България, Румъния и Унгария са неутрализирани и капитулират пред съюзническите сили; Германия губи 21 свои дивизии, сковани или унищожени на Балканите от съюзническите сили, Турция и партизанското движение. За изпълнението на този план се иска отсрочка на откриването на втори фронт в Северна Франция – Нормандия, с 2–3 месеца.

Този „балкански вариант" на Чърчил е продиктуван не толкова от военни, колкото от политически съображения – да се изпревари съветското настъпление към Средна и Югоизточна Европа, да се възстановят на власт емигрираните монарси, правителства и англофилски политически дейци и да се парира влиянието на комунистическите партии, да се укрепят разклатените позиции на Англия в тази част на света. Това отлично се схваща както от Сталин, така и от Рузвелт и те отхвърлят плана на Чърчил, като настояват за съсредоточаване на всички англо-американски сили на планирания фронт от запад, през Ламанша и Северозападна Франция. Освен това и поведението на Турция съвсем не съдейства за осъществяването на „балканския вариант" на Чърчил. По принцип турското правителство не отказва да се намеси във войната на страната на съюзниците, но смята да направи това в подходящ за Турция момент. Иньоню възприема линията на протакане, като обосновава поведението си с военна неподготвеност и лошо въоръжение на турската армия, поради което не можела да се противопостави на евентуално българо-германско настъпление в Одринска Тракия. За да обезсили тези „аргументи", Чърчил разработва план за военна помощ на Турция при влизането ѝ във войната. Започват военни преговори, които продължават няколко месеца, но без резултат – турското правителство отказва да предостави бази на своя територия за английските авиополкове и отстоява политиката си на изчакване. Едва през април 1944 г. то прекратява износа на хром за Германия и задържа в пристанищата на Истанбул два румънски кораба, използвани за военни цели, а компрометираният като германофил външен министър Н. Менеменджиоглу минава в оставка. Минават обаче още много месеци, преди Анкара да се реши на по-сериозна антигерманска стъпка. На 2 август 1944 г. турското правителство обявява, че скъсва дипломатически и икономически отношения с Германия, но война не ѝ обявява. Това то прави чак на 23 февруари 1945 г., т.е. след като войната вече е към края си

и Турция не рискува нищо. При това освен обявяване на война турското правителство не предприема нищо друго, „войната" се води, без турската армия да даде нито един изстрел.

И така въпреки особеното стратегическо положение на Турция тя остава настрана от главните военни действия през войната. През 1940–1942 г. турският неутралитет се явява до известна степен в полза на съюзниците, тъй като играе ролята на задържащ фактор за Германия и пречи за нахлуване на Вермахта в Близкия изток през територията на Турция. Същевременно този неутралитет особено през 1941–1943 г. има подчертано антисъветска насоченост и подпомага Германия, като прикрива южния й фланг във войната със СССР. От друга страна, този неутралитет съдейства и за проваляне на „балканския вариант" на Чърчил. Турският неутралитет в случая обаче е само един допълнителен страничен фактор. Главното, което проваля английските планове на Балканите, са развитието на военните действия на Източния фронт, разгромът на хитлеристите и стигането на Съветската армия до Балканския полуостров, от една страна, и разрастването на антифашистката съпротива начело с комунистическите партии, от друга.

3. АНТИФАШИСТКАТА СЪПРОТИВА НА БАЛКАНИТЕ

Организиране на антифашистката съпротива. Възникване на партизанско движение на Балканите

Балканските народи посрещат враждебно германо-италианската фашистка окупация и повеждат решителна борба против нея. Във всички балкански страни в годините на Втората световна война се разгръща антифашистка съпротива, която в зависимост от особеностите на историческото развитие, съотношението на политическите сили и някои специфични условия на окупация придобива различни форми и мащаби. Най-масова съпротива срещу германо-италианското насилие на Балканите се разгръща в Югославия, а след това в Гърция, което се дължи на цял комплекс фактори, между които не на последно място е обстоятелството, че „новият ред" на Хитлер тук идва като външен агресор и отявлен неприятел, който още през пролетта и лятото на 1941 г. се проявява като поголовно унищожение и смърт. Малко по-друго е положението в България и Румъния, станали съюзници и сателити на Германия. И ако все пак и в България има антифашистка съпротива, то това се дължи на дейността и политиката на Българската комунистическа партия.

Антифашистката съпротива на Балканите започва още през 1939–1940 г. Въпреки националистическата пропаганда за „велика Албания" албанският народ не приема италианската окупация. Първите прояви на съпротива срещу италианското господство намират израз в акции като: стачки срещу отделни италиански предприемачи в Албания, отказ на служители и работници от членство във фашистката партия, саботиране изучаването на италиански език и фашистката култура в училищата

и пр. По време на Итало-гръцката война през 1940–1941 г. саботаж, отказ на мобилизирани албанци да се бият, има саботажи и пр.

На италианската агресия още по-категорично се противопоставя гръцкият народ. Успешната война срещу Италия през 1940–1941 г. в действителност представлява начало и първи етап на гръцката съпротива срещу фашистката окупация. Впоследствие през пролетта на 1941 г. известна съпротива на германо-италианското настъпление на Балканите оказват и части от югославската армия, както и отделни сръбски и други патриоти с антифашистки и антигермански настроения. А след поражението на Югославия и Гърция започва подготовка за всенародна съпротива срещу фашистката окупация, създават се складове за събиране и укриване на оръжие, спасяват се от пленничество войници и офицери от разбитите армии, формират се военни комитети към ръководните органи на ЮКП и ГКП и пр. Въпреки суровите мерки на окупационните власти проявите на враждебност и неподчинение стават всекидневно явление. Един от най-красноречивите примери в това отношение е свалянето на пречупения кръст от Акропола в Атина на 31 май 1941 г. от Манолис Глезос и Апостолос Сандос.

Първите прояви на антифашистка съпротива на Балканите имат в повечето случаи спонтанен характер. Те са дело на отделни патриоти, противопоставящи се както на германо-италианската окупация, така и на управляващите среди в самите балкански страни. Всъщност периодът от началото на фашистката окупация до хитлеристкото нападение срещу СССР може да се характеризира като подготовка, етап на съзряване на условията за прерастване на спонтанната съпротива в организирана въоръжена борба. По това време никоя политическа партия не призовава към въоръжена акция, а окупаторът е на върха на своята мощ. Нещо повече, още не са изживени всички илюзии, в някои среди войната се третира като империалистическа, а „новият ред" на Германия и Италия нерядко се преценява като „поправяне" на стари неправди и „освобождение" на потиснати народи.

Друго става положението след хитлеристкото нападение срещу СССР: главните сили на окупатора заминават на Източния фронт, създава се антифашистка коалиция, съотношението на силите се очертава в полза на борещите се срещу фашизма народи, става ясно, че Германия и Италия рано или късно ще претърпят поражение. Всичко това открива перспективи и пред антифашистката борба на балканските народи. Всички илюзии относно характера на войната изчезват, съдбата на Балканите в най-голяма степен се поставя в зависимост от изхода на боевете на Източния фронт, борбата на Съветския съюз срещу нашественика става кръвно дело и за балканските народи, тяхна собствена борба.

От друга страна, в хода на германо-италианската окупация и в първите месеци след това се осъществява бърза политическа диференциация в балканското общество. Монарсите и правителствата на Югославия и Гърция, както и много стари политически дейци и лидери заминават в емиграция, свързват се с Англия, като очакват тя да победи и отново да ги върне на власт. Други пък се свързват с

окупатора и стават негова опора и оръдие за налагане на „новия ред" на Балканите. Всъщност Гърция се оказва с две правителства – кралско в емиграция и куислингско, това на ген. Чолакоглу, в страната, а Югославия – с три правителства, на ген. Недич в Сърбия, на А. Павелич в Хърватско и кралското в Лондон. Навсякъде, включително и в България и Румъния, управляващите среди се разобличават като виновници за катастрофата, която преживяват балканските народи.

Същевременно старите политически партии се оказват или напълно дезорганизирани и разпуснати, а водачите им в емиграция, или се притаяват и заемат линията на изчакване. Вл. Мачек дори призовава Хърватската селска партия към лоялност и сътрудничество с усташкия режим в Загреб. Въоръжената антифашистка съпротива на Балканите е свързана с дейността на комунистическите партии в отделните балкански страни. Те остават единствената организирана политическа сила в условията на окупацията, те подготвят, организират и ръководят въоръжената борба на балканските народи против фашизма.

През пролетта на 1941 г. ЮКП е сравнително немногобройна партия – около 12 хиляди членове. Независимо от това тази партия става решаващ фактор в развитието на събитията в Югославия след Априлската война. Това се дължи главно на факта, че тя остава да дели съдбата на народа, като възприема линията на борба против окупатора и неговите местни слуги. При това ЮКП неуморно агитира в полза на Съветския съюз, доказва неговата непобедимост, обяснява смисъла на войната и причините за Априлската катастрофа, осъжда междунационалните вражди и погроми, ратува за единство на народните маси, за братски интернационален съюз между югославските народи. Благодарение на тази си политическа линия и практическа дейност още до лятото на 1941 г. ЮКП завоюва голямо влияние сред масите и става техен водач.

След германското нападение срещу СССР ЮКП призовава към въоръжено въстание и организира това въстание. На 22 юни 1941 г. Политбюро на партията излиза с възвание към народите на страната с всички средства да подпомогнат борбата на Съветския съюз, която същевременно е и тяхна борба, а на 27 юни в Белград вече се формира Главен щаб на народоосвободителните партизански отряди. Изпращат се изтъкнати комунисти по места да организират партизански отряди и да вдигат народа на въстание, изготвят се планове за въоръжена съпротива, комунистическото движение е в пълна мобилизация, която се предава и на масите. На 7 юли 1941 г. избухва въстание в Западна Сърбия, което се разгръща с голям успех. Следват въстания в Черна гора, Босна и Херцеговина, Хърватско и Словения. Още през лятото и есента на 1941 г. значителна територия е освободена. На свободната територия в Западна Сърбия с център Крупан, Лозница, Ужице и др. пристигат ЦК на ЮКП и Главният щаб на партизанските отряди. Възниква масово партизанско движение, което се превръща в сериозна сила.

Курс на въоръжена съпротива през юни 1941 г. възприема и Българската комунистическа партия. Още в деня на хитлеристкото нападение срещу СССР

БКП излиза с позив към масите, като призовава народа да не допусне „по никакъв начин използването на своята земя и на своята войска за разбойническите цели на германския фашизъм". Два дни по-късно Политбюро взема решение за пристъпване към организирана въоръжена борба срещу свързания с хитлеристка Германия царски режим. Създадена е централна военна комисия към ЦК на БКП в София и военни комисии към окръжните комитети на партията, разработва се тактиката на въоръжената борба, организират се саботажи в производството, предназначено за германската армия, създават се нелегални комунистически ядра в армията.Главната форма на въоръжената борба на българския народ също става партизанското движение. Още през лятото и есента на 1941 г. възникват първите партизански чети в България – в Разложко, в Дупнишко, в Асеновград, в Родопите, в Средногорието, в районите на Панагюрище, Пазарджик, Карлово, Ловеч, Кула и др. През пролетта на 1942 г. възникват партизански чети и нелегални групи в Софийско, Севлиевско, Варненско и други места, а през лятото и есента на с.г. се появяват и първите по-големи партизански единици, отрядите „Христо Ботев" в Средногорието и „Антон Иванов" в Баташкия балкан. Същевременно действат нелегални бойни групи по градовете, които нанасят първите сериозни удари на хитлеристката военна машина и нейната българска агентура. Разраства се също така нелегалната работа в армията – през 1942 г. само разкритите нелегални групи и организации във войсковите части броят 70.

Въпреки всичко обаче антифашистката съпротива в България не придобива масов характер, до общонародно въстание не се стига, свободни територии не възникват. Това се обяснява с особеното положение на страната – през 1941–1942 г. тя още не е стигнала до ръба на катастрофата, към която върви, част от българското общество още вярва в „непобедимостта" на Германия, а режимът е твърде силен.

Собствена физиономия придобива въоръжената антифашистка съпротива и в Гърция. След капитулацията на страната през април 1941 г. много комунисти бягат от затворите и концлагерите. През май–юни с.г. в Атина се възстановява централното ръководство на партията, образувано от избягалите от заточение членове на ЦК и други комунистически кадри. Започва възстановяване на партийните организации и групи, установяват се контакти с масовите организации, търси се съдействието на бивши офицери и политици, създават се нелегални организации на съпротивата – „Свобода" в Солун, „Национална солидарност" в Атина, „Нова Филики етерия" в Пелопонес, „Патриотичен фронт" в Елир и др.

На 31 май 1941 г. ЦК на ГКП публикува манифест към гръцкия народ, като осъжда позицията на изчакване и предлага да се създаде народен фронт с оглед разгръщането на активна борба за освобождение на страната от чуждото господство. В началото на юли 1941 г. в Атина нелегално се провежда пленум на Централния комитет, който поставя задачата за освобождаване на страната от германо-италианската окупация и смъкване на марионетното правителство на Чолакоглу чрез всеобща борба и въоръжена съпротива. Два месеца по-късно се

свиква нов партиен пленум, който преценява, че „назрява нова революционна криза" в Европа, в това число и в Гърция, и че гръцкият народ може да постигне освобождението си само по пътя на борбата срещу окупатора с всички възможни средства – саботажи, стачки, демонстрации, въоръжена съпротива.

Съпротивата в Гърция срещу окупационния режим започва чрез масови протести против грабежите и глада, стачки и демонстрации на работниците и служителите, народни вълнения и партизанска борба. В края на септември 1941 г. в гр. Драма и околните села въоръжени младежи излизат на улиците и мегданите, нападат жандармерийски участъци, призовават към революция, пеят Интернационала. Вълненията, известни като „драмски събития", избухват спонтанно, без сериозна предварителна подготовка и организация, поради което бързо са потушени. Нищо обаче не е в състояние да спре надигащия се народ: през зимата на 1941 г. Гърция е залята от мощна протестна вълна, през февруари и март 1942 г. избухват всенародни демонстрации в Атина и други градове, през април с.г. се провежда общогръцка стачка на служителите, през юли избухва нова демонстрация в Атина и пр.

Наред с това гръцката съпротива пристъпва към създаване на военна сила за борба срещу окупацията. В началото на октомври 1941 г. в Атина е образуван Военен център на съпротивата. Малко по-късно, през декември 1941 г., възниква Централен военен комитет, който се заема с ръководството и организацията на партизанската война в страната. През януари 1942 г. се свиква пленум на ЦК на ГКП, който обсъжда въпроса за разгръщането на партизанско движение и формирането на партизанска армия. Наскоро след това, на 16 февруари 1942 г., е подписана учредителна декларация за образуване на народоосвободителна армия – ЕЛАС. При това още от есента на 1941 г. започват да действат първите партизански групи, които бързо се разрастват и до пролетта на 1942 г. прерастват в отряди. На основата на тези партизански групи и отряди се изгражда народоосвободителната армия. Възниква мощно партизанско движение, което обхваща цялата страна и започва да нанася тежки удари на окупатора.

Антифашистката съпротива и в Албания е непосредствено свързана с комунистическото движение. Като слаборазвита и бедна страна Албания твърде късно стига до образуването на комунистическа партия. Различията между отделните комунистически групи (Корчанска, Шкодренска и др.) относно перспективите на националноосвободителната и социалнокласовата борба спъват организирането на антифашистката съпротива. Тази трудност се преодолява през ноември 1941 г.: организираното нелегално съвещание на представители на комунистическите групи в Тирана взема решение за обединение и учредяване на Албанска комунистическа партия. Приетата резолюция определя задачите на партията в условията на окупацията. Налага се линията на корчанската комунистическа група, насочена към организиране на националноосвободително движение, за въвличане на всички социални слоеве в борбата за национална независимост.

Макар и твърде малочислена (около 200 комунисти при образуването на партията, 2800 в края на войната), непосредствено след конституирането си Албанската комунистическа партия се заема с организирането на партизанско движение в страната. Тя формира свои окръжни комитети в Тирана, Шкодра, Дурьси, Корча и Гирокастро. Образува се също така организация на комунистическата младеж в Албания. През декември 1941 г. под ръководството на комунистите се появяват първите бойни групи, които пристъпват към отделни саботажни действия и атентати. През януари 1942 г. Централният комитет на АКП излиза с директива за образуване на партизански отряди. През пролетта на същата година вече започват да действат такива отряди и на албанска територия – първоначално групи от по 10–15 бойци, а след това и по-големи партизански единици от по 25–60 бойци. Зачестяват диверсионните акции, често явление стават прекъсванията на телефонната и телеграфната мрежа, разстройва се тилът на окупатора.

В годините на Втората световна война само в Румъния не възниква организирана въоръжена съпротива и партизанско движение. Наистина и Румънската комунистическа партия поставя задачата за разгръщане на съпротива срещу хитлеризма и диктатурата на ген. Антонеску, но не успява да увлече щогоде широки маси в борбата. Основните кадри на партията остават по затворите, а антифашистката съпротива намира израз само в отделни прояви на неподчинение, саботажни акции, неплащане на данъци, неизпълнение на наряди, антивоенни настроения и други подобни.

Националноосвободителният фронт на Балканите

Антифашистката съпротива във всички балкански страни придобива повече или по-малко характер на националноосвободително движение: първостепенна задача навсякъде става борбата за освобождение от окупатора, за разгром на хитлеризма и неговите местни помагачи, крепители и слуги, за национална независимост на балканските народи. Тази задача засяга всички класи и слоеве, превръща се в политическа основа за изграждане на единството и единодействието на всички антифашистки сили в общонароден националноосвободителен фронт.

Антифашистката съпротива обаче не се ограничава само с тази най-обща задача. В нито една балканска страна борците против фашизма не си поставят за цел възстановяването на предвоенните порядки. Макар и да изтъкват на първо място националноосвободителните задачи, комунистическите партии като организатори и ръководители на партизанското движение остават верни на своята социална програма. ЮКП и югославската съпротива ратува за превръщането на Югославия в комунистическа федеративна държава, гръцката съпротива се обявява за „право на народа самостоятелно да избере формата на своето управление", но Гръцката комунистическа партия не скрива намерението си след изгонването на окупатора да наложи установяването на комунистически строй, албанската

антифашистка съпротива става същевременно комунистическа революция, БКП работи за сваляне на съществуващия режим и установяване на своя власт.

И така, още в началния си етап съпротивата на Балканите определя крайните си задачи според тяхната важност: **първо**, национално освобождение, ликвидиране на окупацията и фашизма и, **второ**, революционно-демократични преобразувания, преход към социализма. От решаването на първата задача са заинтересовани всички слоеве, класи, партии и дейци, несвързани с окупационния режим и фашизма, а решаването на втората задача трябва да бъде дело на работническата класа, трудовото селячество и народната интелигенция.

В условията на антифашистката съпротива естествено доминира първата задача – борбата срещу окупационния режим и фашизма. Нещо повече, в името на изграждането на общонароден антифашистки националноосвободителен фронт комунистическите партии първоначално не поставят като непременно условие своята ръководна роля и оставят открит въпроса относно бъдещото държавно управление и уредба. Въпреки това ръководствата на некомунистическите партии в повечето случаи отказват да работят съвместно с комунистите. Това създава огромни препятствия, става основна пречка за изграждане на общонационален антифашистки освободителен фронт и нерядко води до разпокъсване и противопоставяне на силите.

И все пак в хода на антифашистката съпротива на Балканите възниква националноосвободителен фронт. Наред с общите черти, характерни за повечето страни и народи, в националноосвободителния фронт се проявяват и редица специфични особености, отразяващи различията в условията на отделните държави, области и национални общности. Така в Югославия до широко сътрудничество между комунистическата партия и другите партии не се стига. Емигрантското правителство в Лондон и политическите ръководства с прозападна ориентация застъпват схващането, че Югославия е дала своя принос в борбата против фашизма по време на Априлската война и трябва да чака до победата на Англия. А когато комунистическата партия сама повежда масите на въстание и организира партизанска война, прозападно ориентираните офицерски и политически среди създават т.нар. четническо движение на Дража Михайлович, което официално също застъпва линията за борба с окупатора, но се придържа към изчаквателна тактика, а след това съсредоточава огъня си срещу партизанското движение и комунистическата партия. Поради това националноосвободителният фронт в Югославия се формира не като коалиция от партии, а отдолу, чрез събирането и обединяването на народа, в това число и бивши буржоазни дейци и политици, на основата на индивидуално членство в т.нар. Народен фронт. Само в Словения комунистическата партия получава поддръжката на няколко други партии и групи, в резултат на което още в края на април 1941 г. се образува т.нар. Освободителна фронта. През средата на септември с.г. е свикан върховен пленум на Освободителната фронта, коалицията се разширява и прераства във всеобща

антифашистка организация на словенския народ с прерогатив и на народна власт. Това явление обаче остава специфичен словенски феномен, който не намира приложение в останалите краища на Югославия.

Подобно е положението и в Албания – националноосвободителният фронт тук се конституира през септември 1942 г. приблизително така, както в Югославия. Състоялата се конференция от представители на комунистическата партия, съюза на комунистическата младеж и други патриоти в гр. Пеза провъзгласява създаването на Националноосвободителен фронт. Антифашистката освободителна програма на АКП става оная платформа, около която се обединяват народните маси. Лишени от самостоятелни политически партии, към Националноосвободителния фронт се присъединяват, индивидуално или групово, и патриоти от различни социални среди извън комунистическото движение. Комунистическата партия призовава албанската буржоазия и земевладелците да се присъединят към движението, и то не непременно индивидуално, а като равноправни партньори, като отделни партии. Обаче, схващайки, че ръководената от комунистите антифашистка борба има не само национално-освободителен, но и социален характер, те отхвърлят предложенията на АКП и противопоставят на Националноосвободителния фронт своя политическа организация, наречена Национален фронт – Бали Комбетар. Тази именно организация става средище за обединяване на всички политически сили с антикомунистическа насоченост в Албания.

За разлика от Югославия и Албания националноосвободителният фронт в Гърция възниква и се изгражда като коалиция. През септември 1941 г. по инициатива на ГКП е подписан протокол за образуване на този фронт – ЕАМ. Освен комунистическата партия в него влизат и три некомунистически партии – социалистическата, аграрната и Съюзът на народната демокрация. Постига се освен това обединение на трите синдикални организации в Работнически национално-освободителен фронт, който също влиза в ЕАМ. Впоследствие към национално-освободителния фронт се присъединяват и други групи и той се превръща в масова организация, става движение.

Като своя главна задача ЕАМ изтъква борбата за освобождение и независимост на Гърция. А що се отнася до въпроса за бъдещото управление и уредба на страната, думата се дава на гръцкия народ. Предвижда се във връзка с това създаването на едно временно правителство, което да подготви и произведе избори за Учредително събрание, а то от своя страна да се изкаже относно формата на управление и бъдещата конституция. Изпълнението на тази задача се поставя в зависимост от ликвидирането на окупационния режим и възстановяването на независимостта на страната, което може да се осъществи само чрез въоръжена борба на гръцкия народ. Тази програма на националноосвободителния фронт на Гърция възприема огромното мнозинство от гръцкия народ. За кратко време ЕАМ става масова организация с около 1,5 млн. членове.

Обаче и в Гърция най-влиятелните политически партии отказват да сътрудничат с комунистите. Дори либералните водачи С. Т. Софулис, Г. Кафандарис и др.), по-рано противници на диктатурата на Метаксас, отклоняват предложенията на ГКП за съвместно организиране на съпротивата против окупационния режим, под предлог че движението било обречено на провал и щяло да донесе само бедствия на страната. Вместо споразумение с ЕАМ група либерали-републиканци и социалисти още през септември 1941 г. образуват своя организация на съпротивата, наречена Национално-демократически съюз – ЕДЕС. Патрон на тази организация става ген. Пластирас, политически ръководител – К. Пиромаглу (републиканец и противник на режима на Метаксас), а военен ръководител – ген. Зервас. В своята програма ЕДЕС изтъква твърде объркани и противоречиви задачи – установяване на „демократичен социалистически режим", „разобличаване на предателството на крал Георг II и диктаторската клика на неговия антураж", строго наказване на проводниците на „тиранията" и конфискация на техните имоти, очистване на държавата от „антидемократични елементи", прокарване на закони за „социално равенство" в „демократична и социалистическа Гърция", които да направят невъзможна „безсрамната" експлоатация на „едно капиталистическо малцинство", и пр. За съпротива срещу окупатора и освобождение на страната почти нищо не се говори. Наистина през лятото на 1942 г. ген. Зервас пристъпва към формиране на военни части на ЕДЕС, но въпреки английската помощ „армията" му остава малочислена.

През есента на 1942 г. в Гърция възниква още една организация на съпротивата, т.нар. Национално и социално освобождение, ЕККА, но тя остава още по-анемична от ЕДЕС, а въоръжената ѝ сила никога не надминава по численост 200 души!

Националноосвободителен фронт се изгражда и в България. На 17 юли 1942 г. чрез радиостанция „Христо Ботев" Г. Димитров оповестява от Москва програмата на този наречен в България Отечествен фронт. Негова главна задача става искането за смъкване на „предателското хитлеристко цар Борисово правителство и създаването на истинско българско правителство, опиращо се на народното доверие", правителство, „което да подготви условията за свикване на Велико народно събрание", а то от своя страна да се произнесе относно формата на управление на България и нейната конституция. Програмата на Отечествения фронт съдържа редица конкретни задачи, от чието изпълнение зависи предотвратяването на националната катастрофа, към която отива България: осуетяване на въвличането на страната в антисъветска война, изтегляне на българските войски от югославска и гръцка територия, скъсване с Германия и излизане от Тристранния пакт, установяване на дружески и съюзни отношения със СССР и държавите от Антихитлеристката коалиция, освобождаване на политическите затворници, възстановяване на демократичните свободи и пр.

Тази програма получава подкрепата и на някои политически партии и групи с некомунистическа ориентация: левицата на БЗНС, Социалдемократическата партия,

политическия кръг „Звено", някои професионални и културно-просветни организации. Още от есента на 1942 г. възникват първите отечественофронтовски комитети, а през 1943 г. се създава и Национален комитет на Отечествения фронт от представители на БКП, БЗНС „Пладне", Социалдемократическата партия и „Звено". Така националноосвободителният фронт в България придобива формата на коалиция от различни партии начело с комунистите. Водачите на старите политически партии с англофилска ориентация (Н. Мушанов, Д. Гичев и др.) обаче остават настрана от отечественофронтовското движение. Но за разлика от Югославия, Албания и Гърция те не се решават да организират „своя съпротива". До края на войната англофилската опозиция продължава линията на изчакване с надежда режимът да се справи с антифашистката съпротива, ръководена от БКП, а Антихитлеристката коалиция да разгроми Германия, в резултат на което с подкрепата на англо-американския блок тя да се домогне до властта.

Приблизително такава е картината и в Румъния, с тази разлика, че тя участва в антисъветската война. Временното завладяване на обширни съветски територии засилва националистическата вълна и укрепва илюзията за величие на румънската държава. Същевременно Румънската комунистическа партия, обявена за предател на нацията и подложена на страшни гонения, няма голямо влияние в страната. Десносоциалистическите лидери отхвърлят предложенията на комунистите за създаване на единен работнически и общонароден патриотичен фронт, а водачите на т.нар. исторически партии (националлиберали и националцърънисти) открито поддържат политиката на правителството на ген. Антонеску. Нещо повече, някои от тях, като Й. Михалаке и Г. Брътиану, заминават доброволци на германо-съветския фронт.

Едва след победата на Съветската армия при Сталинград положението се променя: румънската армия е разбита и дезорганизирана, Германия предявява все нови и нови искания за напрягане на силите, тогава, когато поражението става неизбежно и очевидно. Във връзка с това в лагера на румънската буржоазия настъпва колебание, някои среди на румънското общество се отказват и от „Трансистрия", и от Бесарабия, като приемат предложенията на РКП за изграждане на единен работнически и общонароден националноосвободителен фронт. През лятото на 1943 г. вече се очертават контурите на т.нар. в Румъния Патриотичен фронт. Освен комунистическата партия в него влизат Фронтът на земеделците на Петру Гроза, Социалистическата селска партия на Михаил Рая, организацията на унгарци МАДОС, Социалистическата партия, както и много редови членове на „историческите" партии.

База за обединение на различните политически партии и течения в Патриотичен фронт в Румъния става една платформа, съдържаща следните искания: изтегляне на румънските войски от съветско-германския фронт, прекратяване на доставките за Германия, разрив с фашисткия блок, сепаративен мир със СССР, САЩ и Англия, сваляне на военнофашистката диктатура на ген. Антонеску, наказване на

предателите, разтуряне на фашистките организации, премахване на националния гнет, създаване на правителство от представители на патриотичните партии и организации, анулиране на Виенския арбитраж и освобождаване на Северна Трансилвания. В началото на 1944 г. група националцърънисти открито осъждат ръководството на своята партия и се изказват за сътрудничество с комунистите на основата на антифашистката освободителна платформа на Патриотичния фронт. Сътрудничество с Патриотичния фронт установява и групата на Г. Тътреску от Националлиберална партия. Така през 1944 г. Патриотичният фронт става широка коалиция от нефашистки партии и организации, в резултат на което възникват благоприятни условия за масовизиране на антифашистката съпротива и в Румъния.

Взаимоотношенията между партизанското движение и некомунистическите антифашистки сили

Въпреки усилията за създаване на националноосвободителен фронт и постигане на успехи в това направление антифашистката съпротива не обединява всички антихитлеристки сили в отделните балкански страни. Освен партизанското движение, организирано и ръководено от комунистическите партии, възникват и движения, организирани и ръководени от други сили: четническо движение на Дража Михайлович в Югославия, движение на балистите в Албания, ЕДЕС и ЕККА в Гърция. И още в началото на съпротивата на дневен ред се поставя въпросът за взаимоотношенията между партизанското движение и тези движения.

По време на Априлската война от 1941 г. Дража Михайлович е полковник, началник на оперативно отделение на Втора югославска армия. Непосредствено след капитулацията заедно с група офицери той се придвижва от Северна Босна, от района на град Добой, на изток, към р. Дрина и Сърбия. През първата половина на май 1941 г. групата на Михайлович се установява в Западна Сърбия, в района на Равна гора. Тук именно се формира Команда на четническите отряди и започва изграждането на разгърната четническа мрежа. Дража Михайлович установява връзки със спасили се от плен офицери, събира сведения, насочва свои хора към заемане на отговорни функции в окупационния апарат, разпраща инструктори и организатори на движението по цяла Сърбия, търси съдействие от старата полиция и жандармерия, развива активна пропаганда за привличане на населението на своя страна.

Още с появата си четническото движение на Дража Михайлович става притегателен център за сръбската буржоазия, за представителите от старата администрация, за полицията, жандармерията и част от офицерството. Към него веднага се присъединяват и отделни дейци от сръбските политически партии – Сръбският културен клуб, Земеделската партия, Демократическата партия, Републиканската партия, Социалдемократическата партия. През лятото на 1941 г. на Равна гора, при щаба на Дража Михайлович, се формира т.нар. Централен

национален комитет, а в Белград – Политически комитет. Така движението още от възникването си придобива политически характер.

По своята държавно-национална и социално-икономическа програма движението на Дража Михайлович се характеризира като буржоазно-националистическо. Негова главна задача е възстановяването на старата монархия с подчертано великосръбска насоченост. Освен „борба за свобода на целокупния наш народ под скиптъра на Негово величество Петър II" програмата на Дража Михайлович предвижда създаването на „етнически чиста" „велика Сърбия", включваща в границите си Сърбия, Македония, Черна гора, Босна и Херцеговина, Срем, Банат и Бачка. Острието на своята националистическа пропаганда четническото движение насочва главно срещу хърватите и мюсюлманите в Югославия. То се изказва за „радикална чистка" на „сръбските земи", за създаване на „силна и хомогенна сръбска държавна единица", способна да играе ролята на хегемон във „велика Югославия" (разширена чрез присъединяването на Триест, Горица, Истрия, Корушка, Северна Албания и България).

Що се отнася до съпротивата, то щабът на Дража Михайлович на думи е против окупатора, но не призовава към открита борба срещу него, а защитава тактиката на изчакване: още не били назрели условията, въоръжената акция щяла да доведе до засилване на репресивните мерки на окупационните власти, от което щял излишно да страда народът; трябвало да се чака, докато настъпел часът, когато щял да се даде сигнал, и пр. Събитията обаче не чакат: избухналото народно въстание помита окупационната власт и превръща Западна Сърбия в свободна територия на партизанското движение.

По това време ЮКП полага максимални усилия да вдигне всички слоеве на населението независимо от политическа принадлежност и идейна ориентация на борба против окупатора. Изхождайки от необходимостта да се създаде единен освободителен народен фронт, ръководните органи на комунистическата партия дават указания за установяване на сътрудничество с всички, които са съгласни да участват в освободителната борба. И някои патриотично настроени дейци от старите политически партии, между които и видни политически фигури като д-р Иван Рибар, се присъединяват към партизанското движение.

ЮКП и Главният щаб на партизанските отряди се стремят към сътрудничество и с движението на Дража Михайлович: обединяването на партизанските и четническите отряди в един общ освободителен фронт би имало изключително значение за успеха на борбата против окупатора. Затова през лятото и есента на 1941 г. за преговори с щаба на Дража Михайлович ЮКП изпраща най-висши свои функционери. През септември и октомври с.г. на два пъти самият главнокомандващ партизанските отряди Й. Б. Тито се среща и води преговори с Дража Михайлович за обединяване на силите и обща борба. До споразумение за съвместни действия против окупатора обаче не се стига: Михайлович отхвърля предложението на Тито, като настоява партизанското движение да се постави под негово командване.

През есента на 1941 г. под влияние на успехите на партизанското движение щабът на Дража Михайлович изменя тактиката на изчакване и пристъпва към акция – предприема се мобилизация по селата, създават се четнически отряди на свободната територия, чиято численост нараства на около 5хил. души, провеждат се от време на време съвместни акции с партизаните при освобождаване на отделни села и градове и т.н. Независимо от това вместо с партизанското движение Дража Михайлович установява сътрудничество и единодействие със „сръбското" правителство на ген. Недич – през септември 1941 г. той постига споразумение с това „правителство" за общи действия против партизанското движение. При покровителството на германските окупационни власти правителството на Недич организира Сръбска държавна стража от бивши офицери и жандармеристи за борба с партизаните и подпомага четническото движение на Дража Михайлович с парични средства.

Междувременно през октомври 1941 г. щабът на Дража Михайлович установява контакт с английското командване в Близкия изток и югославското емигрантско правителство в Лондон. В щаба му в Равна гора пристига представител на английското командване, а кралското правителство от Лондон обещава помощ. При това Лондон и югославското правителство в емиграция съветват към „търпение и въздържане от прибързани действия", докато „оттук не се даде заповед за акция". Същевременно емигрантското правителство насърчава позицията на Дража Михайлович за подчиняване на партизанското движение на четническото командване. То признава Дража Михайлович за свой представител и популяризира неговото движение като единствена съпротива в Югославия. Югославските западни съюзници приемат тази версия и под влияние на югославското емигрантско правителство или по свои съображения упражняват натиск върху Съветския съюз да настоява пред ЮКП да подчини партизанското движение на четническото командване. Съветското правителство отхвърля тези внушения.

Осигурил си покровителството на Запада и в очакване на подкрепа от ген. Недич при започващата в района на Мачва германска офанзива, Дража Михайлович се ориентира към непосредствена разправа с партизанското движение. В началото на ноември 1941 г. неговите отряди нападат Ужице и други освободени градове, а партизанските щабове получават ултиматум да се подчинят на четническото командване. Партизанските съединения обаче, обединяващи около 15 хил. бойци, навсякъде отхвърлят четническите нападения и минават в контранастъпление. За няколко дни четническите отряди са отхвърлени и притиснати в района на Равна гора, а щабът на Дража Михайлович започва да призовава за прекратяване на „братоубийствената война". И партизанското командване спира настъплението на своите части срещу четническите позиции.

В това време Дража Михайлович вече се е свързал с германското командване в Сърбия. През нощта на 13 срещу 14 ноември 1941 г. той се среща в с. Дивци край гр. Вальево с представители на това командване и предлага услугите си за борба

срещу партизаните. Но това не му пречи да поведе преговори и с щаба на партизанските отряди. Неподозирайки още за срещата в с. Дивци, партизанското командване решава да направи още един опит за постигане на споразумение и обединяване на силите пред грозящата опасност от развиващата се вече германска офанзива. Излъчени от двете страни делегации започват преговори в гр. Чачак и на 20 ноември 1941 г. е сключено примирие, което между другото предвижда насочване на всички сили в борбата против окупатора и неговите местни помагачи. Когато обаче една седмица по-късно, подсилено от две новопристигнали дивизии, германското командване напада Ужице и Чачак, щабът на Дража Михайлович нарежда на четническите отряди да се присъединят към частите на ген. Недич и заедно с тях да участват в офанзивата против партизанските позиции. Така германо-недичевската офанзива против свободната територия в Западна Сърбия в края на ноември и началото на декември 1941 г. се превръща в германо-недичевско-четническа офанзива против партизанското движение.

С това приключва етапът на конюнктурното „мирно" съжителство между партизанското движение и движението на Дража Михайлович в Югославия. Свободната територия в Западна Сърбия е ликвидирана, основното ядро на партизанските сили начело с Върховния щаб се изтегля на юг, а четническите отряди се „легализират", като усърдно подпомагат окупационния режим в борбата му срещу партизанското движение. Същевременно Дража Михайлович пристъпва към разширяване на своята „тайна организация" – възникват отделни четнически отряди и „команди" в Черна гора и Босна, назначава се „команда на югославската войска в отечеството" за Словения, разпращат се инструкции за повсеместна борба с партизаните. А в Далмация, Лика, Кордун и други области се създава т.нар. сръбско национално движение, което търси опора в италианската окупационна власт срещу партизанското движение (и срещу изстъпленията на усташите от независимата „Хърватска държава").

Всичко това води до известни изменения в характера на антифашистката съпротива в Югославия: в основата тя си остава националноосвободителна, но придобива и елементи на гражданска война. Главна сила на тази съпротива всъщност остава партизанското движение, което въпреки някои временни неуспехи продължава борбата и срещу германо-италианската окупация, и срещу свързалите се с нея местни „правителства", и срещу четническото движение на Дража Михайлович. Получава се при това изключителен парадокс: югославското правителство в емиграция се намира в състояние на война с Германия (в рамките на Антихитлеристката коалиция), а неговият представител в Югославия Дража Михайлович, произведен през декември 1941 г. в чин генерал, формира от името на правителството си военни части, които се използват за борба против антифашистката съпротива.

Аналогично се развиват и взаимоотношенията между партизанското движение и движението на балистите в Албания. В продължение на около една година – от

края на 1942 г. до септември 1943 г., Албанската комунистическа партия прави многократни опити чрез Националноосвободителния фронт да въвлече Бали Комбетар в борбата против италианския окупатор. Всички усилия в това направление обаче остават напразни – програмата на балистите не предвижда борба с окупатора, а сътрудничество с него. При това успоредно с разрастването на антифашистката съпротива активизира своята дейност и Бали Комбетар. Начело на тази организация застава Мидхат Фрашери, син на виден възрожденски деец, популярен и влиятелен общественик и публицист. И едрите земевладелци, буржоазията, богатите селяни, интелигенцията с антикомунистически и профашистки тенденции, висшето духовенство и дори част от средните и бедните слоеве на обществото се нареждат на страната на балистите.

Като организация и движение Бали Комбетар се оказва изцяло свързана с окупационната система и „държавния" апарат. База за сътрудничество с окупатора предлага прокламираната през февруари 1943 г. от Рим политика на концесии спрямо Албания: ревизия на някои държавноправни споразумения и конвенции от 1939 г., засягащи положението и статута на Албания, заменяне на албанската фашистка партия с т.нар. Защита на велика Албания, подчиняване на албанската войска на правителството в Тирана, председателствано от близкия до балистите М. Бушати, и пр. Срещу тези концесии движението на балистите заплаща на италианските си покровители с активно сътрудничество в борбата срещу партизанското движение: на 5 март 1943 г. ръководители на Бали Комбетар и ген. Далмацо подписват таен протокол, според който балистите се задължават да не допуснат „никакво въстаническо движение" в Южна Албания и да направят всичко, каквото могат, за предотвратяване на саботажни и други акции в страната. Заедно с това те полагат усилия за формиране на „албанска" армия и жандармерия, които биха се използвали както за защита на „велика Албания" в случай на поражение на фашистките държави, така и за разгром на левите сили. През лятото и есента на 1943 г. въоръжени отряди на Бали Комбетар вече с оръжие в ръка участват в акциите против партизанското движение.

Въпреки това през август 1943 г. Албанският националноосвободителен фронт излиза с нов апел за общи действия срещу окупатора. Той предлага на Бали Комбетар да прекрати враждебните си действия против партизанското движение, да очисти редовете си от колаборационисти и да се включи във въоръжената борба. Стига се и до назначаването на делегации, които повеждат преговори по въпросите на взаимоотношенията между двете движения. Става ясно обаче, че представителите на Бали Комбетар проявяват антиталиански настроения и са готови на компромис само за да използват успехите на антифашистката съпротива за свои цели. Те настояват за разтуряне на Националноосвободителния фронт и заменянето му с един „Комитет за национално спасение", съставен от равен брой представители на двете движения. При това балистите не изразяват готовност за

борба срещу окупатора, а само за анулиране на албано-италианската „уния" от 1939 г. и провъзгласяване на независимостта на страната.

Предложенията и исканията на балистите залягат в основата на подписаното от името на Националноосвободителния фронт от Имер Дишници и Мустафа Гиници споразумение с Бали Комбетар, което ръководството на комунистическата партия не одобрява. Изхождайки от стремежа за недопускане на никакъв дуализъм относно властта, ръководните органи на антифашистката съпротива обвиняват Имер Дишници и Мустафа Гиници в капитулантство.

Партизанското движение и движението на балистите напълно се противопоставят едно на друго след капитулацията на Италия. Заменянето на италианската окупация с германска окончателно отвежда балистите в антикомунистическия лагер. Заедно с разни националисти, представители на реакционния клир, привърженици на бившия крал Зогу и тяхната монархическа партия Легалитети, управници от „албанската администрация под италианска окупация" и др. те пристъпват към изграждане на „независима" Албания. Опрени на хитлеристкото покровителство, на 11 септември 1943 г. обединени сили на реакцията провъзгласяват „независимост" на Албания и формират Временен изпълнителен комитет. На 20 октомври с.г. едно колаборационистко „учредително" събрание избира Регентски съвет, а след това създава и „албанско" правителство под германска окупация. „Независима" Албания и нейните „държавни" органи, комплектовани от балисти, монархисти и националисти, свързани с Германия, започват открита война срещу Националноосвободителния фронт и партизанското движение. Поради това и в Албания националноосвободителната борба придобива елементи на гражданска война.

Гражданска война има и в България. Всъщност тук още през 1923 г. започва жестока война между комунистическата партия и българската държава с нейните органи. Тази война продължава и през 1941–1944 г. Силите обаче са много неравни – комунисти и антифашисти действат като „шумкари", без свободни територии и без сериозни военни съединения, способни да водят истинска война с тогавашната българска армия и полиция. Затова за „гражданска война" в България би могло да се говори само условно – като характеристика и борба, но не и като мащаб, сражения, настъпления и отстъпления, победи и поражения.

За разлика от другите балкански страни, поставени в условия на германо-италианска окупация или контрол, събитията в Гърция се развиват малко по-другояче. Главната сила на некомунистическата съпротива тук (ЕДЕС и отрядите на ген. Зервас) първоначално се декларира като противник на монархията и действа независимо от гръцкото емигрантско правителство в Кайро. Между ЕАМ и нейната партизанска армия (ЕЛАС), от една страна, и силите на ген. Зервас, от друга, се установява негласно сътрудничество, което намира най-ярък израз в операцията „Горгопотамос". Целта на тази операция е разрушаването на моста на р. Горгопотамос, по който минава основната част от военните транспорти, отправяни

през Гърция и Средиземно море за армията на ген. Ромел в Африка. Прехвърлената на гръцка територия специална английска военна команда установява връзки с щаба на ген. Зервас, а след това и с този на Арис Велухиотис, командващ силите на ЕЛАС. В операцията под общото командване на ген. Зервас се включват 150 партизани и 60 бойци на ЕДЕС, които след двучасово сражение през нощта на 25 ноември 1942 г. хвърлят набелязания мост във въздуха.

Във връзка с това следва да се отбележи, че английската военна мисия в Гърция явно отдава предпочитанията си на ЕДЕС пред ЕАМ и силите на ЕЛАС, при което операцията „Горгопотамос" изцяло се приписва като дело на ген. Зервас и неговите отряди. Отношенията между ЕЛАС и отрядите на Зервас и по-нататък се изграждат на базата на взаимна търпимост, но инцидентите зачестяват. А задачите на антифашистката съпротива императивно изискват обединяване на силите на основата на трайно споразумение между двете движения. Дори английската политика не е чужда на подобна идея, стига само евентуалното споразумение да не доведе до прекомерно засилване на ЕАМ – ЕЛАС.

След като не успява да противопостави на партизанското движение действащи от името на гръцкото емигрантско правителство сили, нито да спечели част от командния състав на ЕЛАС на своя страна, английското командване изцяло се ориентира към ЕДЕС на ген. Зервас. Поставен в зависимост от английското благоволение пред растящата мощ на партизанското движение, през пролетта на 1943 г. ген. Зервас напуска републиканизма и декларира, че няма да пречи на завръщането на краля и емигрантското правителство след войната в Гърция. Осланяйки се на движението на Зервас, английската политика възприема линията на „сътрудничество" с партизанското движение с надежда да го насочи в желани от Англия рамки. През май 1943 г. в щаба на ЕЛАС се установява английска военна мисия, която по-късно поема инициативата за признаване на гръцката съпротива като съюзническа сила. В състава на „гръцката съпротива" Англия включва наравно с ЕЛАС и отрядите на ген. Зервас и тези на ЕККА. Предвижда се същевременно изграждането на обединено командване между трите въоръжени сили.

Изхождайки от общонационалните задачи на антифашистката борба, ГКП и ръководената от нея съпротива (ЕАМ – ЕЛАС) също се стремят към сътрудничество с ЕДЕС и всички други сили, които в една или друга форма биха се включили в освободителното движение. Прави впечатление при това, че в стремежа си да постигне единодействие на националните сили против окупатора ГКП прави големи отстъпки на другите сили. Така по време на операцията „Горгопотамос" и непосредствено след това партизанският щаб на А. Велухиотис неведнъж предлага сливане на отрядите на ЕЛАС с тези на ЕДЕС, и то под командването на ген. Зервас. Това предложение би имало основание само при положение, че групировката на ген. Зервас, наброяваща в края на 1942 г. около 200 души, се влее в намиращата се в подем партизанска армия на ЕЛАС, обединяваща вече около 6 хил. бойци. Страхувайки се тъкмо от такова развитие на нещата, ген. Зервас

отклонява привлекателното и за него, и за англичаните предложение на ЕАМ – ЕЛАС.

Съотношението на силите и по-нататък остава в полза на ЕЛАС. До лятото на 1943 г. партизанската армия нараства до 12–13 хил. бойци, тогава, когато групировката на ген. Зервас достига едва 1300 души. Въпреки това положението се изменя – ген. Зервас вече не е съвсем без армия, свързва се окончателно с англичаните и признава емигрантското правителство в Кайро. Невземайки под внимание тези изменения, ЕАМ и ЕЛАС приемат английската инициатива за признаване на гръцката съпротива като съюзническа сила и изграждане на обединено командване на трите сили (ЕЛАС, ЕДЕС и ЕКА, чиято групировка наброява едва 200 души). Подписаните през юли 1943 г. по този въпрос съглашения почиват на принципа за „равновесие" на силите, в резултат на което в обединеното командване ЕЛАС получава 3 места, т.е. толкова, колкото ЕДЕС и ЕКА, взети заедно. Партизанската армия, разбира се, запазва самостоятелност, но се допуска създаването на „партизански отряди" на другите сили и в нейните райони на действие.

Всичко това в крайна сметка обвързва до известна степен партизанското движение в Гърция с английското командване и гръцкото правителство в емиграция. Всъщност гръцката антифашистка съпротива още не прекрачва границите на националноосвободителната борба. Всички свои сили тя съсредоточава срещу чуждите окупатори и свързаната с тях част на гръцкото общество, но още не насочва оръжие срещу онази част от него, зад която стоят Англия и гръцкото емигрантско правителство в Кайро.

Създаване на народоосвободителни армии и развитие на военните действия на Балканите през 1942–1943 г.

Срещу антифашистката съпротива в отделните балкански страни и на Балканите като цяло действат значителни сили: германо-италиански окупационни дивизии и части, подсилвани с пресни попълнения, българска царска армия и жандармерия, унгарски окупационни военни части, усташка „домобранска" войска, сръбска „държавна стража", четнически „команди" на Дража Михайлович, разни куислингски военни и жандармерийски групировки. През 1942–1943 г. окупаторът е още много силен и се стреми на всяка цена да разгроми партизанското движение и да умиротвори балканския тил на Германия.

На антифашисткото въстаническо движение в Югославия от лятото на 1941 г. окупационният режим се противопоставя с бързи и енергични действия – ангажираните няколко нови италиански и германски дивизии във взаимодействие с местните куислингски военно-полицейски части предприемат офанзива. Въстаническите партизански сили, в числено и военнотехническо отношение значително по-слаби, се оказват безсилни да спрат врага. И навсякъде – отначало в Черна гора, Босна и Херцеговина, а след това и в Сърбия – въстаническите фронтове са разбити, а свободните територии – загубени. Окупаторът предприема жестоки

репресии по цялата страна – разстрели на десетки хиляди хора, откарване на други десетки хиляди в концлагери, повсеместни палежи и зверства. Всичко това поставя антифашистката съпротива в изключително тежко положение: сред борците възниква колебание и деморализация, мнозина търсят пътища за оттегляне от борбата, отделни партизански съединения се разпадат, въстаническото движение секва.

Окупаторът обаче не успява да постигне крайната си цел, антифашистката съпротива не изчезва, а напротив, след известен застой отново започва да се разраства. Към края на 1941 и началото на 1942 г. центърът на тази съпротива се премества от Западна Сърбия към Черна гора, Херцеговина и Източна Босна. Въоръжената борба в този район отново се разраства до нивото на въстаническо движение. Взели повторно инициативата, партизанските отряди освобождават значителна територия. На тази територия действа и върховният щаб, ЦК на ЮКП и основното ядро на партизанските сили, които след ликвидирането на свободната територия в Западна Сърбия се изтеглят на юг и се установяват в района на някогашния Новопазарски санджак. А когато през януари 1942 г. окупационните войски и техните местни съучастници нападат и този район, главните партизански групировки се изтеглят на запад, като се озовават в Югоизточна Босна. Възниква нова обширна свободна територия с център гр. Фоча, която в продължение на няколко месеца играе ролята на главна база на антифашистката съпротива в Югославия.

И така от втората половина на 1941 г. окупирана Югославия се превръща в бойно поле. Въпреки решителното си военно превъзходство в края на 1941 г. и началото на 1942 г. окупаторът не успява да сломи югославската съпротива. Едни от най-важните фактори, обуславящи неуспеха на т.нар. офанзиви (през 1941–1944 г. са организирани 7 по-големи операции срещу главните партизански съединения, наречени офанзиви), са създаването на народоосвободителната армия и партизанският начин на водене на войната.

Още в началото на въоръжената антифашистка съпротива ЮКП определя целите и задачите на народоосвободителните партизански отряди: освобождение на страната, непрекъснати удари срещу окупатора и неговите местни съучастници, защита на народа от репресии при избягване на открита фронтална битка с превъзхождащите сили на противника. През есента на 1941 г. вече се пристъпва към обединяване на партизанските отряди в единна военна организация. Важен момент във формирането на тази организация става проведеното в края на септември 1941 г. на свободната територия в Западна Сърбия съвещание на представители на националните и краевите ръководства на партизанското движение. Главният щаб на народоосвободителните партизански отряди прераства във Върховен щаб, а националните и краевите военни ръководства се конституират като главни щабове на партизанските отряди съответно за Сърбия, Босна и Херцеговина и т.н. Най-голяма военна единица по това време е партизанският отряд, съставен от няколко батальона, а батальонът – от няколко чети. Впоследствие, в края на 1941 и началото на 1942 г., Върховният щаб пристъпва към формирането на

бригади като по-големи военни формирования, способни да действат там, където се окаже необходимо. Създават се военни щабове, назначават се командири, организират се снабдителни, медицински и други служби, предписват се правила и норми относно дисциплината и реда и пр. Така се поставя началото на една въстаническа армия, предназначена за дълготрайна маневрена война.

През пролетта и в началото на лятото на 1942 г. по време на поредната офанзива на окупатора, този път срещу свободната територия в Югоизточна Босна, партизанската армия под командването на Върховния щаб предприема нова маневра, като се насочва към най-западните области на Босна. Наистина партизанското движение търпи големи загуби, в някои партизански чети се извършват четнически „преврати", много партизани се разотиват по домовете си или се присъединяват към четническото движение. В резултат на тази офанзива цялата източна и средна част на Югославия минава под контрола на окупационните сили и четническите команди на Дража Михайлович. Затова пък партизанското движение овладява Западна Босна, където въстаническата вълна е в подем, а окупаторът е безсилен да се справи със съпротивата. Тук за дълго се обособява значителна свободна територия, на която се формират нови партизански съединения – дивизии и корпуси. Към края на 1942 г. към състава на народоосвободителната армия в Югославия вече се числят 2 корпуса, 8 дивизии, 31 бригади и 36 партизански отряда с обща численост около 150 хил. бойци. Тази армия сковава значителни сили на фашисткия блок на югославския фронт. Особено тежки сражения тук се разгръщат през първата половина на 1943 г., когато силни германо-италиански и куислингски части предприемат две нови последователни офанзиви срещу главните партизански съединения и Върховния щаб на Югославската народоосвободителна армия. Върховният щаб и частите на народоосвободителната армия отстъпват Босненска Крайна и си пробиват път към р. Неретва. Тук се разиграват драматични и тежки сражения, по време на които партизаните форсират реката (март 1943 г.) и се насочват към Черна гора и Новопазарския санджак. Но окупаторът мобилизира нови сили и движението на партизанските колони на изток, към Сърбия, е спряно. През май 1943 г. частите на партизанската армия с Върховния щаб начело се оказват в изключително трудно положение в долината на р. Сутиеска. С упорити боеве те си пробиват път на запад и през юни и юли 1943 г. отново овладяват цяла Западна Босна. Народоосвободителната армия и този път се измъква от унищожение, като запазва инициативата. Едновременно с това действат партизански отряди, бойни групи и организации по цялата страна, които от време на време „изчезват" от едно място, за да се появят по-силни другаде.

В Гърция, Албания и България също се изграждат народоосвободителни армии. До края на 1942 г. военната сила на партизанското движение тук се състои от неголеми и слабо въоръжени партизански групи и отряди, действащи предимно в планинските области. Бойните действия на партизанските отряди и групи в Гърция, България и Албания по това време се свеждат главно до защита на народа от

реквизиции и произволи, разстройване на комуникации, разрушаване на жп линии и мостове, очистване на планинските селища от предатели и чиновници колаборационисти, нападения срещу по-малки поделения и гарнизони на окупатора и т.н. При това партизанските бойни единици възникват по отделни райони и се оказват твърде пръснати, без единно ръководство и трайна връзка, поради което трудно координират действията помежду си. Първоначално партизанските групи и отряди в Гърция се ръководят от местните органи на ЕАМ, а впоследствие, през 1942 г. – от ЦК на ЕЛАС със седалище Атина. Антифашистки въоръжени групи нерядко възникват и спонтанно, като започват едни или други действия без връзка с централните органи на съпротивата.

Партизанските отряди в България се ръководят от партийни комитети и Централната военна комисия, но действията им дълго остават несъгласувани и се диктуват от военно-полицейските операции и мерки на режима, насочени срещу партизанското движение. Малочислеността на партизанските бойни единици и тяхната разпръснатост пречат за осъществяването на големи операции, за разгръщането на истинска антифашистка война по целия Балкан.

И все пак, макар и по-късно от Югославия, антифашистката съпротива и в Гърция, Албания и България стига до такава война. От втората половина на 1942 г. отрядите на ЕЛАС, нараснали числено и укрепнали организационно и военно, предприемат значителни операции срещу окупатора. Освен споменатата операция „Горгопотамос" те извършват редица нападения срещу отделни италиански части и гарнизони и в повечето случаи ги разбиват. Това води до възникването на свободни огнища, най-стабилни в западната част на Гръцка Македония. Към ЕЛАС се устремяват стотици и хиляди нови борци, народоосвободителната армия се масовизира, а по селата се формират т.нар. декархии (десетки) като народно опълчение и резерв. През март 1943 г. италианският гарнизон в района на гр. Гревена е разбит и принуден да се изтегли, в резултат на което възниква значителна свободна територия като база на антифашистката съпротива в Гърция. Малко по-късно, през май с.г., се извършва реорганизация на въоръжените сили на ЕЛАС. В подчинение на ЦК на ЕЛАС остават само частите, действащи в районите на Атина и Пирея, в Пелопонес и на о. Крит. Всички останали части на ЕЛАС са поставени под ръководството на едно Главно командване, съставено от главнокомандващ, негов заместник и комисар. За главнокомандващ е определен наскоро присъединилият се към ЕЛАС ген. С. Сарафис, републиканец, представител на демократичните кръгове на гръцката армия, негов заместник става А. Велухиотис, виден организатор и ръководител на партизанското движение в Централна Гърция, а комисар – първоначално В. Самариниотис, а впоследствие първият секретар на ЦК на ГКП Г. Сянтос.

Тази реорганизация играе изключително важна роля за обединяването на партизанските единици в стройна народоосвободителна армия в Гърция. Операциите на ЕЛАС придобиват планомерен и организиран характер, като обхващат цялата

територия на континентална Гърция. През лятото на 1943 г. Главното командване организира повсеместни бойни действия срещу окупатора на широк фронт: нападения срещу германски и италиански гарнизони, разрушаване на мостове и прекъсване на жп линии, изгонване на окупационните власти и военно-полицейски групировки от отделни райони на страната. В резултат на тази лятна кампания на ЕЛАС свободната територия значително нараства, като достига чак до Коринтския залив. При това не само планинските области на Централна Гърция и Пелопонес, но и редица градове, като Костур, Аргос, Орестикон, Несторио, Каламбака, Гревена, Мецово и много други, се оказват освободени. Това издига авторитета и влиянието на ЕАМ – ЕЛАС, процесът на масовизиране на Гръцката народоосвободителна армия се ускорява, тя става сериозна сила, способна за истинска война до пълното освобождение на страната.

През пролетта на 1943 г. настъпва нов подем на антифашистката съпротива и в България: образуване на нови партизански отряди, разрастване на съпротивата, укрепване на Отечествения фронт, задълбочаване на кризата в управлението и режима. На дневен ред се поставя въпросът за изграждане на народоосвободителна армия. По решение на ЦК на БКП през март – април 1943 г. партизанското движение се реорганизира: страната се разделя на 12 въстанически оперативни зони – Софийска, Пловдивска, Старозагорска, Пазарджишка, Разложка, Плевенска, Шуменска и пр.; Централната военна комисия при ЦК на БКП прераства в Главен щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА); във всяка отделна въстаническа зона се създава военен щаб, подчинен на Главния щаб; формира се апарат от инструктори и куриери, чрез които се осъществява връзката между ЦК на БКП, Главния щаб, щабовете на зоните и партизанските части.

Организирането на въстаническите оперативни зони и изграждането на общо командване позволява да се активизират действията на партизанските бойни единици. В крайна сметка антифашистката съпротива ражда една въстаническа армия, в помощ на която действа и апарат от ятаци и сътрудници.

Антифашистката съпротива и в Албания пристъпва към изграждане на народоосвободителна армия като основна сила на въстаналия народ. Централен въпрос в работата на националната конференция на Албанската комунистическа партия (март 1943 г.) става задачата за създаване на редовна армия, въвличане на селските маси в борбата и организиране на всенародно въстание. Наскоро след това е създаден Главен щаб, който от своя страна се заема със задачата за реорганизиране на партизанските сили в редовна народоосвободителна армия. Тази реорганизация се извършва през лятото на 1943 г.: малочислените партизански части се обединяват в по-големи единици – батальони; създават се оперативни зони и се назначават съответни щабове, подчинени на Главния щаб; изготвят се инструкции, установяват се връзки, вземат се мерки за координиране на действията, създава се една армия от редовни партизански части, организирани в 22 батальона с обща численост около 10 хил. души. Освен това около 20 хил. други борци водят борба

срещу окупатора по цялата страна в състава на малки партизански групи, изградени по териториален признак.

Създаването на народоосвободителната армия води до решително интензифициране на антифашистката съпротива в Албания. През лятото и есента на 1943 г. партизанските сили водят редица успешни сражения срещу италианските окупационни части и освобождават много села и градове, а след капитулацията на Италия народоосвободителната армия овладява почти цялата страна. Пристигането на 70-хилядна германска армия на смяна на италианската окупация не може да спре подема на партизанското движение. Наистина новият окупатор овладява главните пътища и централни пунктове, като през зимата на 1943 г. дори организира обща офанзива срещу партизанските бази, но не успява да разгроми съпротивата. Напротив, народоосвободителната армия излиза от зимната кампания на 1943–1944 г. още по-укрепена и силна, с наличието на нова бойна единица – бригадата, с готовност за продължаване на борбата до пълното освобождение на страната.

И така антифашистката съпротива на Балканите придобива формата на народоосвободителна война. Основна сила на тази съпротива става народоосвободителната армия, която има всички белези на една революционна армия: по своя социален състав тя се изгражда като напълно народна армия, съставена от работници, селяни и интелигенти; нейна главна база става балканското село, а главно укрепление – планината; нейните военно-организационни и морално-волеви качества почиват на съзнателна дисциплина и самодисциплина, а целите на борбата ѝ в най-голяма степен се определят от комунистическата идеология и задачите на комунистическото движение.

Партизанската война не изключва, а напротив, предполага и други форми на съпротива. Една от тези форми, която подпомага и допълва действията на народоосвободителната армия, е саботажната дейност на многобройните бойни групи в окупираните райони, по градове, жп възли, пристанища, складове, предприятия и т.н. Тази форма на съпротива навсякъде придобива изключителни размери, а в Румъния, където партизанска армия не се създава, саботажната дейност и дезертьорството от войската и фронта се очертават като главна форма на борба срещу хитлеризма и военнофашистката диктатура на ген. Антонеску. Твърде широки размери получава също така преминаването на български войници и цели поделения, главно от частите на окупационния корпус в Югославия и Гърция, към партизанското движение, което позволява да се образуват отделни войнишки партизански формации като съставна част на народоосвободителната армия.

Освен това антифашистката съпротива намира израз в редица масови прояви. Тази форма на съпротива е особено характерна за Гърция. Започналите още през зимата на 1941–1942 г. стачки и демонстрации в Атина и други градове се разгръщат с необикновена сила. През септември 1942 г. по призива на ЕАМ хиляди работници и служители от Атина и Пирея обявяват стачка против износа на гръцката реколта за Германия и Италия, която трае 6 дни и завършва с масови уволнения и арести.

Но вместо покорство гръцкият народ става разбунен кошер. В отговор на т.нар. гражданска мобилизация (мобилизиране на мъжкото население от 16- до 45-годишна възраст за работа в помощ на Германия, докато воюва) в края на февруари и началото на март 1943 г. на улиците в Атина и Пирея излизат десетки и стотици хиляди хора, искат хляб, повишаване на заплатите, отмяна на гражданската мобилизация. На 5 март с.г. 200 хил. демонстранти дефилират по улиците на столицата, проникват в отделни правителствени сгради и изгарят списъците на 80 хил. гърци, предвидени за изпращане на принудителна работа в Германия. Гражданската мобилизация се проваля. Наскоро след това, на 25 март 1943 г., по призива на ЕАМ в големите градове отново стават масови антифашистки манифестации, този път по повод на националния празник на Гърция. Само в Атина на този ден манифестират 300 хил. души. Въпреки кървавите репресии на окупационните власти антифашистките стачки и демонстрации в Гърция се редят една след друга и по-нататък. Подобни прояви, макар и в много по-ограничени размери, стават и в другите балкански страни, в това число и в България: хората дават израз на политическите си настроения, манифестират недоволството си от политиката на двореца и правителството, в София и някои други градове стават антифашистки манифестации по случай годишнината от освобождението на България от османско иго и т.н.

Антифашистката съпротива и въпросът за властта на Балканите

В хода на балканската съпротива въпросът за властта придобива особено важно значение, тъй като антифашистката съпротива не остава чисто национално-освободително движение, а се проявява като революция и гражданска война. Затова във всички балкански страни на дневен ред – къде по-рано, къде по-късно – излиза задачата за изясняване на отношението на различните политически сили към държавния строй, поставя се въпросът за смяна на властта. И както по другите проблеми, така и в тази област се проявяват редица своеобразия и специфични особености.

Още в началото на въстаническото движение в Югославия възникват и първите органи на нова въстаническа власт. Навсякъде едновременно с борбата срещу окупатора се води борба и за ликвидиране на старата държавно-политическа система, за създаване на по-добра държавна уредба и народна власт. Свикват се общи събрания във въстаническите райони и свободни територии, като се избират т.нар. народоосвободителни комитети, които стават временни органи на новата власт. Още през 1941–1942 г. се появяват и първите централни органи на тази власт по национални райони: Словенски народоосвободителен комитет (септември 1941 г.), Главен народоосвободителен комитет на Сърбия (Ужице, ноември 1941 г.), Главен народоосвободителен комитет на Черна гора и Бока (февруари 1942 г.) и пр. А ролята на общоюгославски орган на новата власт се поема от Върховния щаб на народоосвободителните войски (до създаването на Антифашисткото вече на народното освобождение на Югославия през ноември 1942 г.).

В компетенция на народоосвободителните комитети влизат широк кръг проблеми: мобилизация на народа за подпомагане на въоръжената борба, поддържане ред и сигурност в освободените райони, организиране на прехраната на населението и партизанската армия, преследване на грабежи, кражби, насилия, решаване на разни спорове между граждани и т.н. В изработените през февруари 1942 г. от Върховния щаб предписания, т.нар. Фочански прописи, изрично се подчертава, че народоосвободителните комитети не са органи на отделни политически партии и организации, а широко демократични органи, избирани от населението и отговорни пред избирателите. Макар и временни органи, служещи на антифашистката въоръжена съпротива, народоосвободителните комитети стават зародиш на нова власт, коренно различна от стария държавен апарат на кралска Югославия.

След проникването на главните партизански части на запад и отвояването на новата свободна територия в Западна Босна с център гр. Бихач през втората половина на 1942 г. организацията на народоосвободителните комитети навлиза в нов етап. В началото на септември с.г. Върховният щаб издава нови предписания относно народоосвободителните комитети. Те вече не се третират като временни органи на властта, произвеждат се демократични избори по места, създава се единна система на властта, олицетворявана от селски, градски, околийски и окръжни народоосвободителни комитети. Същевременно в ръководните органи на ЮКП и партизанското движение зрее идеята за създаване на органи на централна власт и узаконяване на настъпващите промени.

Важен момент в тази насока е образуването на т.нар. Антифашистко вече на народното освобождение на Югославия (АВНОЮ). На 26 ноември 1942 г. в гр. Бихач се открива заседание на представителите на антифашисткото движение от различни краища на Югославия, което учредява АВНОЮ като общоюгославски политически център на народоосвободителната борба. Избран е изпълнителен комитет начело с д-р Иван Рибар, който поема ръководството на народоосвободителните комитети в страната и изпълнява редица функции, свързани с управлението на свободната територия. С това фактически се създава едно централно политическо тяло, което получава белезите на правителство. Възниква положение, при което старата власт, олицетворявана от емигрантското правителство в Лондон, въпреки международната подкрепа, на която се радва, се елиминира и се заменя с нови органи на едно движение, станало носител на революционни промени.

След този акт антифашистката съпротива в Югославия пристъпва към изграждането на върховни представителни политически органи по национално-исторически райони и области, които се изказват за изграждането на Югославия като демократична федеративна държава на югославските народи. Същевременно започва избирането и изпращането на делегати за втора сесия на АВНОЮ, която се свиква на 29 ноември 1943 г. на свободната територия, в босненското градче Яйце.

Втората сесия на АВНОЮ взема изключително важни решения: 1. Антифашисткото вече се преобразува като върховно представително тяло на Югославия, става върховен представител на суверенитета на югославските народи, който съсредоточава в ръцете си законодателната и изпълнителната власт. Създава се освен това върховен изпълнителен и административен орган на властта, наречен Национален комитет за освобождение на Югославия, който изпълнява функциите на правителство; 2. Осъжда се дейността на югославското кралско правителство в Лондон, лишава се това правителство от законна власт и се забранява на крал Петър II завръщане в Югославия; 3. Югославия се изгражда въз основа на демократически федеративен принцип като държавна общност на равноправни народи.

Решенията на второто заседание на АВНОЮ в действителност означават край на монархическа Югославия и изграждане на принципно нова държава, коренно различна от старата и по държавна уредба, и по характер на властта. Въпреки това те не снемат въпроса за властта от дневен ред. Всъщност създаденото положение се приема за временен статут, валиден само докато трае народоосвободителната борба. Следователно окончателното решение на въпроса за краля и монархията, за държавното устройство и властта се отлага до пълното освобождение на страната.

Така става и в Албания. Едновременно с образуването на националноосвободителен фронт конференцията в гр. Пеза през септември 1942 г. ознаменува възникването и на нова власт в страната. Нейно олицетворение по места стават т.нар. *съвети на националното освобождение*, а главен орган – *Генералният съвет* на националното освобождение. По своята същност съветите се изграждат като органи на борбата против окупатора, но съдържат в себе си зародиша на бъдещата власт в Албания. Втората конференция на националното освобождение, свикана в Лабинот през септември 1943 г., бележи нов етап в борбата за създаване на нова власт и нейната консолидация: избира се председателство на Генералния съвет, създават се комисии – вътрешна, финансова, комисия по печата и пропагандата и пр., укрепват се връзките между местните, градските, околийските и централните органи, разширяват се техните компетенции.

Като организатор и ръководител на партизанското движение през есента на 1943 г. Албанската комунистическа партия ясно и недвусмислено се обявява против какъвто и да било дуализъм или подялба на властта. Съветите на националното освобождение се обявяват за единствени законни органи на властта, избирани от народа и действащи от негово име и в негов интерес. Старият държавен апарат, свързан с режима на А. Зогу или итало-германската окупация, се обявява за антинароден и подлежи на ликвидиране. На негово място се изгражда нова власт, която все повече губи белезите на временно явление и прераства в постоянно действащ.

Новата народоосвободителна власт в Албания окончателно се налага през 1944 г. На Първия конгрес на националното освобождение в Пермет (24–28 май

1944 г.) е взето решение за „изграждане на нова, демократична и народна Албания". Създава се Антифашистки съвет на националното освобождение като временен законодателен и изпълнителен орган, представляващ суверенитета на албанския народ. Този съвет от своя страна избира Изпълнителен комитет, т.нар. Антифашистки комитет на националното освобождение, който получава функциите на временно правителство. Конгресът взема решение също така да забрани връщането на бившия крал А. Зогу в страната и да не признава никакво друго правителство, което би могло да възникне в чужбина или в страната против волята на албанския народ.

С това фактически цялата власт в Албания се съсредоточава в ръцете на Антифашисткия съвет и неговото правителство.

Събитията в Гърция вземат друга насока. Наистина и тук възникват нови органи на властта. Навсякъде на свободната територия се свикват общи събрания, избират се селски, градски, районни и областни съвети, формират се комисии (по безопасността, по снабдяването, по социално-битовите въпроси, по църковно-религиозните дела и т.н.), създават се народни съдилища, стига се дори до организирането на народна милиция. Хомогенни централни органи на властта, действащи за осъществяване на коренни промени, обаче гръцката съпротива не успява да излъчи.

В унисон с някои решения от 30-те години ГКП разглежда гръцката революция не като социалистическа, а като буржоазнодемократична с тенденция за бързо прерастване в социалистическа. Тази постановка, както и стремежът да не се отблъсне буржоазията от общонационалната борба против фашистката окупация, обуславя позицията на комунистическата партия за създаване на правителство на „националното единство" в страната. Въпреки че има зад гърба си огромното мнозинство от народа, в това число и мощна въоръжена сила в лицето на ЕЛАС, националноосвободителният фронт (ЕАМ) не се решава да „монополизира" властта. Получава се така, че Гръцката комунистическа партия, която през 1943–1944 г. вече е завоювала властта като организатор и ръководител на съпротивата, сама предлага да дели тази власт с емигрантското правителство и разни политически групи и течения, чиято главна грижа е да се запазят предвоенните порядки в страната.

И това намира непосредствено отражение при конкретното решаване на въпроса за държавната уредба и властта в страната. Отказали се от монополизирането на властта, ГКП и ЕАМ тръгват по линията на преговори с емигрантското правителство в Кайро. В хода на тези преговори първоначално (август 1943 г.) представителите на ЕАМ поставят условие гръцкият крал да не се завръща в страната, докато народът сам не реши свободно въпроса за бъдещата форма на държавно управление на Гърция. Иска се освен това заменяне на емигрантското правителство с правителство на „националното единство", съставено от представители на всички политически партии и течения, некомпрометирани в сътрудничество с окупатора.

Кралят и неговото правителство, както и представителите на другите течения (ЕДЕС, ЕККА, политическите партии извън съпротивата) отхвърлят предложенията на ЕАМ и преговорите се провалят.

След това, в края на 1943 и началото на 1944 г., английското командване и емигрантското правителство полагат усилия да обединят некомунистическите сили, да изолират ЕАМ, да предизвикат гражданска война и да разгромят ЕЛАС. Стига се до сериозни стълкновения между частите на ген. Зервас и войските на ЕЛАС, при което партизанската армия заплашва с пълен разгром отрядите на Зервас. Намесва се обаче съюзническата мисия, сраженията са прекратени, сключва се примирие, гражданската война се отлага. И отново ЕАМ се изказва за преговори, за създаване на единна партизанска армия в страната и за образуване, на правителство на свободна Гърция, т.нар. Политически комитет на националното освобождение. Съюзническата мисия обаче не приема тези внушения, а ЕДЕС и ЕККА искат „равно представителство" в предлагания Политически комитет, при което последният да не се конституира като политическа власт, а само като орган за преговори с емигрантското правителство.

Едва след всичко това ръководената от комунистическата партия гръцка съпротива пристъпва към формирането на Политически комитет на националното освобождение (ПЕЕА), съставен от представители на всички партии, влизащи в ЕАМ. В компетенция на този комитет влизат задачите, свързани с ръководството на партизанските отряди, формирането на „единна национална армия", дейността на администрацията на свободната територия, изграждането на народното самоуправление и т.н. Веднага след появяването си на сцената (10 март 1944 г.) ПЕЕА насрочва избори за Учредително събрание, които се произвеждат на 23 април 1944 г. с голям успех: участват около 1,8 млн. избиратели, като се избират 180 депутати, към които се присъединяват и 22 депутати от гръцкия парламент от 1936 г. Избраното Учредително събрание започва заседанията си през май 1944 г. в с. Корисхаде, на свободната територия, и се обявява за висш орган на народния суверенитет. ПЕЕА продължава дейността си като правителствен орган с право да издава и публикува закони, подлежащи на утвърждаване от Учредителното събрание.

Всичко това наподобява развитието в Югославия и Албания. И все пак остава едно съществено различие: Учредителното събрание не взема решение по т.нар. конституционен въпрос, т.е. няма решение за забрана на завръщането на крал Георг II в Гърция до решаване на въпроса за формата на управление. Вместо това е изпратена делегация на ПЕЕА в Ливан за преговори с емигрантското правителство и представители на другите партии, които се водят през май 1944 г. Преговорите завършват с подписването на т.нар. Ливанско споразумение. Предвижда се създаване на коалиционно правителство начело с Г. Папандреу, в което ЕАМ получава само една четвърт от министерските места, при това не особено важни. Приема се да се извърши обединяване на „всички партизански отряди в Гърция" с гръцките военни части в Близкия изток, като се създава „национална армия",

„свободна от всякакво влияние на партии и организации". Решаването на този въпрос се предава в компетенция на правителството и английското командване в Близкия изток. Конституционният въпрос (за формата на бъдещото държавно управление) също се оставя в компетенция на правителството.

Така Политическият комитет на националното освобождение (ПЕЕА) като централна изпълнителна власт прекратява дейността си. В резултат на това появяващият се през пролетта на 1944 г. паралелизъм относно властта в Гърция (по подобие на югославския пример) скоро е прекратен в полза на емигрантското правителство, възглавено от Г. Папандреу, доминирано от представители на гръцката буржоазия и свързано с Англия. Тази е отправната точка, от която решаването на въпроса за властта по-нататък ще върви по линия на елиминиране на Гръцката комунистическа партия и възстановяване на предвоенното държавно-политическо и социално-икономическо положение в Гърция.

В България и Румъния не се създават органи на нова власт, подобни на тези в Югославия, Албания и Гърция, още в хода на антифашистката съпротива. Това е така, защото в тези страни никъде не възникват що-годе устойчиви свободни територии, на които би могла да функционира една въстаническа власт. По същите причини в тези страни не се създават и централни органи на властта, подобни на временни правителства на съпротивата. Ролята на такива органи до известна степен тук изпълняват съответно Отечественият и Патриотичният фронт, които действат нелегално и поемат ролята на органи на нова власт.

4. КРАЯТ НА ВОЙНАТА И СЪДБАТА НА БАЛКАНИТЕ

Антихитлеристката коалиция и Балканите

В периода между двете световни войни наред със старите класически парламентарни демокрации на историческата сцена се появяват два типа диктаторски тоталитарни режими – комунистически на Ленин и Сталин и фашистки на Хитлер и Мусолини. Като форма на управление парламентарната демокрация изживява криза. Сталин сключва пакт за ненападение с Хитлер, диктаторите делят Полша, Съветският съюз завзема Бесарабия, анексира прибалтийските републики и започва война с Финландия, а Германия предприема офанзива на запад и окупира Белгия, Холандия и Франция. Светът се вижда изправен пред голяма война с непредсказуеми последици. Съвсем естествено Западът гледа на СССР като на вражеска сила. Но след като Германия напада Съветския съюз, нещата решително се променят – от противници западните държави и СССР стават съюзници.

За западните демокрации Германия е главната опасност, през 1941 г. тя е на върха на своята мощ, а Съветският съюз не заплашва непосредствено Англия, а още по-малко САЩ. За Англия Хитлер винаги е бил по-голямо и по-непосредствено зло от Сталин. Тъкмо с това се обяснява готовността на Англия и на САЩ да

оказват всестранна помощ на Съветския съюз във войната му с Германия. На 22 юни 1941 г. Чърчил заявява: „...Имаме само една цел. Решени сме да унищожим Хитлер... ще предоставим всякаква помощ на Русия и на руския народ. Призоваваме своите приятели и съюзници във всички краища на света да следват същия курс като нас, вярно и твърдо докрай."

СССР приема протегнатата ръка и на 12 юли 1943 г. в Москва е подписан англо-съветски договор – двете държави се задължават да си оказват помощ и подкрепа „от всякакъв характер в тази война против хитлеристка Германия". Така се слага началото на Антихитлеристката коалиция. На 14 август 1941 г. Чърчил и Рузвелт подписват т.нар. Атлантическа харта, а на 24 септември с.г. към нея се присъединява СССР, както и редица други страни. Следват периодични срещи и разговори между представителите на СССР, Англия и САЩ, в това число и на най-високо равнище, по време на които се решават различни проблеми на сътрудничеството в общата война и се чертаят контурите на бъдещия мирен следвоенен свят. Съюзът се изпълва с конкретно съдържание и се развива по възходяща линия все до края на войната.

Главният резултат от установяването и развитието на този съюз е обратът в хода на войната, който предвещава неизбежното поражение на Германия и нейните съучастници. Но не е само това – съюзниците утвърждават и основните принципи на следвоенната уредба на света. Още в Атлантическата харта Чърчил и Рузвелт декларират, че техните държави не се стремят към териториално разширение и че не желаят териториални промени, „които не биха отговаряли на свободно изразената воля на заинтересованите народи". Освен това те заявяват, че ще зачитат правото на всеки народ сам да избира своето управление. Присъединявайки се към тази декларация, Сталин от своя страна уверява, че външната политика на Съветския съюз се ръководи от принципа за право на народите на самоопределение, признаване суверенитета и равноправието на нациите, правото на всеки народ на държавна независимост и териториална неприкосновеност, правото на собствен свободен избор на обществена уредба и форма на управление. Наред с общите принципи САЩ, Англия и СССР (към които впоследствие се присъединяват Франция и Китай като велики сили) постигат съгласувани решения по редица конкретни проблеми, наложени от развитието на военните действия или свързани със следвоенната уредба на света.

От всичко това, разбира се, не следва, че Чърчил се отказва от антикомунизма си или че Сталин става демократ. За западния свят СССР винаги е бил комунистическа опасност, тъй като подпомага комунистическото движение в света и развива своята политика в унисон с идеята за световна революция, за налагане на комунизма в целия свят. Съюзът между Запада и Изтока в годините на Втората световна война е извикан на живот поради това, че хитлеристка Германия със своя „нов ред" еднакво заплашва и западните демокрации, и съветската система. Тъкмо в името на спасяването на човечеството от тази опасност Западът обединява силите си със Съветския съюз в рамките на Антихитлеристката коалиция.

В началото на войната съотношението на силите до голяма степен е в полза на Германия и нейните съюзници. Ролята на СССР в международната политика не е особено голяма, но 3–4 години по-късно, през 1944–1945 г., положението е коренно променено не само що се отнася до фашисткия блок, но и до главните сили от Антихитлеристката коалиция: 1. Италия е извадена извън строя и като воюваща, и като световна сила; 2. Германия е пред пълно изтощение, предстои нейната окупация, а може би и подялба; 3. Япония е разстроена от войната и предстои нейното оттегляне от редица райони на Югоизточна Азия; 4. Франция не е такава сила, каквато е била преди войната, тепърва предстои нейното възстановяване и утвърждаване; 5. Англия остава велика сила с огромен потенциал и влияние, но нараства кризата в колониалната ѝ система; 6. Нараства мощта и влиянието на САЩ, най-голямата сила на Запада, единствената държава през 1945 г. с атомно оръжие; 7. Нараства мощта и влиянието на СССР като велика сила, справила се успешно с хитлеристката агресия на изток, способна и без особена чужда помощ да стигне до Берлин.

Така на международната арена се оформят три велики държави – САЩ, Англия и СССР. Първите две представят Запада с неговото демократично гражданско общество, а третата – Изтока с неговата комунистическа диктатура.

Главен обект на разминаване между Изтока и Запада в хода на войната стават Средна и Югоизточна Европа. В междувоенния период непосредствени интереси в този район имат Франция, Германия и Италия. В края на войната те се оказват елиминирани, в резултат на което възниква своеобразен вакуум, който предстои да бъде запълнен. Англия и САЩ географски са по-отдалечени от този район, а Съветската армия като мощна лавина тръгва на запад, в това число и към балканските страни, в повечето от които има силна антифашистка съпротива с комунистическа насоченост. Западните сили, естествено, стоят на позицията за запазване на предвоенните образувания, граници и социално-политическа структура, а СССР се стреми към разширяване на съветската империя, ако не пряко, чрез присъединяване на нови територии, то косвено, чрез налагане на комунистически режими в страните, попаднали под обсега на действие на Съветската армия. Разногласията се проявяват в конкретни действия, които засягат преди всичко антифашистката съпротива в отделните страни.

Съпротивата на Балканите не е изолирано балканско явление, а част от общата антифашистка борба в света. Оттук и зависимостта и връзката на балканския фронт с общия ход на Втората световна война. Антифашистката съпротива на Балканите пряко или косвено подпомага държавите от Антихитлеристката коалиция за обезсилване и разгром на Германия и нейните съюзници от Тристранния пакт. Тази помощ се изразява преди всичко в задържането на определени военни и други сили на фашисткия блок на балканския театър на действие, в общото разстройване на германския тил. Тя, разбира се, има голямо значение, но не е решаваща, тъй като СССР, Англия и САЩ и без балканската съпротива могат да завършат войната

срещу хитлеристка Германия с победа. За сметка на това пък от решаващо значение за балканската антифашистка съпротива е ходът на военните действия на главните фронтове на войната.

Най-голямо значение за балканската съпротива безспорно има развитието на военните действия на Източния фронт. Това е така, защото до края на войната на този фронт се оказват съсредоточени главните сили на Германия и нейните съюзници, там практически се решава съдбата на фашизма. В сраженията при Москва, Сталинград, Курск и пр. Съветската армия изважда от строя елитни фашистки армии и разстройва непоправимо германската военна машина, което решително ограничава възможностите на Германия за съсредоточаване на сили за потушаване на партизанското движение на Балканите. В това именно се състои онази помощ, която Съветският съюз оказва на балканските народи в годините на Втората световна война. Още от лятото на 1941 г. Съветският съюз става за тях огромен морален и материален фактор в борбата против фашизма. В своите мисли и действия, в своите документи и материали, чрез устно и печатно слово комунистическите партии на Балканите винаги свързват борбата на балканските народи с хода на военните действия на Източния фронт. При това непрекъснато се доказва, че Съветският съюз е непобедим, че неговите материални и човешки резерви са неизчерпаеми, че и Наполеон е стигал до Москва, но е претърпял поражение, че с победата на Съветската армия във войната ще дойде и освобождението на балканските народи от фашизма и пр.

Освен по линия на отслабване и разбиване на германо-италианската военна машина победите на Съветската армия оказват огромно влияние и по линия на масовизиране на балканската съпротива. Очертават се перспективите на предстоящата развръзка, приближава се краят на хитлеристкото могъщество в Европа, а това вдъхва увереност в силите на масите и в балканските страни. Тъкмо с това се обяснява фактът, че след Сталинградската битка настъпва прелом в масовизирането на балканската съпротива, десетки хиляди нови борци се устремяват към партизанските бази и се вливат в народоосвободителните армии. Голямо влияние в това отношение има също така англо-американската офанзива в Сицилия и изваждането на Италия от строя като воюваща сила. Това особено се отнася за Югославия, Албания и Гърция – италианската окупационна зона е ликвидирана, свободните територии се разширяват, пленява се много оръжие, формират се нови партизански съединения, партизанските армии почти се удвояват: към края на 1943 г. Югославската народоосвободителна армия разполага с 9 корпуса, 27 дивизии и многобройни партизански отряди и батальони с обща численост над 300 хил. бойци; в ЕЛАС също се формират корпуси и дивизии, през пролетта на 1944 г. тяхната численост е около 40 хил. души, а през есента на същата година заедно с резервните части – 125 хил. души; към Албанската народоосвободителна армия през май 1944 г. се числят около 35 хил. бойци.

Въпреки общата война против фашизма между държавите от Антифашистката коалиция съществуват сериозни разногласия относно балканската съпротива. Англия, а с нея и САЩ полагат усилия да поставят съпротивата в отделните балкански страни в унисон със своята политика. Те стават опора на некомунистическите движения и активно ги подпомагат: популяризиране чрез Радио Лондон на „кралската армия" на Дража Михайлович и отрядите на ген. Зервас, предоставяне на материална помощ за тях – радиостанции, облекло, военно оборудване, парични средства (до края на 1942 г. движението на Михайлович получава от западните държави 100 хил. долара, 76 хил. фунта стерлинги, 11 млн. италиански лири, 600 хил. динара, 16 млн. лева и над 1 млн. румънски леи), подривна дейност срещу народоосвободителните армии, подкрепа на емигрантските правителства и прозападно настроените политически среди и течения както в Югославия и Гърция, така и в Албания, България и Румъния. В унисон с тази политика се разработват и съответни военни планове – вместо откриване на втори фронт в Западна Европа Чърчил замисля т.нар. балкански вариант, като предлага англо-американско настъпление от югоизток, през балканските страни, при което едновременно с изтласкването на германските сили би се осигурило и възстановяване на предвоенните порядки и режими на Балканите.

Съветският съюз от своя страна подкрепя партизанското движение, организирано и ръководено от комунистическите партии. Съветското правителство отхвърля внушенията на Англия „комунистическите елементи в Югославия да се поставят в разпореждане на Дража Михайлович като национален вожд", разобличава буржоазно-националистическите движения заради пасивност и сътрудничество с окупатора, популяризира партизанското движение в отделните балкански страни. Освен това съветското правителство упражнява натиск върху западните си съюзници за признаване на партизанското движение на Балканите. През 1943 г. вече са налице сериозни успехи в това отношение: декларации на СССР, Англия и САЩ за признаване на албанската съпротива и възстановяване на независимостта на Албания (декември 1942 г.), изпращане на английски военни мисии към партизанските щабове в Югославия и Гърция, предоставяне на известна помощ на партизанското движение и пр.

Наред с усилията за международно признаване на балканската съпротива СССР упражнява силен натиск върху западните държави за откриване на втори фронт не на Балканите, а в Западна Европа. И „балканският вариант" на Чърчил се проваля – на Техеранската конференция на ръководителите на СССР, Англия и САЩ (28 ноември – 1 декември 1943 г.) е взето решение този фронт да се открие на запад.

През лятото и есента на 1944 г. въпросът за втория фронт слиза от дневен ред, тъй като този фронт вече действа, но въпросът за съдбата на Средна и Югоизточна Европа тъкмо тогава става особено актуален, предвид настъплението на Съветската армия в този район. Ръководителите на западните държави много добре разбират каква опасност грози демокрацията и цялата социално-политическа система на

Балканите и търсят пътища за спасяване на онова, което още може да се спаси. И от пролетта на 1944 г. английската политика лансира идеята за подялба на балканските страни на сфери на влияние: срещу очертаващата се съветска доминация в Румъния се иска преобладаващо западно влияние в Гърция. Чърчил показва готовност да „отпише" и България от сметките си, но твърдо държи на Гърция и Югославия. Особено непримирима е английската политика по отношение на Гърция.

През април 1944 г. избухва бунт на гръцките военни части в Египет с искане за оставка на гръцкото емигрантско правителство и единодействие с гръцката съпротива. Бунтът е потушен от английски сили, при което около половината от гръцките войски са арестувани и настанени в лагери за интернирани. Веднага след ликвидирането на бунта Форин офис предлага на съветската дипломация споразумение, според което „румънските работи" да станат съветска „грижа", гръцките – английска, като „всяко правителство оказва помощ на другото в съответната зона". Съветското правителство приема това предложение, но до споразумение не се стига – американският президент се изказва против дележничеството и въпросът временно се замразява. Впоследствие, по време на посещението си в Москва от 9 до 17 октомври 1944 г. Чърчил и Сталин се споразумяват за подялба на сфери на влияние в проценти, както следва: Румъния – 90:10% в полза на Съветския съюз, Гърция – 90:10% в полза на Англия, България – 75:25% в полза на Съветския съюз, Югославия – поравно, т.е. 50:50%, Унгария – също поравно, 50:50%.

Съветското ръководство приема внушенията на Чърчил, но не показва особено старание в приложението им. Всъщност от изброените страни в действителност само Гърция има вероятност да остане извън обсега на действие на Съветската армия. Съветското ръководство „отписва" Гърция от своите сметки, докато останалите балкански и средноевропейски държави попадат в обсега на действие на Съветската армия. Правото на народите на самоопределение, както и правото им сами да избират обществения си строй и управление, нямат особено значение, по-голямо значение придобива друго едно право – правото на по-силния, на победителя. Правило става там, където стъпва съветски войник, да се установява комунистическа диктатура, зависима от Съветския съюз и послушна на съветското ръководство, а там, където влизат англичани и американци – да се възстановяват и укрепват предвоенните държавно-политически и социално-икономически отношения.

Развитието на събитията на Балканите в края на войната се определя, разбира се, не само от външния фактор, Антихитлеристката коалиция, Запада и Изтока. Голямо значение има също така т.нар. вътрешен фактор, съотношението на социалноклasовите и партийнополитическите сили във всяка отделна страна. От взаимодействието и противодействието на тези фактори зависи в крайна сметка налагането на една или друга държавно-политическа и социално-икономическа

система в балканските държави в края на войната и непосредствено след нея. Проследен по страни, този процес показва следната картина:

Румъния. На 20 август 1944 г. започва т.нар. Яшко-Кишиневска операция на Съветската армия, която предизвиква необикновено раздвижване на политическите сили в Румъния. Ген. Антонеску се опитва да осъществи тотална мобилизация, за да спре съветското настъпление, но е арестуван от верни на краля офицери (23 август 1944 г.). Веднага е образувано ново правителство в Букурещ начело с ген. К. Сънтеску, в което освен военни и технически специалисти влизат и един комунист, един социалдемократ, един националлиберал и един националцърквник. Новото правителство прекратява войната срещу държавите от Антихитлеристката коалиция и иска примирие. Същевременно частите на Букурещкия гарнизон и бойни комунистически групи завземат основните учреждения в румънската столица. Всичко това румънската комунистическа историография нарича „въстание", а в действителност събитието има характер на обикновен държавен преврат.

След осъществяването на този преврат новото правителство обявява война на Германия (24 август 1944 г.), а съветските войски влизат в Букурещ (29 август 1944 г.). Няколко дни по-късно, на 12 септември 1944 г., Румъния сключва примирие с държавите от Антихитлеристката коалиция в Москва, според което се осигурява свободно преминаване на съветски войски през румънска територия, румънско участие във войната срещу Германия с най-малко дивизии, Съюзна контролна комисия ще следи за изпълнение на условията на примирието. На румънска територия се разквартируват съветски военни части.

Така се създават благоприятни условия за засилване позициите на левите сили и постепенно отстраняване на всички пречки за налагане на комунистическа диктатура в страната. Комунистическата партия активизира своята дейност – създаване на местни партийни организации и единни работнически профсъюзи, издаване на свой печатен орган (в. „Скънтея"), учредяване на т.нар. Национално-демократичен фронт (комунисти, социалдемократи, профсъюзите, Съюзът на патриотите, Фронтът на орачите и унгарската националноосвободителна организация МАДОС), създаване на обществени комитети, организиране на митинги против правителството и пр. Стига се до изостряне на обстановката и намеса на съветския ген. Виноградов, който от името на Съюзната контролна комисия обвинява правителството на Сънтеску, че не изпълнява условията на примирието от 12 септември 1944 г. Крайният резултат на този етап е реконструк– ция на кабинета на Сънтеску (4 ноември 1944 г.), в който една трета от министерските постове се заемат от представители на доминирания от комунистите Националнодемократичен фронт.

Това, разбира се, още не задоволява нито румънското комунистическо ръководство, нито съветската политика. И атаките срещу правителството продължават. Създават се освен това селски комитети и се насърчават селяните сами да „решават" аграрния въпрос, а в предприятията се установява работнически

контрол. Едновременно с това се организират митинги и се искат оставки. В крайна сметка и реконструираният кабинет на ген. Сънтеску пада (6 декември 1944 г.). Новото правителство, оглавено от ген. Ръдеску, създава комисия по подготовка на аграрна реформа и прокарва Закон за отменяне на фашисткото законодателство и Закон за съдене на военнопрестъпници. Но и това правителство не получава подкрепата на левите сили и съветските им покровители. Напротив, напрежението продължава да ескалира. При това и десните сили в правителството и извън него прибягват до неконституционни средства: на 24 февруари 1945 г. се открива огън по демонстрация на Националнодемократичния фронт. И отново се намесва Съветският съюз, като заплашва, че няма да допусне румънска контрареволюция в тила на Съветската армия.

На 28 февруари 1945 г. правителството на ген. Ръдеску подава оставка, а на 6 март с.г. крал Михай утвърждава правителство на Националнодемократичния фронт начело с Петру Гроза, водач на Фронта на орачите, напълно доминирано от комунистическата партия. Установява се комунистическа власт, наричана „народнодемократична", чиято главна задача става комунизирането на Румъния.

България. Приблизително по същия сценарий се развиват събитията и в България. Има, разбира се, съществена разлика – в България комунистическата партия е значително по-силна, отколкото е влиянието на комунистите в Румъния. Затова българските комунистически ръководители се домогват по-рано и сравнително по-лесно до властта, отколкото румънските им съмишленици.

Съветското настъпление в Румъния заварва България с правителство начело с Ив. Багрянов, което воюва на два фронта – срещу крайно десните профашистки сили и срещу комунистическата антифашистка съпротива. То се опитва чрез политика на дистанциране от Германия и неутралитет в германо-съветската война да избегне влизането на съветските войски на българска земя. Следващото правителство, това на К. Муравиев, още по-подчертано продължава да следва тази линия. Но на 5 септември 1944 г. Съветският съюз обявява война на България, а 3 дни по-късно съветски войски стъпват на българска територия. Никой, разбира се, не мисли да им оказва съпротива, напротив, навсякъде те са посрещнати като освободители и братя.

В същото време комунистическата партия, зад която стоят Отечественият фронт и въстаническата партизанска войска, подпомогната от преминаващи на нейна страна военни части от редовната армия, подготвя смяна на властта. На 9 септември 1944 г. малко след полунощ се извършва военен преврат: партизански и военни части завземат военното министерство, арестуват заседаващото там правителство и създават условия за формиране на ново правителство. Властта преминава в ръцете на Отечествения фронт, ръководен от комунистическата партия. Като министри в новото правителство влизат по четирима представители на комунистическата партия, на БЗНС „Ал. Стамболийски" и на политическия кръг „Звено", както и

двама социалдемократи и двама независими интелектуалци. Веднага е обявена война на Германия и е поискано примирие с държавите от Антихитлеристката коалиция. Българските войски от окупираните територии (Беломорието, Македония и Източна Сърбия) се изтеглят и започва тяхната реорганизация с оглед на предстоящите военни действия за изтласкване на германските сили от Балканите. На 28 октомври 1944 г. правителството на Отечествения фронт начело с Кимон Георгиев подписва примирие със съюзническите сили, учредява се Съюзна контролна комисия при съветско надмощие, а на българска територия остават съветски войски.

Веднага след осъществяването на преврата, обявен за народно въстание и начало на социалистическа революция, започва мащабна чистка във всички структури на държавата – полиция, армия, министерства, съдебни органи, администрация и т.н. Още в края на 1944 г. се учредява т.нар. Народен съд, който съди регенти, министри, народни представители и др. и произнася повече от 9 хиляди присъди, в това число и 2730 смъртни. Следват ожесточена кампания в печата и по събрания и митинги срещу водачите на некомунистическите политически формации, забрана на опозиционни вестници и други издания, арести и физическо изтребление на политически противници на комунистическия режим и пр. В същото време Българската армия участва в заключителния етап на войната срещу Германия, наречена кой знае защо „Отечествена война". Всичко по това време става „народно" – правителство, власт, полиция, армия, съдилища, демокрация и т.н. А в действителност от сателит на Германия след 9 септември 1944 г. България набързо става сателит на Съветския съюз. Привидно тя е независима, има свое правителство и свои държавни органи и администрация, армия, полиция, съдебна система и пр., но всички по-важни решения се прокарват чрез Политбюро на ЦК на БКП или чрез първия човек в партията по инструкции и съответни указания от Москва.

Югославия. Решенията на втората сесия на АВНОЮ (29 ноември 1943 г.) узаконяват установилия се вече паралелизъм относно властта в Югославия: правителство на Тито, т.нар. Национален комитет на освобождението, опиращо се на антифашистката комунистическа съпротива, от една страна, и югославското емигрантско правителство в Лондон, позоваващо се на стари позиции, конституционни права и международни връзки, от друга. Това подхранва надеждите, че би могло да се избегне комунизирането на Югославия, още повече че на международната арена тя се представлява от кралското емигрантско правителство и е член на Антихитлеристката коалиция. И през 1944–1945 г. се правят многобройни опити, ако не за друго, то поне за подялба на властта с комунистическата партия, респективно за запазване на английското влияние в рамките на исканите от Чърчил 50 процента.

Правителството на Тито от своя страна също е принудено да държи сметка за международните условия. Още от края на 1943 г. Великобритания прекратява подкрепата си за движението на Дража Михайлович и настоява за споразумение

между югославското емигрантско правителство и югославското комунистическо ръководство за обединяване на силите им в общата освободителна антихитлеристка война. Към английския натиск в тази насока се присъединява и Съветският съюз.

Югославското емигрантско правителство, свързано с Дража Михайлович, е заменено с ново, съставено от представители на либералната буржоазия. Министър-председателя става бившият хърватски бан Иван Шубашич. И започват преговори, които завършват на 16 юни 1944 г. на остров Вис в Адриатическо море с подписването на т.нар. споразумение Тито – Шубашич. Запазва се самостоятелността на двете правителства, това на Шубашич в емиграция и това на Тито (Национален комитет на освобождението) в Югославия. Правителството на Шубашич се задължава да оказва помощ на Титовата Народоосвободителна армия и да направи декларация, с която да признае федеративния статут на Югославия. То приема също така да изкаже публична признателност на Народоосвободителната армия и да осъди всички, които по един или друг начин сътрудничат с окупатора. Тито от своя страна поема задължението да сътрудничи с правителството на Шубашич и да не повдига въпроса за окончателната уредба на държавата до края на войната. Двете страни се договарят да учредят и съответни органи за координация и сътрудничество помежду им в борбата срещу окупатора, както и по въпросите на възстановяването на страната и нейната външна политика.

Споразумението Тито – Шубашич не премахва съществуващия паралелизъм относно властта в Югославия. Затова въпросът за преодоляване на този паралелизъм в полза на едната или другата страна не слиза от дневен ред. В заключителния етап на войната събитията се развиват изключително благоприятно за установяването на комунистическа диктатура в Югославия. На 29 септември 1944 г. се сключва споразумение между съветското правителство и правителството на Тито за военно сътрудничество между двете страни. На 5 октомври с.г. се подписва споразумение и с правителството на България за сътрудничество между Българската армия и Югославската народоосвободителна армия във военните операции срещу германските сили на югославска територия. Следва Белградската военна операция и освобождаване на югославската столица (20 октомври 1944 г.), където се установява правителството на Тито. Същевременно реорганизираната Българска армия настъпва в Македония, като пресича пътя на германските войски за изтегляне от Гърция по долината на р. Вардар и р. Морава. Започва решителната битка за окончателното прогонване на окупационните сили и ликвидирането на марионетните режими на югославска територия. Всичко това съдейства за превръщането на югославското комунистическо ръководство начело с Тито в единствен господар на Югославия.

Срещу тази заплаха, естествено, реагира Англия и свързаното с нея югославско емигрантско правителство. В средата на август 1944 г. се провежда среща между Чърчил и Тито в Италия (Неапол и Казарета), по време на която английският премиер настоява за няколко неща: 1. Обединяване на всички югославски сили в общата

война на Антихитлеристката коалиция срещу Германия; 2. Среща между Тито и югославския крал Петър II; 3. Декларация от страна на Тито, че няма да установява комунизъм в Югославия и няма да използва армията си за политически цели; 4. Изграждане на Югославия като единна и силна държава с демократична политическа система (демокрацията се разбира в нейния класически смисъл по западен образец); 5. Недопускане образуването на южнославянска федерация с България и обединена Македония като нейни съставни части – има опасност от югославска експанзия по посока на Гърция, смятана за неприкосновена сфера на английското влияние.

Тито от своя страна обещава да не установява комунизъм и да не намесва армията си в политиката, но отказва какъвто и да било контакт с краля, обвинявайки го, че не скъсва с Дража Михайлович, който сътрудничи с окупаторите против партизанското движение. Що се отнася до по-нататъшното развитие на Югославия, Тито държи всички въпроси относно формата на управление и политическата система да се решават след приключване на войната. Преговорите продължават на остров Вис между Тито и Шубашич по приложение на споразумението помежду им от 16 юни 1944 г. Главна тема на разговорите е въпросът за формиране на общоюгославско правителство. Шубашич предлага попълване на своето правителство с членове на Националния комитет на Тито, а последният – попълване на своя Национален комитет с некомпрометирани членове на емигрантското правителство. И въпросът остава открит.

Междувременно през последните месеци на 1944 г. цялата политическа и военна система на антикомунистическите сили в Югославия (четническо движение на Дража Михайлович, недичевци, льотичевци, усташи и пр.) се разпада, а комунистическата антифашистка съпротива триумфира. И югославското комунистическо ръководство не бърза с образуването на общоюгославско правителство. Преговорите продължават дълго, и то при засиления натиск и на Лондон, и на Москва. На 1 ноември 1944 г. се постига ново споразумение между Тито и Шубашич в Белград, което предвижда крал Петър II да прехвърли своите кралски пълномощия на регентство от трима души. Същевременно английската страна, подкрепена от своя съветски съюзник, иска възстановяване на многопартийната политическа система в Югославия. Тито изразява готовност да приеме това искане, но при условие многопартийността да се развива в рамките на доминирания от комунистите Народен фронт. И наистина от края на 1944 г. и в началото на 1945 г. някои стари югославски политически партии вече действат като колективни членове на т.нар. Единен народен фронт на Югославия.

Въпреки това противоречията не се преодоляват: на сцената излиза крал Петър II, който не назначава предвиденото регентство и отказва доверие на премиера си Шубашич, а ЮКП организира демонстрации против този акт (януари 1945 г.). И отново се намесва Англия, която действа в няколко направления: първо, натиск върху крал Петър II да назначи регентство и да не прави опозиция; второ, предложение Тито да попълни състава на АВНОЮ с депутати от избраната през

декември 1938 г. югославска Народна скупщина; трето, съгласуване на политиката спрямо Югославия с другите партньори – СССР и САЩ. Кримската конференция на тримата големи възприема английската рецепта и препоръчва на крал Петър II и на югославското комунистическо ръководство да се придържат към нея.

В крайна сметка кризата временно се преодолява: на 2 март 1945 г. кралят назначава въпросното регентство, а наскоро след това Тито и Шубашич формират обединено югославско правителство под председателството на Тито. Ив. Шубашич заема поста министър на външните работи в това правителство. В състава на обединеното правителство се включват още 5 министри от бившото емигрантско правителство, но по-голяма част от министерствата и ведомствата се оглавяват от членове на Титовия Национален комитет. В края на март 1945 г. това правителство е признато от всички държави на Антихитлеристката коалиция. По този начин се премахва паралелизмът относно властта в Югославия, и то в полза на югославското комунистическо ръководство. През април 1945 г. в Белград се откриват заседанията на третата сесия на АВНОЮ, разширено по състав съгласно препоръката на Кримската конференция между Чърчил, Сталин и Рузвелт. То се преобразува във Временна народна скупщина и насрочва избори за Учредителна народна скупщина, която да реши въпроса за формата на управление и по-нататъшното политическо развитие на Югославия. Развитието на събитията след приключването на войната се насочва към ликвидиране на монархията, прогонване на представителите на старите политически партии от държавното управление и тотално монополизиране на всички власти в страната от югославското комунистическо ръководство. Установява се т.нар. народна демокрация, Англия ще загуби своите 50 процента, но Сталин не ще потрива доволно ръце дълго – Тито ще защитава своята независимост както срещу Запада, така и срещу Изтока.

Албания. След капитулацията на Италия обстановката в Албания се представя така: на мястото на италианската окупация идва германска. Нейна задача е да въведе ред, респективно да ликвидира антифашистката комунистическа съпротива и да охранява албанския бряг срещу евентуално англо-американско дебаркиране откъм Албания. Германската окупационна власт, както по-рано италианската, поддържа илюзията за „велика" Албания и се изтъква като освободител от италианците – прокламиране независимостта на Албания, създаване на регентство, назначаване на правителство и пр. Опора на германската окупация са Бали Комбетар (Национален фронт) и Легалитети (Законност). Бали Комбетар обединява албански националисти и антизогисти, които овладяват албанската администрация още по време на италианската окупация и имат влияние в много райони на страната. Като организация и движение Бали Комбетар е антикомунистическа политическа сила, която не се противопоставя на германската окупация, а напротив, сътрудничи с окупационните власти и се надява с германска помощ да защити „велика" Албания пред домогванията на Югославия и Гърция. Легалитети пък е монархическа партия,

която иска възстановяване на албанската монархия на крал А. Зогу. Тя също приема германската окупация и сътрудничи с окупационната власт. Общата база на това сътрудничество са антикомунизмът и въпросът за принадлежността на Косово – германците нямат намерение да го връщат на Югославия, а както Бали Комбетар, така и Легалитети е за „велика" Албания.

Както се вижда, между германската окупационна власт, Бали Комбетар и Легалитети съществуват допирни точки в два основни пункта: антикомунизъм и „велика" Албания. Това именно ги прави съюзници. Те разполагат със значителна въоръжена сила – около 70-хилядна германска армия и около 15 хиляди албански бойци от местната жандармерия и въоръжените групировки на Бали комбе тар и Легалитети. Албания няма свое правителство в емиграция, а бившият албански крал А. Зогу, озовал се по време на войната в Египет, не получава подкрепата на Англия.

На другия полюс е антифашистката комунистическа съпротива с нейните органи, имащи претенцията за общонародно представителство и държавност – Антифашистки съвет на националното освобождение и негово правителство (Национален комитет на националното освобождение). През лятото на 1944 г. към албанската партизанска армия се числят 9 бригади и батальони с регионални щабове с обща численост около 35 хиляди души. Отвоювана е значителна свободна територия – албанските партизани доминират върху цялата южна част на страната (без крайбрежието). През първата половина на юни 1944 г. партизанските бази в Южна Албания са нападнати от противниковите сили (45 хиляди германски бойци и 15 хиляди албанци), но въпреки някои първоначални успехи офанзивата се проваля. Партизанската армия запазва главните си сили и минава в контранастъпление. През август – септември 1944 г. тя вече е голяма сила (70 хиляди бойци, организирани в корпуси, дивизии и бригади) и държи под свой контрол три четвърти от територията на страната.

Настъплението на Съветската армия през северната част на Балканския полуостров облекчава освободителната борба на албанския народ – германските окупационни сили започват да се изтеглят от Гърция и Албания, а без тяхната подкрепа антикомунистическите групировки в Албания губят всякаква възможност за съпротива. Очертава се перспективата за скорошно ликвидиране на окупационния режим и установяване на комунистическа диктатура в страната. Това, естествено, безпокои английското държавно ръководство, което смята Албания за своя сфера на интереси и влияние. И англичаните увеличават военните си мисии в Албания и настояват за прекратяване на вътрешната война, тази между партизаните и националистите, като искат всички да започнат да действат против германците.

Това, разбира се, не се постига и не може да се постигне: първо, още от 1943 г. в Албания се води гражданска война, а комунистическото ръководство няма намерение да дели властта с никого; второ, Бали Комбетар и Легалитети не могат да приемат за съюзници нито албанските комунисти, нито Титовите им съветници,

нито пък англичаните – никой не им обещава Косово, напротив, всички подкрепят Титовата федерация; трето, дълбока и широка е пропастта между комунисти и антикомунисти и трудно би могла да се прескочи, колкото и голям да е скокът.

При това през Албания не минават съюзнически войски – нито англо-американски, нито съветски, а през есента на 1944 г. се изтеглят и германските окупационни части от албанска територия. Единствената сериозна въоръжена сила тук остава партизанската армия под комунистическо командване. Създават се изключително благоприятни условия за установяване на комунистическа власт, т.нар. диктатура на пролетариата. И албанското комунистическо ръководство използва това. През октомври и ноември 1944 г. страната е напълно очистена от чужди окупационни сили, а заедно с това е пометен и старият държавен апарат, свързан с окупационния режим в страната. Създава се нова политическа структура, която да обслужва новата власт.

Гърция. Чърчил „отписва" от своите сметки не само Румъния и България, но и Югославия и Албания. Всъщност той е принуден да се „прости" и с процентите, които по споразумението със Сталин му се полагат, тъй като няма кой да му ги предостави. За сметка на това пък той не оставя нищо на съветския диктатор в Гърция. Още през лятото на 1944 г. Англия започва да готви военно нахлуване в Гърция. Другите й партньори от Антихитлеристката коалиция – САЩ и СССР, не се противопоставят на планираната интервенция, а правителството на Папандреу търси подкрепа – трудно му е да се завърне в Гърция без английска охрана. И се подготвят съответните военни единици за дебаркиране на гръцка територия. Техен главнокомандващ е английският ген. Скоби. Под негово командване се поставят и гръцките въоръжени сили, в това число и силите на ЕЛАС като съставна част на гръцката „национална армия".

В това време Гръцката комунистическа партия, ЕАМ и ЕЛАС не прекратяват усилията си за постигане на „национално" единство и „искрено" споразумение. И след първата крачка (Ливанското споразумение) следва втора, още по-обвързваща. На 26 септември 1944 г. се сключва ново споразумение между английското командване, министри от правителството на Папандреу начело с премиера, представители на ГКП, ЕЛАС и ЕДЕС в Казарета, Италия. Това споразумение поставя гръцката антифашистка съпротива изцяло под контрола на английското командване и правителството на Папандреу: всички партизански групи се поставят в подчинение на гръцкото правителство на „националното" единство; правителството подчинява своите въоръжени сили на английския ген.Скоби, назначен от върховното съюзно командване за главнокомандващ в Гърция; забранява се на партизанските военни съединения да участват в завземането на властта в страната, както и да предприемат действия за освобождение на Атина и Солун без заповед на ген. Скоби; определят се районите на действие на частите на ген. Зервас и частите на ЕЛАС при преследването и изтласкването на германските окупационни сили от Гърция.

През септември – октомври 1944 г. във връзка с настъплението на Съветската армия през северната част на Балканския полуостров и влизането на България във войната против хитлеристка Германия възникват благоприятни условия за освобождението и на Гърция от германска окупация. И ЕЛАС използва тези условия, преследва германските части и до началото на ноември 1944 г. освобождава цялата страна. Тогава, без никаква военна необходимост, на гръцка територия се стоварват английски войски под командата на ген. Скоби. Една окупация се заменя с друга. Мисията на тази втора окупация е да възстанови предвоенното положение в Гърция.

На многохиляден митинг в Атина на 18 октомври 1944 г. току-що завърналият се в страната министър-председател Г. Папандреу обещава икономическо благоденствие и социална справедливост, сурово наказание на предателите и колаборационистите, реорганизация на гръцките въоръжени сили и създаване на редовна армия. Веднага след това, на 23 октомври с.г. е сформиран нов правителствен екип под председателството на Папандреу, шестима от министрите в който представляват ЕАМ и ПЕЕА. Успокоение обаче не настъпва. Напротив, силите на левицата и десницата все по-определено настръхват една срещу друга. На 19 ноември 1944 г. комунистическата партия организира свой митинг в Атина. Левите сили се изказват за политика на национално единство, като искат демократично развитие на Гърция. Те обвиняват правителството, че не провежда референдум и избори за Учредително събрание, не прави чистка в държавния апарат и органите на сигурността, не преследва предатели и фашисти, налага ограничителни мерки за ЕЛАС и пр.

Конфронтацията ескалира главно по въпроса за съдбата на ЕЛАС: английското командване на ген. Скоби, както и десницата в правителството и извън него, искат разоръжаване и разпускане на партизанската армия и определят точна дата за това – 10 декември 1944 г. ЕАМ – ЕЛАС приемат по принцип идеята за демобилизация и разпускане на своите сили, но при условие, че бъдат разоръжени, демобилизирани и разпуснати всички останали военни формации. Тяхната позиция е първо разоръжаване и демобилизация на всички войскови съединения и групировки, а след това създаване на „демократична" армия. Английското командване и правителството в Атина отхвърлят тази позиция. На 1 декември 1944 г. английски самолети от въздуха разпръскват листовки със заповед на ген. Скоби за започване на разоръжаването на партизанската армия на 10 декември. В отговор на това министрите от ЕАМ и ПЕЕА в правителството на Папандреу подават оставка, а ЦК на ЕАМ взема решение за свикване на протестен митинг, който правителството на Папандреу забранява.

Въпросният митинг е насрочен за 3 декември 1944 г. Силни полицейски части заемат изгодни позиции, на улиците са изкарани английски танкове, във въздуха кръжат самолети, следва стрелба срещу демонстрантите, много избити и ранени и начало едва ли не на гражданска война и война с Англия. На 4 декември избухва обща стачка в целия район на Атина – Пирея, ген. Скоби със съгласието на

правителството на Папандреу обявява военно положение. Започва открито военно настъпление на английските въоръжени сили в Гърция, подкрепени от сили на гръцката десница, срещу ЕЛАС. При това ген. Скоби получава нови подкрепления и към края на декември 1944 г. армията му вече брои около 60 хиляди души. На 25 декември с.г. в Атина пристига самият Чърчил, придружен от външния си министър Идън. На следващия ден се провежда конференция с участието и на представители на ЕАМ – ЕЛАС, а няколко дни след това, на 3 януари 1945 г., се съставя нов кабинет начело с Николаос Пластирас.

Междувременно след едномесечни сражения с превъзхождащия ги противник силите на ЕЛАС започват да се оттеглят. И на 11 януари 1945 г. между ЕЛАС и британските войски се подписва съглашение за примирие. А на 12 февруари с.г. се подписва т.нар. споразумение от Варкиза (крайбрежен курорт на Атика). Предвижда се демобилизация на действащия и резервен състав на ЕЛАС и създаване на редовна армия въз основа на обичайно комплектуване. Веднага след подписването на споразумението следва да се отмени военното положение, а по-късно да се произведат плебисцит и избори за Учредително събрание, което да подготви нова конституция на страната. Споразумението не предвижда участие на представители на ЕАМ в правителството, нито пък изтегляне на британските войски от Гърция след войната. На 16 февруари 1945 г. Главното командване на ЕЛАС издава заповед за демобилизация на партизанската армия.

Така започващата гражданска война се преустановява и отлага. Изменя се също така съотношението на силите в полза на правителството – то има свои въоръжени сили и подкрепата на голямата част от политическите партии и е охранявано от английската окупационна армия в Гърция, а левите сили имат на своя страна само част от общественото мнение и вече демобилизирани бивши партизани. В крайна сметка антифашистката комунистическа съпротива в Гърция изпуска властта, създадените по време на войната местни органи на ЕАМ – ЕЛАС се разпускат, създават се условия за възстановяване на предвоенните порядки, в това число и на гръцката монархия.

Краят на войната и държавното статукво на Балканите

Прави впечатление, че западните демокрации както някога в политиката си към фашистките сили, така и в края на Втората световна война в политиката си към Съветския съюз вървят по линията на непрестанни отстъпки пред съветската експанзия. Това се проявява не само когато става въпрос за потъпкване на демокрацията, за ликвидиране на традиционни държавно-политически структури и установяване на комунистическа диктатура, но и когато става въпрос за териториални промени и завоевания. Държавно-териториалните промени, направени в хода на войната в полза на Германия и нейните съюзници, се анулират, а промените, направени в полза на Съветския съюз, остават в сила (Прибалтика, Бесарабия, Западна Украйна и Западна Белорусия).

На Балканите особени териториални промени в резултат на Втората световна война не се извършват. Между България, Югославия, Гърция и Албания се възстановяват предвоенните граници, т.е. възстановява се Версайското статукво. Териториалните промени в Югоизточна Европа след войната засягат преди всичко Румъния, България и Югославия. Южна Добруджа остава в пределите на българската държава. Югославия разширява територията с в Адриатика за сметка на Италия (остават незадоволени само амбициите ѝ за Триест и някои райони на Австрия). Освен това Югославия се организира като федеративна държава – учредяват се 6 републики (Сърбия, Хърватска, Словения, Черна гора, Босна и Херцеговина и Македония) и две автономни области (Войводина и Косово и Метохия) в рамките на Република Сърбия. Признават се 5 националности (сърби, хървати, словенци, черногорци и македонци) и няколко национални малцинства (албанци, унгарци, турци, словаци, румънци, българи от Западните покрайнини, чехи, италианци и др.). Успоредно съществуват три религии (източно православие, католицизъм и мохамеданство) и три литературни езика – сърбохърватски, словенски и македонски (пише се с две азбуки – кирилица и латиница). Създава се впечатление, че най-сетне е намерено решение на югославския въпрос. По-нататъшното развитие на Югославия ще опровергае това.

В края на 1944 г. югославското ръководство предлага на България да се присъедини като седма република към вече прокламираната югославска федерация. БКП от своя страна предлага създаването на югославска федерация на дуалистична основа: България, от една страна, и Югославия, от друга, да образуват федерация като нейни две равностойни части.

Като не успява да въвлече България в югославската федерация, Белград насочава експанзионизма и към Пиринския край. Още втората сесия на АВНОЮ през декември 1943 г. дава да се разбере, че югославското комунистическо ръководство има намерение да осъществи присъединяване на Пиринска и Егейска към Вардарска Македония в рамките на федерацията. Затова в състава на Президиума на АВНОЮ са включени като представители на Егейска и Пиринска Македония Димитър Влахов и Владимир Поптомов, и двамата членове на ЦК на БКП, и то без да се иска мнението на когото и да било. По време на българо-югославските преговори от края на 1944 г. за образуване на южнославянска федерация югославските представители излизат с проект за обединение на Македония (т.е. присъединяване на Пиринска и Егейска към Вардарска Македония), което българската страна не приема. Освен всичко друго това би означавало и прекрояване на границите между Югославия, Гърция и България, на което решително се противопоставя Англия.

Едновременно с усилията за обединение на Македония югославското комунистическо ръководство предприема редица стъпки към „македонизиране" на населението в Пиринска Македония. Непосредствено след деветосептемврийския преврат 1944 г. в София пристигат представители на ЮКП (Светозар Вукманович

–Темпо и Лазар Колишевски), които настояват за незабавно присъединяване на Пиринския край към Вардарска Македония. Малко по-късно в българската столица се установява Временно представителство на Република Македония, което се заема да приобщи населението от Пиринска Македония към югославската политика. Обстановката става твърде напрегната – Югославия усилено подготвя присъединяването на Пиринска Македония към Македонската република, а България противодейства. Нищо, разбира се, не се променя, между другото и поради решителната съпротива на Англия срещу югославските намерения.

Освен България завоевателно-хегемонистичните апетити на югославската политика по македонския въпрос засягат непосредствено и Гърция, което намира конкретно отражение в отношенията между ЮКП и ГКП. Още през лятото на 1943 г. лидери на ЮКП (Светозар Вукманович – Темпо, Цветко Узуновски и др.) работят за създаване на самостоятелни македонски политически и военни организации на територията на Гърция, в Егейска Македония, с явната цел за подготовка на присъединяването на Егейска Македония към Македонската република, респективно югославската федерация. И съвсем естествено гръцката страна реагира. Всъщност официална Гърция сама има мегаломански „национални" искания. Още през 1941 г. гръцкият премиер Е. Цудерос в специален мемоар до Форин офис поставя въпроса за преместване на гръцките граници на север и северозапад за сметка на България и Албания. В края на войната предвид българо-югославското сближение и преговорите за южнославянска федерация Гърция търси подкрепата на великите сили и отново иска преместване на гръцките граници на север – Северен Епир от Албания, част от долината на р. Струмица от Югославия и част от Пиринска Македония и Родопите (до р. Арда) от България. Великите сили от Антихитлеристката коалиция обаче възприемат становището за запазване на предвоенните граници в този район. Москва не разрешава разширяване на Гърция на север, а Лондон и Вашингтон не позволяват слизане на Югославия към Солун. Предвоенното държавно-териториално статукво се запазва, остава само югославската амбиция за обединение на трите части на Македония като федерална единица в рамките на Югославия, което ще продължи да смущава както българо-югославските, така и гръцко-югославските отношения.

Завоевателно-хегемонистична е югославската политика и по отношение на Албания. Тук, разбира се, не става въпрос само за Косово и Метохия с преобладаващо албанско население с право на автономен край в Сърбия, а и за югославско влияние в самата Албания. Още от 1941 г. ЮКП има свои постоянни представители в Албания, към Върховния щаб на албанската съпротива от август 1944 г. има и югославска военна мисия, албанското комунистическо ръководство получава постоянни съвети от Титовия партиен и военен апарат по всички въпроси на воденето на войната и изграждането на държавната организация на Албания. Евентуалното присъединяване на Албания към Югославия, естествено, не се планира като

непосредствен акт, а се разглежда като част от латентно съществуващата перспектива за образуване на балканска федерация.

Наред със завоевателно-хегемонистичните прояви на изток и югоизток в края на войната острието на югославския експанзионизъм се насочва и на запад и северозапад. Още през септември 1943 г. ръководни органи на югославската антифашистка съпротива вземат решения за присъединяване на Истрия, Задар и Риека към Хърватия, а Словенското Приморие – към Словения. Втората сесия на АВНОЮ през ноември 1943 г. санкционира тези решения, а югославската армия влиза в края на април и началото на май 1945 г. в Истрия, Словенското Приморие и Триест. Същевременно югославското правителство настоява пред великите сили за присъединяване на Корушка Словения към Югославия. Всичко това противопоставя Югославия както на Италия и Австрия, така и на комунистическите партии в тези страни. Особено остри стават споровете за Триест, които продължават чак до 1953 г. Крайният резултат е присъединяване на полуостров Истрия и Словенското Приморие (без Триест) към Югославия.

Краят на Втората световна война не изменя много картата на Балканския полуостров: по отношение на Гърция, Турция и Албания се възстановява Версайското държавно-териториално статукво, Югославия се разширява на запад за сметка на Италия, България си възвръща Южна Добруджа, а Румъния отново взема Северна Трансилвания, но губи Бесарабия и Южна Добруджа. Много по-големи са политическите промени: в четири от шестте балкански страни се установява комунистическа диктатура. Освен това Югославия се организира като федеративна държава. Само в Гърция и Турция се запазват съществуващите от преди войната държавно-политическа и социалноикономическа система.

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

ЕПИЛОГ: ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ СТЕРЕОТИПИ НА БАЛКАНИТЕ

Преди да се стигне до днешното положение на многонационалност и многодържавност, на Балканския полуостров последователно господстват няколко империи – Римска, Византийска, Османска, Хабсбургска. Ромеите и византийците имат чувство за превъзходство над другите, за тях тия „другите" са „варвари". Османската империя и османлиите пък смятат себе си за „правоверни" и обявяват „другите" за „гяури", сиреч неправоверни. В по-ново време, в условията на национална консолидация и образуване на национални държави, отграничаването между народите постепенно минава на национална основа – наред с религията и църквата голямо значение придобиват етническият произход, езикът, националното съзнание и националното съмочувствие. И между отделните народи се установяват граници – държавно-политически. В повечето случаи националното, собственото, се изгражда и утвърждава за сметка на чуждото, своето се величае, чуждото се натоварва с отрицателни характеристики. Така се създават различни национални стереотипи, митове и предразсъдъци като важен компонент на общественото мнение, които стават обективно действащ фактор в развитието на историческия процес.

Националните стереотипи, разбира се, не възникват от „нищото", а имат пряка връзка с историческата действителност и са неин продукт. Както е известно, Балканският полуостров е многонационална територия. На не особено голям териториален простор в хода на историческия процес на сцената излизат сърби, гърци, българи, румънци, черногорци, хървати, словенци, албанци, турци, а напоследък и мюсюлмани (Босна) и македонци. Веднъж тръгнали по пътя на своя възход, всички нации търсят своята национална изява, национална еманципация, национална свобода и в крайна сметка собствена национална държава при един или друг териториален обхват, граници и взаимоотношения със съседите. Националната идея става голяма

сила, която руши чуждите империи и ги лишава от историческа перспектива. И съвсем естествено възниква въпросът за подялба на чуждото наследство. Решаването на този въпрос неизбежно се свързва с учредяването и териториалния обхват на балканските национални държави. Оттук и проблемът за взаимоотношенията между балканските народи и противоречията между тях, които имат място в балканската действителност още от времето на възникването на националната идея на Балканите.

В развитието на националната идея на балкански терен се очертават два периода. Първият период би могъл да се определи като романтичен – от възникването на балканските нации до формулирането на конкретна национална програма. През този период се търсят историческите корени на всяка нация. Главна роля в случая играят устното и печатното слово, хуманитарната наука и пропагандата. Това е време, когато всеки доказва своето право на съществуване и обосновава това право с минало величие, нерядко твърде преувеличено. Вторият период е период на реализация – от формулирането на националните програми до тяхното претворяване в практиката чрез създаване на национални държави с определен териториален обхват, граници и взаимоотношения със съседите. Този период започва през първата половина на 19. век и продължава до наши дни. Това е време, когато националната идея прониква навсякъде, развиват се различни национални концепции за решаване на балканските проблеми, дели се наследството на чуждите империи, налагат се промени в държавно-териториалното и национално-политическото статукво на Балканите и пр.

През този период от развитието на националната идея на Балканите именно изкристализират различните великодържавни концепции и всеки тръгва по линията на „себеизтъкването" и „себепатриотизирането" за сметка на „другите". Тази линия често взема връх както в миналото, така и в нашето съвремие. Забравя се например, че в науката не може да има други освен научни аргументи, като историческите събития се обясняват от „национални" позиции – български, сръбски, гръцки, румънски и пр. По същия начин постъпват и т.нар. масмедии, такава всъщност е цялата политическа литература. Стига се в крайна сметка до една галопираща инерция на себеизтъкване, която изкривява историческата действителност и противопоставя народите едни на други. Тъкмо тази атмосфера на себеизтъкване и себепатриотизиране, при която всяка национална история се разглежда не като част от сложния и многообразен исторически процес на Балканите и в света, а като нещо само за себе си, при това най-често изтъквано като нещо по-героично и по-добро от същото това „нещо" на съседите, е оная благодатна почва, на която виреят националните стереотипи, митове и предразсъдъци.

Но не е само това. Другият фактор е вътрешната затвореност, неосведомеността, незнанието, изолацията на народите едни от други. Историята отрече многонационалните империи, конгломерати от земи и народи, държави на национално потисничество и господство на едни над други. Националната идея бе главната

сила, под ударите на която рухна както империята на султаните, така и империята на Хабсбургите. Същата тази идея даде живот на балканските национални държави – Гърция, Сърбия, Черна гора, Румъния, България, Албания. Наложи се принципът „за всяка нация и държава". Не се постигна и не можеше да се постигне обаче идеалното положение за съвпадение между нация, територия и държава. И всяка от учредяващите се балкански национални държави поемаше мисията на освободител и обединител на съответната нация, като заедно с това се насочваше и към реализирането на едни или други завоевателно-хегемонистични аспирации. Националното освобождение обединяваше (всяка нация поотделно), още повече разединяваше и противопоставяше (народите и държавите едни на други). Националната идея разруши чуждите империи, но заедно с това даде живот на великодържавието, национализма и екстремизма като политическо мислене, държавна политика и пропаганда. Стигна се в наше време до друга крайност – колкото нации (и малцинства дори), толкова и държави, наредени една до друга, затворени в себе си и скарани помежду си.

И още нещо. Мегаломанията и великодържавието като политика, намерила пълен израз през войните от 1912–1918 г., влиза в остър конфликт с народностния принцип: всеки се стреми да стане велик, а Балканският полуостров е малък и място за много велики няма; „велика" държава на Балканите, която и да е тя, не може да не бъде многонационална, а управляващите и националистическите среди навсякъде се стремят към териториално разширяване при национална хомогенност на „своята" държава. (За постигането на тази цел се предлагат две възможности – или прогонване на „другите" и „очистване" на собствената държавна територия от тях, или бърза асимилация на попадналото в пределите на съответната държава инородно население. На Балканите се опитва, и едното и другото.

Всичко това в крайна сметка води до нарастване на отчуждението и изолацията на народите едни от други – няма контакти, няма обективна информация за „другите", тяхната история, икономика, политика, литературата и печатът в повечето случаи са със съмнителна достоверност, непрофесионална, непълна, натоварена с негативни характеристики за съседите и „национал-патриотична" за себе си. Така именно се култивира една среда, която не благоприятства за разрушаване на натрупалите се през вековете национални стереотипи, омрази и предразсъдъци, а за тяхното укрепване, разширяване и доразвиване. Самоизолацията, липсата на обективна информация, незнанието – това е може би главното условие, което осигурява необикновена устойчивост на националните стереотипи и предразсъдъци във времето: империи загиват, коронован глави и правителства падат, политически партии и идеологии идват и си отиват, а националните стереотипи и предразсъдъци си остават, като от време на време на вълни, на вълни заливат всичко откъдето минат.

Националните стереотипи на Балканите отразяват, разбира се, определена историческа действителност – тази, която ги поражда. Те представят тази

действителност обаче необективно, подобно на отражение в криво огледало. Да вземем например тандема българин – турчин, България – Турция. Онова, което идва от историята, от устното и печатното слово, от фолклора и литературата и е от български произход, рисува образа на българина в положителна светлина – трудолюбив, гостоприемен, добронамерен, безстрашен, героичен защитник на вярата, борец за свобода и независимост, ученолюбив, скромен и т.н. Българинът има високо национално самочувствие, неговата страна има богата история и култура, велики царе и патриарси, принос в развитието на световната цивилизация и пр. Съществуващата литература, в това число и в наше време, също често внушава, че българската национална кауза винаги е била справедлива, че войните, които е водила България в миналото, са били само за национално освобождение и обединение, че българската войска винаги е побеждавала на бойните полета и други такива.

Всичко това съдейства за вкореняването на един стереотип в съзнанието на българина за т.нар. национални идеали, които не са нищо по-малко от „България на три морета". Става дума всъщност за Източна и Западна Тракия до Цариград, Мраморно и Бяло море, за Македония със Солун, за Поморавието до планината Копаоник и по десния бряг на р. Морава до устието ѝ в Дунав, плюс Адриатика през Албания. Българинът има и песни в този смисъл, например „Край Босфора шум се вдига, лъскат саби, щитове, ето Симеон пристига..." или „Велик е нашият войник...".

Има, разбира се, и нотки на самокритичност – примиренчество („Наведена глава сабя не сече", „Бежанова майка плаче"), нихилизъм, чуждопоклонничество и пр. В своите собствени очи обаче в сравнение с турчина българинът стои много по-високо, защото образът на турчина е изцяло негативен – мързелив, апатичен, нечистоплътен, необразован, прост, фанатичен, суеверен, жесток, кръвожаден, похотлив, груб (особено като брачен партньор – „Оставете го, той е турчин") и др. подобни. Турция пък е изостанала, реакционна, консервативна държава. А онова, което като устно и печатно слово за образа на българина и турчина идва от историята и е от мюсюлмански произход, е точно обратно: мюсюлманинът е правоверен, героичен, силен, предопределен да властва, войната за налагане на исляма е свещена, а другите са неверници, бунтовници, хаирсъзи, комити, сатани и т.н.

Във връзка с тандема България – Турция, българин – турчин е и тандемът Турция – Балканите, мюсюлманин – християнин. Тук на преден план излиза въпросът за съдбата на мюсюлманското население на Балканите след оттеглянето на Османската империя от Югоизточна Европа. Веднага може да се констатира по този повод, че политиката на балканските национални държави към мюсюлманското им население е политика на прогонване и асимилация. Най-напред такава политика според народното предание била започната от Черна гора – в началото на 17. век, по време на управлението на черногорския владика Данило Петрович (1697–1735) била започналата т.нар. истрага потурица, която завършила с очистването на Черна

гора от мюсюлмани. Дали наистина е имало или не „истрага", е въпрос, сигурно е обаче, че през 19. век, когато Черна гора става държава, на нейна територия няма мюсюлманско население. Сърбия също се освобождава от мюсюлманското си население чрез неговото прогонване – през 1833 г. турските спахии са задължени в петгодишен срок да продадат своите имоти и да напуснат територията на сръбското княжество. През 1867 г. са ликвидирани турските крепости и гарнизони на сръбска територия, а мюсюлманското население се изселва и от сръбските градове (Белград, Шабац, Смедрево, Ужице, Соко и Кладово), в които дотогава все още е имало турци. Приблизително по същия път върви и Гърция – последното масово прогонване на инородно и иноверско население от тази страна се осъществява непосредствено след Първата световна война, когато 420 хиляди мюсюлмани напускат гръцката територия. Масови изселвания на мюсюлманско население периодически се осъществяват и от България – само за периода от 1878 до 1912 г. от българските земи се изселват в Турция около 350 хиляди мюсюлмани.

Въпреки това на Балканите остава многобройно мюсюлманско население като обект на една или друга политика на балканските национални държави. В резултат на войните от 1912–1913 г. към Сърбия са присъединени нови територии в югоизточна посока (Вардарска Македония, Косово и Метохия) със значително мюсюлманско население. Управляващите среди в Белград не признават никакви малцинства и обявяват цялото население от новоприсъединените области за „южни сърби". В резултат на Първата световна война пък се разпада Хабсбургската империя и компактното мюсюлманско население от Босна и Херцеговина се включва в рамките на новообразуваната държава Кралство на сърби, хървати и словенци – Югославия, в която то не се разглежда нито като национално, нито като религиозно малцинство. До 1929 г. управляващите среди в Югославия третират мюсюлманите като част от т.нар. Триименен народ на сърбите, хърватите и словенците, от 1929 г. до 1941 г. – като „югославяни" по смисъла на югославския унитаризъм на диктатурата на крал Александър, след Втората световна война, в Титовата федерация – като „югославяни неопределени" или направо „мюсюлмани" в смисъл на националност. А всъщност няколко десетилетия наред босненско-херцеговинските мюсюлмани живеят между сърби и хървати като между чук и наковалня, крайният резултат от което е днешното положение – нито сърби, нито хървати, нито югославяни, а отделна мюсюлманска нация на Балканите.

Многобройно мюсюлманско население остава и в България. По стечение на обстоятелствата тук има два вида мюсюлмани: български говорещи и тюркоезични, едните от Родопската област, Ловешко и Пиринския край, а другите от Североизточна България и Кърджалийско. Според българските статистики български говорещите мюсюлмани през 1926 г. възлизат на 102 353 души, а тюркоезичните – на 577 555. Фактите показват, че българската общественост и преди всичко българското християнско население запазва лоялно, добронамерено и добросъседско отношение към българските мюсюлмани. Доказателство за това е отсъствието на каквито и

да било сериозни инциденти или изстъпления както от едната, така и от другата страна. Историята оставя в наследство обаче и немалко негативни моменти в отношенията между двете общности, които трайно засядат в народната памет. На първо място тук е разделянето на верска основа. След учредяването на българската национална държава „правоверният" и „гяуринът" си разменят местата, но религиозното разделяне и противопоставяне не изчезва. Друг негативен спомен, дошъл от историята и заел трайно място в националната психология, е свързан с участието на мюсюлмани в потушаването на български въстания срещу османското господство. Най-добре запомнени остават башибозушките кланета по време на Априлското въстание през 1876 г. – зверствата задълбочават пропастта между българи и турци, между християни и мюсюлмани, стават своеобразен знак в паметта на народа за опасност, вражда и историческа вина и влизат в народното творчество и в литературата. Като се прибавят към това различията в начина на живот, в бита и културата, изобщо консерватизмът в мисленето и поведението, в това число и битуващите национални стереотипи в българското общество, лесно може да се разбере защо християни и мюсюлмани в България, а и на Балканите изобщо, вече повече от 100 години живеят като две затворени в себе си общности, изолирани една от друга.

Това нерадостно състояние на отношенията се подхранва и от официалната политика на България, която е изключително непоследователна. До Втората световна война българската държава признава мюсюлманското си население за малцинство – тюркоезичните като турци, българоезичните като българомохамедани. Тя изпълнява поетите по международните договори ангажименти, но повече по съображения от международен характер и без особено старание. Налице е и стремеж за ограничаване на броя на българските мюсюлмани чрез изселването им в Турция. Има и немалко опити за обогатяване на отделни юридически и физически лица за сметка на изселващите се. А има и един опит за „покръстване" – десетки хиляди мюсюлмани от Пиринския край и Родопската област, освободени по време на Балканската война (1912–1913 г.) от османска власт, набързо са върнати към християнската религия (покръстване), но акцията търпи провал и се изоставя. В първите няколко години след Втората световна война комунистическият режим развива атеистичната си идеология и политика, като подлага мюсюлманското население на страната на масиран натиск против неговите вярвания, бит и култура. На всичко отгоре възниква опасност от т.нар. колективизация, т.е. лишаване на мюсюлманите като предимно селско население от собствената им земя а мнозина започват да продават имотите си и да се изселват в Турция – над 150 хиляди души през 1950–1951 г. напускат България. Впоследствие, през втората половина на 50-те години постепенно започва да набира скорост комунистическият национализъм – настъпление срещу турските училища и турския език, натиск за сваляне на фереджета и промени в облеклото, за отказ от религиозни обичаи и обреди, политика на дискриминация и пр. Концентриран израз на националистическия курс на режима

става т.нар. възродителен процес от 80-те години – опит чрез насилствена смяна на именната система и преследване на турския език да се „побългари" цялото мюсюлманско население на България. И понеже „побългаряване" насила и от днес за утре не става, се прибягва да брутални репресивни мерки и до прогонване от България на повече от 300 хиляди души.

Крайният резултат от всичко това е възникването на етнически конфликт в страна като България, неведнъж доказвала своята толерантност към „другите". Със своята непоследователност, с проявите на дискриминация и натиск за „побълга ряване" или изселване българската държавна политика съдейства не за преодоляване на наследените от миналото национални стереотипи, омрази и вражди между българи и турци, християни и мюсюлмани, а напротив, съзнателно или не, тази политика тласка мюсюлманите, особено тюркоезичните, към консолидация като затворена общност с поглед повече към Турция, отколкото към интеграция в България.

За съществуващата преграда, недоверие, неприязън, а нерядко и омраза между различните религиозни и етнически общности на Балканите съдейства и турската национална политика. Абдул-Хамидовият режим от края на 19. и началото на 20. век стои на позициите на панислямизма, разпалва религиозния фанатизъм на мюсюлманите, насажда национални и религиозни вражди между турци и нетурци, мюсюлмани и немюсюлмани. Следващият режим, този на младотурците, пък развива доктрината на паносманизма и пантюркизма, при което на турския национален елемент приписва огромен простор – врички територии, където живеят тюркски народи. Републиканска Турция след Първата световна война от своя страна възприема национализма като идейно и политическо оръжие в борбата за утвърждаване на турската нация: всички жители на турската държава са обявени за турци като „съотечественици", забранено е говореното на публични места на други езици освен на турски, прогонват се по най-брутален начин гърци и българи от Мала Азия и Източна Тракия, засилват се потисничеството и гонението на кюрдите, развива се кемалистка пропаганда в балканските страни, раздухва се от време на време и изселническа психоза сред мюсюлманското население в отделните балкански страни и пр.

Както се вижда, почти всичко е само в черни краски – история, национална психология, държавна политика, всичко работи не в полза на някаква съвременна интеграция на различните етнически и религиозни общности помежду им, а обратно, в полза на тяхната вътрешна затвореност, самоизолация, взаимно недоверие, подозрителност и враждебност.

Същото до голяма степен ще видим, ако обърнем поглед на запад от България, ако разгледаме тандемите българин – сърбин, сърбин – албанец, сърбин – хърватин. „Шта е србин све је јунак" – това е националният автопортрет на сърбите. За такъв автопортрет те имат немалко основания в историята: мощна средновековна сръбска държава (Душаново царство), героична съпротива срещу османското нашествие

на Балканите (Битката на Косово поле 1389 г.), собствена църква и патриаршия под османска власт (Печка патриаршия 1557–1767 г.), военна граница и църковно-училищна автономия в т.нар. Пречански краища (днешна Войводина и Славония), две големи продължителни въстания срещу османското господство още в първата четвърт на 19. век, собствена национална държава с конкретна национална доктрина („Начертание" на Гарашанин от 1844 г.) и т.н. Сърбите нямат период в историята си, през който да са били забравили или изоставили сръбството – напротив, непрекъснато се говори, разказва и пее за битката на Косово поле, за Милош Обилич, княз Лазар, Георги Бранкович, патриарх Арсений Черноевич и други герои на борбата срещу чуждото господство. Освен това от учредяването си като национална държава до наши дни, т.е. в продължение на повече от един век, Сърбия непрекъснато залага на печелившата карта и от всички конфликтни ситуации и войни излиза победител – през 1914–1918 г. сърбите успешно се бранят и от една велика сила (Австро-Унгария) и в крайна сметка побеждават, през 1941 г. те, респективно Югославия, се противопоставят на Хитлер и отново са победители, през 1948 г. се опълчват и срещу Сталин и пак са победители. Изключение прави само Сръбско-българската война от 1885 г., за поражението си в която сърбите няма да винят себе си, а своя крал и неговото австрофилско правителство.

Всичко това съдейства за изработването на един национален автопортрет на сърбите като свободолюбив народ, който има държавнотворчески способности и не скланя глава пред никого. Оттук до великосръбската национална идея няма и една крачка. Тази идея се изгражда в състезание с „националното" на сръбските съседи, тя усърдно се „оттлежда" векове наред от фолклора, литературата, пропагандата и политиката. И в повечето случаи сърбинът е положителен герой, той по всичко превъзхожда „другите", представяни най-често в негативна светлина. Това е особено фрапантно в периоди на конфликти и войни, когато непосредствено се дели османското и австро-унгарското наследство на Балканите. Ето един пример.

През 1913 г. след Първата балканска война, когато Сърбия е окупирала Вардарската долина, а отношенията ѝ с България предвещават скорошна война, в Белград излиза брошура под заглавие „Сърбите и българите в миналото и сега". Характеристиката за българите в тази брошура е от негативна по-негативна – робски народ, татарски произход, жестокост, лукавство, интригантство, вероломство, получаване на свободата наготово, благодарение на Русия и Сърбия, и тем подобни. Сърбите пък били чисти славяни, те падат и стават, пак падат и стават, пак падат и отново стават, но никога глава не скланят, и под немците, и под турците те запазват своята вяра, своята народност и своята гордост, те били родени да бъдат свободни, те живеят в центъра на Европа, техният език се говори от Суботица до р. Искър и до София, българският език бил развален сръбски език и т.н.

Има и немалко литература с благоприятни отзиви за „братята" българи, има разбира се и подкрепа на сръбското обществено мнение в полза на Съединението на България през 1885 г., но при всички случаи сръбското общество се владее от

великосръбската национална идея, а управляващите среди в Белград работят за нейното реализиране. В източна и югоизточна посока това са Македония и Западна България, включително Видин, Радомир, Перник, Кюстендил и пр. Тази програма съвсем естествено среща противодействието на България, поради което недоверието и противопоставянето на двете страни нарастват, себеизтъкването и себепатриотизирането за сметка на „другия", изтъкването на „своето" и очернянето на „чуждото" добиват широки размери. При това и България не остава по-назад в това отношение – освен за Македония от българска страна непрекъснато се говори и за Поморавието. По време на Първата световна война България завзема тази област и от 1917 г. започва да издава вестник „Моравски глас", който усилено „доказва" българския характер на окупираните земи. Сърбите обаче въстават (Топличко въстание 1917 г.). Всичко това се повтаря още веднъж в годините на Втората световна война (1941–1944 г.), за да поддържа жива враждата и омразата, за да укрепва отдавна съществуващите национални стереотипи, митове и предразсъдъци както у българите, така и у сърбите.

Почти същото виждаме и при разглеждането на отношенията Сърбия – Албания, сърбин – албанец. През 1913 г. в Белград излиза и брошура под заглавие „Албанският въпрос и сръбското право", изпълнена с „доказателства", че Албания трябва да принадлежи на Сърбия. Сред тия „доказателства" е и националният принцип – твърди се, че албанците-източноправославни и албанците-мюсюлмани били сърби, че и Георги Кастриоти (Скендербег) бил сърбин по произход, че Албания винаги била сръбска, че онова, което Сърбия завоювала през 1912 г., принадлежи на Сърбия. Друга брошура от подобен род, излязла през 1913 г., пък „доказва", че албанците още не били дорасли за самостоятелен държавен живот, че те били „най-изостаналата и най-некултурната раса на Балканския полуостров", докато сърбите били далеч „по-силната и по-културната и за държавен живот по-способната раса", и т.н. Наистина Сърбия не успява да попречи на създаването на албанската национална държава, но включва в пределите си Косово и Метохия с компактно албанско население, третирано (заедно с населението на Македония) все до 1941 г. за „южни сърби".

Завоевателно-хегемонистична същност има сръбската, респективно югославската политика по отношение на Албания и в годините на Втората световна война и след нея – особеното е само това, че албанците от Косово и Метохия получават статут на автономна област (в рамките на Република Сърбия), а присъединяването на Албания към Югославия се разглежда като част от латентно съществуващата неясна перспектива за образуване на балканска комунистическа федерация при сръбска, респективно югославска доминация. В наше време Сърбия пак едностранно и насилствено съкращава автономните права на албанците от Косово и Метохия и с въоръжена сила се противопоставя на исканията за промяна на държавно-политическия статут на тази своя провинция (република вместо автономна област).

Малко е да се каже, че Албания се съпротивява. На сръбския експанзионистичен национализъм се противопоставя и албанската великодържавна национална идея, възникнала още в края на 19. век. В годините на Втората световна война е налице и определена перспектива за реализиране на „велика" Албания (в рамките, разбира се, на „новия ред" на Хитлер и Мусолини). Събитията от най-новата история на Балканите „отлеждат" и албански национализъм като стереотип, който след разпадането на Титовата федерация ще влезе в ожесточена война с всичко сръбско.

Освен на изток и югоизток Сърбия има сериозни проблеми и на запад с хърватите. Още през 19. век възниква и великохърватската „държавническа" концепция, която обосновава искането за създаване на „велика Хърватия", включваща в пределите си освен чисто хърватски земи още и Словения, Босна и Херцеговина, Сърбия и дори Македония и България. Водачът на хърватската Партия на правото Анте Старчевич заявява през 1868 г., че в Хърватия няма сърби, а само хървати католици и хървати православни. Впоследствие правашите непрекъснато утвърждават, че Босна и Херцеговина били съставна част на Хърватия, че и мюсюлманското население в Босна било хърватско, че словенците били планински хървати, че цялото население от Дунав до Адриатика и от Македония до Германия имало „само една народност, само едно отечество, само един живот – хърватски".

Великохърватската държавническа концепция предполага включването на всички южни славяни (като мними потомци на някогашните илири) в проектираната „Велика Хърватия". В същото време великосръбската идея изтъква сръбството като „държавотворен" елемент, на който приписва такъв териториален обхват, какъвто в действителност сърбите нямат – обхват, който застрашава държавността и независимостта на други народи, в това число и на хърватите. Оттук и конфликтът между великосръбството и великохърватството, двете концепции взаимно се изключват, като от време на време се хващат „гуша за гуша". През 1902 г. органът на Сръбската самостоятелна народна партия в Хърватия, вестник „Сърбобран", препечатва една статия на новосадското списание „Сръбски литературен гласник" под заглавие „Сърбите и хърватите", в която се твърди, че хърватите били нямали нито отделен език, нито съзнание за междуособна принадлежност; следователно те не са самостоятелен народ. Статията се заканва при това, че борбата между сърбите и хърватите щяла да продължава „до вашето или нашето изтребление", че победата щяла да бъде на страната на сърбите, понеже хърватите били по-малобройни, имали по-неблагоприятно географско положение и били навсякъде размесени със сърбите, и в края на краищата, защото само сръбската идея означавала напредък. В отговор на тази публикация в Загреб избухват антисръбски демонстрации, водят се уличні боеве, разграбват се сръбски дюкяни и магазини.

Перспективи за победа на едната или другата великодържавна концепция обаче не се очертават. И като алтернатива на конфронтацията се ражда югославизмът. В началото на 20. век популярна става тезата, че сърбите, хърватите и словенците са

един народ с три имена – триименен народ. На това основание се стига през 1918 г. и до създаването на обща държава – Кралство на сърби, хървати и словенци. Но успокоение не настъпва – тезата за „триименния народ" не издържа проверката на времето и националнохегемонистичните стереотипи отново се събуждат: през 1928 г. сръбски националист стреля срещу хърватски депутати в Народната скупщина; през 1939 г. е образувана Хърватска автономна бановина и сърбите и хърватите отново се хващат „гуша за гуша" заради Босна; в наши дни наблюдаваме същото – Краина, Славония, Босна, там се кръстосват шпагите. И всеки се представя за прав, всеки в своите очи е положителен герой, а „другите", т.е. съседите, които най-често са и противници, се рисуват като виновници и престъпници, по-лоши и от дявола.

Извесно е че сред южните славяни отдавна съществуват както центробежни, така и центростремителни сили. Има исторически периоди на необуздан национализъм, сепаратизъм, хегемонизъм и шовинизъм, както и етапи на югославизъм и федерализъм, на южнославянска взаимност и единодействие. Двете световни войни извеждат югославското общество на пътя на обединението – първата чрез Кралството на сърби, хървати и словенци, а втората – чрез комунистическата федерация. Стремежът за единство, икономическа, политическа и дори междунационална интеграция дълго време и след Втората световна война е твърде силен или поне толкова силен, че надделява над всякакъв национален сепаратизъм. За това най-много съдейства обстоятелството, че Югославия се изгражда като федерация, в която народите и малцинствата се ползват от всички видове права – политически, религиозни, културнопросветни, езикови и пр. Немалка роля в случая играят също така авторитетът и балансиращата фигура на Тито. Националните права на народите и малцинствата обаче се реализират в условията на комунистическа тоталитарна диктатура, където всичко зависи от центъра, от федеративния връх. Същевременно сърбите като най-многобройно население в страната доминират в партийния и държавния апарат, в армията, в органите на държавната сигурност и пр. И съвсем естествено Сърбия в един момент се идентифицира с центъра и централизма – тя именно е против едни или други отстъпки на централизма пред националния автономизъм на републиките, тя е, която воюва с албанците от Косово и Метохия, поискали промяна на държавно-политическия статут на своята област.

Тъкмо това положение става главният източник на националните противоречия и конфликти в югославската федерация – на централизма се противопоставя неговият антипод, автономизмът. Крайният резултат от развитието на тези противоречия и конфликти не може да бъде друг освен всеобщо противопоставяне, всеки против всеки, междуособни войни и етнически чистки. И така, докато в първите няколко години след Втората световна война тържествува идеята за разбирателство между балканските народи, за братска българо-югославска дружба, за южнославянска и дори балканска федерация, а носителите на национализма и сепаратизма са изправени

пред съда, то за три-четири десетилетия по-късно в Хърватско, Словения, Косово и Метохия, а също в Македония и Босна ще надделеят сепаративните тенденции за отделяне в собствени държави, а Сърбия ще поеме мисията да защити федерацията (хегемонията си) от разпадане. Югославската идея, югославизмът, отново се оказва в задънена улица. Смяната на унитаризма (тезата за „триименния народ") и великосръбската хегемония от междувоенния период с комунистическа федерация след Втората световна война не гарантира общата държава от разпадане. Югославия като миниимперия, конгломерат от нации и малцинства, събрани в една държава, се руши под ударите на националната идея и национализма на отделните народи, републики, области и райони. А национализмът, провокиран от национална пропаганда и държавна политика, лесно прераства в сепаратизъм и екстремизъм. Срещата на един национализъм и екстремизъм с друг на многонационална територия пък неизбежно води не само до противопоставяне на отделни народи и малцинства едни на други, но и до най-безсмислени войни, „етнически чистки" и взаимно изтребление.

Подобно положение наблюдаваме и при разглеждане на ролята на националните стереотипи в отношенията на Гърция с нейните съседи, т.е. тандемите грък – турчин, грък – българин, грък – албанец. Гръцкият национален стереотип съдържа в себе си самочувствието за превъзходство над „другите" – Гърция е страна с минало величие, пряк наследник на древна Европа и средновековна Византия, в османско време тя има своите патриарси в Цариград, тя първа става независима държава на Балканите и първа формулира своята великодържавна идея и програма. Още Ригас Велестинлис в края на 18. век предлага създаването на „гръцка република", която да включва в пределите си Средиземноморието, Мала Азия, почти целия Балкански полуостров до реките Сава и Уна на северозапад. Той публикува и карта на Гърция, която става програма на панелинизма. Впоследствие, през 40-те години на 19. век, се налага т.нар. мегали идея, която обосновава правото на съществуване на голяма гръцка държава, наследник на някогашната Византийска империя на мястото на пропадащата османска държава. По време на Източната криза от 1875–1876 г. се публикуват гръцки карти и съчинения, в които се обосновава гръцкото „право" над Черноморието, Цариград и Проливите, както и над земите на юг от Стара планина, Витоша и Шар планина до Адриатика. Тези карти и съчинения дават тона на голяма част от гръцката литература и подхранват мегаломанския гръцки национален стереотип. Рецидиви на този стереотип се наблюдават и по-късно, по време на Балканските войни, в края на Първата световна война, в годините на Втората световна война и след нея.

Ще припомним във връзка с това, че през 1941 г. гръцкият премиер Е. Цудерас в специален меморандум до Форин офис иска преместване на гръцките граници на север и северозапад за сметка на България, Югославия и Албания, както и присъединяване на Додеканезките острови и Кипър към гръцката държава. Впоследствие, в края на войната гръцката страна отново поставя въпроса за

преместване на границата с оглед включването на Север Епир, част от долината на Струмица и част от Пиринска Македония и Родопите (до р. Арда) в държавната територия на Гърция. В същото време се организират антибългарски митинги с лозунги за „Велика Гърция", за поход към София, за гръцка окупация на България и пр. В края на октомври 1945 г. в Солун се свиква т.нар. конгрес за национални права, на който се произнасят разюздани мегаломански речи с искане за разширяване на Гърция на север дори до Стара планина. Следва в случая да се отбележи, че в гръцкия национален стереотип непрекъснато присъстват два компонента: славянската опасност от север и турският фактор като заплаха и конкуренция (Цариград, Смирненска област, Източна Тракия, Кипър).

За разлика от някогашната Османска империя, която все пак признава отделни „миллети", републиканска Турция от своя страна не признава „другите". Всички турски конституции от 1924 г. насам неизменно утвърждават, че всички граждани на Турската република са турци. Официалната държавна политика изхожда от презумпцията за единство на нацията и държавата и постига това „единство" чрез налагане на турската нация, турския език, история, култура и пр., т.е. чрез политика на асимилация на „другите", осъществявана с държавни средства и въз основа на съответни законодателни актове. Прилагат се и специални закони за разселване на национално-религиозните малцинства, прогонват се гърци и българи от Източна Тракия, Цариград и Мала Азия, организират се антигръцки погроми (1955 г.), произнасят се тежки присъди срещу кюрдски водачи и т.н. При това турската национална политика прилага двоен стандарт: непризнаване на „другите" в пределите на турската държава, но когато става дума за турци и мюсюлмани в други държави – има „външни турци" и Турция се застъпва за техните права. Особено показателен е случаят със спора за остров Кипър, който десетилетия наред е в центъра на гръцко-турските отношения, като занимава и много други страни и международни организации.

И ако Гърция се ентусиазира от идеята за „еносис", т.е. присъединяване на остров Кипър към гръцката държавна територия, то Турция е решително против това, тя иска или присъединяване на острова към турската държавна територия, или неговото разделяне на две части: гръцка и турска. В крайна сметка вместо единна независима държава на две равнопоставени общности, както предвиждат Цюрихско-Лондонските споразумения от 1959 г., на остров Кипър, който има само 9251 кв. км площ и около 640-хилядно население – 70% гърци и 30% турци (1983 г.), вече функционират две държави, гръцка и турска. Вместо равнопоставеност на двете национални общности, векове наред изграждали стереотипите на мирното съжителство помежду си, сега всяка от тях има „своя" държава, „своя" държавна администрация, войска, полиция, плаща „свои" данъци и пр. И не само това, двете общности са в непримирима вражда помежду си, съществува разделителна линия, равна на дълбока пропаст между тях. Във враждебни отношения са и двете пряко заинтересовани и замесени в кипърската криза държави – Гърция и Турция.

Очевидно това положение не е и не може да бъде идеал нито за гръцката, нито за турската общност на острова, а също така и за населението на Гърция и Турция. То не е и не може да бъде идеал за останалия свят. Как тогава да се обясни създаването на такова нерадостно положение? Обяснението е просто – национализъм, развил се на основата на националната идея, провокиран от държавната политика и пропаганда и прераснал в държавен екстремизъм, т.е. също както в случая с разпадането на Югославия и „югославските" войни. Разликата е само в това, че в Кипър си дават среща две национално-екстремистки сили, гръцка и турска, а в Югославия – няколко (сръбска, хърватска, мюсюлманска, албанска).

Както се вижда, картината, общо взето, е доста мрачна: всеки има своите мегаломански национални стереотипи, митове и предразсъдъци, а те, митовете и стереотипите, взаимно се изключват. Пита се тогава – накъде по-нататък?

Историята показва, че национализмът, развил се до национален екстремизъм и намерил израз в междуособни войни и етнически чистки, е продукт на изостанало в икономическо, политическо и културно отношение общество. Може в случая да се направи в известен смисъл паралел с комунизма – и той по-лесно „побеждава" в по-изостанали страни. След настъпилите през последните няколко години промени в Източна Европа комунизмът е в отстъпление, но и демокрацията още не може напълно да се развие. В резултат на това се открива своеобразен вакуум, който се запълва от съвременния национализъм и екстремизъм. Международната общност в лицето на ООН и други международни организации от своя страна се занимава само със следствията – тя посредничи за „прекратяване на огъня", приема резолюции, налага санкции, изпраща умиротворителни сили, но не е в състояние да предотврати сблъсъците, войните, чистките, взаимното изтребление.

Чуждите империи (Османска и Хабсбургска) отдавна вече са в историята. Хегемонизмът и национализмът като теория и практика, изобщо националното господство и потисничество на едни над други, е бита карта, комунистическата тоталитарна федерация – също. Етнически „чисти", хомогенни от национална гледна точка държави, затворени в себе си и настръхнали една срещу друга, нито са възможни, нито пък могат да бъдат някакъв идеал, който да получи „одобрението" на историята. Неизпробвана остава само конфедерацията като вариант за държавно (и междудържавно) съжителство на различните народи на Балканите. Едва ли обаче формата на това съжителство е най-важното нещо. Много по-важно е да се наложи правото на всеки да бъде такъв, какъвто сам се определи. Крайно време е да се приемат реалностите такива, каквито вече са установени, а усилията на държавната власт, политиката и пропагандата, хуманитарната наука и културата да се насочат не за подхранване на национални стереотипи, митове и предразсъдъци, наследени от миналото, а за тяхното преодоляване и изкореняване. Национална политика и дейност по формулата „Ние или другите" е обречена, всички шансове са на страната на политика и дейност по формулата „Ние и другите".

БИБЛИОГРАФИЯ

Алтънов, Ив. Източният въпрос и нова Турция. С., 1926.

Андоновски, Хр. Македонците под Грција во борбата против фашизмот 1940–1944, Скопје, 1968.

Антоляк, А. В боях за освобождение Ръмънин. М., 1974.

Арслан. Современная Турция. М., 1923.

Арсов, П. Българо-югославският пакт от 1937 г. – Балкански Мюнхен. Трудове на ВИИ „Карл Маркс", С., 1961; Съперничеството между империалистическите държави и Солунското споразумение. Трудове на ВИИ „Карл Марск", С., 1965.

Ататюрк, К. Избраные речи и выступления. М., 1967.

Багиров, Ю. Из истории советско-турецких отношений в 1920–1922 гг. Баку, 1965.

Балканские страны в новое и новейшее время (под ред. Я. М. Копанского). Спб., 1977.

Беров, Л. Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974.

Бобев, Б. Развитие на албанския национален въпрос след Първата световна война. Проблемът Косово. – В: Национални проблеми на Балканите. История и съвременност. С., 1992.

Бобчев, С. Конституцията на Турската република, С., 1925. (Отделен отпечатък от сп. „Юридически преглед", кн. 7–8, С., 1925, с. 287–300).

Божилова, Р. История на Хърватия. С., 1998.

Божинов, В. Политическата криза в България през 1943 –1944, С., 1957; Защитата на националната независимост на България 1944–1947, С., 1962.

Бол, М. Студената война на Балканите. Американската външна политика и възникването на комунизма в България 1943–1947. С., 1999.

Бошкович, Б. Балканы и международный империализм. М., 1936.

Български конституции и конституционни проекти. С., 1990.

Валев, Л. и Г. Славин. Отклики Сталинградской битви на Балканах. – В: Проблемы истории и культуры, М., 1976; Болгарский народ в борьбе против фашизма (наканунь и в начальный период Второй мировой войни), М., 1962.

Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991.

Василева, Д. Изселническият въпрос в българо-турските взаимоотношения. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1991.

Вдовиченко, Д. Национальная буржоазия Турции. М., 1962.

Великов, Ст. Кемалистката революция и българската общественост, С., 1966; Кемал Ататюрк. Страници от живота и революционната му дейност. – В: Студия балканика, VI, С., 1972.

Венков, Й. Революционната ситуация в България през Втората световна война. С., 1977.

Винавер, В. Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934–1938 године (Једна значајна етапа у немачком освајању Подунавља). – В: Зборник за историју, 3. Матица Српска. Нови Сад, 1971.

Виноградов, В. и др. История Румынии нового и новейшего времени. М., 1964.

Водовозов, В. Новая Европа. Территория и население, государственый строй, международное положение, денежная система и финансы, экономические условия, политические партии. Прага, 1925.

Волков, В. Проет Дунайского гарантийного пакта и Малая Антанта, 1934–1935. – В: Студия балканика, IV, С., 1971; О некаторых особенностях политики гарантии балканским странам со страни западних держав весной 1939 г. Студия балканика, 7, С., 1973; Мюнхенский сговор и балканские страны. М., 1978.

Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941–1944. Документи. С., 1962.

Генчев, Н. Външнополитическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 – септември 1939). – В: Годишник на СУ, Философско-исторически факултет, т.61, кн. 3. С., 1967.

Георгиев, Г. Хроника на Втората световна война. С., 1975.

Георгиев, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971; Народният сговор 1921–1923. С., 1989.

Гибианский, Л. Развитие югославской революции в годы национально-освободительной войны и борьба за окончательного утверждение новой Югославии. – В: Из истории народнодемократических и социалистических революции в странах Центральной и Юговосточной Европы. М., 1977; Борьба за утверждение и международное признание новой Югославии в период освобождения страны от фашисткой окупации. – В: Etudes balkanieres, 1975, кн. 2.

Гленц, М. Балканите, С., 2004.

Гоцев, Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893–1941. С., 1983.

Градева, Р. Българи и турци XI–XVI в. – В: Представата за „другия" на Балканите. С., 1995.

Грегорић, Д. Самоубиство Југославије. Последњи чин југословенске трагедије. Београд, 1942.

Гришина, Р. Расстановка политических сил в Болгарии после установления народно-демократической власти (сентябрь 1944 – ноябрь 1945). – В: Из истории народно-демократическиих и социалистических революции в странах Центральной и Юговосточной Европы. М., 1977.

Груев, С. Корона от трьни. С., 1990.

Гъбенски, Ив. Търговските отношения на България с Гърция. С., 1934.

Гърдев, К. България и Унгария 1918 –1941. С., 1934.

Дамянова, Е. България и Полша 1918–1941. С., 1982.

Данаилов, Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930.

Данев, Ст. Очерк на дипломатическата история на балканските народи. С., 1931.

Данева-Михова, Х. Върху някои проблеми на балканско-локарнската политика – В: Годишник на СУ, Философско-исторически факултет, т. III/2. С., 1959; Балканско-локарнската политика и противоречията между империалистическите сили през втората половина на 1926 г. – В: Годишник на СУ, идеологически катедри, т. LVI, отделен отпечатък. С., 1963; Някои аспекти на дипломатическата подготовка на Балканския пакт (1934). – В: Сб. в чест на академик Д. Косев, С., 1974; Международната обстановка през лятото и началото на есента на 1933 г. и

подготовката на Балканския пакт. – В: България и европейските страни през XIX–XX век. С., 1975.

Данциг, Б. Аграрная реформа в Турции. – В: Ближний восток, М., 1976; Этатизм, его сущност и значение в экономике Турции. – В: Ближний восток, М., 1976.

Димитров и Сталин (1934–1943). Писма от съветските архиви. Съставителство и коментар А. Далин и Ф. И. Фирсов. „Прозорец"

Димитров, Г. Малцинственобежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919–1939. Благоевград, 1982.

Димитров, И. Опити за привличане на България към Балканската антанта. – Векове. 1973, кн. 6; Българо-италиански политически отношения 1922–1943, С., 1976; Българската демократична общественост, фашизмът и войната, С., 1976; Буржоазната опозиция в България, 1939–1944, С., 1969; България на Балканите и в Европа, С., 1983; Англия и България 1938–1941, С., 1983.

Джуреску, К. Трансилвания в истории румынского народа. Бухарест, 1968.

Джурич, М. Образование многонационального государства Югославии, 1918–1921. М., 1970.

Эрио, Э. Из прошлого, между двумя войнами 1914–1936. М., 1958.

Жвания, Г. Международные гарантии защиты национальных меньшинств. Тбилиси, 1959.

Живкова, Л. Англо-турските отношения 1933–1939. С., 1971.

Икономиката на България до социалистическата революция (под редакцията на Ж. Натан, В. Хаджиниколов и Л. Беров). С., 1969.

Израэлян, В., Л. Кутаков. Дипломатия агресоров. М., 1969.

История на дипломацията. Т.3. С., 1967.

История на Българската комунистическа партия. С., 1977.

История на България. 2., М., 1955.

История Румынии 1918–1970. М., 1971.

История Румынии нового и новейшего времени. М., 1964.

История Югославии. 2., М., 1963.

История национального сопротивления в Греции 1940–1945 (превод от гръцки). М., 1977.

История на националната съпротива на Гърция 1940–1945 (превод от гръцки). С., 1982.

История южных и западных славян. М., 1969.

История Албанской партии труда. Тирана, 1971.

Историјски архив Комунистичке партије Југославије. 2. Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937. Београд, 1949.

Исусов, М. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1985.

Йелавич, Б. История на Балканите, XX век. С., 2003.

Йовкав, И. Кобургът. С., 1989.

Јовановић, Ј. Дипломатска историја нове Европе, том 2. Београд, 1939; Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенца, Част III. Београд, 1930.

Јовановић, Н. Политички сукоби у Југославији. Б., 1974.

Казасов, Д. Кризата в Югославия, външно и вътрешно отражение. С., 1939; Бурни години, 1918–1944. С., 1948.

Карађорђевић, Ђ. Истина о моме животу. Београд, 1988.

Костелан, Ж. История на Балканите XIV–XX век, Пловдив, 2002.

Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919–1941). С., 1989.

Кашкин, И. Балканские конференции. Образование Балканской Антанты (1930–1934 гг.). Славянский сборник Саратовского университета. Саратов, 1972.

Кесяков, Б. Д. Принос към дипломатическата история на България, 1–3. С., 1925–1926.

Кирьякидис, Г. Греция во Второй мировой войне. М., 1967; Гражданская война в Греции. М., 1972.

Клинчаров, Ив. Класовата борба в Гърция. С., 1928.

Коен, Д. Българската индустрия и империалистическа Германия през Втората световна война. – В: Българо-германски отношения и връзки. С., 1972.

Колкер, Б., И. Левит. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939 – июн 1941 гг.). М., 1971.

Конвенция между България и Гърция относително свободата за емиграция на малцинствата. – Държавен вестник, 28 юни 1922 г.

Косев, Д. Септемврийското въстание 1923 г. С., 1954.

Кратка история на България. С., 1958.

Кузманова, А. Балканската политика на Румъния (1933–1939), С., 1984; От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, С., 1989; Кратка история на Румъния, С., 2000

Кузнецова, С. Установление советско-турецких отношений. М., 1961.

Куманов, М. Нишката спогодба от 1923 г. – Векове, 5 С., 1972; Българо-гръцки отношения (юни 1923 – януари 1926). – В: България и европейските страни през XIX–XX век. С., 1975; Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923–1926). – Исторически преглед. 1971, 2.

Кутиков, Вл. Сборник на международни актове и договори. С., 1948.

Лебедев, Н. Железная гвардия, Карол II и Гитлер. М., 1968; Крах фашизма в Румынии. М., 1976; Падение диктатуры Антонеску. М., 1966; Румыния в годы Второй мировой войны. М., 1961.

Лейбзон, Б., К. Шириня. Поворот в политике Коминтерна. Исорическое заначение VII конгреса Коминтерна. М., 1975.

Малкълм, Н. Кратка история на Косово. С., 2001.

Манчев, Кр. В. Бистрицки. България и нейните съседи. Политически и дипломатически отношения 1931–1939. С., 1978.

Манчев, Кр. Югославия и международните отношения на Балканите 1933–1939. С., 1989; Националният въпрос на Балканите. С., 1995; История на балканските народи (19. – 20. век). С., 1999. Мюсюлманските малцинства и групи в политиката на балканските държави. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992; Великите сили и националният въпрос на Балканите между двете световни войни. – В: Великите сили на Балканите в ново и най-ново време. С., 1983; Българският въпрос в междубалканските отношения (1919–1930). – В: България 1300. Институции и държавни традиции, Т. III. С., 1983.

Манчев, Кр., М. Гудева. Западните покрайнини в българо-югославските отношения (1919–1920). – В: Исторически преглед. 1990, №7.

Манчев, Кр., Е. Дойчинова. Мюсюлманското население от Североизточна България в българската и турската политика (91919–1939). –В: Исторически преглед. 1991, №5.

Маринкьова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. Босна и Херцеговина. С., 1994.

Марков, Г. Българо-германски отношения (1931–1939). С., 1984; Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992.

Марковић, Л. Срби и Хрвати (1914–1944). Б., 1993.

Марковић, М. Осврт на развитак Народног фронта. Б., 1948.

Мельцер, Д. Советско-болгарские отношения 1917–1935. Минск, 1975.

Мигев, Вл. Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България (1934–1936). С., 1977; Формиране на концепцията за парламентарния модел на българската монархофашистка държава (1937–1938 г.). – В: Изследвания на българската история, Т. 10. С., 1990.

Миллер, А. Очерки новейшей истории Турции. М., 1948.

Миловановић, Н. Војни пуч и 27 март. Б., 1960.

Мичева, З. Българо-югославски споразумения (1929–1930). Studia balkanika, VI. Балкански проучвания 20. век. С., 1972; Балканският пакт и българо-югославските отношения. Исторически преглед, 1971, №4.

Мойсев, П., Ю. Розалиев. К истории советски-турецких отношений. М., 1958.

Монин, М. Борбата на СССР за колективна сигурност в Европа и предотвратяване на Втората световна война. – В: Втората световна война и съвременността. С., 1975.

Мустафа Кемал. Путь новой Терции, 1919–1927, 1–4. М., 1929–1934.

Национални проблеми на Балканите. История и съвременност. Сборник изследвания. С., 1992.

Нетя, В. Объединение Трансильвании с Румынией, Бухарест, 1968.

Новейшая история Турции (отв. ред. А. М. Шамсутдинов). М., 1968.

Новичев, А. Крестьянство Турции в новейшее время. М., 1959; Турция. Краткая история. М., 1965.

Павлидис, С. П. Проникване на чуждия капитал в Гърция. С., 1961.

Палешутски, К. Македонското освободително движение след Първата световна война (1918–1924). С., 1993; Македонският въпрос в буржоазна Югославия. С., 1980; Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1945. С., 1980.

Панайотов, Ив. Гърци и българи през вековете. С., 1947.

Панайотов Л., К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., 1987.

Паницидис, Г. Аграрният въпрос в Гърция. С., 1964.

Пејов, Н. Македонците и граганската война во Грција. Скопје, 1968.

Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС (1920–1923). С., 1989; БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979.

Петров, М. Националноосвободителното движение в Западните покрайнини. С., 1995.

Петрос, Р. Октябрьская революция и Греция. М., 1967.

Пинтев, Полковник. Кратък очерк на рзвитието на нова Турция. С., 1930.

Писарев, Ю. Образование югославского государства. Первая мировая война. Освободительная борьба югославских народов Австро-Венгрии. Крушение монархии Габсбургов. М., 1975.

Преглед историје Савеза Комуниста Југославије. Б., 1963.

Примовски, Ат. Българите мохамедани в нашата народностна общност. С., 1940.

Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. С., 1991.

Пуцури, Й. и др. Румыния во Второй мировой войне. Бухарест, 1964.

Рачев, Ст. Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940–1954. С., 1978.

Ридли, Дж. Тито. С., 1995.

Розалиев, Ю. Особености развития капитализма в Турции (1923–1960). М., 1962.

Сазина, М. Борьба румынского народа за установление и укрепление народно-демократического строя (1944–1947). М., 1965.

Сирков, Д. Външната политика на България 1938–1941, С., 1979.

Славин, М. Г. Освободительная война в Югославии (1941–1945). М., 1965.

Смирнова, Н. Втората световна война и агресията на Балканите. – В: Втората световна война и съвременността. С., 1975; Образование Народной республики Албании. М., 1960.

Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы 1917–1944. М., 1976.

СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.). Документы и материалы. М., 1971.

Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије. Редован сазив за 1936 и 1937 годину. Београд, 1937.

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије. Редован сазив за 1936/37 годину. Београд, 1937.

Стенографски дневници на XXIII обикновено народно събрание. Трета редовна сесия. С., 1937.

Стојадиновић, М. Један крај, један народ, једна држава. Београд, 1939.

Стругар, В. Југославија у рату 1941–1945. Београд, 1975.

Тегеран, Ялта, Потсдам. Сборник документов. М., 1967.

Терзић, В. Југославија у Априлском рату 1941. Титоград, 1963.

Тимов, С. Аграрный вопрос в Румынии. М., 1928.

Томова, И. Етнически стереотипи и предразсъдъци у българите. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Тошкова, В. България и Третият райх (1941–1944). С., 1975.

Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия, 1919–1934. С., 1988,

Уједињене нације. Збирка документа 1941–1945. Београд 1948.

Унк, Г. Солидарност румынского рабочего и демократического движения с Великой октябрьской социалистической революции (1917–1922). Бухарест, 1965.

Филов, Б. Дневник. С., 1986.

Фрашери, Кр. История Албании. Тирана, 1964.

Хаджипанделис, Н. Теория за формите на държавата и форми на новогръцката държава. С., 1969.

Хаков, Дж. Политиката на Турция в Арабския изток, 1940–1970. С., 1972; Основни насоки на външната политика на Турция през Втората световна война. – Исторически преглед, 1967. История на Турция през XX век, С. 200.

Хрисимова, О. Пътят на една идея. За правата, правилата и малцинствата в Европейския Югоизток между двете световни войни, С. 2003.

Христов, Хр. България, Балканите и мирът. С., 1987.

Хъош, Е. История на балканските страни. От древността до наши дни. С., 1998.

Цветков, П. Европейските сили, Балканите и колективната сигурност 1933–1935. С., 1990.

Чано, Г. Политически дневник. С., 1947.

Чубарян, А. Из истории установления дипломатических отношений между Советским союзом и странами Юговосточной Европы. – В: Балканские исследования. М., 1976.

Шамсутдинов, А. Турецкая республика. Краткий очерк истории. 1923–1961. М., 1962.

Шарланов, Д. Създаване и дейност на Отечествения фронт (юли 1942 – септември 1944). С., 1966.

Щерев, П. Общи борби на българския и гръцкия народ срещу хитлерофашистката окупация. С., 1966.

Юнската буржоазно-демократична революция в Албания 1924 г. – В: Изследвания. С., 1989.

Языкова, А. Румыния накануне Второй мировой войны, 1934–1939. М., 1963; Малая Антанта в европейской политике. М., 1974

* * *

Adamova, M. Mad'arsko a Mala dohoda v obdobi pred druhou svetovou valku (1937–1938), Československi časopis historicky, č. 6, Praha, 1963.

A. R. von Krai. Das Land Kemal Ataturks, Wien-Leipzig, 1937.

Avramovski, Ž. Balkanske zemlje i velike sile, Beograd, 1968.

Avramovski, Ž. Uticaj jugoslovensko bugarskog pakta od 24 januara 1937 godine na odnose između članica Balkanskog sporazuma, Jugoslovenski istorijski časopis,br. 2, Beograd, 1965.

Avramovski, Z. Italijanska ekonomska penetracija u Albanju 1925 do 1939 godine, Istorija 20. veka, Zbornik radova, V, Beograd, 1963.

Balcerak, W. Powstanie państw narodnowych w Europie środkowo-wschodnej, Warszawa, 1974

Boban, L. Zagrebačke punktacije, Istorija 20. veka, IV, Beograd, 1962.

Boban, L. Sporazum Cvetković – Maček, Zagreb, 1965.

Boban, L. Hrvati I Hrvatska u drugome svetskome ratu, Zagreb, 1995.

Božić, J. S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer. Istorija Jugoslavije, Beograd, 1973.

Bratulić, V. Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljejevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapala, Jadranski zbornik, VI, Rijeka. Pula, 1966.

Bystricky, V. Kolektivna bezpečnost alebo neutralita, Bratislava, 1988.

Bystricky, V. Stanovisko Malej dohody a Balkanskej dohody k vyzbrojovaniu Bulharska v rokoch 1934–1938, Slovanske študie, VIII, 1966.
Bystricky, V. Nove tendencie v zahraničnej politike balkanskych štatov začiatkom 30. rokov, Slovanske študie, N, Bratislava, 1968.
Bystricky, V. L. Deak, Europa na prelome. Bratislava, 1973.
Bzik, M. Ustaška borba, Zagreb, 1942.
La constitution de la republique Hellemique, Athenes, 1925.
Castellan, G. L'Albanie, Paris, 1980.
Campus, E. Intelegerea balcanica, Bucureşti, 1972.
Čulinović, F Jugoslavia između dva rata, 1, II, Zagreb, 1961, 1962.
Čulinović, F. 27 mart, Zagreb, 1965.
Čulinović, F. Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958.
Čulinović, F. Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja 19. I 20. vijeka, II, Zagreb, 1954.
Zani, M. Le mouvement revolutionaire et democratique en Albanie durant les annes 1921–1924. StudiaAlbanica, 1, 1975.
Damjanović, P. Borba za revolucionarnu marksističku partiju – uslov pobede u revoluciji, Politički život Jugoslavije 1914–1945, Zbornik radova, Beograd, 1973.
Deutsch, Die Entstehung des Meerengenvertrages von Montreux 1936, Bukarest, 1971.
Deak, L. O pitanju normalizacije politikih odnosa Jugoslabije prema SSSR u godinama 1933–1937, Istorija 20. veka, Zbornik radova, IX, Beograd, 1968.
Deak, L. Jugoslavia a Mala dohoda, Cb. Československo a Jugoslavia, Bratislava, 1968.
Deak, L. Balkanska dohoda a plan Dunajskeho paktu (1935), Slovanske Študie, XI, Bratislava, 1971.
Der Feldzug auf dem Balkan und die Ruckeroberung der Kirenajka, Berlin, 1941.
Dimitrijević, S. Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd, 1958.
Driault, Ed. et M. Lheritier, Histoire diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours, tome V,
Dyktatury w Europie srodkowo-wshodnej, Warszava, 1972.
Ekmečić, M. Osnovi građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata, Sarajevo, 1967.
Evelpidi, C. La Reforme Agraire en Grece, Athenes, 1926.
Gerando, F. de. L'incident greco-bulgare d'octobre 1925, Sofia, 1925.
Girard, A. Les minorites nationales et religuiuses en Bulgarie, Paris, 1933.
Gligorijević, B. Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS 1919–1929, Politički život Jugoslavije1914–1945, Zbornik radova, Beograd, 1973.
Hartman, H. W. Les relations greco-tuques. Du traite de Lausanne au pacte d'Ancara (1923–1933), Athenes, 1940.
Histoire de la Republique Turque, Redige par la societe pour l'etude de l'histoire Turque, Istanbul, 1935.
Hoxha, N. La lutte antifasciste de liberation nationale-grande revolution populaire conduite par le Parti communiste d'Albanie, Studia Albanica, 2, Tirana, 1974.
Hoxha, N., Nd. Plassari. L'insurrection armйe du peuple albanais dans la lutte antifasciste de liberation, Studia Albanica, 2, 1974.
Janković, D. Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata I Slovenaca u oči straranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), 1 .XII. 1918 – 20.IV.1919. Istorija 20. veka, Zbornik radova, I, Beograd, 1959.

Kaclerović, T. Obznana (29.XII.1920), Beograd 1952.
Kedros, A. La resistance Greque (1949–1944), Paris, 1966.
Kiszling, R. Die militurische Vereinbarungen der Kleinen Entente 1929–1937, Мьnchen, 1959.
Krizman, B. Stvaranije jugoslivenske države i njeni međunarodni odnosi u „Istorija Jugoslavije», Časopis za suvremenu povijest, Institut za istoriju radnickog pokreta Hrvatske, И, Zagreb, 1973.
Krizman, B. Hitlerov „Plan 25" protiv Jugoslavije, Zagreb, 1953.
Krzavac, S. L. Ristović, Od prvog do desetog kongresa SKJ, 1919–1974, Beograd, 1974.
Kvaček, R. Nad Evropou zataženo, Praha, 1966; Diplomatй, a ti druzi, Praha, 1988.
L'agression d'Italie cotre la Grece, Documents diplomatiques, Athenes, 1940.
La Grece actuelle, Athenes, 1933.
La lutte antifascists de Liberation nationale du peuple albanais, dicuments principaux (1941–1944).
La Statut constitutionel de la Republique Albanaise, Tirana, 1925.
Lubenoff, G. Die jugoslavische Freizone in Saloniki, *отделен отпечатък, без година.*
Macan, T. Povijest Hrvatskog naroda, II dop. Izd. Zagreb, 1992.
Mančev, K. Nemecka politika v Srednej a juhovychodnej Europe pred Mnichova a mad'arsko-juhoslovanske vzt'ahy, Slovanske љtudie, XII, Bratislava, 1973.
Mančev, K. La visite du ministre des Affaires йtrangures du III-e Reich, Neurath, a Belgrade, Sofia, et Budapest en juin 1937, Etudes balkaniques, 1,1971.
Mančev, K. Ld pacte bulgaro-yougoslave de 1937 et l'opinion publique bougeoise en Bulgarie et en Yougoslavie, Etudes balkaniques, 4, Sofia, 1972.
Marjanović, J. Prilozi istoriji sukoba narodno oslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941 godine, Istorija 20. veka, Zbornik radova, I, Beograd, 1959.
Matković, H. Suvremena politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1992.
Mihajlovic, SI. Der Freundschafts-, Vermittlungs- und Rechtsregelungsvertrag zwischen dem Konigreich der Serben, Kroaten und Slovenen und Helenischen Republik, Wurzburg, 1929.
Mirković, M. Ekonoska struktura Jugoslavije 1918–1941, Zagreb, 1950,
Moisuc, V. D. Tutu, E. Campus. Probleme de politica externa a Romania 1918–1940. Bucureşti, 1977.
Morača, P. Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Kratak pregled, Beograd, 1966.
Morača, P. NOB u Jugoslaviji 1941–1945,Beograd, 1975.
Nicoglou, S. Ph. L'affaire de Corfou et la Societe des Nations, Dijon, 1925.
Omari, L. La question du pouvoir dans la lutte antifasciste de liberation nationale du peuple albanais, Studia Albanica, 1974, № 2,
Pavličević, D. Povijest Hrvatske, Zagreb, 1994.
Paraschiva, C. Viaţa politica din Romania in primul deceniu al independentei de stat, Bucureşti, 1974.
Pavloviteh, K. St. Jugoslavia and Rumania, 1941, Journal of Central European Affaairs, vol. XXIII, 1964, N Four.
Petranović, B. AVNOJ – revolucionarna smena vlasti, Beograd, 1976.
Petranović, B. Istorija Jugoslavije 1918–1978, Beograd, 1981.
Plenča, D. Međunarodni odnosi Jugoslvije u toku drugog svetskog rata, Beograd, 1961.

Plassari, N. L'union de peuple albanais autour du PCA dans le front de Liberation nationale, Studia Albanica, 2,1974.

Politički život Jugoslavije. Zbornik radova, Beograd, 1973.

Popović, Al. L'islam balkanique: les muslimans de Sud-est Europeen dans periode postottomane. Wiesbaden. Harrasowitz, 1986.

Pollo S., A. Puto, Histoire de l'Albanie, des origines a nos jours, Editions Horvath, 1974.

Popişteanu, Cr. Romania şi Antanta Balcanica, Bucureşti, 1971.

Puto, A. Les declarations sur l'Albanie des trois Grandes puissances antifascistes en decembre 1942, Studia Albanica, 2,1974.

Sarailieff, G. V. Le conflit grйco-bulgare d'octobre 1925 et son rйglement par la Siciiйtй des Nations, Amsterdam, 1927.

Savu, A. Ch. Sistemul partidelor politice din Romвnia 1919–1940. Bucureşti, 1976.

Scurtu, J. Din viaţa politică a României Întermeierea şi activitatea partidului Ţaranesc (1918–1926). Bucureşti, 1975.

Scurtu, J. Ontermeierea şi activitatea partidului Ţaranesc (1927–1934), Bucureşti, 1976.

Skowronek, J., M. Tanty, T. Wasilewski. Historia Słowan poludniowych i zachodnich, Warszawa, 1977.

Sonea, E., G. Sonea. Viaţa politică şi economică a României 1933–1938. Bucureşti, 1978. Svoronos, N. Histoire de la Grece moderne. Paris, 1972.

Stojadinović, M. Ni rat ni pakt, Jugoslavije između dva rata. Buenos Aires, 1963.

Šišić, F. Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata I Slovenaca 1914–1919, Zagreb, 1920.

Stojkov, T. Gradjanska opozicija i skupљtinski izbori od 8 novembra 1931 godine, Istorija 20. veka, Zbornik radova, IV, Beograd.

Tajna pisma Hitler-Musolini (1940–1943), Zagreb, 1953.

Tajni archivi grofa Ciana (1936–1942), Zagreb, 1952.

Tito-Churchil. Strogo tajno, Ljubljama, 1981.

Tuđman, F. Velike ideje i mali narodi, Zagreb, 1969.

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1924.

Vacalopoulos, A. Histoire de la Grйce moderne, Edition Horvath, 1975.

Vanku, M. La politique de la Yougoslavie a l'egard de l'annexion de l'Autriche, Studia balcanica,IV 1971.

Vanku, M. Mala antanta 1920–1938. Titovo Užice, 1969.

Vinaver, V Engleska i italijansko zaokružavanje Jugoslavije 1926–1928, Istorja 20. veka, Zbornik radova, VIII, Beograd, 1966.

Vinaver, V. Ugrožavanje Jugoslabije 1919–1932, Vojnoistorojski glasnik, I, Beograd, 1968.

Vlaičić, G. KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919–1929, Zagreb, 1974.

Vladesco, O. Al. L'Entente Balkanique, Bucureşti, 1939.

Vrčinac, J. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Od ujedinjenja do Vidovdanskog procesa, Beograd, 1956.

Zahranični politika, Praha, 1935,1936.

Непубликувана архивна документация от:
Архив Југославје. (Београд)
Државна архива секретаријата за иностране послове. Турско посланство. Лондонско посланство. (Београд)
Централен държавен исторически архив. (София)
Archiv Akt Nowych. Ministerstwo spraw zagranicznych. (Warszawa)
Archiv ministerstva zahraničnich věci. Politicke zpravy. (Praha)
Deutsches Zentralarchiv. Auswartiges Amt. (Potsdam)

ХРОНОЛОГИЧНА ТАБЛИЦА

АЛБАНИЯ

1918 г.

25 декември – национален конгрес в Дурес. Правителство на Турхан паша Пермети.

1919 г.

29 юли – споразумение Венизелос – Титони за сметка на Албания.

1920 г.

28–31 януари – национален конгрес в Люшня. Правителство на Сюлейман Делвина; юни – юли: Вльорска война; 17 декември – приемане на Албания за член на ОН.

1921 г.

9 ноември – определяне границите на Албания от международна посланическа конференция.

1922 г.

1 март – опит за антизогистко въстание; 2 декември – първо правителство начело с Ахмед Зогу.

1923 г.

23 декември – избори за Учредително събрание.

1924 г.

23 февруари – покушение срещу Ахмед Зогу; 20 април – атентат и убийство на Авни Рустеми; май – юни: успешна „демократическа революция". Правителство на Фан Ноли; 24 декември – сваляне на правителството на Ноли от власт чрез успешно зогистко въстание.

1925 г.

21 януари – провъзгласяване на Албания за република. Ахмед Зогу – президент; 7 март – приемане на конституция на страната.

1926 г.

27 ноември – Пакт за „дружба и безопасност" с Италия (Първи Тирански пакт).

1927 г.

22 ноември – Пакт за „съюз и отбрана" с Италия (Втори Тирански пакт).

1928 г.

18 август – избори за Учредително събрание; 1 септември – провъзгласяване на монархия. Ахмед Зогу – крал Зогу I.

1930 г.

3 май – кралят подписва Закон за аграрна реформа.

1934 г.

23 юни – италианска военноморска демонстрация в пристанището Дурес.

1935 г.

август – „Фиерско" движение.

1939 г.

7 април – начало на италианска окупация; 12 април – персонална уния с Италия.

1940 г.

28 октомври – италианско нападение на Гърция от Албания. Следва италогръцка война на албанска територия.

1941 г.

6 април – начало на германо-италианска офанзива срещу Югославия и Гърция; 12 август – обединение на италианските окупационни зони в Косово, Западна Македония и част от Черна гора с Албания и създаването по този начин на „Велика Албания"; 8 ноември – учредяване на Албанска комунистическа партия.

1942 г.

16 септември – конференция в Пеза провъзгласява основаването на *Националноосвободителен фронт*; *ноември – основаване на Национален фронт* (Бали Комбетар)

1943 г.

3 август – споразумение между представители на комунистическата съпротива (Имер Дишници и Мустафа Гиници) и Бали Комбетар за сътрудничество, отхвърлено от комунистическото ръководство; 8 септември – капитулация на Италия; заменяне на италианската окупация с германска; ноември – основаване на Легалитети.

1944 г.

24–28 май – Конгрес на националното освобождение в Пермет. Създаване на Антифашистки съвет на националното освобождение; октомври – ноември – очистване на страната от окупационни сили; 20–23 октомври – Конгрес на Антифашисткия съвет на националното освобождение в Берат. „Демократично" правителство начело с Енвер Ходжа; 28 ноември – влизане на правителсвото в Тирана.

БЪЛГАРИЯ

1918 г.

15–18 септември: пробив на съглашенските сили на българския фронт при Добро поле; 24 септември – 2 октомври – Войнишко въстание. Радомирска република; 29 септември – подписване на примирие в Солун; 3 октомври – абдикация на цар Фердинанд. Възцаряване на престолонаследника под името цар Борис III.

1919 г.

25–27 май – XXII конгрес на БРСДП (т.с.), станал Първи конгрес на БКП (т.с.); 17 август – парламентарни избори, спечелени от БЗНС; 27 ноември – подписване на Ньойския мирен договор.

1920 г.

28 март – парламентарни избори; 21 май – съставяне на самостятелно земеделско правителство начело с Ал. Стамболийски.

1920–1923 г.

Управление на БЗНС. Реформи чрез законодателни актове

1922 г.

19 ноември – референдум за съдене на виновниците за националните катастрофи

1923 г.

23 март – Нишко споразумение с Югославия; 22 април – парламентарни избори. Впечатляващо надмощие на БЗНС; 9 юни – военен преврат. Правителство на Ал. Цанков. Неуспешно земеделско въстание (Юнско); 23–26 септември – неуспешно комунистическо въстание; 18 ноември – парламентарни избори, спечелени от Демократическия сговор. Сговористко правителство начело с Ал. Цанков.

1924 г.

17–18 май: Витошка конференция на БКП. Курс към ново въстание. Тероризъм.

1925 г.

16 април – атентат в църквата „Св. Неделя"; 18 октомври – договор за приятелство с Турция.

1926 г.

21 декември – „бежански заем".

1927 г.

9 декември – спогодба Моллов – Кафандарис с Гърция.

1928 г.

15 ноември – „Стабилизационен заем".

1929–1930 г.

Пиротски споразумения с Югославия.

1931 г.

21 юни – парламентарни избори. Победа на Народния блок.

1931–1934 г.

Управление на Народния блок. Правителство начело с Ал. Малинов, впоследствие Никола Мушанов.

1934 г.

19 май – военен преврат. Правителство на Кимон Георгиев (19 май 1934 г. – 22 януари 1935 г.); 14 юни – забрана на политическите партии; 23 юни – установяване на дипломатически отношения със Съветския съюз.

1935 г.

22 януари – 21 април: правителство начело с ген. Пенчо Златев; 21 април – 23 ноември: правителство начело с Андрей Тошев; 23 ноември – правителство начело с Г. Кьосеиванов; 2 октомври – неуспешен опит на Дамян Велчев за нов преврат, последван от съдебен процес.

1935–1940 г.

Правителства начело с Г. Кьосеиванов. Авторитарен царски режим.

1937 г.

24 януари – Пакт за „вечно" приятелство с Югославия; март – избори за общински съветници.

1938 г.

април – парламентарни избори. „Послушно" XXIV обикновено народно събрание; 31 юли – Солунско споразумение. Премахване на ограниченията за въоръжаване на българската армия.

1939 г.

19 април – формулиране на генералните насоки (и териториални претенции) на българската външна политика (Директива №19); средата на септември – декларация за неутралитет в започналата война.

1940 г.

28 декември 1939 г. – 28 януари 1940 г.: парламентарни избори. 15 февруари – правителство начело с Богдан Филов; 7 септември – Крайовска спогодба и връщане на Южна Добруджа на България; октомври – ноември: отказ на България да се намеси в итало-гръцката война, както и да се присъедини към Тристранния пакт.

1941 г.

1 март – присъединяване към Тристранния пакт и влизане на германски войски в България; 19 април – влизане на български войски в Западните покрайнини, Източна Сърбия и Македония, а след това и в Беломорието; 13 декември – обявяване на война на Англия и САЩ.

1942 г.

17 юли – оповестяване на програма на Отечествения фронт, формулирана в Москва.

1943 г.

28 август – умира цар Борис. Цар става малолетният Симеон II. Регентството възглавява Б. Филов, а правителството на Добри Божилов.

1944 г.

10 януари – тежка бомбардировка на София; 19 август – Пълномощия на Стойчо Мошанов за започване на преговори с Англия и САЩ в Кайро; 5 септември – Съветският съюз обявява война на България; 8 септември – влизане на съветски войски на българска територия; 9 септември – партизански и военни части извършват преврат. На власт идва Отечественият фронт с доминираща роля на БКП в него.

ГЪРЦИЯ

1919–1922 г.

Гръцко-турска война.

1919 г.

15 май – влизане на гръцки войски в Измир.

1920 г.

юни – влизане на гръцки войски в Източна Тракия. Настъпление в Анадола; 12 август – покушение срещу Венизелос в Париж; 14 ноември –

парламентарни избори, спечелени от монархистите; 5 декември – плебисцит, спечелен от монархистите. Връщане на крал Константин на престола. Правителство начело с Гунарис.

1921 г.

Първата половина – настъпление в Анадола. Фронт на р. Сакария.

1922 г.

август – септември – поражение. Изтегляне от Анадола и Източна Тракия; септември – „революция" и абдикация на крал Константин в полза на сина му Георг II; 11 октомври – Муданско примирие.

1923 г.

27 октомври – неуспешен опит за „контрареволюция"; 15 декември – аграрна реформа; 16 декември – парламентарни избори, спечелени от републиканците.

1924 г.

25 март – обявяване на Гърция за република.

1925 г.

25 юни – военен преврат. Диктатура на ген. Пангалос; 22 октомври – влизане на гръцки войски в Петричко; август – военен преврат на ген. Кондилис.

1927 г.

Приемане на републиканска конституция.

1928 г.

април – парламентарни избори. Връщане на Либералната партия на Венизелос на власт.

1929 г.

април – избори за Сенат спечелени от Либералната партия.

1932 г.

25 септември – парламентарни избори, спечелени от Народната (монархическа) партия. Правителство на Цалдарис.

1933 г.

5 март – нови парламентарни избори, пак спечелени от монархистите; неуспешен опит за военен преврат (ген. Пластирас). Управление на Цалдарис.

1935 г.

1 март – венизелистки военен бунт начело с ген. Пластирас; юни – парламентарни избори, спечелени от монархистите; 10 октомври – „мирен" преврат на ген. Кондилис. Заменяне на републиканската конституция от 1927 г. с монархическата конституция от 1911 г.; 3 ноември – плебисцит „за" или „против" монархията; 25 ноември – завръщане на крал Георг II на гръцкия престол.

1936 г.

26 януари – парламентарни избори. Слаб превес на монархистите; 4 август – диктатура на ген. Метаксас.

1939 г.

13 април – едностранни гаранции на Англия в случай на агресия срещу Гърция.

1940 г.

28 октомври – италианско нападение от албанска територия. Следва итало-

гръцка война, продължила до април 1941 г.

1941 г.

6 април – Началото на германо-италианска офанзива на Балканите (против Югославия и Гърция); 27 април – влизане на германски войски в Атина; септември – „Драмски събития". Образуване на ЕАМ.

1942 г.

16 февруари – образуване на ЕЛАС; есента – възникване на ЕККА.

1943 г.

5 март – многохилядна демонстрация в Атина.

1944 г.

10 март – формиране на Политически комитет на националното освобождение (ПЕЕА); 23 април – избори за учредително събрание; май – преговори между ПЕЕА и емигрантското правителство в Ливан. Споразумение за създаване на коалиционно правителство и „национална армия"; 26 септември – Казертско споразумение; октомври – завръщане на емигрантското правителство в Атина. Стоварване на английски войски на гръцка територия; декември – сражения между силите на ЕЛАС и тези на правителството, подкрепяни от англичаните, в Атина и Пирея. Следва споразумение във Варкиза (12 февруари 1945 г.) и разоръжаване на ЕЛАС.

РУМЪНИЯ

1918 г.

7 май – Букурещки мирен договор с държавите от Централния блок; 6 ноември – правителство на ген. Коанда; 9 ноември – денонсиране на Букурещкия мирен договор и война с Германия; 15 ноември – присъединяване на Буковина към Румъния; 1 декември – декрет за избирателна и аграрна реформа.

1919 г.

януари – Хотинско въстание; въстание на румънската флотилия на Дунав и Черно море; август – влизане на румънски войски в Будапеща (интервенция срещу съветската власт в Унгария); ноември – парламентарни избори.

1920 г.

октомври – обща стачка.

1921 г.

начало на Аграрна реформа.

1922–1926 г.

Управление на Националliбералната партия. Правителства начело с Йон Брътиану.

1923 г.

4 март – нова конституция.

1924 г.

септември – Татарбунарско въстание (Бесарабия).

1925 г.

Отказ на престолонаследника Карол от престола в полза на малолетния му син Михай.

1926 г.

септември – обединение на Църъпистката партия с Националната партия на Трансилвания в Националцъръпистка партия.

1926–1928 г.

Преходни правителства.

1927–1928

юни – Основаване на легиона „Архангел Михаил" (от 1930 г. „Желязна гвардия")

1928–1933 г.

Управление на Националцъръпистката партия.

1930 г.

8 юни – връщане на Карол II на престола. Синът му Михай става „велик войвода".

1933 г.

Февруарски събития.

1933–1937 г.

Управление на „младолибералите" на Г. Тътъреску.

1934 г.

декември – конституиране на Желязната гвардия като легална фашистка партия. Под името „Всичко за отечеството"

1937–1938 г.

Политическа криза.

1937 г.

20 декември – парламентарни избори. Никоя политическа сила не събира необходимото парламентарно мнозинство.

1938 г.

10 февруари – установяване на кралска диктатура: въвеждане на военно положение, забрана на политически партии, публичен процес срещу дейци на Желязната гвардия, убийство на К. Кодряну в затвора.

1939 г.

21 септември – убийство на Арман Калинеску (министър-председател, министър на външните работи и военен министър в правителството на диктатурата).

1940 г.

27 май – сключване на „Нефтен пакт" с Германия; 26 юни – съветско искане за Бесарабия. Натиск на Германия и румънското „съгласие"; 30 август – „Виенски арбитраж". Румъния губи Северна Трансилвания в полза на Унгария и Южна Добруджа в полза на България; 4 септември – абдикация на крал Карол II в полза на сина му Михай II. Правителство начело с ген. Йон Антонеску; 23 ноември – присъединяване към Тристранния пакт. Влизане на германски войски на румънска територия.

1941 г.

21 януари – бунт на легионерите срещу военната групировка на ген.

Антонеску. Потушаване на метежа и отстраняване на Желязната гвардия от властта; 22 юни – участие в германското нападение срещу СССР. Създаване на провинция „Трансистрия" с център Одеса.

1944 г.

март–април – преговори с представители на Англия и САЩ в Кайро за евентуално присъединяване към Антихитлеристката коалиция; 20 август – начало на Яшко-Кишиневската операция на Съветската армия; 23 август – държавен преврат в Букурещ. Правителство на ген. Сънътеску; 24 август – обявяване война на Германия; 29 август – влизане на съветски войски в Букурещ; 12 септември – примирие с държавите от Антихитлеристката коалиция; 4 ноември – реконструкция на правителството на Сънътеску (важни министерски постове се заемат от учредения Националнодемократичен фронт, доминиран от Румънската комунистическа партия); 6 декември – правителство начело с ген. Ръдеску; 6 март 1945 г. – правителство начело с Петру Гроза (изхожда изцяло от Националнодемократичния фронт и е напълно доминирано от комунистическата партия).

ТУРЦИЯ

1918 г.

30 октомври – Мудроско примирие.

1919 г.

15 май – началото на гръцка окупация на Измирска област; 7 август – Конгрес на Дружества за правата от Източен Анадол в Ерзерум; 4–12 септември – конгрес на Дружествата за правата в Сивас.

1920 г.

28 януари – приемане на „Национален обет" от Националното събрание на Турция; 16 март – окупация на Цариград от английски войски; 23 април – Велико национално събрание на Турция в Анкара (Кемалистки парламент); 10 август – Севърски мирен договор.

1921 г.

10 януари – спиране на гръцките войски при с. Иньоню; 16 март – договор за „дружба и братство" със Съветска Русия; 20 октомври – френско-турски договор. Изтегляне на французи и италианци от Турция.

1922 г.

22 август – начало на турско настъпление на Сакарския фронт; 16 септември – очистване на Анадола от интервенти; 11 октомври – Муданско примирие с Гърция; 1 ноември – закон за премахване на султаната.

1923 г.

24 юли – Лозански мирен договор; 6 октомври – изтегляне на окупационните войски от Цариград; 29 октомври – провъзгласяване на Турция за република. Мустафа Кемал президент.

1924 г.

20 април – приемане на Конституция на Турската република.

1924–1934 г.

Реформи.

1925 г.

13 февруари – началото на кюрдско въстание на Шейх Саид; март–юни – съдебни процеси срещу дейци на опозицията.

1928–1934 г.

Първи петгодишен план.

1931 г.

май – Трети конгрес на Народнорепубликанската партия. Приемане на програма, шест принципа, еднопартийна политическа система.

1936 г.

9 ноември – нова конвенция за режима на корабоплаване през Проливите, подписана в Монтрьо.

1938 г.

10 ноември – умира Мустафа Кемал Ататюрк; 26 декември – извънреден конгрес на Народнорепубликанската партия. Избор на Исмет Иньоню за генерален председател на партията и „национален шеф".

1939 г.

19 октомври – англо-френско-турски договор за взаимопомощ.

1939–1945 г.

„Въоръжен неутралитет" без пряко участие във Втората световна война.

1940 г.

18 януари – Закон за национална защита (Извънредни военновременни мерки).

1941 г.

17 февруари – българо-турска декларация; 18 юни – германо-турски пакт за приятелство и ненападение.

1945 г.

23 февруари – обявяване война на Германия (без конкретни военни действия).

ЮГОСЛАВИЯ

1918 г.

16 август – основаване на „Народния съвет" в Любляна; 20 септември – Народно вече на Босна и Херцеговина; 5 октомври – Народно вече на словенци, хървати и сърби в Загреб; 6 ноември – Народна скупщина на Черна гора; 25 ноември – Народна скупщина на Войводина; 1 декември – учредяване на Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС).

1919 г.

20–23 април – обединение на левите социалдемократически групи в Социалистическа работническа партия на Югославия (комунисти); 1 март – създаване на Временно народно представителство; 1 май – международно признание на КСХС.

1920 г.

28 ноември – избори за Учредителна народна скупщина.

1921 г.

28 юни – Видовденска конституция.

1921–1928 г.

Парламентарна демокрация. Надмощие на централистичните сили. Налагане на великосръбска хегемония.

1923 г.

17 април – споразумение между правителството на Пашич и ръководствата на Хърватската селска партия, Словенската народна и Югославско мюсюлманско обединение (Босна). „Марков протокол.

1924 г.

29 май – образуване на опозиционен блок (Демократическа партия, Словенска народна партия и Югославско мюсюлманско обединение); август – пътуване на Ст. Радич в Европа и Съветския съюз.

1925 г.

27 март – Хърватската селска партия приема установената с Видовденската конституция централистична уредба на държавата.

1927 г.

10 ноември – образуване на Селско-демократическа коалиция (Хърватска селска партия на Ст. Радич и Независима демократическа партия на Светозар Прибичевич); 11 ноември – договор за приятелство с Франция.

1928 г.

20 юни – атентат в Народната скупщина. Убийство на Ст. Радич и други първенци на федералистичната опозиция.

1929 г.

6 януари – открита кралска диктатура.

1931 г.

2 септември – октроиране на конституция.

1933 г.

18 септември – среща на крал Александър с цар Борис на Белградската гара.

1934 г.

27–30 септември – посещение на крал Александър в България; 9 октомври – убийство на крал Александър в Марсилия.

1935 г.

5 май – парламентарни избори.

1935–1939 г.

Управление на Стоядинович.

1937 г.

24 януари – Пакт за „вечно" приятелство с България; 8 октомври – опозиционен Блок на „народното споразумение" начело с Хърватската селска партия.

1938 г.

11 декември – парламентарни избори.

1939 г.

февруари – правителство на Цветкович; 26 август – споразумение Цветкович – Мачек. Учредяване на Хърватска автономна бановина.

1940 г.

25 юли – установяване на дипломатически отношения със Съветския съюз; 12 декември – пакт за приятелство с Унгария.

1941 г.

4 март – посещение на първия регент принц Павел при Хитлер; 6 март – коронен съвет в Белград; 25 март – присъединяване към Тристранния пакт; 27 март – военен преврат на Д. Симович; 6 април – германо-италианска офанзива. Окупация и разпокъсване; лятото и есента – антифашистка комунистическа съпротива, четническо движение на Дража Михайлович.

1941–1945 г.

Антифашистка съпротива, освободителна война и комунистическа революция.

1242 г.

26 ноември – Учредяване на АВНОЮ. Първа сесия.

1943 г.

29 ноември – втора сесия на АВНОЮ.

1944 г.

16 юни – споразумение Тито–Шубашич; 20 октомври – освобождаване на Белград.

РЕГИОНАЛНИ И СВЕТОВНИ СЪБИТИЯ

1919 г.

8 януари–14 точки на американския президент Уилсън за принципите на международната политика; 18 януари – начало на Парижката мирна конференция.

1919–1920 г.

Изработване на мирните договори (Версайски, Сенжерменски, Ньойски, Трианонски и Севърски).

1920–1921 г.

Създаване на Малка антанта (Чехословакия, Югославия, Румъния).

1925 г.

октомври – Локарнски споразумения.

1929–1933 г.

Световна икономическа криза.

1933 г.

3–4 юли – Конвенция за определяне на агресора.

1934 г.

9 февруари – Балкански пакт.

1935 г.

май – френско-съветски и чехословашко-съветски договори за взаимопомощ; октомври – италианска агресия в Етиопия.

1936 г.

7 март – анулиране на Локарнските споразумения от Германия и влизане на германски войски в Рейнската област; 25 октомври – германо-италианско споразумение, „Оста Берлин – Рим".

1938 г.

12 март – аншлус на Австрия; 29 – 30 септември – Мюнхенска конференция (Споразумение Хитлер – Чембърлейн – Даладие – Мусолини за сметка на Чехословакия).

1939 г.

15 март – окупация на Чехословакия; август – англо-френско-съветски преговори в Москва; 23 август – германо-съветски пакт; 1 септември – начало на Втората световна война.

1940 г.

10 май – 25 юни – поражение и окупация на Франция; 27 септември – Тристранен пакт (Германия, Италия, Япония). 30 август – Виенски арбитраж.

1941 г.

Формиране на Антихитлеристка коалиция (Англия, САЩ, СССР).

1943 г.

8 септември – капитулация на Италия.

1945 г.

9 май – капитулация на Германия.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Александър, крал на Югославия 54, 60, 62, 63, 81, 94, 112, 114, 115, 116, 126, 127, 128, 185, 187, 189, 197, 198, 199, 201, 205, 216, 227, 229, 230, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 250, 251, 254, 255, 256, 266, 268, 278, 279, 387, 417

Александров Тодор 86, 134, 183

Антонеску Виктор, румънски външен министър 253, 300

Антонеску Йон, румънски маршал и диктатор 291, 303, 309, 310, 314, 328, 329, 341, 345, 358, 370, 414

Арас Ружди, турски външен министър 224, 225, 234, 236, 238, 252, 253, 261, 295

Атанасов Недялко 139

Б

Багрянов Иван 327, 371

Баголов Коста 246

Баяр Джемал 261, 295

Бейта Азем 83

Бенеш Едуард 284

Бертело, френски генерал 76,

Божилов Добри 327, 397, 411

Божур М. 71

Борис III (Сакскобургготски) 327, 409

Ботев Христо 47, 87, 339, 344

Бранкович Георги 390

Брътиану Г. 345,

Брътиану Дину 290, 291

Брътиану Йон 68, 69, 74, 75, 77, 109, 158, 159, 160, 413

Буров Атанас 132, 139

Бушати М. 350

В

Вайда, А. Воевод 74, 75, 161, 166

Василев Алеко 134

Вакалопулос Апостолос, автор 51

Велестинлис Ригас 394

Велухиотис Арис 352, 356

Велчев Дамян 138, 141, 142, 245, 250, 410

Венизелос Елефтериос 7, 29, 31, 36, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 101, 103, 106, 110, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 156, 200, 234, 235, 408, 411, 412

Верляци Шевкет 34, 35, 36, 320

Вид Вилхелм, албански княз 29, 30, 32

Виктор Емануил III, италиански крал 131, 320

Влахов Димитър 380

Вриони Илияз 33, 36

Вълков Иван 137

Г

Гайлани Рашид 333, 334

Гаргалидис, гръцки генерал 56, 156

Гафенку Григоре, румънски външен министър 298, 301, 332

Генов Г. 48

Георг I 56

Георг II, гръцки крал 55, 56, 152, 153, 154, 331, 344, 363, 412

Георгиев Кимон 138, 141, 142, 372, 410

Георгиев Коста 134

Гиници Мустафа 351, 409

Гичев Димитър 136, 137, 345

Глезос Манолис 337

Гога Октавиан 166, 167

Гонатас 55, 156

Гопчевич Спиридон 85, 88

Гроза Петру 164, 166, 345, 371, 415
Грънчаров Димитър 133
Гунарис 54, 55, 412
Гуракучи Луиджи 34, 22

Д
Давидович Любомир 63, 64, 66, 104, 183, 184, 187
Даскалов Райко 41, 43
Делбос Ивон 254
Делвина Сюлейман 31, 32, 33, 34, 408
Демердзис 153, 154, 156
Джигурту Йон 301, 302
Димитров Георги 48, 49, 133, 138, 344, 399
Димитров Г.М. (Гемето) 332
Димитров Станке 133
Дишници Имер 351, 409
Доросиев Яко 133
Драга Ферат 83
Дука Йон 165

Ж
Живкович Петър 185

З
Задгорски Петър 134
Заимис Александър 147, 148
Занела Рикардо 204
Зервас Наполеон 323, 333, 344, 351, 352, 353, 363, 368, 377
Златев Пенчо 141, 410
Зогу Ахмед, албански крал 6, 34, 35, 36, 37, 84, 101, 107, 114, 115, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 203, 351, 361, 362, 375, 376, 408

И
Иванов Вълчо 133
Ивануш К. 73
Иньоню Исмет 175, 225, 252, 260, 274, 295, 333, 335, 416
Ипи Джафер 35

Й
Йевтич Боголюб 189, 229, 231, 235, 236, 237, 238, 243
Йованович Драголюб 187
Йованович Йоца 293
Йованович Любомир 284
Йованович Слободан 330, 331
Йонеску Таке 74, 158, 194
Йорга Николае 281

К
Калинеску Арман 162, 291, 414
Каменос, гръцки генерал 151
Канелопулос Панайотос 331
Карабекир Кязим 172
Карол, румънски принц и крал 109, 110, 115, 159, 160, 162, 163, 165, 66, 167, 229, 252, 268, 289, 290, 291, 302, 303, 400, 413, 414
Кастриоти Георги Скендербег 391
Кафандарис Г., гърцки финансов министър 110, 148, 150, 199, 331, 344, 410
Келменди Али 128
Кемали Исмаил 34
Кемал Мустафа 22, 23, 24, 25, 26, 28, 89, 97, 101, 102, 107, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 270, 295, 397, 401, 415, 416
Коанда, румънски генерал 69, 75, 413
Кодряну Корнелиу 104, 163, 166, 167, 168, 268, 290, 414
Коларов Васил 48, 49, 133
Колишевски Лазар 381
Кондилис, гръцки генерал 111, 147, 148, 150, 151, 152, 156, 201, 236, 412

Кондилис П., гръцки адмирал 56
Константин, гръцки крал 25, 51, 54, 55, 101, 412
Константин VI, Цариградски патриарх 200
Константинеску Д. 73
Коризис А. 318, 319,
Корошец Антон 183, 185, 187, 292
Костурков Стоян 38, 40, 46, 132, 136, 137
Кота Коча 121, 123, 129
Кофарджиев Никола 139
Кристя Мирон 167
Куза, румънски политик (1937–1938) 166, 167
Кузинчев, Н. 133
Кьосеиванов Георги 8, 141, 227, 230, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 261, 265, 266, 271, 272, 273, 275, 284, 294, 410

Л
Лавал Пиер 238, 239
Лазар, сръбски княз 390
Левски Васил 40, 87
Леже Алексис 254
Ленин Владимир Илич 66, 118, 364
Леонардопулос, гръцки генерал 56, 156
Либохова Муфид 121
Луканов Тодор 48
Лупеску Елена 160
Лупу Н. 74
Ляпчев Андрей 111, 132, 135, 136, 137, 139

М
Маджару Вирджил 74
Максимос Деметриус 234, 235, 236, 238, 241
Макензен А., немски фелдмаршал 69
Малинов Александър 38, 40, 41, 46, 132, 136, 137, 410
Маниу Юлиус 74, 160, 161, 290, 316, 329
Маргиломан А. 68, 69, 75, 76, 158,
Мария, румънска кралица 160
Маринкович Воислав 206
Марков Тодор 219
Маркович Александър – Цинцар 272, 273, 304, 311
Мачек Владимир (Влатко) 7, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 291, 292, 293, 297, 304, 308, 313, 316, 338, 417
Метаксас Йоанис 7, 56, 106, 111, 150, 151, 154, 155, 156, 242, 253, 261, 266, 273, 275, 281, 282, 284, 285, 289, 294, 295, 298, 305, 308, 313, 317, 318, 319, 331, 344, 412
Менеменджиоглу 335
Милев Гео 133
Милев Н. 134
Милоевич Милош 85, 88
Милонас Ал. 110, 150, 331
Михай, румънски крал 160, 303, 329, 371, 413, 414
Михайлов Иван 81, 134, 183
Михайлович Дража 330, 331, 332, 333, 342, 346, 347, 348, 349, 353, 355, 368, 372, 373, 374, 418
Михалаке Йон 74, 76, 290, 345
Михалакопулос 147, 148, 156, 282
Михов, генерал 327
Моллов Владимир 199, 410
Момчилов Никола 332
Мошанов Стойчо 327, 411
Муравиев Константин 327, 371
Мусолини Бенито 56, 116, 125, 127, 129, 130, 138, 155, 163, 203, 204, 205, 206, 208, 222, 224, 238, 239, 246, 299, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 320, 321, 322, 323, 325, 364, 392, 419
Мушанов Никола 137, 139, 140, 141, 225, 227, 229, 230, 237, 244, 282, 345, 410

Н
Напетов Петко 139
Недич Милан 324, 338, 348, 349
Никола, черногорски крал 84
Николае, принц, брат на румънския крал Карол 167
Николау А. 71
Нинчич Момчило 205
Новакович Стоян 88
Нойбахер Херман 310
Нойрат Константин фон 260, 284
Ноли Фан 34, 35, 36, 37, 107, 127, 203, 278, 408

О
Обилич Милош, сръбски велможа, герой от сръбския епос 390
Обов Александър 139

П
Павел Караджорджевич, югославски регент 189, 266, 267, 269, 273, 293, 304, 308, 311, 418
Павелич Анте 81, 259, 321, 323, 324, 338
Пангалос Теодор 7, 106, 147, 152, 156, 199, 201, 412
Пандели 34
Папагос Александър 306
Папанастасиу Ал. 56, 110 147, 148, 150, 156
Папандреу Георги 363, 364, 377, ,78, 379
Пашич Никола 61, 62, 63, 64, 66, 82, 94, 182, 183, 184, 197, 205, 417
Пермети Турхан паша 30, 408
Петков Петко Д. 133
Петрини Николай 133
Петров Г. 137
Петър II , югославски крал 316, 330
Пиромаглу К. 344
Пластирас Николас 55, 150, 151, 156, 344, 379, 412
Попов Благой 138
Попов Иван 302
Поптомов Владимир 380
Потемкин Владимир Петрович 274, 275
Прибичевич Светозар 63, 64, 66, 104, 183, 184, 185, 186, 417
Прицина Хасан 15, 34, 35
Протич Стоян 62, 64, 107
Протогеров Александър 134, 183

Р
Радич Степан 65, 83, 183, 184, 185, 417
Радославов Васил 38, 42
Ралис Йоанис 324, 331
Рая Михаил 345
Рибар Иван 347, 360
Риза Али 23, 24
Рузвелт Франклин Делано 335, 365, 375
Румянцев Сергей 133
Рустеми Авни 32, 34, 35, 408

С
Саид (Шейх) 173, 416
Сайдам Рефик 295
Сакаров Никола 133
Сандос Апостолос 337
Сараджоглу Щукри 297
Сима Хорио 390, 291, 303, 310
Симович Душан 313, 316, 318, 330, 418
Скоби, генерал 377, 378, 379
Смилов Боян 137
Соболев Аркади 310
Софулис Т. 344
Спахо Мехмед 183, 187
Сталин Й. В. 335, 364, 365, 369, 375, 377, 390, 399

Стамболийски Александър 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 86, 89, 105, 111, 139, 197, 213, 371, 410
Станкович Раденко, д-р, югославски регент 311
Станоевич Аца 187
Старчевич Анте 392
Статев Христо 137
Стефан, български митрополит 227
Стефанопулос 331
Стояданович Милан 8, 189, 190, 240, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 265, 266, 280, 281, 284, 313, 417
Стоянов Харалампи 133
Стоянов Христо 139
Страшимиров Тодор 133
Субхи Мустафа 26
Сънтеску Кл, румънски генерал 370, 371, 415
Сянтос Г. 356

Т
Танев Васил 138
Телини, италиански генерал 55
Темпо Светозар Вукманович 381
Теодоров Т. 41, 43
Тито Й. Б. 347, 372, 373, 374, 375, 393, 418, 424
Титони, италиански външен министър 31, 408
Титулеску Николае 299, 230, 231, 234, 236, 238, 241, 245, 252, 263, 281
Тодоров Коста 139
Топтани Есал паша 32
Тошев Андрей 141, 245, 410
Трумбич Анте 65, 94
Тътреску Георге 165, 167, 281, 301, 302, 346, 414

У
Узуновски Цветко 381
Уилсън Томас Удроу, американски президент 14, 15, 418

Ф
Фердинанд Сакскобургготски, български цар 8, 40, 41, 409
Фердинанд I, румънски крал (1914–1927 г.), Хохенцолерн–Зигмаринген, 159, 160
Ферид паша 23, 24
Фетки Али бей 175
Филипеску Леонте 73, 154
Филов Богдан 302, 310, 311, 317, 326, 327, 332, 402, 411
Фрашери Мехди 128, 129
Фрашери Мидхат 350
Фридман Марко 134

Х
Хаджидимов Димо 133
Хербст Йосиф 133
Хитлер Адолф 116, 129, 222, 262, 263, 267, 270, 284, 289, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 314, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 333, 336, 364, 365, 390, 392, 418, 419
Хорти Миклош 206

Ц
Цалдарис П. 7, 110, 150, 151, 152, 156, 234, 235, 237, 245, 412
Цанков Александър 46, 47, 89, 111, 131, 132, 135, 137, 138, 140, 279, 327, 410
Цветкович Драгиша 7, 190, 191, 266, 280, 291, 292, 293, 297, 304, 308, 311, 313, 316, 417

Цвиич Йован 88
Цудерос Еманоел 319. 331. 381
Цури Байрам 32, 34, 35, 36, 122

Ч

Чано Гелеацо 130, 259, 265, 284, 403
Чаулев П. 134
Черноевич Арсение, печски патриарх 390
Чичерин, Г. 18
Чолакоглу, гръцки генерал 319, 322, 324, 338, 339
Чърчил Уинстън 307, 316, 329, 330, 332, 334, 335, 336, 365, 368, 369, 372, 373, 375, 377, 379

Ш

Шубашич Иван 48, 134, 373, 374, 375, 418

Я

Ясенов Христо 133